

वेदान्तपञ्चविंशतिः ।

ॐ

• १५४ • कुलपतिना

१५४ • वेदान्तपञ्चविंशतिः

श्रीमन्मोक्षानन्द-विद्याभारत-भट्टाचार्य

लिखितः ।

• १५५ •

१५५ •

प्रसिद्धः श्रीमन्मोक्षानन्द-विद्याभारत

प्रसिद्धः श्रीमन्मोक्षानन्द-विद्याभारत

भारत-विद्याभारत-भट्टाचार्य

१५५ •

• १५६ •

कालिकाताम्रानन्दस्य

वचनस्य

• १५७ •

• १५८ •

१५८ •

वेतालपञ्चविंशतिः ।

पण्डितकुलपतिना,
वि, ए. उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण
विरचिता ।

तदात्मजाभ्यां
पण्डित-श्रीमदाशुबोध-विद्याभूषण-
पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां
मुललिताख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य
प्रकाशिता च ।

चतुर्थमस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

५ १८२४ ।

प्रकाशक— { परिष्ठित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
परिष्ठित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, आन्हाष्टे-
ट्रीट् पोष्ट-अफिम । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

—००००—

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
उपक्रमणिका	१
(पद्मावतीवज्रमुकुटोपाख्यानं नाम) प्रथमकथा ...	१०
(मन्दारवतीब्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम) द्वितीयकथा	
... ..	४२
(शुकशारिकीपाख्यानं नाम) तृतीयकथा ...	५४
(शूद्रकवीरवरोपाख्यानं नाम) चतुर्थकथा ...	७४
(सोमप्रभाब्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम) पञ्चमकथा	
... ..	८७
(मदनसुन्दरीधवलोपाख्यानं नाम) षष्ठकथा ...	१०६
(चण्डमिहसत्त्वर्गीलोपाख्यानं नाम) सप्तमकथा ...	११४
(भोजनचण्डनारीचण्डतूलिकाचण्डोपाख्यानं नाम) अष्टम-	
कथा	१३४
(अनङ्गरतिविज्ञानचतुष्टयोपाख्यानं नाम) नवमकथा	१४३
(मदनसेनाधर्मदत्तोपाख्यानं नाम) दशमकथा ...	१५०
(धर्मध्वजतद्धार्यात्रयोपाख्यानं नाम) एकादशकथा ...	१६३
(यशःकेतुदीर्घदृश्योपाख्यानं नाम) द्वादशकथा ...	१६८
(हरिस्वामिविप्रभार्योपाख्यानं नाम) त्रयोदशकथा	
... ..	१८५
(रत्नवतीचौरीपाख्यानं नाम) चतुर्दशकथा ...	२०५
(शशिप्रभामनःस्वाम्युपाख्यानं नाम) पञ्चदशकथा ...	२१५
(मलयवतीजीमूतवाहनोपाख्यानं नाम) षोडशकथा ...	२३१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
(उन्मादिनीयशोधरीपाख्यानं नाम) सप्तदशकथा ...	२५८
(चन्द्रस्वामिसिद्धतापसोपाख्यानं नाम) अष्टादशकथा ...	२६८
(धनवतीचौरापाख्यानं नाम) एकोनविंशकथा ...	२८०
(इन्द्रीवरप्रभाचन्द्रालोकोपाख्यानं नाम) विंशकथा ...	२८४
(अनङ्गमञ्जरीकमलाकरोपाख्यानं नाम) एकविंशकथा ...	३११
(मिहोज्जीवकभ्रातृचतुष्टयोपाख्यानं नाम) द्वाविंशकथा ...	३२३
(विप्रपुत्रशरीरान्तःप्रवेशितापसोपाख्यानं नाम) त्रयोविंशकथा ...	३२८
(चन्द्रावतीचण्डसिंहाद्युपाख्यानं नाम) चतुर्विंशकथा ...	३३४
(राज्ञः वेतालसिद्धोपाख्यानं नाम) पञ्चविंशकथा ...	३४४
कथोपसंहारः ...	३४८

वेतालपञ्चविंशतिः ।

उपक्रमणिका ।

अस्ति (क) गोदावरीतटे प्रतिष्ठानाख्यो जनपदः ।
तत्र विक्रमसेनस्य (ख) भूपतेः पुत्रः शक्रपराक्रमः
त्रिविक्रमसेनो नाम विख्यातकीर्तिरभूत् नृपतिः ।
तस्य (ग) सभाऽऽसीनस्य नृपस्य सेवार्थं प्रत्यहं
चान्तिशीलो नाम भिक्षुः एकैकं फलमुपानयत् । सोऽपि

(क) गोदावरीतटे—गोदावर्याः,—तदाख्याया नद्याः, तटे—तौरं (६४० तत्पु० । अधिकरणे ङी) । प्रतिष्ठानाख्यः,—प्रतिष्ठानम् (प्रति + स्था + भावे ल्युट्) इति आख्या—नाम यस्य सः (बहुव्री०) । जनाः पश्यन्ते गच्छन्ति यत्र सः जनपदः,—देशः, दक्षिणात्यस्थानगरविशेषः इति यावत्, (“भवेज्जनपदी जानपदीऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी । जन + पद + अधिकरणे घः । वि० पु०) ।

(ख) भूपतेः,—राज्ञः (श्रंषे ६४०) । पुत्रः,—तनयः (पु० । विष्ण० । पुत् + व्ने + कर्त्तरि कः) “पुत्राप्नो नरकात् यस्मात् पितरं वायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति ख्यातः—॥” शक्रपराक्रमः,—शक्रस्य—इन्द्रस्य, पराक्रम इव पराक्रमः,—वीर्ये यस्य सः (बहुव्री०) । विख्यातकीर्तिः,—विख्याता—प्रसिद्धा (वि + ख्या + कर्मणि क्तः) कीर्तिः,—यशः (कृत + भावे क्तिन्) यस्य सः (बहुव्री०) । अभूत्—आसीत् (भू + कर्त्तरि लुङ्-ट) । नृपतिः,—राजा (वि०) ।

(ग) सभाऽऽसीनस्य—सभायाम् आसीनः,—उपविष्टः (आस + कर्त्तरि शानच्) तस्य । (विष्ण०) नृपस्य—राज्ञः (श्रंषे ६४०) । सेवार्थम्—आराधनार्थं, (सेवार्थे इदमिति नित्यसमासः) । चान्तिशीलः,—चान्तिः,—समापूयं, शीलं—चरित्रं यस्य सः (बहुव्री०), भिक्षुः,—सत्यासो (पु० । भिक्ष + कर्त्तरि चः) । उपानयत्—उपनीतवान्, उपहारोक्तवानित्यर्थः (उप + आ + नी + लुङ् ट) ।

[२]

वैतानपञ्चाविंशतिः ।

(घ) तदादाय आसन्नचरस्य कोशाधिकारिणा हस्ते प्रतिदिनं
न्यक्षिपत् ।

(ङ) इत्थं द्वादशसु वर्षेषु गतेषु एकदा सभागतोऽसौ भिक्षुः
राज्ञे यथायथं फलं दत्त्वा सभागृहात् निरगात् । राजा तु
तस्मिन्नहनि (च) दैवात् प्राविष्टाय रक्षिणां हस्तच्युताय
क्रीडामर्कटपोताय तत् फलं प्रादात् । स मर्कटः

(घ) तत्—फलम् । आदाय—ग्रहीत्वा (आ + दा + ल्यप्) आसन्नचरस्य—
आसन्ने—समीपे, चरति—वर्तते यः तस्य (आसन्न + चर + कर्त्तार टः) निकट-
वर्तिनः । कोशाधिकारिणः,—कोशस्य—अर्थस्य, धनसमृद्धस्येत्यर्थः, (“कोशो(षो)-
ऽस्त्री कुशले खड्गपधानेऽर्थोऽर्घ्यादिव्ययोः” इत्यमरः) आधिकारः,—स्वामित्वं, रक्षकतया
इति भावः, विद्यते अस्य इति (भत्वर्थे ङीत्) कोशम् आधिकरति रक्षकतया इति
भावः, यस्य इति वा [आध + क्त + कर्त्तार णिनि, “नन्दिग्राहपञ्चादिव्यो-
क्त्याण्यचः” (३।१।१३४ पा०) इति ग्रहादेवात् णिनः] धनाशायाश्चस्येत्यर्थः ।
न्यक्षिपत्—निक्षिप्तवान् (नि + क्षिप् + लङ्-द) ।

(ङ) इत्थम्—अनेन प्रकारेण, पूर्वोक्तफलदानरीत्या इत्यर्थः, [अथ० । “इद-
मस्यनुः” (५।३।२४ पा०) इति इदम् + थनुः] । वर्षेषु—अब्देषु (भावे ङीत्), गतेषु
—अतिक्रान्तेषु (विण०) । सभागतः,—सभा—संसदं, गतः,—प्राप्तः (विण० २या
तत्पु०) सभाग्रामगत इति वा, (ङीत् तत्पु०) सभास्थित इत्यर्थः । राज्ञे—नृपाय,
(सम्प्र० ४र्थी) यथायथं—निर्यामितामत्यर्थः, (अथ०) । दत्त्वा—प्रदाय
(दा + क्त्वा) । सभागृहात्—सभायै गृहं (४र्थी तत्पु०) तस्मात् (अपा० ५मी) ।
निरगात्—निरगमत [निर् + ग् + लुङ्-द “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०)
इति इणो गा आदेशः ; “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इति सिचौ लृक्] ।

(च) दैवात्—सहसा (अथ०) । प्राविष्टाय—कृतप्रवेशाय (विण० । प्र +
विष् + तः) । रक्षिणां—रक्षकाणां (शब्दे दृष्टौ), हस्तात् च्युतः (५मी तत्पु०) तस्मै
हस्तच्युताय—करभ्रष्टाय (विण०) । क्रीडामर्कटपोताय—क्रीडायां—खेलाये,
(“क्रीडा खेला च नम्रं च” इत्यमरः) मर्कटपोतः,—वानरशिशुः (४र्थी तत्पु०)
(“पोतः पाकोऽर्भको डिभः पृथुकः श्रावकः शिशुः” इत्यमरः) तस्मै (सम्प्र० ४र्थी)
चिसावनीदायै सहृद्दीतवानरशिशवे इत्यर्थः । प्रादात्—प्रायच्छत् (प्र + दा +
लङ्-द) ।

(क) यावत् तत् फलमश्नाति, तावत् तस्मात् फलात् विदलितात् अनर्घम् उत्तमं रत्नं निरगात् । तद्वद्वा राजा तदादाय तं (ज) भाण्डागारिकं पप्रच्छ,—“भिक्षुणा उपनीतानि यानि फलानि मया तव हस्ते दत्तानि, तानि त्वया सदा क्व स्थापितानि ?” । (भ) तदाकर्ण्य कोशाध्यक्षः सभयस्तं व्यजिज्ञपत्,—“देव ! मया तानि अखण्डानि च गवाक्षतः क्षिप्तानि, यदि आदिशति देवः, तदा तानि साम्प्रतं गवेषये”

(क) यावत्—यदा इत्यर्थः । अश्नाति—अस्ति (क्रादि अश् + लट्-ति) । तावत्—तदा इत्यर्थः । फलान (वि० । अपा० पु०), विदलितात्—खण्डितात्, भोजनाद्यै भगार्थात् यावत् (विण० वि + दल् + क्तः), अनर्घं—नास्ति अर्घः,—मूल्यं यस्य तादृशम् अमूल्यं, मूल्येनापि दद्यापामूल्यर्थः, महामूल्यमिति यावत् । रत्नं—भाण्डिकं (वि० नपु०) ।

(ज) भाण्डागारिकं—भाण्डानां—भूषणादिद्रव्यजातानां (“भाण्डं मूल-वर्णिविस्तं तुरङ्गाणाञ्च मण्डने । नदीकूलद्वयोर्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च” इति हैमः) आगारं—तद्रक्षणार्थं गृहविशेषः, तव नियुक्तः इति (“तव नियुक्तः” (४।४।६ पा०) इति ठक्) तं, कोशाध्यक्षकारिणं, पप्रच्छ—जिज्ञासितवान् (प्रच्छ + लिट्-णल्) । भिक्षुणा—क्षान्तिशीलाख्यमन्यासिना । उपनीतानि—उप-समीपं, नीतानि—आनीतानि, (विण० । उप + नी + क्तः) दत्तानि—अर्पितानि, [दा + क्तः, “दो ददघोः” (७।४।४६ पा०) इति दा इत्यस्य ददादेशः] । क्व—कुत्र (अव्य०) । स्थापितानि ?—रक्षितानि ? (स्था + णिच् + क्तः) ।

(भ) आकर्ण्य—श्रुत्वा, (आ + कर्ण + णिच् + ल्यप्) । कोशाध्यक्षः,—भाण्डागारिकः, सभयः,—भयं स ह वर्तमानः (बहुव्री०) वस्तु सन् । व्यजिज्ञपत्—विज्ञापितवान् (वि + ज्ञा + णिच् + लुङ्-ट्) । तानि—फलानि, अखण्डानि—अभग्नानि । गवाक्षतः,—वातायनात्, गवाक्षरन्ध्रमाश्रित्येत्यर्थः, [गवाम् अक्षीव इति गो + अक्षि “अक्षीवोऽदर्शनात्” (५।४।७६ पा०) इति अक्षि गवाक्षः तस्मात्, ल्यब्लोपे पञ्चमी । “पञ्चम्यास्तसिल्” (५।३।७ पा०) इति तसिल् । “वातायनं गवाक्षः” इत्यमरः] । क्षिप्तानि—पातितानि (क्षिप् + क्तः) । आदिशति—आज्ञापयति (आ + दिश + लट्-तिप्) । साम्प्रतम्—अधुना (अव्य० । “एतां हि सम्प्रतीक्षामीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः) । गवेषये—अन्वेष्यामि (गवेष + स्वार्थे णिच् +

इत्युचिवान् स राज्ञाऽनुमतो गत्वा क्षणादेव प्रत्यावृत्त्य पुनः
व्यज्ञापयत्,—“देव ! तानि कोशे शीर्णानि फलानि, तेषु च
रश्मिज्वालाऽऽकुलान् रत्नराशीन् पश्यामि” । तदाकर्ण्य
(ज) सन्तुष्टः तान् मणीन् कोशरक्षिणे दत्त्वा अन्येद्युरागतं
तं भिक्षुं पर्यपृच्छत्,—“भिक्षो ! कथमेवं धनव्ययेन नित्यं मां
सेवसे ? यावत् कारणं न वक्ष्यसि, तावत् ते फलं न ग्रहीष्ये” ।

(ट) इत्युक्तवन्तं तं नृपं स भिक्षुः विजनं नीत्वाऽब्रवीत्,—
“वीर ! किमपि साधनं साचिव्यसापेक्षमस्ति, तत्र वीरेन्द्रेण

लट्-इट्) । उचिवान्—उक्तवान् । (वच् + क्तसु + १मा १व०) । अनुमतः,—गवेषय
इति अनुज्ञातः (अनु + मन + क्तः), गत्वा—यात्वा (गम् + क्ता), क्षणात्—क्षण-
माश्रित्य, कियत्कालमध्ये एव इत्यर्थः, (ल्यब्लोपे पञ्चमी) प्रत्यावृत्त्य—प्रत्यावृत्त्य
(प्रति + आ + वृत् + ल्यप्) । व्यज्ञापयत्—न्यवेदयत्, (वि + ज्ञा + णिच् + लङ्-द) ।
कोशे—हिरण्यादिस्थापनगृहे, भाण्डागारे इत्यर्थः, शीर्णानि—भग्नानि शुष्कतां
गतानि वा (शृ + क्तः) । रश्मिज्वालाऽऽकुलान्—रश्मीनां—किरणानां, ज्वालाभिः,
—शिखाभिः, आकुलान्—व्यामानित्यर्थः, (विण०) रत्नराशीन्—माणिक्यसमूहान्,
पश्यामि—अवलोकयामि, (दृश् + लट्-मिप्) ।

(ज) सन्तुष्टः,—प्रीतः (सम् + तुष + क्तः) । कोशरक्षिणे (सम्प्र० ४र्थी) ।
अन्येद्युः,—अन्यस्मिन् दिने (अव्य०) । पर्यपृच्छत्—अभिज्ञासत (परि + प्रच्छ +
लङ्-द) । कथं—कस्मात् । धनव्ययेन—अधन्यागेन, (करणे श्या) सेवसे ?
—परिचरसि ? प्रीणयसीत्यर्थः । (सेव + लट्-से) । यावत्—यत्कालपर्यन्तम्
(अव्य०) । वक्ष्यसि—कथयिष्यसि (वच् + लृट्-स्यसि), तावत्—तत्कालपर्यन्तम्,
(अव्य०) ते—तव (शेषे ६ष्ठी) । ग्रहीष्ये—आदास्यामि (ग्रह् + लृट्-स्ये) ।

(ट) उक्तवन्तं—कथितवन्तं [विण० । वच् + क्तवतु “वचिस्त्रपियजादीनां
किति” (६।१।१५ पा०) इति वचेः सम्प्रसारणम्] । विजनं—निर्जनं स्थानं,
नीत्वा—प्रापय [नी + क्ता, नयतेर्द्विकर्मकत्वात् नृपं विजनमिति च कर्मद्वयम्]
अब्रवीत्—अकथयत् (ब्रू + लङ्-द) । किमपि—किञ्चित्, साम्प्रतमप्रकाशमित्यर्थः,
साधनं—निर्वर्तनं, सम्पाद्यकार्यमित्यर्थः, (“मारणे मृतमंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥” इत्यमरः) सिद्धिरिति वा, कार्यसिद्धिरित्यर्थः,

त्वया क्रियमाणं साहाय्यमर्थये ।” इति (ठ) श्रुत्वा राजा
“तथा” इति तस्य साहाय्याय प्रत्यपद्यत । ततः स
(ड) श्रमणस्तुष्टः पुनस्तं नृपमवादीत्,—“प्रभो ! अस्याम्
आगामिन्यां कृष्णचतुर्दश्यां निशाऽऽगमे इतो महाश्मशानं गत्वा
वटतरोरधः स्थितस्य मे सकाशं त्वया गन्तव्यम्” इति । तत-

(“निर्घन्तौ दापने सिद्धौ गतावतुगमे धने । उपायमृतसंस्कारबधमद्वेषु साधनम् ॥”
इति शाश्वतः) [साध्यते यत् तत् साधनं, साध + कर्मणि ल्युट्] । साचिव्यसापेक्षं
—सचिवः,—सहायः (“मन्त्री सहायमचिवौ” इत्यमरः), तस्य भावः साचिव्यं—
साहायकं, सह—साकल्येन, सम्पूर्णतयाऽर्थः, अपेक्षते—अनुवर्तते इति सापेक्षं
(सह + अप + ईच् + कर्त्तरि पचाद्यच्) साचिव्यस्य सापेक्षं साचिव्यसापेक्षं—
सहायसाध्यामित्यर्थः । वीरन्द्रेण—वीरश्रेष्ठेन, [वीरेषु इन्द्रः तेन ७मी तत्पु०] क्रिय-
माणम्—अनुष्ठीयमानं, (कृ + कर्मणि शानच्) साहाय्यं—सहायताम्, अर्थये—
याचे (अर्थ + स्वार्थं णिच् + लट्-इट्) । यास्विकीर्णुरहं, तत् कस्यापि साहाय्यं विना
न भवितुमर्हति, अतः वीरश्रेष्ठस्य ते साहाय्यं प्रार्थये इति निष्कर्षः ।

(ठ) श्रुत्वा—आकर्ण्य (श्रु + क्त्वा) । तथा—तदवधान्तु, साहाय्यं करि-
ष्यामीत्यर्थः । साहाय्याय—साहाय्यं कर्तुं [“क्रियार्थापपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”
(२।१।१४ पा०) इति तुमुनः कर्मणि ऌर्थी] । प्रत्यपद्यत—स्वीकृतवान् (प्रति +
पद + लङ्-त) ।

(ड) श्रमणः,—यतिभेदः, भिक्षुगति यावत्, (“श्रमणो यतिभेदे ना निन्द्य-
जीविनि तु विषु” इत्यमरः) तुष्टः,—प्रीतः (तुष + क्तः) । अवादीत्—अभाषिष्ट
(वट + लुङ्-ट्) । प्रभो !—स्वामिन् ! राजन् ! इत्यर्थः, आगामिन्यां—भाविन्यां
(विण० । आ + गम + णिनि, स्त्रियां ङीष् आगामिनी तस्याम्) कृष्णचतुर्दश्यां—
कृष्णपक्षीयचतुर्दश्यां तिथौ । (कालाधिकरणे ७मी) निशाऽऽगमे—निशायाः,—
रात्रेः, आगमः,—आगमनं, प्रारम्भ इत्यर्थः, (६४ी तत्पु०) तत्र, रक्तानीमुखे इत्यर्थः
(अधिकरणे ७मी), इतः,—अस्मात् स्थानात्, (अव्य० । इदम् + “पञ्चम्यास्तसिल्”
(५।१।७ पा०) इति तसिल् । “इदम् इष्” (५।१।३ पा०) इति इष्) ।
वटतरोः,—वटवृक्षस्य, अधः,—अधस्तात् [“षष्ठ्यतस्यप्रत्ययेन” (२।१।३० पा०)
इति अधःशब्दयोगे षष्ठी] स्थितस्य—आसीनस्य (विण० । स्था + क्तः), मे—मम
(शेषे षष्ठी) । गन्तव्यं—यातव्यं (गम + भावे तव्यत्) ।

स्तेन राज्ञा (ढ) “वाढमेवं करिष्यामि” इति अभिहिते स क्षान्तिशीलो भिक्षुः प्रहृष्टः स्वं निलयं ययौ ।

अथाऽऽगतायां कृष्णचतुर्दश्यां स (ण) महासत्त्वो नरपतिः भिक्षोस्तां प्रार्थनां प्रतिपन्नां स्मरन् प्रदोषे नीलवसनेन समलङ्कृतशिराः खड्गपाणिरलक्षितः तत् महाश्मशानमगात् । गत्वा (त) इतस्ततोऽन्विष्यन् वटतरोरधः स्थितं तं मन्त्रन्यासं कुर्वाणं भिक्षुं दृष्ट्वा समुपेत्य च जगाद,—“भिक्षो ! एषोऽस्मि

(ढ) वाढं—स्वीकारार्थकमव्ययमेतत्, प्रतिजाने, प्रतिज्ञां करोमीत्यर्थः, (“वाढं दृढप्रतिज्ञयोः” इति मेदिनी) । करिष्यामि—अनुष्ठास्यामि (कृ + लृट्-स्यामि) । अभिहिते—कथिते [अभि + धा + कर्मणि क्तः “दधातोर्हिः” (७।४।४२ पा०) इति धाधातोर्हिः] । प्रहृष्टः,—सन्तुष्टः, (प्र + हृष् + कर्त्तरि क्तः) । स्वं—निजं, मिलीयतेऽस्मिन् इति निलयं—गृहं, [नि + ली + अधिकरणे घः । “निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि—” इति हैमः] ययौ—जगाम, (या + लिट्-यन्) ।

(ण) महासत्त्वः,—महत्—प्रभूतं, सत्त्वं—बलं यस्य सः महाबलः (विष्ण० । बहुव्री० । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बलं द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी) । प्रतिपन्नाम्—अङ्गीकृतां, (विष्ण० । प्रति + पद् + कर्मणि क्तः, ताम् । “प्रतिपन्नाऽन्यलिङ्गः स्याद्विजातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी) । स्मरन्—चिन्तयन् (स्मृ + शतृ) । प्रदोषे—रजनोमुखे, रात्रिप्रारम्भे इत्यर्थः (कालाधिकरणे ७ भी० । “प्रदोषो रजनो-मुखम्” इत्यमरः) । नीलञ्च तत् वसनं तेन—कृष्णवस्त्रेण, कृष्णवर्णोष्णोष्णेति यावत्, (कर्मधा० । करणे श्या) ; कृष्णपक्षीयरात्रौ कृष्णवसनेन शिरःसंक्षादनमन्यै-रलक्षिततया गमनार्थं ज्ञातव्यम् । समलङ्कृतं—भूषितं, शिरः,—मस्तकं येन यस्य वा तथाभूतः, समाच्छादितमस्तकः इत्यर्थः (बहुव्री०) । खड्गपाणिः,—खड्गः,—असिः, पाणी—हस्ते यस्य तथाविधः, (व्यधिकरणबहुव्री०) । अलक्षितः,—केनापि अदृष्टः (विष्ण० । नञ् + लच् + कर्मणि क्तः) ।

(त) इतस्ततः,—अस्यां तस्यां दिशि, समन्तादित्यर्थः (अव्य०) । अन्विष्यन्—अनुसन्दधानः (अनु + इष् + शतृ) । मन्त्रन्यासं—मन्त्रेण—मन्त्रोच्चारणेन, मन्त्रपाठपूर्वकमित्यर्थः, न्यासं—करषडङ्गादिन्यासं, (श्या तत्प०) कुर्वाणम्—अनुतिष्ठन्तं (विष्ण० । कृ + कर्त्तरि शानच्) । दृष्ट्वा—अवलोक्य, (दृश् + क्त्वा)

आगतः, किन्ते करवाणि ? वद” । तदाकर्ण्य स भिक्षुर्नृपं दृष्ट्वा हृष्टः (थ) प्रोवाच,—“राजन् । यदि प्रसादस्ते कर्त्तव्यः, तदा इतो दक्षिणामुखं गत्वा एकाकी विदूरे यं शिंशपातकं द्रक्ष्यसि, तस्मिन् प्रलम्बितो मृतः कोऽपि तिष्ठति, तमिहानीय मे साहाय्यं कुरु ।”

तदाकर्ण्य स वीरो नृपतिः “तथा” इति (द) उक्त्वा सत्य-सङ्गरः दक्षिणादिशमालम्ब्य तत्र प्रययौ । (ध) कथञ्चिच्च तेन श्मशानमार्गेण गच्छन् विदूरे तं शिंशपातकं प्राप्य तदुपरि

समुपेत्य—समीपं गत्वा, (सम् + उप + इ + ल्यप्) । जगाद—उवाच (गद + लिट्-णल्) । अस्मि—अहम् (अव्य०) । आगतः,—उपस्थितः, (आ + गज् + कर्त्तरि क्तः) । करवाणि—अर्पितवानि, (कृ + सम्प्रट् लोट्-निप्) । वद—ब्रूहि, (वद + प्रार्थनायां लोट्-ङि) ।

(थ) प्रोवाच—वभाषे (प्र + वच् + लिट्-णल् “लिटि अभ्यासस्तीभयेषाम्” (६।१।१७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्) । प्रसादः,—अनुग्रहः (प्र + सद + भावे घञ्), ते—त्वया (“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२।३।७१ पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी) । कर्त्तव्यः,—सम्पादयितव्य इत्यर्थः (कृ + कर्मणि तच्) । एकाकी—असहायः, सहचररहितः इत्यर्थः, (विण०) विदूरे—बहुदूरे (दूरार्थे ७ भी), स्थितमिति शेषः । शिंशपातकं—“शिशु” इति नाम्ना ख्यातं वृक्षं, द्रक्ष्यसि—दृक्षिष्यसि (दृश् + लृट्-थसि) । प्रलम्बितः,—प्रकर्षेण लम्बमानतया अवस्थापितः (प्र + लब् + कर्मणि क्तः) । इह—अस्मिन् स्थाने (अव्य०), आनीय—प्रापय (आ + नी + ल्यप्) । कुरु—सम्पादय (कृ + प्रार्थनायां लोट्-ङि) ।

(द) उक्त्वा—कथयित्वा [वच् + क्त्वा “वचिस्वपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति वच्ः सम्प्रसारणम्] । सत्यः,—तथ्यः, अवितथ इत्यर्थः, सङ्गरः,—प्रतिज्ञा यस्य सः (बहुव्रीहिः । “प्रतिज्ञाऽऽजिसंविदापत्सु सङ्गरः” इत्यमरः) दृढप्रतिज्ञः इत्यर्थः । आलम्ब्य—आश्रित्य, लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, (आ + लब् + ल्यप्) प्रययौ—गतवान् (प्र + या + लिट्-णल्) ।

(ध) कथञ्चित्—गाढान्वकारतया अविज्ञातमार्गतया च अतिक्लेशनेत्यर्थः (अव्य०) । श्मानः,—शवाः शरतेऽस्मिन् इति (श्मन् + शी + आनच् ङिञ्) श्मशानं

लम्बमानं शवमेकमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा तं तरुम् (न) आरुह्य
 किन्नरज्जुं तं भूमौ अपातयत् । (प) पातितश्च सः अकस्मात्
 जीवित इव भृशं चक्रन्द । ततोऽसौ राजा (फ) अवरुह्य
 कृपया तज्जीविताकाङ्क्षी यावत् तस्य अङ्गानि परामृषत्,
 तावत् स शवः अदृष्टासमकरोत् । ततः स राजा तं
 (ब) वेतालाधिष्ठितं मत्वा,—“कथं हससि ? एहि, गच्छावः”

—“श्मन्-शब्देन शवः प्रोक्तः शानं तत्स्थानमुच्यते” इतिनिरुक्तं शवदाहस्थानं
 तस्मिन् श्मशाने, स्थितः मार्गः,—पन्थाः (मध्यपदलोपिकर्मधा०) तेन श्मशानमार्गेण
 —पितृवणपथेन (करणे ३ या । “श्मशानं स्थात् पितृवणम्” इत्यमरः) । गच्छन्
 —चलन् (गम् + शठ्) । प्राप्य—लब्ध्वा (प्र + आप् + ल्यप्), तदुपरि—हृत्तोपरि
 (उपश्लेषे ७ मी), लम्बमानं—लम्बितभावेन स्थितं (लबि + शानच्), शवं—
 मृतदेहम्, अद्राक्षीत्—पेक्षित (दृश् + लुङ्-द) ।

(न) आरुह्य—उत्थाय, आरोहणं कर्त्तव्यार्थः, किन्ना—सुटिता, रज्जुः,—
 बन्धनतन्तुः यस्य तं किन्नरज्जुं (बहुव्री०) । भूमौ—पृथिव्याम् (उपश्लेषे ७ मी), अपातयत्
 —अधिरूढ (पत + णिच् + लङ्-द) ।

(प) पातितः,—निर्क्षिपितः, (विण० । पत + णिच् + क्तः) राजा इति शेषः ।
 सः,—शवः, अकस्मात्—सहसा, (अव्य०) जीवितः,—जीवनवान् (जीव + भावे
 क्तः) । भृशम्—अत्यर्थम्, (अव्य०) अक्रन्द—क्रोद (क्रन्द + लिट्-णल्) ।

(फ) अवरुह्य—अवतीर्थ्य, (अव + रुह + ल्यप्) कृपया—दयया (हंतौ
 ३ या), तस्य—शवस्य, जीवितं—जीवनम्, आकाङ्क्षते यः तादृशः तज्जीविता-
 काङ्क्षी—क्रन्दनश्रवणेन अधुनाऽप्ययं न मृतः इति मत्वा तस्य जीवनमभिलषन्नित्यर्थः,
 (विण० । आ + काङ्क्ष + कर्त्तरि णिनिः) । परामृषत्—अस्पृशत्, (परा + मृष +
 लङ्-द) “परामृशत्” इत्यपि भवितुमर्हति । अदृष्टासम्—अदृष्टेन—अत्यर्थं यथा
 तथा, अतिशयेन इत्यर्थः, (“अत्यर्थं गृह्यथोरदृष्टः” इति शाश्वतः) हासः,—हास्यं (३ या
 तत्पु०) तम्, उदृष्टासम्, अकरोत्—कृतवान् (कृ + लङ्-द) ।

(ब) वेतालीति ।—वेतालीन—भूतविशेषेण, अधिष्ठितम्—आविष्टं (३ या
 तत्पु० । अधि + स्था + क्तः) वेतालाधिष्ठित—भूताविष्टं (विण०), मत्वा—
 विविच्य (मन + क्त्वा “अनुदात्तोपदेशः—” (६।४।३७ पा०) इति अनुनासिकलोपः) ।
 एहि—आगच्छ (आ + इ + प्राथनायां लोट्-हि), गच्छावः,—यावः (गम् +

इति निर्भयं यावत् ब्रवीति, तावत् तं वेतालं न भूमौ सम-
वैक्षत, ऐक्षत च तस्यैव तरोरुपरि यथापूर्वं लम्बमानम् । ततो
(भ) भूयोऽपि तरुमारुह्य स राजा यत्नतः तं शवमवारोहयत् ;
वीराणां चित्तं वज्रादपि अखण्डितम् अकम्प्यम् । ततः तं
वेतालाधिष्ठितं शवं स्कन्धम् (म) आरोप्य मौनेन गन्तुम्
उपचक्रमे । (य) यान्तश्च शवाधिष्ठितो वेतालस्तं राजान-
मब्रवीत्,—“राजन् ! अध्वविनोदाय कथामाख्यामि, शृणु ।—

लट्-वम्), आवागमिति शेषः । निर्भयं—निः,—नास्ति, भयं—बाधः यस्मिन्
कर्मणि तद् यथा तथा (क्रिया विण०), ब्रवीति—कथयति (ब्रू + लट्-तिप्) ।
वेतालं—भूताधिष्ठितशवविशेषम् । समवैक्षत—समपश्यत् (सम + अव + ईक्ष +
लङ्-त) । यथापूर्वं—पूर्वमनतिक्रम्य (अनतिक्रमे अव्ययी०), पूर्ववदित्यर्थः ।

(भ) भूयः,—पुनः (अव्य०) । यत्नतः,—यत्नमाश्रित्य, (ल्यब्लोपे
पञ्चमी) निर्वन्धातिशयपूर्वकमित्यर्थः । अवारोहयत्—अवातारयत्, (अव + रुह +
णिच् + लङ्-द्) । वीराणां—शूराणां (शेषे इष्टी), चित्तं—मनः (वि० । कर्त्तृ),
वज्रादपि—कुलिशादपि, वज्रं दृष्ट्वाऽपीत्यर्थः (ल्यब्लोपे पञ्चमी), अखण्डितं—
न खण्डितं, न भग्नमित्यर्थः, न भयं विदलितमिति यावत्, (विण० ।
नञ् तत्पु० । न + खण्डि + कर्मणि क्तः) अकम्प्यं—कम्पनानहंम्,
अचञ्चलमित्यर्थः (विण० । न + कम्प + कर्मणि यत्), न कम्पितं भवतीति
यावत् ।

(म) आरोप्य—उत्थाप्य (आ + रुह + णिच् + ल्यप्), मौनेन—किमप्य-
नाभाष्य, तृणोन्मूलेन सता इत्यर्थः, (उपसङ्गाने श्या । “अथ मौनमभाषणम्”
इत्यमरः) गन्तुं—गमनाय (गम + भावे तुमुन्), उपचक्रमे—आरंभे (उप +
क्रम + लिट्-ए “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” (१।३।४२ पा०) इत्यात्मनेपदम्) ।

(य) यान्तं—गच्छन्तं (विण० । या + शतृ + रया १ वचनम्) । शवाधिष्ठितः,
—शवं—मृतदेहम्, अधिष्ठितः,—आश्रितः [रया तत्पु०] अध्वविनोदाय—अध्वनि-
—मार्गे, विनोदाय—शमापनोदनाय इत्यर्थः, पथि श्रमपरिहारं कर्तुं [“क्रियार्थोप-
पदस्य कर्मणि स्थानिनः” (२।३।१४ पा०) इति तुमुनः कर्मणि ४र्थी] । कथां—
रचितं प्रबन्धविशेषं, (“प्रबन्धकल्पना कथा” इत्यमरः । “प्रबन्धकल्पनां लोका-
सत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः” इति कोलाहलाचार्यः) किञ्चित् सत्यघटनासंवलित-

अथ प्रथमकथा ।

“अस्ति (क) वाराणसी नाम शङ्करवसतिः पुरी, या कैलामस्य स्थलीव पुण्यजनमेविता, हारयष्टिरिव यस्याः स्वर्ग-तरङ्गिणी विभाति । तस्यां (ख) प्रतापानलनिर्दग्धविपक्ष-कुलकाननः प्रतापमुकुटो नाम नृपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य

प्रबन्धविशेषमित्यर्थः, आख्यामि—कथयामि (आ + ख्या + लट् + मिप्) । शृणु—आकर्ण्य (शृ + लोट् + हि) ।

(क) वाराणसी—काशी । शङ्करवसतिः,—शङ्करस्य—शिवस्य, वसतिः,—निकेतनं, गृहमित्यर्थः, (“वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी) । कैलामस्य—तदाख्यापर्वतस्य, स्थलीव—अकृद्विमभूभाग इव, पुण्यजनमेविता—पुण्यजनेन—सज्जनेन, सुकृतिशालिजनेन इति यावत्, अन्यत् कैलामपक्ष—यक्षगणान्, (“अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च” इति मेदिनी) मेविता—आराधिता, आश्रिता च (मेव + कर्मणि क्तः) । हारयष्टिः,—हारयुक्त इव, [उपमा] यस्याः,—वाराणस्याः (शेषे ६ श्लो), स्वर्गतङ्गिणी—स्वर्गात्—सुरलोकात् अवतीर्णा तरङ्गिणी—नदी, (मध्यपदलोपिकर्मधा०) गङ्गा इत्यर्थः, विष्णुपदप्रसूतायाः तस्याः सुरलोकादवतीर्णत्वात् । स्वर्गस्य तरङ्गिणी इति वा (६ श्लो समासः), तस्याः सुरनिम्नगात्वात् । विभाति—राजते (वि + भा + लट् + तिप्) ।

(ख) प्रतापेति ।—प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्” इत्यमरः), अनलः,—अग्निरिव, (उपमितिसमासः) तेन निर्दग्धानि—निःशेषेण भस्मीकृतानि, (निर् + दह + कर्मणि क्तः) विपक्ष-कुलानि—अरिसमूहाः, काननानीव—वनानीव (उपमितिसमासः) येन सः (बहुव्री०), प्रतापमुकुटः,—प्रताप एव मुकुटः प्रतापभूषितः वा मुकुटः,—शिरोभूषणं

च (ग) वज्रमुकुटो नाम तनयः स्मरस्य च जनस्य च रूप-
शौर्ययोर्दर्पदलन आसीत् । तस्य राजपुत्रस्य सखा
(घ) महामातः मन्त्रिपुत्रः कश्चिदास्त । कदाचित् स नृपात्मजः
तेन (ङ) सख्या सह क्रीडन् मृगयाप्रसङ्गेन अतिदूरमध्वानं
जगाम । स (च) तत्र सिंहानां मस्तकानां सटाजालानि
शौर्यश्रीचामराणीव शनैश्छन्दन् महावनमेकमासमाद । तत्र

यस्य सः (बहुव्रीहिः), शौर्यबलैर्नैव स्वमुकुटरक्षकतया तथाविधाख्यया प्रसिद्धः
इत्यर्थः । प्रतिवसति स्म—उवास [प्रति + वस + लट्-तिप् “लट् खे” (३।२।११८
पा०) इति अयोगे अतीते लट्] ।

(ग) वज्रमुकुटः,—वज्रयुक्तः,—हीरकमण्डितः इति यावत्, मुकुटः यस्य
तादृशः । स्मरस्य—कामस्य (शपे ६४०) । रूपशौर्ययोः,—रूपं—सौन्दर्यं, शौर्यं—
पराक्रमश्च (इन्द्रः) तयोः, दर्पः,—अहङ्कारः, तस्य दलनः,—खण्डकः, नाशकः
इत्यर्थः, (६४० तत्पु०) दर्पं दालयति—विदारयति इति वा (नन्दशाब्दित्वात् ल्यु)
रूपेण स्मरस्य शौर्येण जनस्य च दर्पदलन इत्यर्थः, समाधिकरूपवान् निरातिशय-
शौर्यवान् इति समुदितायः ।

(घ) महामातः,—महती—उदारा, मतिः,—बुद्धिः यस्य सः [बहुव्री० ।
“पुंवत् कर्मधारयजातीयदंशोयेषु” (६।३।४२ पा०) इति पुंवद्भावे कृते “आन्महतः
समानाधिकरणजातीययोः” (६।३।४६ पा०) इति महत्तत्कारस्याकारः] । आस—
आसीत् (आस + लङ्-त) ।

(ङ) सख्या—मित्रेण, मन्त्रिपुत्रेण इति यावत् (सहयोगे श्वा) क्रीडन्—
खेलन् (क्रीड + शतृ) । मृगया—आखेटः, मृगवधफलकः व्यापारः इति यावत्,
तस्याः प्रसङ्गः,—अभ्यासः (६४० तत्पु०) तेन, मृगयायां प्रसङ्गः,—आसक्तिर्वा
(७मी तत्पु०) तेन मृगयाप्रसङ्गेन—मृगयाभ्यासेन मृगयासुक्ता वा । अध्वानं—
मार्गं, जगाम—ययौ (गम + लिट्-णल्) ।

(च) तत्र—अध्वानं (उपश्लेषे ७मी) । सटाजालानि—केशरसमूहान् (६४०
तत्पु० “सटा जटाकेशरयोः” इति मोदनी) । शौर्यान्त ।—शौर्यश्रीः,—शौर्यमव
श्रीः शूरत्वरूपा सम्पत् इत्यर्थः, (रूपककल्पधा०) शौर्येण लब्धा या श्रीः,—सम्पादत्यर्थी
वा (श्वा तत्पु०) तस्याः चामराणि—बालव्यजनानि इव, पराक्रमलक्षणाः
वीजनार्थं चामराणीवेत्यर्थः, शनैः,—मन्दं मन्दम्, अनायासेनेत्यर्थः, एतेन तस्य

सरोवरमेकं दृष्ट्वा (क) श्रान्तः स तेन सहृदा मन्त्रिपुत्रेण
तज्जलं पीत्वा प्रक्षालितकरचरणः कस्यापि तीरतरोर्मूले
समुपाविशत् ।

(ज) अत्रान्तरे काऽपि स्नानार्थमागता, दिव्याकृतिः.
सुपरिच्छदा, पूरयन्तीव लावण्यनिर्भरेण सरोवरं, दृष्टिपातः
सृजन्तीव तत्रोत्पलवनानि, प्रत्यादिशन्तीव मुखेन जितेन्दुना

महावीर्यत्वं सूचितम् । किन्दन्—कृतम् (किद + शट्) । आसमाद—प्राप,
(आ + सद + लिट् यञ्) ।

(क) श्रान्तः,—श्रमकृष्टः (विण० । श्रम + क्तः) । मन्त्रिपुत्रेण (सहाय
श्या) । करौ च चरणौ च तेषां समाहारः करचरणं (प्राण्यङ्गत्वात् इन्द्रेक-
बद्भावः), प्रक्षालितं—विधौतं, करचरणं—इक्षुपादं येन तथाभूतः प्रक्षालित-
करचरणः,—विमृष्टपाणिपादः, इक्षुपादं प्रक्षाल्येत्यर्थः । तीरतरोः,—तीरे—
पुष्करिणीतटे, यः तत्रः तस्य (शब्द० दृष्टौ), मूलं—मूलदेशे, (औपशोषिकाधिकरणे
०मी) समुपाविशत्—समुपाविष्टवान् (सम् + उप + विश + लङ् दृ) ।

(ज) अत्रान्तरे—अस्तिःवसरे, राजपुत्रस्य उपवेशनकाले इत्यर्थः (अव्य०) ।
स्नानार्थं—स्नानं कर्तुमित्यर्थः, (स्नानाय इदमिति नित्यसमासः) । दिव्या—दिवि—
स्वर्गे भवा (दिक्-शब्दात् भवार्थं यत्प्रत्ययः) मनोहारिणीत्यर्थः, आकृतिर्यस्याः सा
दिव्याकृतिः,—सुरूपा इत्यर्थः, (बहुव्री० । “दिव्यं त्वङ्गे धाव्यां स्त्री वस्तौ
दिवि भवे त्रिषु” इति मैदिनी) । सुपरिच्छदा—सु—शीभनः, परिच्छदः,—
वस्त्रादिभूषणं यस्याः सा, सुवेशा इत्यर्थः (विण०) । पूरयन्तीव—परिपूर्णं
स्मारयन्तीव (विण० । पूर + णिच् + शट् + स्त्रियां ङीप्) । लावण्यम्—अङ्गप्रभा-
विशेषः, “मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्य-
मिहोच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः कान्तिविशेषः इति यावत्, तदेव निर्भरः,—
वारिप्रवाहः (“उ-सः प्रसवणं वारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) तेन, (करणे
श्या) निर्मलत्वादिति भावः । दृष्टिपातः,—दृष्ट्योः,—अक्षाः, (“दृष्टिज्ञानेऽङ्गा
दर्शने” इति हेमः) पाताः,—पातनाति दृष्टिपाताः (इष्टौ तत्पु०) तैः नेत्रविचर्पैः,
सृजन्तीव—रचयन्तीव, (सृज + शट् + स्त्रियां ङीप्) तत्र—सरोवरे (अभिव्याप्तौ
०मी), उत्पलवनानि—इन्दोवरकाननानि, (“इन्दोवरे मांसशून्ने उत्पलं कुष्ठभू-
तम्” इति रभसः) इन्दोवरलीचनायास्तस्याः दृष्टिगतपातेन स्रसि उत्पल-

अम्बुजानि, कन्यका तेन दृष्टे । (भ) दृष्टैव सा तस्य राज-
पुत्रस्य मनो जहार तत्क्षणम् । सोऽपि (ज) राजसूनुस्तस्या
विलोचने अहर्षीत् ।

सा तु कन्या तद्दर्शनेन (ट) सञ्ज्ञातविकारा लज्जया
किमपि वक्तुमशक्नुवती हृदयमाकूतं सङ्केतेन बोधयन्ती एक-
मुत्पलं कर्णे गृहीत्वा, दन्तरचनां विधाय, पद्मं शिरसि कृत्वा

वनसज्जनोत्पला इति बोद्धव्यम् । प्रत्यादिशन्तीव—प्रत्याख्यान्तीव, दूरीकुर्वन्ती-
वेत्यर्थः, (प्रात + आ + दृश् + शतृ + स्त्रिया ङाप्) मुखेन (करणे श्या) जितः,—
सौन्दर्येण पराजितः, अधरोक्त इत्यर्थः, इन्दुः,—चन्द्रः येन तादृशेन (विष्णु० ।
बहुव्री०) । जितेन्दुना—चन्द्रविजयिना, अम्बुजानि—पद्मानि, मुखसुपमया
अधरोक्तचन्द्रपद्मा इति भर्मादतायः । तेन—राजपुत्रेण । कतार श्या), दृष्टे—
दृष्टा (दृश् + कर्माणि लिट्-प) ।

(भ) दृष्टैव—अवलोकितैव । दृश् + कर्माणि क्त + स्त्रिया टाप् । राजपुत्रेणात
जेष, । राजपुत्रस्य (श्रंषे षष्ठो) । जहार—चौरयाभास (ह + लिट्-थल) ।
न एव लणो ग्रसिन् तत्क्षणं—दर्शनमात्रमेव, दर्शनसमकालमेव, न तु किञ्चित्
त्वन्त्यमित्यर्थः, (क्रिया विष्णु०) ।

(ज) राज्ञः सूनुः राजसूनुः,—राजकुमारः (इष्टौ तत्पु०) । विलोचने—
नयने (कर्म०), अहर्षीत्—अचञ्चुरत (ह + लङ्-ट्), सा कन्यका राजपुत्रं दृष्ट्वा
तत्सौन्दर्यगणविमुग्धा सत्येव स्वलोचने अन्यतो व्यापारयितुं न शक्नाक परन्तु तदा
क्रष्टुं दया तमेव आनमेषलोचनं ददर्श इत्यर्थः ।

(ट) सञ्ज्ञातः,—समुत्पन्नः, विकारः,—अन्यथाभावः, स्मरादेशज्जनता
मनसो विक्रिया इत्यर्थः यस्याः सा सञ्ज्ञाताविकारा—आविर्भूतकामावेशा (बहुव्री०),
लज्जया (इतो श्या), वक्तु—कथयितुं, (वच् + तुमुन्) अशक्नुवती—अपारयन्ती
(विष्णु० । न + शक् + शतृ + “स्वादिभ्यः श्रुः” (३।१।७३ पा०) इति श्रुः, स्त्रिया
ङाप्] । आकूतम्—अभिप्रायं, सङ्केतेन—इङ्गितेन, हस्तनेत्रादीनां चेष्टाविशेषेणेत्यर्थः,
(करणे श्या) बोधयन्ती—जापयन्ती (विष्णु० । बुध + णिच् + शतृ + स्त्रिया ङाप्) ।
गृहीत्वा—सृष्ट्वा इत्यर्थः (गृह् + क्ता “ग्राह्यावाय—” (६।१।१६ पा०) इति
सम्प्रसारणम्) । दन्तस्य रचना (इष्टौ तत्पु०) ता दन्तरचना—दन्तनिर्माणं,
दन्तविन्यासविशेषमित्यर्थः, उत्पलनेनात शेषः, विधाय—कृत्वा (वि + धा + ल्यप्) ।

हृदये करमदात् । राजपुत्रस्तु तस्यास्तां (ठ) मञ्जां न विवेद,
मन्त्रिपुत्र एव केवलं बुद्धिमान् सर्वं बुबुधे । (ड) क्षणेन च
सा कन्या अनुगैर्नीयमाना प्रययौ ; गत्वा च स्वं गृहं पर्यङ्क-
निषणा तस्थौ । चित्तन्तु तस्यास्तास्मिन् (ढ) नृपात्मजे एव
स्थितम् । साऽपि राजसुतः (ण) कृच्छ्रेण स्वनगरीं गत्वा
तया विना नितरां व्याथिता दिने दिने क्लृप्तामवाप ।

कृत्वा—स्थापयत्वा इत्यर्थः (कृ + क्त्वा) । अदात्—अस्थापयति इत्यर्थः [दा + कृड् द
“गातस्था—” (२.४।७७ पा०) इति असौ लुक्] ।

(ट) मञ्जा—हस्तनेत्रादाभरणसूचना, सङ्केतांमति यावत्. (“मञ्जा स्थासतन”
नाम हस्ताद्यैश्चाभरणसूचना” इत्यमरः) विवेद—बुबुधे (विवद + लिट्-णल) । प्रशक्ता-
बुद्धिरन्यस्य इति बुद्धिमान् (प्रशसाया मगुप्) ज्ञानवानित्यर्थः । बुबुध—नञ्ज्ञो-
ज्ञातवानित्यर्थः, (बुध + लिट्-ण) ।

(ड) क्षणेन—आचरेण कालेन (प्रकृत्यादिभ्यः तृतीया) । अनु—दृष्ट्वा
गच्छन्तीति अनुगाः (अनु + गम्—“अन्यत्वापि दृश्यत इति वक्तव्यम्” (वा० ।
इति डः), तैः अनुगैः,—अनुचरैः, कन्यादाभरात यावत्, नीयमाना—प्राप्यमाण-
(विण्य० । नी + कस्माच्च ज्ञानच् + स्त्रिया टाप्), प्रययौ—नगाम [प्र + या -
लिट्-णल् “आत औ णल्” (७।१।३४ पा०) इति औ], गृहंमति शेष-
गत्वा—यात्वा, [गम् + क्त्वा “अनुदात्तोपदेश—” (६।४।३७ पा०) इत्यनुनासक-
लोपः] । पर्यङ्क—खट्वाया, निषणा—आसीना, [णी तत्प० । नि + सङ् +
क्तः “रदाभ्या निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२ पा०) इति निष्ठातस्य
सदो दकारस्य च नः, स्त्रियां टाप् च] । तस्थौ—स्थितवती [स्था + लिट्-
णल् “आत औ णल्” (७।१।३४ पा०) इति औः] ।

(ढ) नृपात्मजे (अधिकरणे णी) । स्थित—तस्थौ [स्था + कर्त्तरि क्त-
“स्थाच्चोरञ्च” (१.२।१७ पा०) इति इदादेश “आता लोप इट् च” (६।४।६४
पा०) इति आता लोपः] ।

(ण) कृच्छ्रेण—क्लेशेन, [प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति तृतीया ।
तया—कुमाय्या (विनायोगे इया) । नितराम्—आतशयेन (क्रियाविशेषणम् ।
अव्य०), व्याथितः,—पीडित. [व्यथ + कर्त्तरि क्तः ; यदा—व्यथा सञ्जाता अस्य इति
“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्” (५.२।३६ पा०) इति इतच्], दुःखितः इत्यर्थः,

दृष्ट्वा च (त) तत् मन्त्रिपुत्रेण तेन रहसि तामदृष्ट्वापां शंसता समाश्वासितस्त्यक्तधैर्यैः प्रोवाच,—“सखे ! यस्या नाम न, ग्रामं न, अन्वयश्च नावबुध्यते, सा कथं प्राप्यते ? तन्मृषा मां किमाश्वासयसि ?” । इति राजपुत्रेण (थ) उक्तो मन्त्रिपुत्रस्तमभ्यधात्,—“देव ! किं न दृष्टं त्वया यत् यत् तथा संज्ञया सूचितम् ? यत्तया कर्णे उत्पलं न्यस्तं. तेन एतत् सूचितं,—कर्णोत्पलस्य राज्ञः राष्ट्रे अहं निवसामीति । कृता च या दन्तरचना, तथा एतत् सूचितं,—यथाऽहं तत्र (द) दन्तघाटकस्य कन्धेति ।

दिने दिने—प्रतिदिनं (कालाधिकरणे ७मी । वीष्मायां द्विवचनम्) । अवाप—लभे (अव + आप् + लिट्-गन्) ।

(त) तत्—राजपुत्रस्य कार्यम् । रहसि—निर्जने (अधिकरणे ७मी), अदृष्ट्वापाम—अदर्शनां, सुलभामित्यर्थः. (न + दृ + प्र + आप् + कर्माणि खुल् + श्रित्या टाप्) । शंसता—कथयता (विण० शंस + शतृ) । समाश्वासितः,—सान्त्वितः [विण० । सम + आ + श्रम + णिच् + कर्माणि क्तः], राजपुत्र इति शेषः । त्यक्तम्—उत्सिक्तं, धैर्यं—धीरत्वं येन सः त्यक्तधैर्यः,—धैर्यहीनः, व्याकुलः सन् इत्यर्थः । अन्वयः,—कुलं, यस्मिन् वर्ग इय समग्रनि, स यशः इत्यर्थः (“सन्ततिर्गीतजनन कुलान्यभिजनान्ययौ” इत्यमरः) । नावबुध्यते—न परिज्ञायते (अव + बुध + कर्माणि भृत्-ते), अस्माभिर्निति शेषः । प्राप्यते—लभ्यते (प्र + आप् + कर्माणि लट्-ते) । मृषा—मिथ्या (अव्य० । “मृषा मिथ्या च वितथे” इत्यमरः) । आश्वासयसि ?—सान्त्वयसि ? (आ + श्रम + णिच् + लट्-मिप्) ।

(थ) उक्तः,—अभिहितः [वच् + कर्माणि क्तः “वचिस्वपियजादीनां किर्ति” (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । अभ्यधात्—अवाचत [अभि + धा + लृङ्-द “गातिस्था—” (२।४.७७ पा०) इति सिचौ लक्] । संज्ञया—हस्तनेत्रादिविकारेण, सङ्केतनेति यावत्, सूचितं—ज्ञापितं (सूच + कर्माणि क्तः) । न्यस्तं—स्थापितं [नि + ञम् + कर्माणि क्तः “यस्य विभाषा” (७।२।१५ पा०) इति इट्प्रतिषेधः] । राष्ट्रे—विषये, अधिकृते देशे इत्यर्थः, (उपसर्गे ७मी । “विषयोत्पातयो राष्ट्रम्” इति शायतः) । निवसामि—अवतिष्ठे (नि + वस + लट्-मिप्) ।

(द) दन्तान् घटयति—रचयति योजयति वा इति दन्तघाटकः (दन्त +

शिरसि पद्मं धृत्वा एतत् (ध) सङ्केतितं,—यथाऽहं नाम्ना
पद्मावतीति । (न) हृदयार्पितहस्तया च तथा,—त्वयि मे
प्राणाः स्थिता इति सङ्केतितम् । अस्ति च कलिङ्गदेशे
कर्णोत्पलौ नाम नृपः । तस्य (प) चित्तप्रसादकः महा-
मसृद्धिमान् दन्तघाटकः सङ्ग्रामवर्द्धनो नाम प्रतिवसति, तस्य
कन्यारत्नमियं पद्मावती नाम प्राणाधिकप्रियम्, एतत् लोक-
मुखात् मया विदितम् । तस्मात् मया तस्याः (फ) देशादि-
सङ्गिनी संज्ञा ज्ञाता ।” इति तेन मन्त्रिपुत्रेणोक्तो राजपुत्रः
(ब) तस्मै सुधिये तुतोष, जहर्ष च लब्धोपायः ।

घट + कर्त्तरि ण्वल्) तस्य दन्तघाटकस्य—कृत्रिमदन्तनिष्क्रान्तुः चिकित्सया चले
दन्तान् योजयितुं इत्यर्थः ।

(ध) सङ्केतितं—संज्ञापितं (सम + कित + णिच् + कर्मणि क्तः) । नाम्ना—
नामधेयेन [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति श्रुत्या] ।

(न) हृदये—वक्षसि, अर्पितौ—स्थापितौ, हस्तौ—करी यथा तथा हृदयार्पित-
हस्तया (बहुव्री०) वक्षःस्थलार्पितपाणिन्याया । त्वयि (अधिकरणे ङमौ) । मे (शब्दे
इष्टौ) । प्राणाः,—असवः (नित्यब्रह्मवचनम् । “पुंसि भस्त्रासवः प्राणाः” इत्यमरः) ।

(प) चित्तं—मनः, प्रसादयति—रञ्जयति यः सः (चित्त + प्र + सद + कर्त्तरि
ण्वल्) चित्तप्रसादकः,—मनोरञ्जकः, दन्तघटनार्दिनेति भावः । महती मसृद्धिः,—
सम्पत् [“पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” (६।३।४२ पा०) इति पुंवद्भावे कृते
“आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” (६।३।४३ पा०) इति तकारस्याकारः] सा
अस्य अस्तीति महामसृद्धिमान्—प्रभूतैश्वर्यशाली (अस्यर्थे मत्तुप्) । कन्या रत्नमिव
कन्यारत्नं—सुरुपा कन्येत्यर्थः (उपमितिसमासः । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि
नपुंसकम्” इति मेदिनी) । प्राणेभ्यः अधिकप्रियम्—अतिशयेन प्रीत्यास्पदं (पञ्चमी
तत्प०) प्राणाधिकप्रियं (कन्यारत्नमित्यस्य विशेषणम्) । लोकमुखात्—लोकानां
मुखं तस्मात् (इष्टौ तत्प० । अपादाने भूमौ), विदितं—ज्ञातम् । (विद +
कर्मणि क्तः) ।

(फ) देशादेः सङ्गः (इष्टौ तत्प०) सः अस्यस्यामिति (अस्यर्थे इनिः,
स्त्रियामीप्) देशादिसङ्गिनी—देशनामादिसम्बन्धिनौत्यर्थः (विण०) । संज्ञा—नाम ।

(ब) तस्मै—मन्त्रिपुत्राय [“क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् (वा०)

अथ स तेन (भ) मन्त्रिपुत्रेण सम्मन्त्र्य प्रियाऽर्थी पुनर्मृगया-
व्याजिन तत् सरोऽगमत् । (म) अर्द्धमार्गे च वाताश्ववेगात्
सैनिकान् पार्श्वचरानतीत्य तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः कलिङ्गाभि-
मुखं ययौ । प्राप्य तन्नगरं कर्णात्पन्ननृपतेः, (य) अन्विष्य च
दन्तघाटकस्य भवनं, दृष्ट्वा च तददूरे, वासार्थं कस्याश्चित्
वृद्धाया योषितो गृहं तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ प्राविशताम् ।

इति सम्प्रदाने ४र्थी] । (आग्रन्थनया इत्यर्थे ध्ये + कश्चिन् कृतिपि धीशब्दः सिद्धः)
सुधिवे—सु—शोभना, धीः,—बुद्धिर्यस्य तस्मै (बहुव्री०) । तृतीये—पिप्रिये (तृष +
लिट् णल्) । जहर्ष—सुमुदं (हृष + लिट् णल्) । लब्धः,—प्राप्तः, ज्ञात इत्यर्थः,
लपायः,—साधनं, तस्याः प्राप्तौ पन्था इति यावत्, येन सः लब्धीपायः,—विदित-
परिवय इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(भ) मन्त्रिपुत्रेण (सहार्थे इया), सम्मन्त्र्य—मन्त्रयित्वा, रक्षसि अन्यऽन्य-
मानस्य कर्तव्यार्थावधारणं कृत्वा इत्यर्थः (सम् + मन्त्र + ल्यप्), प्रियासु अर्थयन्ते—
आकाङ्क्षन्ते यः सः प्रियार्थी—प्रियाभिलाषी सन् (प्रिय + अर्थ + गृहादित्वात् णिनिः ।
अर्थयन्ते इति अर्थी, प्रियाया अर्थी प्रियाऽर्थी इति वा विग्रहः) । मृगयायाः व्याजः,—
कुलं (इष्टो तत्पु०) तेन मृगयाव्याजिन—मृगयायां यामांति कुलं कृत्वेत्यर्थः, [“प्रक-
त्यादिभ्यः उपसह्रानम्” (वा०) इति इया] । अगमत्—अगत (गम + लृङ् ट) ।

(म) अर्द्धमार्गस्य—पथः अर्द्धमार्गः (एकदंशि तत्पु०) तस्मिन् अर्द्धमार्गे—
अर्द्धपथे । वाताश्ववेगात्—वात इव अश्वः, (उपमितिसमासः) वायोरिवाम्बु
शोघ्रगत्यादिमत्त्वादिति भावः, वाताश्वः,—अश्वोत्तमः, शोघ्रगामी घोटक इत्यर्थः,
तस्य वेगात्—गतिवेगादित्यर्थः (इष्टो तत्पु० । इत्यर्थे प्रसौ), पार्श्वं चरान्त—गच्छान्त
पार्श्वचराः, [पार्श्व + चर—“चरंष्टः” (३।२।१६ पा०) इति कर्त्तरि टः] तान्
पार्श्वचरान्—पार्श्वस्थान् (विण०), अतीत्य—अतिक्रम्य [अति + इ + ल्यप् “इत्थस्य
पिति कृति तुक्” (६।१।१७ पा०) इति तुक्] । युतः,—मिलितः (यु + क्तः ।
कलिङ्गाभिमुख (क्रिया विण०) कलिङ्गस्य—तदाख्यदेशस्य, अभिमुखो भवति यांस्मन्
कर्माणि तद्वयथा स्यात् तथा (बहुव्री० । क्रिया विण०) ।

(य) अन्विष्य—अनुसन्धाय (अनु + इष + ल्यप्) । तत्—दन्तघाटकभवन-
मित्यर्थः । वासाय इदं वासार्थं—वासनिमित्तं (नित्यसमासः), योषितः,—स्त्रियाः
(शेषे इष्टी) । प्राविशतां—प्रविष्टवन्तौ (प्र + विश + लङ्-ताम्) ।

तत्र च (र) बाहौ यवससलिलैः पूरयित्वा गुप्तमवस्थाप्य
मन्त्रिपुत्रः तां वृद्धामपृच्छत्,—“वृद्धे ! कश्चित् अस्मिन् नगरे
कमपि दन्तघाटकनामानं वेत्ति ?” । तदाकर्ण्य सा (ल) जरती
सादरं तमभाषत,—“वत्स ! सुष्ठु वेद्मि, तस्याहं धात्री अस्मि,
तेनैवाहं पद्मावत्याः स्वदुहितुः पार्श्वे स्थापिता ; किन्तु अहं
तत्राधुना अपहृताम्बरा न गच्छामि, जातु कुपुत्रः कितवो मे

(र) बाहौ—बाह्या, (“बाहौ भुजं पमान् मानभेदाश्चक्षवायुषः” इति
मंदिनी) । यवसानि च—घासानि च (“घासा यवसम्” इत्यमरः) सलिलानि च
नैः यवससलिलैः,—प्रभृतघामजलैः, पूरयित्वा—सन्तृप्य, उदरपूर्तिं यावत् भोजयित्वा
इत्यर्थः, (पूर + णिच् क्ता) गुप्तं—गूढ, निहृतामत्यर्थः, सुरक्षितं वा, । क्रिया-
विण० । गुप + क्तः । “गुप्तं स्यात् रक्षितं गूढं” इति मंदिनी । अवस्थाप्य—निधाप्य
[अ + स्था + णिच्-न्यप्] । अपृच्छत्—अजिज्ञासत [प्रच्छ + लङ्-ट
“याहज्यावायि—” (६:१:१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । कश्चित्—प्रश्नचक
मत्यर्थः (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले च” इति मंदिनी । काम
प्रवेदने इष्टप्रश्ने इत्यर्थः) । वेत्ति ?—जानामि ? (विद् + लट्-मिप्) ।

(ल) जरती—वृद्धा (ज + अटन् + स्त्रियाभ्यप्) । सादरम्—आदरेण सह
वत्तेमानं (क्रिया विण० । इया तत्प०) । अभाषत—अब्रवीत् (भाष + लङ्-त ।
सुष्ठु—सम्यक्, विंशेषणेत्यर्थः (अव्य० । क्रियाविण०), वेद्मि—जानामि (विद् + लट्-
मिप्) । तस्य—दन्तघाटकस्य, धात्री—उपमाता, पालनकर्त्री इति यावत् (“धात्री
स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि” इत्यमरः), अस्मि—भवामि (अस् + लट्-
मिप्) । स्थापिता—नियोजिता, रक्षयितृत्वेनेति यावत् (स्था + णिच् + कर्मणि
क्तः + स्त्रियां टाप्) । अपहृतं—बलपूर्वकं गृहीतम्, अम्बरं—वस्त्रम्, एकदा द्यूतकार-
केण स्वपुत्रेणेति शेषः, यस्याः तादृशी अपहृताम्बरा—बलाद्गृहीतवस्त्रा (बहुव्री०),
गच्छामि—यामि (गम् + लट्-मिप्), यथा हि प्रायशः कुडिन्यः प्राप्तकथहरणार्थं
विटजनसैवमाभाषन्ते यत् मे सुयोग्यं वसन नास्ति, यत् परिधायाहं यामीति, एत-
द्वचनमपि तथाविधाभिप्रायकमेवेति ज्ञेयम् । जातु—कदाचित् (“कदाचिज्जातु”
इत्यमरः), कुपुत्रः—कुत्सितः भुतः, तस्य द्यूताद्यासक्तत्वादिति भावः । कितवः,—
धूर्तः, द्यूताद्यासक्तः इत्यर्थः, (“धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत समाः”
इत्यमरः) ; एकदा द्यूतक्रीडाये द्यूतकारकेण कुपुत्रेण मे वस्त्रमपहृतम्, इदानीमपि

वस्त्रं दृष्ट्वैव मद्यः हरेत्” इति । एवमुक्तवतीं तां हृष्टः मन्त्रि-
पुत्रः (व) स्वीत्तरीयादिदानेन मन्तोष्य पुनरब्रवीत्,—“मातः !
त्वम् आवाभ्यां यद् यत् कथ्यते, तत्तत् सुगुप्तं कुरुष्व : तां
दन्तघाटसुतां पद्मावतीं गत्वा वद,—‘यस्त्वया सरसीतटे
राजपुत्रो दृष्टः, सोऽत्र आगतः, तेनार्थिताऽहं त्वदन्तिकं
प्रणयादायाता’ इति” ।

तदाकर्ण्य सा वृद्धा (श) दानवशोक्तता तदैव पद्मावती-
पार्श्वं गत्वा अवसरं प्राप्य तां जगाद,—“वत्से ! तौ राजसुत-
मन्त्रिसुतौ त्वप्राप्तये अत्र समागतौ, साम्प्रतं करणीयमादिश” ।

अ यदि सा वृद्धा वस्त्रं हरेत् अतो न गच्छामीति वृद्धाया ताभ्या वसनादानार्थं
चातुर्यवचनम् । हरेत्—सुणीयात् (हृ + जातृशब्दयोगे लिङ्-धात्) ।

(व) स्वीत्तरीयादिदानेन—स्वस्य—आत्मनः, उत्तरीयं—प्रावारः, कर्त्ताच्छादन-
वस्त्रमित्यर्थः, (दृष्टौ तत्पु० । “हौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृद्धतिका तथा :
मथानमुत्तरीयश्च” इत्यमरः) तदादिदानेन—तत्प्रभृत्यर्पणेन (करणे इत्या),
मन्तोष्य—प्रह्लास्य, (सम् + तुष + णिच् + ल्यप्) । कथ्यते—उच्यते, (कथ +
णिच् + कर्मणि लट्-ते) । सुगुप्तं—सुगूढम्, अप्रकाशितं यथा तथा (क्रिया विण०),
कुरुष्व—सम्पादय (कृ + प्रार्थनायां लाट्-ष्व) । वद—ब्रूहि (वद + लाट्-हि) ।
तेन—राजपुत्रेण, अर्थिता—आर्षिता, त्वं पद्मावतीसकाशं गत्वा एवं वद इति
प्राप्तिता इत्यर्थः, (विण० । अर्थ + कर्मणि क्ता + स्त्रियां टाप्) । तव—भवतः,
अन्तिकं—समापं त्वदन्तिकं—तव सकाशं, (दृष्टौ तत्पु०) प्रणयात्—प्रेम्णः, त्वां
सङ्हाधिक्यादित्यर्थः, यात्रार्थं वा, (हेतौ पूमी० । “प्रणयः प्रणये प्रेम्ण यात्रा
विश्वभयोरपि” इति मेदिनी) । आयाता—आगता, (आ + या + कर्त्तरि क्ता +
स्त्रियां टाप्) ।

(श) अवशा वशा कृता वशोक्तता (वश + अभ्युत्ततज्ञावे चिः + कृ + कर्मणि क्तः
+ स्त्रियां टाप्) दानेन वशोक्तता—आयत्तीकृता, मन्त्रिपूर्वणति शेषः, (विण० ।
इत्या तत्पु०) । अवसरम्—अवकाशं, स्वाभिप्रायाविष्करणक्षणमित्यर्थः । तौ—
सरसीरे पूर्वदृष्टौ इत्यर्थः । तव—भवत्याः, प्राप्तये—लाभाय, त्वां लब्धुमित्यर्थः ।
[“तुमर्थाच्च भाववचनात्” (रा३।१५ पा०) इति श्रुती] । साम्प्रतम्—अधना

(ष) इत्यभिहिता सा तां निर्भर्त्य पाणिभ्यां हाभ्यां कर्पूर-
लिप्ताभ्यां हयोः कपोलयोराहन् । ततः सा (स) परिभवात्ता
रुदतो गृहमागम्य तावभाषत,—“पुत्रौ ! पश्यतं मुखे मे तथा
एता अङ्गुलिमुद्रा दत्ताः” । एवं तयोक्ते (ह) नैराश्याविषम् तं
राजसुतं स महाबुद्धिर्मन्त्रिसुतः जनान्तिकमवादीत्,—“सखे !
मा विषादं गमः, मन्त्रं रक्षन्त्या तथा निर्भर्त्य यत् कर्पूरशुभ्रा

अथ० । “एताह सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः । करणोय—
कर्त्तव्यं, (कृ + कर्मणि अणोयर्), आदिश—आज्ञापय (आ + दिश + लोट्-हि) ।

(ष) आभाहिता—उक्ता, (अभि + धा + क्त “दधातेर्हिः” (७।४।४२ पा०)
इति दधातेर्हिः स्त्रियां टाप् च । निर्भर्त्य—सम्पर्ज्ज्, भर्त्सनां कर्त्तव्यर्थः,
। निर् + भर्त्स + णिच्-ल्यप् । कर्पूरण लिप्ता—रुष्टः ताभ्या (इया तत्पु०)
कर्पूरलिप्ताभ्या—कर्पूराताभ्यां, करड्यं कर्पूर लिप्ता ताभ्यां कर्पूराभ्यामित्यर्थः,
कपोलयोः—गण्डयोः (अवच्छेदे ७मो), आहन्—अतोतडत् (आ + हन + लङ्-द) ।

(स) परिभवेण—अवमाननेन, (“अनादरः पारिव्रजः परोभावास्तराक्रिया
रीटावमाननाऽवजाऽवहेत्तममुच्यते ॥” इत्यमरः) आत्ता—दुःखिता परिभवात्ता
(इया तत्पु०) अवमानिता, रुदतो—रुदन्तो (विण० । रुद + कृत् + स्त्रिया
ङीप्) । आगम्य—आगत्य (आ + गम + ल्यप् “वा ल्यपि” (६।४।३८ पा०)
इति वेकल्पिकः अननानुक्तलोपाभावः । पश्यतम्—अवलोकयतं (दृश + लोट्-
तम्) । तथा—पश्चाद्व्या । अङ्गुलिमुद्राः,—अङ्गुलीभिः कृता मुद्राः,—चिह्न
विशेषाः इत्यर्थः, (मध्यपदलोपिकृताः) । दत्ताः,—अर्पिताः, आदृता इत्यर्थः ।

(ह) नैराश्याविषम्—नैराश्यं—पश्चाद्व्या निराशतया, विषम्,—दुःखितः
तं (इया तत्पु०) । जनान्तिकम्—अप्रकाशं, “विपताककराणान्धानपवाथ्यान्तरा
कथाम् । अन्यान्यामन्त्रणं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युक्तान्त्येनानु-
सारं ऊर्ध्वान्निताङ्गुलिव्येण वृद्धामपवाथ्यं राजपुत्रसामन्त्रा गुप्तभावेनेत्यर्थः
(क्रिया विण०) । मा गमः,—न गच्छ [गम् + लुङ्-सि “नाङ् लुङ्”
(३।३।१०५ पा०) इति मायागं लुङ् “न गाङ्योग” (६।४।७४ पा०) इति
अडागमप्रतर्पणः] । मन्त्रं—गुप्तिवादं, गुह्यभाषणमित्यर्थः, (“वेदमेदं गुप्ति-
वादं मन्त्रः” इत्यमरः), रक्षन्त्या—पालयन्त्या, मन्त्रः प्रकाशितः सा भूदिति
चित्तयन्त्या इत्यर्थः, (रक्ष + शतृ + स्त्रिया ङीप्) । कर्पूरशुभ्रा—कर्पूरवत्

अस्या मुखे दश स्वाङ्गुलयो निहिताः, एतैरेतत् सूचितं,—यथा अस्मिन् शुक्ले पक्षे चन्द्रवतीरिमा दश रात्रीः सङ्गमानर्हाः प्रतीक्षस्व” इति ।

इत्थं राजपुत्रं (क) समाश्वास्य स मन्त्रिसुतः गुप्तं हस्तस्थं काञ्चनं किञ्चिद् आपणे विक्रीय तथा वृद्धया महाऽर्हं भोजनं साधयामास । ततस्तीर्त्वा सह तथा वृद्धया (ख) वभुजाते । इत्थं (ग) दशाहानि नीत्वा पुनर्जिज्ञामार्थं स मन्त्रिपुत्रस्तां

शुक्लवर्णा, (उपमितिसमासः) कर्पूरं—कर्पूरलेपनेन, शुभा इति वा । (३५० ततप०) । निहिताः,—स्थापिताः, अङ्किता इत्यर्थः, [नि + धा + क्तः “दधातेर्हः” (७।४।४२ पा०) इति हिः] अस्मिन् शुक्ले पक्षे (कालाधिकरणे ७मी), चन्द्रः अस्यामस्तीति चन्द्रवान् [अस्यर्थे मतपि कृते “मादुपधायाश्च मतोर्वाऽवयवादिभ्यः” (८।२।६ पा०) इति मतोर्मस्य वकारः] ताः चन्द्रवतीः,—चन्द्रयुक्ताः, ज्योत्स्नीरिति यावत् (विण०), रात्रीः (कर्म), सङ्गमे—मेलनकर्मणि, अनर्हाः,—अयोग्याः सङ्गमानर्हाः,—मिलमानुपयोगिनीः, (विण० । ७मी ततप०) । प्रतीक्षस्व—परिपालय, अपेक्षां कुरु इत्यर्थः, (प्रति + ईक्ष् + प्राथंनायासनज्ञायां वा लोट् स्व) ।

(क) समाश्वास्य—मान्त्वयित्वा (सम् + आ + श्म + णिच्-ल्यप्) । गुप्तम्—अन्यैरज्ञातं (विक्रीय इति क्रियाया विशेषणम्) । हस्ते तिष्ठतीति हस्तस्थं—करस्थितमित्यर्थः, [उपपदम० । हस्त + स्था—“सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति के कृते “आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । काञ्चनं—सुवर्णं, सौवर्णभूषणम् इत्यर्थः । आपणे—निषद्यायां, पण्यशालायांमित्यर्थः, विक्रीय—क्रेतुः मूल्यग्रहणपूर्वकं दत्त्वा इत्यर्थः (वि + क्री + ल्यप्) । वृद्धया (करणे ३या), महाऽर्हं—महान् अर्हो मूल्यं यस्य तत महामूल्यं, राजोचितम् इत्यर्थः (विण० । “धातूनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वात्तु अर्ह + कर्मणि घञ्, मूल्ये, महाऽर्हश्चयापरिवर्त्तनच्युतेः” कृमा० । ‘महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी शय्या’ इति शब्दिनाथः” इति वाचस्पत्यमहाकोषः) । साधयामास—पाचयामासेत्यर्थः (साध + णिच् + लिट्-णल्) ।

(ख) वभुजाते—आदतुः [भुज् + लिट्-भाते “भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(ग) दश—दशमहानि, अहानि—दिनानि (अत्यन्तसंयोगे २या), नीत्वा—यापयित्वा (नी + क्वा) । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा [ज्ञा + सन्

वृद्धां पद्मावतीपार्श्वं प्रेषितवान् । साऽपि (घ) मिष्टान्न-
पानादिलुब्धा तदनुरोधात् तस्या वामगृहं गत्वा प्रतिनिवृत्य
च तौ जगाद,—“वत्सौ ! इतो गत्वाऽहं तत्पार्श्वं
क्रियन्तं कालं तूष्णीं स्थिता ; तथा तु युष्मत्कथाऽपराधं
स्वयमुद्गिरन्त्या पुनः सालक्तकाभिस्तिष्ठभिः कराङ्गुलिभिः
उरसि हता तदन्तिकात् अपमानिता पुनरायाता” ।
तदाकर्ण्य स मन्त्रिपुत्रः तं राजपुत्रं (ङ) स्वैरमब्रवीत्,—

“अः प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति अपत्यये स्त्रियां टाप्], तस्यै इदं
जिज्ञासार्थं—(नित्यस० । क्रियाविण०) कदा राजपुत्री भवदलिकं गमिष्यतीति
जिज्ञासां कर्तुमित्यर्थः । प्रेषितवान्—प्रेरितवान् [प्र + डष + क्तवतुः] ।

(घ) मिष्टान्न—मोदकलड्डकादि, पानं—पानकादि, मिष्टान्नञ्च पानञ्च
मिष्टान्नपाने (द्वन्द्व) तं आदनी येषां (बहुव्री०) तेषु लुब्धा—लोलुपा,
आक्रष्टा इत्यर्थः (७मी तत्प० । लभ + कर्तरि क्त + स्त्रियां टाप्) मिष्टान्नपानादि-
लुब्धा—मोदकादिलोलुपा (विण०), तस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, अनुरोधः,—अनुवर्त्तनं,
चिन्ताराधनमित्यर्थः, (६ष्टी तत्प० । “अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्” इत्यमरः) तस्मात्
तदनुरोधात्—मन्त्रिपुत्रस्य प्रीत्यर्थमित्यर्थः (ह्रस्वर्थे प्रमी) । प्रतिनिवृत्य—प्रत्यागत्य,
(प्राति + नि + वृत् + ल्यप्), इतः,—अस्मात् स्थानात् (अव्य० । इदमः अपादाने
पञ्चमी ततः तामिन्) । कालं [“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति
श्या] । तूष्णीं—मौनम् (अव्य० । “मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्—” इत्यमरः) । युवयोः
कथा—युष्मत्सम्बन्धिप्रागुक्तवाक्यमित्यर्थः, तथा यः अपराधः,—तत्कथनेन यः दोषः
तम्, स्वयम्—आत्मनैव, मत्कथनात् प्रागेवंत्यर्थः (अव्य०), उद्गिरन्त्या—
उदमन्त्या इव, त्वरितमुच्चारयन्त्या इत्यर्थः (विण० । उत् + गृ + शतृ + स्त्रियां
ङीप्) । अलक्तकेन—लाज्या सह वर्त्तमानाभिः सालक्तकाभिः,—अलक्तक-
राजताभिरित्यर्थः, (बहुव्री० । विण०), कराङ्गुलिभिः (करणे श्या), उरसि—वक्षसि
(अवच्छेदे ७मी), हता—ताडिता, (विण० । हन + कर्माणि क्तः अनुनासिक-
लोपः, स्त्रियां टाप्), तस्या अन्तिकात्—समीपात् तदन्तिकात् (६ष्टी तत्प० ।
अपादाने प्रमी), आयाता—आगता (आ + या + कर्तरि क्तः स्त्रियां टाप्) ।

(ङ) स्वैरं—मन्दं मन्दम्, अप्रकाशमित्यर्थः (क्रिया विण० । “स्वैरः स्वच्छन्द-

“सखे ! माऽन्यथा शङ्कां कार्षीः, अस्या हृदये तथा यदलक्त-
काक्तम् अङ्गुलिमुद्रावयं विन्यस्तं, कौशलेन तेन रजस्वला-
स्तिम्नो निशाः स्थिताः इति सूचितम्” ।

एवं राजसुतमाश्वस्य स मन्त्रिसुतः (च) व्राहे गते
पुनरपि तां वृद्धां पद्मावतीसकाशं प्राहिणोत् । सा तस्मिन्
(क) दिने गता तथा समावृत्य भोजिता, पानादिभिश्च दिनं
सर्वं विनोदिता । (ज) यावत् सा सायं गृहमागन्तुमिच्छति,

मन्दर्याः” इति मादनी) । अन्यथा—अन्यप्रकारा, त्वन्मनोरथवैफल्यरूपमित्यर्थः,
शङ्का—वासं वितर्कं वा (“शङ्का तामे वितर्के च” इति मादनी), मा कार्षीः,—न
कुरु [मा + कृ + लङ्-सि “माङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) इति लुङ् “न माङ्योगे”
(६।४।७४ पा०) इति अङागमाभावः] । अलक्तकेन—लाक्षया, आक्त—सांचितं,
राज्यतामत्यर्थः, अलक्तकाक्त—लाचारसराञ्जितं (विष्णु० । इत्या ततप०), अङ्गुलीभिः कृतं
मुद्रावयं—रेखावयमित्यर्थः, (शाकपार्थिवोदित्वात् समासः) । कौशलेन—नपुंसकेन,
बुद्धिप्रभावेत्यर्थः, सङ्केतेनात यावत्, (करणे इत्या) । रजस्वलाः,—कृतमत्य,
[“रजःकृष्यामुतपरिषदी वलच्” (५।२।११२ पा०) इत्यनेन रजस्-न-वलच् + स्त्रिया
टाप्] । निशाः (अत्यन्तसंयोगे रथा), स्थिताः,—पाल्याः, अपेक्षणीया इत्यर्थः, सर्वा
एव रजस्वलाः विरातं गमनानङ्गाः भवन्तीति भावः ; एतेन अहं रजस्वला मन्त्राता,
अतः विराटमपेक्षस्व इति आवादितम् ।

(च) वयाणामङ्गां समाहारः इति व्राहः [वि + ब्रह्न् + “राजाहःमास्त्र-
भ्यष्टच्” (५।४।६१ पा०) इति टच् “अङ्गष्टस्वारिव” (६।४।१४५ पा०) इति
टिळोपः । तद्धितार्थे द्विगुः] तस्मिन् व्राहे (भावे ङमी०) । प्राहिणोत्—प्रैरयत्,
प्राषतवानित्यर्थः, (प्र + हि + लङ्-ट्) ।

(क) दिने (कालाधिकरणे ङमी०) । समावृत्य—सम्यान्व, समादवं कृत्वे-
त्यर्थः, [सम् + आ + वृ + ल्यप् “द्रवस्य पिपत कति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति
तुक्] । भोजिता—कारितभोजना (भुज + णिच् + क्तः + स्त्रिया टाप्) । दिनम्
(अत्यन्तसंयोगे रथा), विनोदिता—सन्तोषिता इत्यर्थः, (वि + नृद + णिच् + क्तः +
स्त्रिया टाप्) ।

(ज) यावत्—यदा (अव्य०), सायं—दिनान्ते, (अव्य० । “दिनान्ते तु सायम”
इत्यमरः) । आगन्तुम्—आयातुम् (आ + गम + तुमुन्), इच्छात—आभिलषात

तावत् तत्र वहिः भयङ्करः कौलाहलः समुदभूत्,—
 ‘हा ! हा ! अयं मत्तहस्ती स्वावामात् भ्रष्टः जनान् मथून्
 प्रधावति’ इति जना आक्रन्दन्तः पलायमानाः शुश्रुविरे । ततः
 सा पद्मावती तां वृद्धामभाषत,—(भ) “अम्ब ! साम्प्रतं
 हस्तिरुद्धं पथि त्वया न गन्तव्यं, तत् त्वां पीठिकां समारोप्य
 आलम्बनरज्जुभिर्वद्धा अनेन वृहता गवाक्षेण अत्र गृहोद्याने

(इष + लट्-तिप्) । तावत्—तदा (अथ०), भयङ्करः,—भयानकः [विण० ।
 भय + क्त + “मघात्तभयेष क्तञः” (३.२।४३ पा०) इति खच् “अकाद्वपदजन्तस्य भुम्”
 (६।३।६७ पा०) इति सुभागमश्च] । कौलाहलः,—कलकलः (वि० । “कौलाहल-
 कलकलः” इत्यमरः) । समुदभूत्—समजनि [सम् + उत् + भू + लुङ्-इ “गातिस्था—”
 (२।८।७७ पा०) इति सिचो लुक्] । हा हा इति विषादव्यञ्जनमव्ययम् । मत्तः,
 —मामन्नः, मदोन्मत्त इत्यर्थः, (“प्रामन्नो गार्ज्जतो मत्तः” इत्यमरः) स चासौ
 हस्ती चेति मत्तहस्ती—मदस्वावी गजः (कर्मधा०), स्वकीयः आवासः स्वस्य
 आवासः इति वा स्वावासः,—स्वगृहं (दृष्टौ तत्पु०) तस्मात् स्वावासात्—स्वगृहात्,
 (अपादाने प्रभा०), भ्रष्टः,—स्खलितः, खलित इत्यर्थः, (भ्रश् + कर्त्तार क्त्वा) ।
 मथून्—वलोडयन्, क्षामयान्नाति यावत् (मथ् + शब्) । प्रधावति—द्रुतमागच्छति
 (प्र + धाव + लट्-तिप्) । जनाः (कर्म०), आक्रन्दन्तः,—रुदन्तः, (विण० । आ + क्रन्द
 + शब्) पलायमानाः,—पलायनं कुर्वन्तः (विण० । परा + अय + शानच्, रस्य लः) ।
 शुश्रुविरे—आकर्णयाम्यभूवरे । (श्रु + कर्माणि लिट्-इरे) ताभिरिति शेषः,
 मत्तहस्ती प्रधावति इति उच्यते ततः पलायमानान् जनान् पद्मावतीप्रभृतयः शुश्रु-
 रित्यर्थः ।

(भ) अम्ब !—मातः ! (“अम्बा माता” इत्यमरः), हस्तिरुद्धे—हस्तिना—
 हस्तिमहोभेद्यर्थः, रुद्धे—कृतगात्रोद्ध, दुर्गमे इत्यर्थः, (विण० । श्या तत्पु० । रुध +
 क्तः) । गन्तव्यं—यातव्यं (गम + तव्य) । पीठिकां—पीठ एव पीठिका (अल्पाद्यं कज्ज
 स्थिता टाप्) ता, चूद्रपीठमित्यर्थः, समारोप्य—उपवेश्य, (सम् + आ + रुह +
 णच्-ल्यप्) । आलम्ब्यते—प्रियते अनया आलम्बनी—बन्धनसाधनीत्यर्थः,
 (आ + लम्ब + करणे ल्युट्) ताश्च ताः रज्ज्ववशात् आलम्बनरज्जवः (कर्मधा०)
 ताभिः आलम्बनरज्जुभिः,—बन्धनसाधनतन्तुभिः (करणे श्या) । वद्धा—सयस्य

प्रक्षिपामि, ततो वृक्षमारुह्य विलङ्घ्य च प्राकारम् अन्येन वृक्षेण खगृहं व्रज" इति । एवमुक्त्वा सा (ज) चेटीभिस्तां वृक्षां रज्जुपीठिकया गवाक्षात् उद्याने प्रक्षेपयामास । सा च गृहं गत्वा तत् सर्वं ताभ्यां (ट) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां शशंस ।

तदा स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—“सखे ! (ठ) सिद्धं ते अभिलषितं, युक्त्या तया मार्गो दर्शितः ; तदद्यैव प्रदीपे त्वम् एतेनैव पथा तत् प्रियामन्दिरं गच्छ” । इत्युक्तस्तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः स राजपुत्रः तेनैव पथा वृक्षया दर्शितेन तदुद्यानं ययौ, (ड) ददर्श च तत्र तां लम्बमानां सपीठिकां

(बभूव + क्त्वा), गवाक्षेण—वातायनेन (करणे श्या), गृहस्य यद् उद्यानमस्य पवनस्य गृहोद्यानं (६९० तत्प०) तस्मिन् गृहोद्याने—प्रसीदवने इति यावत् (उपश्लेषे ७मौ), प्रक्षिपामि—अवतारयामि इत्यर्थः (प्र + क्षिप + लट् मिप) । आरुह्य—उत्थाय, (आ + रुह + ल्यप्) विलङ्घ्य—उत्प्लव्य, आतिक्रम्यत्यर्थः (वि + लङ् + ल्यप्) प्राकारं—प्राचीर (“प्राकारी वरणः सालः प्राचीर प्राक्ततो हति” इत्यमरः), वृक्षेण—वृक्षारोहणेन, एकं वृक्षमारुह्य पुनस्तं पारित्यज्य अन्य वृक्षारोहणेनेत्यर्थः, (करणे श्या), व्रज—गच्छ (व्रज + अनुजाया लोट्-ङि) ।

(ज) चेटीभिः,—दक्षीभिः (प्रथीज्यकर्त्तरां श्या) । रज्जुपीठिका—रज्जुनिबद्ध पीठिका, (शाकपार्थिवटित्वात् समासः) तया (करणे श्या), गवाक्षात्—वातायनप्रदेशात् (अपादाने ५मौ०), प्रक्षेपयामास—पातयामास, अवतारयामि—नामेत्यर्थः (प्र + क्षिप + णिच् + लिट्-णल्) ।

(ट) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां [“क्रियया यममिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्” (वा०) इति ४र्थी०] । शशंस—कथयामास (शंस + लिट्-णल्) ।

(ठ) सिद्धं—पूर्य, सफलं सञ्जातमित्यर्थः (सिध + कर्त्तरि क्त.), अभिलषितम्—अभीष्टं (“कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् अभिलाष इत्यर्थः, अभि + लष + भावे क्तः) । युक्त्या—कौशलेन, बुद्धिनेपुण्येनेति यावत्, मार्गः,—पन्थाः, तदगृहगमनोपाय इति भावः, दर्शितः,—निर्द्देशितः इत्यर्थः, (दृश् + णिच् + कर्मणि क्तः) । प्रियायाः,—प्रणयिन्याः, मन्दिरं—गृहं (६९० तत्प०) प्रियामन्दिरं—पश्चावतौमवनम् ।

(ड) ददर्श—दृष्ट्वास्वभूव, (दृश् + लिट्-णल्) । लम्बमानां—दीलायमानां

मार्गेन्मुखाभिस्त्रैटोभिरुपरिष्ठादधिष्ठितां रज्जुम् । स च तां
दृष्ट्वैव (ढ) यावत् आरोहति स्म, तावत् ताभिः सखीभिः
तथा रज्ज्वा गवाक्षेणाकृष्टः प्रियान्तिकं प्राविशत् । तस्मिंश्च
(ण) प्रविष्टे स मन्त्रिपुत्रस्तमेव वृद्धाऽऽवासं प्रायात् ।

राजपुत्रस्तु तां पद्मावतीं (त) पूर्णेन्दुवदनां प्रसरत्कान्ति-
चन्द्रिकां कृष्णपक्षात् गुप्तं स्थितां राकाविभावरीमिव

नस्मितभावेनावस्थिता (लवि + शानच्), पीठिकया—सुद्रासनेन सह विद्यमानं
मपीठिकाम्—आसननिबद्धां (विण० । बहुव्री०) । मार्गे—पाथ, मार्गमांभलत्थ
इत्यर्थः, उन्मुखाभिः,—ऊर्ध्वमुखीभिः, उत्सुकाभिरित्यर्थः (७मी तत्पु०), मार्गे-
न्मुखाभिः,—राजपुत्रस्य आगमनं प्रतीक्षमाणाभिरित्यर्थः (विण०) । उपरिष्ठात्—
ऊर्ध्वदेश, रज्ज्वा ऊर्ध्वशम इत्यर्थः, [“उपर्युपरिष्ठात्” (५।३।३१ पा०) इति
पूर्वेण ऊर्ध्वशब्दस्य उपादेशः रिष्ठात्तिल् प्रत्ययश्च] अधिष्ठिताम्—आश्रितामित्यर्थः,
[अधि + स्था + कर्त्तरि क्तः “स्थाच्चोरिच्” (१।२।२७ पा०) इत्यनेन इदादेशः
“आतो लोप इति च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोप, “उपसर्गात् सुनीति—”
(८।३।६५ पा०) इत्यनेन षत्वं, ततः स्त्रिया टाप्] ।

(ढ) यावत्—यदा इत्यर्थः, आरोहति स्म—उत्तस्थौ [आ + रुह + “लट् स्मृ”
(३।२।११८ पा०) इति अतीते लट्-तिप्] । तावत्—तदैवेत्यर्थः । तथा—पीठिका-
निबद्धया । आकृष्टः,—आकृष्य ऊर्ध्वं नीत इत्यर्थः (विण० । आ + कृष + कर्म्मणि
क्तः) । प्राविशत्—प्रविष्टवान् (प्र + विश् + लङ्-दृ) ।

(ण) प्रविष्टे—गृहाभ्यन्तरं गते इत्यर्थः (विण० । प्र + विश् + कर्त्तरि क्तः),
तस्मिन्—राजपुत्रे (भावे ७मी) । वृद्धाया आवासं (६ष्ठी तत्पु०) वृद्धाऽऽवासं
—वृद्धाभवनं, प्रायात्—प्रातिष्ठत (प्र + या + लङ्-दृ) ।

(त) पूर्णेन्दुरिव वदनं यस्यास्तां पूर्णेन्दुवदनां—पूर्णचन्द्रमुखीं (बहुव्री०) ;
राकापक्षे,—पूर्णेन्दुरिव वदनं यस्यास्तां (बहुव्री०) । प्रसरन्ती—विस्तुरन्ती,
समन्तात् विस्तृमरत्यर्थः, कान्तिः,—अङ्गप्रभा, चन्द्रिका—कौमुदी इव यस्यास्तां,
(बहुव्री०) ; अन्यथ,—प्रसरन्ती—दिशः व्याप्रवाना, कान्तिरिव चन्द्रिका
यस्याः यत्र वा तां प्रसरत्कान्तिचन्द्रिका—स्फुरत्प्रभापटलामित्यर्थः । कृष्णपक्षात्—
कृष्णपक्षानशाभिराक्रान्तिभिर्या (अपादाने प्रथी०), गुप्तं—निभृतं यथा तथा
इत्यर्थः (क्रियाविण०), राकाविभावरी—राका—पूर्णेन्दुर्तिथिः, तदयुक्ता इत्यर्थः

अद्राक्षीत् । साऽपि तं दृष्ट्वा (थ) तत्कालोचितैः कण्ठग्रहादिभि-
स्तैस्तैः प्रौढाचारै रमयामास । ततस्तत्र (द) गान्धर्वविधिना
समूढया तथा सह कान्तया गुप्तं विहरन् कतिचित् दिनानि
स्थित्वा कदाचित् तां प्रियामवदत्,—“प्रिये ! मम सखा
मन्त्रिपुत्रः मयैव सहायातः अत्र वृद्धागृहे एकाकी तिष्ठति,
तद् गत्वा तं सम्भाव्य पुनरेष्यामि” इति । तदाकर्ण्य सा

(“राका नद्यन्तरं कच्छां नवजातरजःस्त्रियाम् । सम्पूर्णन्दुतिथौ—” इति मंदिनी)
विभावरी—रजनौ, राकाविभावरी तामिव, (कर्मधा०) । अद्राक्षीत्—ऐन्द्रिष्ट
(दृग् + लुङ्-ट्) ।

(थ) स एव कालः तत्कालः (कर्मधा०) तस्मिन् उचिताः,—उपयुक्ता,
(७मी तत्प०) तैः तत्कालोचितैः,—प्रथममेलनसमयोपयोगिभिरित्यर्थः, कण्ठग्र-
हादि वा यद्वा,—यद्वयं कण्ठग्रहाः,—गलर्वटनपूर्वकालिङ्गनमित्यर्थः, (६ष्टी ७मी
वा तत्प०) स एव आदिः येषां तैः (बहुव्री०) । तैस्तैः,—प्रणयिनोः मिलने प्रसिद्धे-
रित्यर्थः, प्रौढाः,—प्रगल्भाः, अशालीनाः इत्यर्थः, यद्वा,—प्रौढाः,—निपुणाः, कामो-
द्दीपनदक्षाः इत्यर्थः, ये आचाराः,—आचरणानि, प्रागुक्तालिङ्गनादय इत्यर्थः, तैः
(करणे श्या । कर्मधा०), यद्वा,—प्रौढायाः,—प्रगल्भायाः,—“स्मरान्ता गाढताकण्ठ्या
समस्तरतकोविदा । भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥” इत्युक्तलक्षणाया
नायिकायाः इत्यर्थः, आचारा इव ये आचाराः तैः (६ष्टी तत्प०), निर्लज्जव्यवहारे-
रित्यर्थः, रमयामास,—प्रीणयामास (रम + णिच् + लिट्-णल्) ।

(द) गान्धर्वविधिना—“इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्ययाश्च वरस्य च । गान्धर्वः
स तु विज्ञेयः,—” इत्युक्तलक्षणकेन कन्यावरयोः कामजविवाहविशेषेणेत्यर्थः (करणे
श्या), समूढया—परिशीतया, [विण० । सम् + वह + क्तः “वचिस्त्रपियजादौना
किति” (६।१।१५ पा०) इति वहेः सम्प्रसारणे कृते “हो ढः” (८।२।३१ पा०)
इति ङस्य ढे कृते “भ्रसस्तथोर्धोऽधः” (८।२।४० पा०) इति तस्य धे “ष्टुना ष्टु”
(८।४।४१ पा०) इति षस्य ढे “ढो ढे लोपः” (८।३।१३ पा०) इति प्रातिपदिकस्य
ढलोपे “ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” (६।३।१११ पा०) इति सम्प्रसारतोकारस्य
दीर्घः, ततः स्त्रियां टाप् तथा] । कान्तया—प्रियया (सहयोगे श्या), गुप्तम—
अन्यैरलक्षितं यथा स्यात्तथा (क्रियाविण०), विहरन्—क्रीडन् (विण० । वि + हृ
+ शब्द] । आयातः,—आगतः (आ + या + कर्त्तरि क्तः) । सम्भाव्य—सम्भान्य,

(ध) धूर्ता पद्मावती तं प्रियमाह स्म,—“नाथ ! त्वामहं
पृच्छामि, मत्कृतास्तास्ताः संज्ञास्त्वया ज्ञाताः ? उत ते तेन
मन्त्रिपुत्रेण ?” । तथा (न) अभिदधतीं तां राजपुत्रीऽब्रवीत्,
—“प्रिये ! न ज्ञातं मया तत् सर्वं, तेनैव मे मित्रेण दिव्य-
ज्ञानवता सर्वं विदित्वा मे समाख्यातम्” । एतदाकर्ण्य सा
(प) भामिनी विचिन्त्य तं प्रत्यभाषत,—“नाथ ! तर्हि
अयुक्तं कृतं त्वया चिरात् तद्वार्त्तां कथयता, यस्ते सखा

सम्भाषणादिना संबद्धा इत्यर्थः, (सम् + भृ + णिच् ल्यप्), पृच्छामि—आगमि
यामि (इ + लृट्-स्यामि) ।

(ध) धूर्ता—सायाविनी, सुचतुरेत्यर्थः । आह स्म—उवाच [भृ + “लृट् स्म”
(३।२।११८ पा०) इति स्योर्गो अतोते लृट् तिप्] । पृच्छामि—जिज्ञासे,
[पृच्छ + लृट्-मिप् “गृह्णिष्या—” (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । उत—
विकल्पे, अथवा इत्यर्थः, (अव्य० । “उताप्यर्थोविकल्पयोः” इत्यमरः) ।

(न) अभिदधतीं—वदन्तीम् (अभि + धा + शतृ + स्त्रियं लृप्) । दिव्यं—
अद्भुतं, सुन्दरमित्यर्थः, द्योतनात्मकमिति यावत्, यदा—दिव्य—दिवि भवम्,
अलौकिकमित्यर्थः, असाधारणमिति यावत्, (“दिव्यं लवङ्गे धावती स्त्री वल्गुः
दिविभवे विषु” इति मेदिनी) यत् ज्ञानं—बुद्धिः, (कर्मधा०) तदस्य अस्तीति
तेन दिव्यज्ञानवता—अलौकिकमनोविद्या [विष्ण० । प्रशंसायां अतुप् “मादप-
थायाश्च—” (८।२।६ पा०) इति मतोर्मस्य वकारः] । विदित्वा—बुद्ध्वा
(विद + क्वा), मे—मह्यं [“क्रियया यमभिप्रैति—” (वा०) इति सम्प्रदाने षर्थी] ।
समाख्यातं—कथितं (सम् + खा + ख्या + भावे क्तः) ।

(प) भामिनी—कोपनस्वभावा रमणी, ईर्ष्यावतीत्यर्थः, नायकस्य प्रेम-
पावान्तरममहिष्णुरिति यावत्, (“कोपना सैव भामिनी” इत्यमरः) विचिन्त्य
—विभाव्य (वि + चिन्त + ल्यप्), प्रत्यभाषत—प्रत्यवदत् (प्रति + भाष + लङ्
त) । तर्हि—तदा, यदा स एवंविध दिव्यज्ञानसम्पन्नः तव प्रियमुहञ्च तदा इत्यर्थः,
[“अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्” (५।३।२१ पा०) इति तत् + हिल्], अयुक्तम्—
अन्याय्यं, (“युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् । न्याय्यञ्च विषु षट्” इत्यमरः) ।
चिरात्—चिरेण, कालविलम्बेनेत्यर्थः (अव्य०), तस्य—तव मित्रस्य, वार्त्तां—वृत्तान्तं
(६।१।१० तत्पु०) तद्वार्त्तां—तव मित्रवृत्तान्तं, कथयता—वदता (विष्ण० । कथ +

स मे भ्राता, तस्य प्रथममेव मया ताम्बूलादिसमाचारं
सम्मानना कर्त्तव्याऽऽसीत्” । इति (फ) उक्तवत्या तयाऽनुमतः
राजपुत्रस्तेनैव पथा तस्यां निशि सख्युरन्तिकमागात्,
अकथयच्च तत् सर्वं प्रियया कथितम् । मन्त्रिपुत्रस्तु तदयुक्त-
मिति न तत् सादरमभ्यसन्यत । (ब) इत्थं परस्परमाल-
पतोस्तयोः सा विभावरी पर्यगात् ।

अथ तयोः (भ) सान्ध्ये विधौ निर्वृत्ते पक्वान्नताम्बूलहस्ता
पद्मावतीसखी तत्राऽऽगात् । सा समागत्य तं मन्त्रिपुत्रं कुशलं

(णिच् + शतृ) । ताम्बूलादिसमाचारं—ताम्बूलादीनां समाचारः,—सम्यगाचरणं,
तद्दानरूपः सुष्ठु व्यवहार इत्यर्थः, तं (करणे श्या । षष्ठी तत्पु०), सम्मानना—
संवर्द्धना, समादर इत्यर्थः, [सम् + मान + णिच् “ग्यासश्रयो युच्” (३।३।१०७ पा०)
इति युच्, ततः स्त्रियां टाप्] । आसीत्—अभूत् ।

(फ) उक्तवत्या—कथितवत्या [विण० । वच् + क्तवतुः “वचिस्वपियजा-
दीना किति” (६।१।१५ पा०) इति वच्ः सम्प्रसारणं, ततः स्त्रियां ङीप्,
तया] । तेनैव पथा—गवाक्षमार्गेत्यर्थः (करणे श्या) । सख्युः,—मित्रस्य
(श्रद्धे इष्टौ) । आगात्—आगत [आ + इ + लङ्-ट् “इषो गा लुङि”
(२।४।४५ पा०) इति इषो गाऽऽदेशे “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इति
मित्रो लुक्] । अकथयत्—अवदत् (कथ + णिच् + लङ्-ट्) । कथितम्—उक्तं
(कथ + क्तः) । अयुक्तम्—अन्याद्यं, समयानुपयोगि इत्यर्थः । अभ्यसन्यत—
प्रत्यभ्यनन्दयत्, तदाक्यस्य अकपटतायाम् आस्थां नास्थापयदित्यर्थः, (अभि + मन +
लङ्-ट्) ।

(ब) इत्थम्—अनेन प्रकारेण (अव्य०), आलपतोः,—आभाषमाणयोः,
(विण० । आ + लप + शतृ, तयोः) । पर्यगात्—पर्यगमत्, अवसिता इत्यर्थः
(परि + इ + लङ्-ट्) ।

(भ) सान्ध्या इदं सान्ध्यं तस्मिन् सान्ध्ये—सान्ध्याकालावाहते, विधौ—
उपासनादिकर्मणि (भावे ७मी), निर्वृत्ते—निष्पन्ने सति (निर् + वृत् + क्तः,
तस्मिन्, विण० । “सिद्धं निर्वृत्तानिष्पन्नौ” इत्यमरः), पक्वान्नं—लड्डुर्कापटकादिक,
ताम्बूलं—घोटिकेत्यर्थः, सज्जितताम्बूलमिति यावत्, ते इत्ते यस्याः सा (विण० ।
व्यधि० बहुव्री०) ।

(म) पृष्ट्वा दत्तोपचारा, युक्तिः राजपुत्रस्य भोजनं निषेद्धं,
“सा तव प्रिया भोजनादौ तदागमं प्रतीक्षमाणा आस्ते” इति
आवेद्य क्षणात् ततः प्रायात् ।

ततः स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—“देव ! (य) कौतु-
कमेकं पश्य, त्वां दर्शयामि” इत्युक्त्वा स तस्मादेकं
पक्वान्नमादाय सारमेयाय तत्र स्थिताय प्रादात् । स

(म) पृष्ट्वा—विज्ञासित्वा, [प्रच्छ + क्त्वा “व्रश्चमभृज—” (८२।२६ पा०)
इति षकारादेशः, “यद्विज्या—” (६।१।१६ पा०) इति वृच्छतेः सम्प्रसारणम्],
दत्तः,—अर्पितः, [दा + क्तः “दो दहोः” (७।४।४६ पा०) इति दधाट्
धकारस्य तकारः] मन्त्रिपुत्राय इति भावः, उपचारः,—पद्मावतीप्रेरितपक्वाभ्रादि
सर्वापकरणं यथा सा दत्तोपचारा—अर्पितपक्वाभ्रादिद्रव्यमभूत् (विण० । लृक्लोपे प्रभौ०),
युक्तिः,—युक्तिभाषित्य, उपायेनेत्यर्थः वाक्याच्छ्रुतेनेति यावत्, (लृक्लोपे प्रभौ०),
निषेद्धं—निवारयितुं, (नि + षिध् + तमुन्) । भोजनादौ—भोजनकालोपास्यस्य
उपगमे (कालाधिकरणे ७भौ०) । तदागम—तव आगतम्—आगमनं (६४^२
तत्प०), प्रतीक्षमाणा—प्रतिपालयन्ती [प्रति + ईक्ष् + शानच् — “अनि भृक”
(७।२।८२ पा०) इति भृगागमः, ततः स्विधा टाप], आस्ते—तिष्ठति (आस +
लट् ते) । मन्त्रिपुत्रो महाप्राशस्त्यं जीवित, तदा कदाचन स राजपुत्रं स्वदृष्टं नेष्यति,
विनष्टे तु तस्मिन्, स्थूलभियं राजपुत्रं समादरादिना विमोक्षा वशीकृत्य च
यावज्जीवमेव स्वान्तिकं स्थापयिष्यामि, अतः तथाविधाऽऽशङ्काऽपि भवत्यति शयः
विचिन्त्य पद्मावती मन्त्रिपुत्रं विनाशयितुं सर्वापक्वाभ्रादिकं सुखीहस्तेन प्रेषयत्,
किन्तु राजपुत्रश्चेत् मितस्य भोजनकालं तत्र तिष्ठन्, यदि वा मैत्र्यान्वगीभज
भोजनस्य विधिदंष्ट्रं गृह्णीयात्, तदा महानमर्थो भविष्यति, प्रकाशश्च राजपुत्रं
निषेद्धमपि नैव युज्यते, इति उपायेन तस्मात् अपसारयितुं एवमवदत् इति
बोध्यम् । आवेद्य—विज्ञाप्य (आ + विद + णिष्-ल्यप्), क्षणात्—तत्क्षणा-
दित्यर्थः (ल्यक्लोपे प्रभौ०), ततः,—तस्मात् स्थानात् (अपादाने प्रभौ०) ।

(य) कौतुकम्—आश्चर्यम्, अपूर्वदर्शनमिति यावत्, पश्य—आलोकय
(दृश् + धाट्नायां लोट्-हि) । दर्शयामि—अवेक्षयामि, (दृश् + णिच् + लट्-
मिप्) । सारमेयाय—कुकुराय, (सम्प्रदाने ४र्थो० । “कौलियकः सारमेयः कुकुरो
सृगदंशकः” इत्यमरः) ।

(र) भुक्तैव तत्क्षणात् व्यापद्यत । तदवलोक्य “किमिदं
(ल) चित्रम् !!” इति तं मन्त्रिपुत्रं राजपुत्रः पर्यपृच्छत् ।
म चैनं प्रत्यभाषत,—“देव ! (व) संज्ञाप्रकटनेन मां धृत्वं
विदित्वा हन्तुकामया त्वदनुरक्तया तथा,—‘अस्मिन् सति
राजपुत्रो मदेकायत्तचित्तो न भवेत्, एतद्वशश्च मां विहाय
स्वां नगरीं व्रजेत्’ इति विचारयन्त्या मम भक्षणार्थं विषान्नं
प्रहितम् ; तस्मात् त्वमेतस्यां मन्युं मुञ्च, अहं कामप्यत्र युक्तिं

(र) भुक्ता—खादित्वा (भुज + क्ता), प्रकाशमिति शेषः । व्यापद्यत—
आसद्यत (वि + आ + पद + अङ्-त) ।

(ल) चित्रम्—अद्भुतं । “विस्मयोऽद्भुतमाश्चये चित्रम्” इत्यमरः । पर्य-
पृच्छत्—अभिज्ञासत् (परि + प्रच्छ + लृट्-इत्) ।

(व) संज्ञायाः,—पाकः । तस्याः—तस्याः स्वाभिमानसूचकभावविशेषकः,
प्रकटनेन—अर्थप्रकाशनेन संज्ञाप्रकटनेन—तया अङ्कितस्य निरुदायप्रयत्नेन
(इष्टौ तत्पु० : करणे इया) । विदित्वा—ज्ञात्वा, (विद + क्ता) । हन्तुं
मा मारयितुं, कामः,—अभिनाय यस्यास्तया हन्तुकामया—मारयितुमिति
(विण०) । “नमकाममनसो,—” इत्येवमन्त्रिपुत्रोपदेशः, तस्य अनुवृत्त्या—
आसन्ना (०मी तत्पु०) । तदनुरक्ता—तथा तदनुरक्तया—त्वदनुरक्तचित्तया
(विण०) । अस्मिन्—मन्त्रिपुत्रे (सति ०मी), सति—विद्यमाने (विण०) ।
सति एव एकं—केवलं, न तु अस्मिन् इति भावः (“एके सृज्यान्वयेन
इत्यमरः), आयत्तम्—अधीनं, वशीभूतमन्त्रेण, (इष्टौ तत्पु० : कर्मधा०) चि-
—मनः यस्य तथाविधः सदेकायत्तचित्तः,—अन्तर्मात्रं विहाय केवलं मन-
वानुरक्तः इत्यर्थः (बहुव्री०) । एतस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, वशः,—अधीनः एतद्वशः,—
मन्त्रिपुत्रानुरागो इत्यर्थः (इष्टौ तत्पु०), विहाय—परित्यज्य (वि + हा + ल्याप्),
स्वाम्—आत्मौघां (विण०) । व्रजेत्—गच्छेत् (व्रज + सम्भावनायां शित्-इत्) ।
विचारयन्त्या—वितर्कयन्त्या (विण० : वि + चर + णिच् + शतृ + स्त्रियां ङीप् तवः
भक्षणाय इदं भक्षणार्थं—भोजननिमित्तम् (अर्थेन सह नित्यसमासः), विषान्नं—
विषमिश्रितमन्नं (शाकपाण्डिवादित्वात् समासः), प्रहितं—प्रेषितं (प्र + हि-
कर्मणि क्तः) । एतस्यां—पञ्चावस्थां (विषये ०मी०), मन्युं—क्रोधं, (“मन्युर्दे-
कतौ क्रुधि” इत्यमरः) मुञ्च—त्यज (मुञ्च + प्रार्थनायां लोट्-इत्) । युक्तिं—योगम,

पर्यालोचयामि” । इत्युक्तवन्तं मन्त्रिसुतं स राजपुत्रः
 “सत्यं त्वं (श) बुद्धिशरीरः” इति यावत् स्तौति, तावत्
 सहसा दुःखाकुलजनैरुदीरितः,—“हा धिक् ! राज्ञो बालः
 सुतो विपन्नः” इति रवः श्रूयते स्म । तत् (ष) आकर्णनेन
 हृष्टः स मन्त्रिपुत्रस्तं नृपात्मजं जगाद,—“देव ! अद्य
 पद्मावतीगेहं निशि व्रज, तत्र गत्वा तां तथा पाययेः, यावत्
 पानमदेन सा निःसंज्ञा नष्टचेष्टा गतजीवितेव स्यात् । तत-
 स्तस्याः (स) सनिद्रायाः कटितटे शूलेन अग्नितप्तेन अङ्गं दत्त्वा

उपायमित्यर्थः (“युक्तिः स्त्री न्याययोग्यः” इति मेदिनी), पर्यालोचयामि—
 पर्याकलयामि, उद्भावयामित्यर्थः, (परि + आ + लुच् + णिच् + लट्-मिप्) ।

(श) बुद्धिरेव शरीरं यस्य सः बुद्धिशरीरः,—बुद्धिजीवीत्यर्थः (बहुव्री०) ।
 स्तौति—प्रशंसति (णु + लट्-तिप्) । दुःखेति ।—दुःखेन—वेदनया, मनःपीडया
 इत्यर्थः, (“आवाधा वेदना दुःखम्” इति इलायुधः) आकुलाः,—कातरा इत्यर्थः,
 (श्या तत्पु०) जनाः तैः दुःखाऽऽकुलजनैः,—आधिव्याकुललोकैः (कर्त्तरि
 श्या), उदीरितः,—उक्तः, (विण० । उत् + ईर + कर्मणि क्तः) । बालः,—शिशुः
 (कर्त्ता), विपन्नः,—मृतः (वि + पद् + कर्त्तरि क्तः), श्रूयते स्म—आकर्ण्यते-स्म,
 श्रुश्रुवे इति यावत् [श्रु + कर्मणि लट्-ते “लट् स्म” (३।२।११८ पा०) इति
 स्वधागे अतीते लट्] ।

(ष) आकर्णनेन—श्रवणेन (आ + कर्ण + णिच् + भावे ल्युट्) । तां—
 राजसुतां (प्रयोज्यकर्त्तरां “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—” इति द्वितीया), तथा—
 तावत्, तावत्पर्यन्तमित्यर्थः, पाययेः,—मद्यपानं कारयेः इत्यर्थः (पा + णिच्
 + विधौ लिङ्-याम्), यावत्—यावत्कालपर्यन्तं, पानेन पानजनितो वा मदः
 पानमदः (श्या तत्पु० । आकपार्थिवादि० वा) तेन पानमदेन—मद्यपान-
 जनितोन्मत्ततया (करणे श्या), निः,—नास्ति, संज्ञा—चेतना यस्याः सा
 निःसंज्ञा—इतचेतना (बहुव्री०), नष्टा—अपगता, चेष्टा—पार्श्वपरिवर्तनादिरूपा
 कायक्रिया यस्याः सा नष्टचेष्टा—निरोद्धा, लङ्प्राया इति यावत् (बहुव्री०),
 गतं—प्रस्थितं, जीवितं—जीवनं यस्याः सा गतजीविता इव—मृता इव, मृतकल्पा
 इति यावत् (बहुव्री०), स्यात्—भवेत् (अस + लिङ्-यात्) ।

(स) निद्रया सह वर्तमाना सनिद्रा तस्याः सनिद्रायाः,—निद्रिताया इव ज्ञान-

आभरणानि च गृहीत्वा गवाक्षेण तेनैव प्रकारेण आगच्छेः,
ततः परं यथा भद्रं भवेत् तथा करिष्यामि” इत्युक्त्वा कारयित्वा
च विशूलं तस्मै राजसूनुवे प्रादात् । सोऽपि राजपुत्रस्तत्
(६) कुटिलकर्कशं कालायसदृढं कान्तावयस्ययोश्चित्तमिव
हस्ते गृहीत्वा पूर्ववत् रात्रौ पद्मावतीगृहमेत्य शुचेः
स्वमन्त्रिणी वाक्यं प्रभूणामविचार्यमिति मत्वा तत्र मद्यपान-
निषेष्टां तां जघने शूलेनाङ्कितां हृतालङ्करणाञ्च कृत्वा सख्यु-
रन्तिकमागात्, अशंसञ्च आभरणानि दर्शयित्वा तत् सर्वम् ।

अङ्किताया इत्यर्थः (बहुव्री०), कटितटे—कटिदेशे (औपश्लेषिके ७मी) । अग्निना
तप्तम्—उष्णं (इया तत्प०) तेन अग्नितप्तेन (विण०), अङ्गं—चिह्नं (“कल-
काङ्गौ लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्षणञ्च लक्षणम्” इत्यमरः) । आभरणानि—अलङ्कारान् ।
आगच्छेः,—एयाः, (आ + गम + लिङ्-यास्) । भद्रं—मङ्गलं (“शुः श्रेयसं
शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) । करिष्यामि—विधास्यामि (कृ +
लृट्-स्यामि) । वीणि शूलानि—शिखायाणि यत्र तत् विशूलं—स्वनामप्रसिद्धमस्त्र-
विशेषं (वि० । बहुव्री०) । राज्ञः सूनुः राजसूनुः (६ष्ठौ तत्प०) तस्मै राजसूनुवे
—राजपुत्राय (सम्प्र० ४र्थी०) ।

(६) कुटिलं—भङ्गिमत, अन्यत्र—कूरं, कर्कशं—कठोरं, तोष्णाग्रमित्यर्थः,
अन्यत्र—साहसिकं, कर्तव्यपरायणत्वेन निष्ठुरमित्यर्थः, कुटिलञ्च कर्कशञ्च तत्
कुटिलकर्कशं (विण० । विशेषणकर्मधारयः), कालायसदृढं—कठिनकण्टालौह-
निर्मितमित्यर्थः, कालायसवत् दृढमिति वा (उपमितसमासः), कान्ता—
प्रिया, पद्मावतीति यावत्, वयस्यः,—मित्रं, मन्त्रिपुत्र इति यावत्, तयोः
कान्तावयस्ययोः,—पद्मावतीमन्त्रिपुत्रयोः (शेषे ६ष्ठौ), कान्ताचित्तवत् कुटिलं,
वयस्यचित्तवत् कर्कशमित्यर्थः । हस्ते गृहीत्वा (हस्ते इत्यव्ययेन सह गृहीत्वा
इत्यस्य समासस्य वैभाषिकत्वेन न ल्यप्) । एत्य—आगत्य (आ + इ + ल्यप्),
शुचेः,—निर्मलस्य, प्रभुभक्तस्येति यावत् (विण०) । प्रभूणां—प्रभुभिरित्यर्थः
[“कर्तृकर्मणोः कृति” (१।१।६५ पा०) इति कदयोगे कर्तरि ६ष्ठौ], अविचार्यं
—विचारानङ्गं (न + वि + चर + ण्यत्) । जघने—कटिदेशे (औपश्लेषिके ७मी० ।
“जघनञ्च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि” इति मेदिनी) । अङ्गः,—चिह्नं
सञ्ज्ञातः अस्याः अङ्किता [“तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच्” (५।१।३६ पा०)

ततः स मन्त्रिपुत्रः स्वं (क) समीहितं सिद्धं मत्वा, प्रातः
श्मशानं गत्वा, स्वयं तापसरूपमृदभवत्, अकरोच्च राजपुत्रं
शिष्यरूपिणम्, अब्रवीच्च,—“त्वमेभ्योऽलङ्करणेभ्यः इमां
मुक्तावलीं नीत्वा विक्रेतुम् आपणं ब्रज, यदि त्वां पुररक्षिणो
मृच्छीयुः, तदा इत्थं ब्रूयाः यत्,—‘इयं मे गुरुणा विक्रयार्थं
दत्ता’ इति” । इति (ख) सन्दिष्टः स राजसुतः आपणं गत्वा
तथैव मुक्तावलीं विक्रेतुमतिष्ठत्, अमृच्छत च तथाभूतः
पुररक्षिभिः । ते च दन्तघाटसुतायाः (ग) अलङ्करणमोषा-

इति इतच्] ताम् अङ्कितां—चिह्नितां (विण०), दत्तानि—मुषितानि, अलङ्कर-
णानि—भूषणानि यस्यास्तां दत्तालङ्करणाम्—अलङ्कारविहीनामित्यर्थः (बहुव्री०) ।
अशंसत्—अकथयत् (शन्स + लङ्-ट) । दर्शयित्वा—अवलोकयित्वा (दृश् +
णिच् + क्ता) ।

(क) समीहितम्—अभीप्सितं (सम् + ईड् + कर्मणि क्तः तत्), सिद्धं—सफलं
जातम् । तापसस्य—तपस्विनः, रूपमिव रूपं—मूर्तिं, दण्डकाषायकमण्डलुप्रभृतिभिः
परिच्छदैः तापसवेशमित्यर्थः, विभर्त्ति—धारयति इति तापसरूपमृत्—तपस्वि-
वेशधृक् (विण० । तापसरूप + मृ + क्तिप्) । शिष्यस्य—छात्रस्य, रूपम्—आकारमिव,
रूपं विद्यते अस्य इति तथाविधं शिष्यरूपिणं—शिष्यवेशधारिणं (विण० । अस्यर्थे
इतिः) । अलङ्करणेभ्यः,—भूषणेभ्यः [“पञ्चमी विभक्तेः” (२।३।४२ पा०) इति
निर्द्धारं प्रमी०], मुक्तावलीं—मुक्ताहारं, विक्रेतुं—विक्रयं कर्तुं (वि + क्री + तुमुन्),
आपणं—पण्यवोधिकां, क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः, (“आपणस्तु निषदायां विपाणः
पण्यवोधिका” इत्यमरः) । पुरं—नगरं, रक्षन्ति ये ते पुररक्षिणः,—नगरपालाः
(पुर + रक्ष + यङादित्वात् णिनिः), मृच्छीयुः,—धारयेयुः, पीडयेयुरिति यावत्,
[यङ् + लिङ्-युम्, “क्रादिभ्यः आ” (३।१।८१ पा०) इति आ “ई हल्यघोः”
(६।४।११३ पा०) इतीकारे “आभ्यस्तयोः—” (६।४।११२ पा०) इत्याकारलोपः ।
यदिशब्दयोगे लिङ्] । ब्रूयाः,—कथयेः (ब्रू + लिङ्-यास्) ।

(ख) सन्दिष्टः,—वाचा आश्रितः (विण० । सम् + दिष् + कर्मणि क्तः) ।
अतिष्ठत्—अवर्त्तत (स्था + लङ्-ट), अमृच्छत—अप्रियत (यङ् + कर्मणि
लङ्-त) तथाभूतः,—मुनिवेशेन हारविक्रयायावस्थितः (विण०) ।

(ग) अलङ्करणाणि—भूषणानि, मुष्णाति—अपहरति इति अलङ्करणमोषः,

न्वेषणार्थिनः तं राजसुतं तत्क्षणं नगराध्यक्षान्तिकं निन्युः ।
स च नगराध्यक्षस्तं (घ) तापसाकारं दृष्ट्वा सान्त्वेन
पप्रच्छ,—“भगवन् ! कुत इयं मुक्तावली आसादिता ?
दन्तघाटकन्याया इदमाभरणं हृतम्” । तदाकर्ण्य राजपुत्र-
स्तानवादीत्,— (ङ) “भद्राः ! गुरुणा ममैषा विक्रेतुं
दत्ता, तद्युष्माभिरेत्य स पृच्छ्यताम्” इति ।

ततस्तं (च) समुपेत्य नगराधिपः पप्रच्छ,—“भगवन् !
इयं मुक्तावली कुतस्तव शिष्यगता ?” । एतदाकर्ण्य स धूर्त्तौ

—भूषणचौरः, (अलङ्करण + भूष + पचादित्वाटच्) तस्य अन्वेषणम्—अनुसन्धानं,
(६४ौ तत्पु०) तत् अर्थयन्ते—कामयन्ते (अर्थ + णिच् + यङादित्वात् णिनिः)
अलङ्करणमीषान्वेषणार्थिनः,—भूषणापहारकान्वेषणकामिनः (विण०) । नगराध्यक्षः,
—नगररक्षकप्रधानः, तस्य अन्तिकं—समीपं (६४ौ तत्पु०), निन्युः,—प्रापयामासुः
(नौ + लिट्-उम् । नयतेर्दिकर्मकत्वात् राजसुतनगराध्यक्षान्तिकयोश्च कर्मत्वमव-
धेयम्) ।

(घ) तापसस्य आकार इव आकारः,—मूर्तिः यस्य तं (बहुव्री०) तापसा-
कारं—तापसवेशधरम् । सान्त्वेन—सान्ना, अतिमधुरवचनेनेत्यर्थः (प्रकृत्यादभ्यः
श्या । “अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्” इत्यमरः) । पप्रच्छ—जिज्ञासयामास, (प्रच्छ +
लिट्-णल्) । भगवन् !—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
वैराग्ययोश्चैव षष्ठा भग इतीक्षणः” ॥ इत्युक्तलक्षणषडैश्वर्यसम्पन्न ! । आसादिता ?—
प्राप्ता (आ + सद + णिच् + कर्मणि क्तः + स्त्रियां टाप्), त्वया इति शेषः । हृतं—
चोरितं (हृ + कर्मणि क्तः), केनापि चोरेणेति शेषः ।

(ङ) भद्राः !—साधवः ! (“भद्रः शिवे खड्गरीटे वृषभे च कदम्बके ।... ।
त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ स्यान्नपुंसि करणान्तरे” ॥ इति मेदिनी) । मम (शेषे
६४ौ) । सः,—मदगुरुः (उक्ते कर्मणि १मा), पृच्छ्यतां—जिज्ञास्यतां (प्रच्छ +
कर्मणि प्रार्थनायां लोट्-ताम्) ।

(च) समुपेत्य—समागत्य [सम् + उप + इ + ल्यप् “ऋग्वस्य पिति कृति
तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । अधि—अधिकृत्य, रक्षकपदाधिकारितये-
त्यर्थः, पाति—रक्षति इति अधिपः,—अध्यक्षः इत्यर्थः [अधि + पा + “आतश्चोपसर्ग”
(१।१।१३६ पा०) इति कः, “आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति

मन्त्रिसुतः तं रहसि अवादीत्,—“भद्र ! अहं (क) तपस्वी
सदा अस्मिन् इतस्ततो आभ्यामि ; सोऽहं देवात् अत्र
श्मशाने स्थितो निशि समस्तं योगिनीचक्रं समागतमपश्यम् ।
(ज) तासु चैकया योगिन्या राजपुत्र एकः उद्घाटितहृद-
याभोजो भैरवाय निवेदितः । (झ) पानमत्ता च सा जपतो
मे मोक्षमालिकां हर्त्तुं महामाया-विविधविकारपूर्णमुखी

आकारलोपः], नगरस्य अधिपः नगराधिपः (६४ी तत्पु०) । शिष्य—कृतं,
गता—प्राप्ता शिष्यगता—शिष्यसमीपस्था इत्यर्थः (२या तत्पु०), तव शिष्येण
मुक्तावलीयं कथं प्राप्ता ? इति सरलार्थः ।

(क) तपः अस्य अस्तीति तपस्वी—तापसः [तपस् + “तपःसङ्साभ्यां
विनोनी” (५।२।१०२ पा०) इति विन्] । आभ्यामि—विचरामि (भ्रम + लट्
मिप्) । योगिन्यः,—कालिकासङ्घचरमातृकाविशेषः, तासां चक्रं—मण्डलं
योगिनीचक्रं—योगिनीसमूहमित्यर्थः (६४ी तत्पु०), अपश्यम्—ऐक्षे (दृश् +
लङ्-अमप्) ।

(ज) तासु—योगिनीषु मध्ये (निष्कारणे ७मी०) । उद्घाटितम्—उन्मोचि-
तम्, उत्पाटितमित्यर्थः, हृदयाभोजं—हृत्पत्रं यस्य सः उद्घाटितहृदयाभोजः,—
उत्पाटितहृत्कमलः (बहुव्री०), अभोजस्य देवानां प्रीतिजननत्वात् तेषामर्चनायां
तस्य अत्यर्थमुपयोगित्वाच्च हृदये अभोजत्वारीपो बोद्धव्यः, किञ्च एतेन कुसुमसुकुमार-
हृदये शिशावपि या ईदृशं नृशंसमाचरति, सा कदाऽपि न क्षन्तव्या इति गूढाशयोऽपि
व्यव्यते इति । भैरवाय—शङ्करस्य गणभेदाय (क्रियायोगे ४थी०), निवेदितः,—
समर्पितः, उत्सर्गोक्त इत्यर्थः (नि + विद + णिच् + कर्मणि क्तः) ।

(झ) पानेन—मद्यपानेन, मत्ता—जातमदा पानमत्ता—मद्यपानप्रमत्ता
(विण० । ३या तत्पु०) । जपतः,—असकृन्मन्त्रमुच्चारयतः, (विण० । जप +
शतृ, तस्य) । मे—मम (शेषे ६४ी), मोक्षस्य—मोक्षसाधनीभूता इत्यर्थः,
मालिका—अक्षमाला म्फाटिकमाला वा इत्यर्थः, तां मोक्षमालिकां—
जपमालाम् (अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः), हर्त्तुं—चोरितुं (ह +
तुमुन्), महती माया—कलं (कर्मधा०) तथा ये विविधाः,—बहवः,
विकाराः,—विकृतयः, (३या तत्पु०) तैः पूर्णं—सम्बद्धं, मुखं यस्याः सा
महामाया-विविधविकारपूर्णमुखी—कपटविकारादिपरिपूर्णानना (बहुव्री०) ।

यावत् प्रावर्तत, तावत् अतिदर्पिता सा क्रुद्धेन मया जघनस्थले त्रिशूलेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा अङ्किता, हृता च तस्या इयं मुक्तावली कण्ठात् । तदेषा (ज) तापसानर्हा विक्रयार्थं प्रेषिता” ।

तदाकर्ण्य स नगराध्यक्षो गत्वा राजानं तत् सर्वं (ट) व्यजिज्ञपत् । भूपोऽपि आकर्ण्य तत्, दृष्ट्वा च तां मुक्तावलीं (ठ) प्रेक्षणप्रहिताया वृद्धाया आभवनिताया मुखात् दृश्यं शूलाङ्गां जघने तां पद्मावतीं श्रुत्वा, सत्यमेव अस्तः सुतो

प्रावर्तत—उदयुङ्क्त (प्र + वृत् + कृत्-त) । मन्त्रेण—देवादिसाधनवाक्यविशेषेण (“सन्धी वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधने । मुख्यवादेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी), प्रज्वलिता—उद्दीपिता (इया तत्पु०), अग्निः,—कोणः यस्य तेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा—मन्त्रोद्दीपितायभागेत्यर्थः, [बहुव्री० । “कोणस्तु स्त्रिय-जान्याश्चिकीटयः” इत्यमरः । “मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा” इति पाठे तु—मन्त्रप्रज्वलितः अक्षः,—कोणः । “अक्षः कोणे कचे पुंसि क्रीवमश्रुणि शीणिते” इति मेदिनी । मन्त्रप्रज्वलिताक्षः (कर्त्तव्या०) सः अस्य अस्मीति तेन इत्यर्थः । अस्यर्थे इतिः] । अङ्किता—अङ्किता, (अङ्क + कर्मणि क्तः, स्त्रियां टाप्) ।

(ज) तापसानाम् अनर्हा तापसानर्हा—तपस्विजनानयोग्या (विण० । ६४० तत्पु०) । प्रेषिता—प्रेरिता (प्र + इप् + कर्मणि क्तः स्त्रियां टाप्), मयेति शेषः ।

(ट) व्यजिज्ञपत्—न्यवीविदत्, विज्ञापितवान् इत्यर्थः (वि + ज्ञा ज्ञप् वा णिच् + लुङ्-इ) ।

(ठ) प्रेक्षणाय—दर्शनाय, पद्मावत्याः जघनदेशे शूलचिह्नमस्ति न वा इत्यव-लोकनायेति भावः, प्रहितायाः,—प्रेरितायाः प्रेक्षणप्रहितायाः,—दर्शनार्थं प्रेषितायाः (विण० । ४४० तत्पु०), आभवा—प्रत्ययिता, विश्वस्ता इत्यर्थः, स्वा वा, स्वसत्यकीया इत्यर्थः, (“आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” “आप्ती लब्धे स्व-सत्ययाः” इत्यमरमेदिन्यौ) सा चाभौ वनिता—नारी चेति तस्याः आभवनितायाः,—कस्याश्चित् विश्वस्ताया आत्मीय-स्त्रियाः इत्यर्थः (वि० । जन्मधा० । शेषे ६४०), मुखात् (अपा० प्रसी०), दृश्यः,—दर्शनार्हः, मुख्यत्वादिति भावः, शूलाङ्गः,—शूलचिह्नं यस्याः तादृशी (बहुव्री०) । यस्तः,—भक्षितः, विनाशित इति भावः (विण० । यस + कर्मणि क्तः),

मेऽनया डाक्त्रिन्या इति समुत्पन्ननिश्चयः, स्वयं तस्य मन्त्रि-
पुत्रश्च तापसवेशिनोऽस्तिकं गत्वा, तस्याः पद्मावत्या निग्रहं
पृष्ट्वा च, तस्य वचसा पितृभ्यां शोच्यमानायाः तस्याः पुरा-
न्निर्वासनं दण्डं व्यधात् । साऽपि (ङ) निर्वासिता अटवीस्था
जम्बाऽपि तत् सर्वं मन्त्रिपुत्रकृतं सम्भाव्य तनुं न जहौ ।

(ढ) दिनान्ते तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ तापसवेशं त्यक्त्वा
अश्वाऽऽरूढौ शोचन्तीं तां प्रापतुः, निन्यतुश्च अश्वमारोप्य

डाक्त्रिन्या—कालिकाया गणविशेषेण, यौगिन्या इति यावत् (अनुक्ते कर्त्तरि श्या),
समुत्पन्नः,—सञ्जातः, निश्चयः,—निर्णयः, सिद्धान्त इत्यर्थः, स्थिरविश्वासे इति
भावः, यस्य तादृशः समुत्पन्ननिश्चयः,—निःसन्देह इत्यर्थः (बहुव्री०) । तापस-
वेशिनः,—तपस्विपरिच्छेदधारिणः (विष्ण०) । निग्रहं—भर्त्सनं, दण्डमित्यर्थः
। “निग्रही भर्त्सनाभिख्यो मर्यादां निग्रहं विदुः” इति शाश्वतः । पृष्ट्वा—निर्ज्ञासित्वा,
अध्याः को दण्डः विधेयः इति पृष्ट्वा इत्यर्थः । माता च पिता च तौ पितरौ ताभ्यां
पुत्रभ्यां—मातापितृभ्याम् [अनुक्ते कर्त्तरि श्या । “पितः माता” (१।२।७० पा०)
इति एकशेषः], शोच्यमानायाः,—विलप्यमानायाः, कृतशोकायाः इत्यर्थः (विष्ण० ।
उच + णिच् + कर्मणि शानच्, स्त्रियां टाप् तस्याः) । पुरात्—नगरात् (अपा०
३।१००), निर्वासनं—वहिष्करणं (निर् + वस + णिच् + ल्युट्) । व्यधात्—व्यवा-
हितप्रपत्, विहितवानित्यर्थः [वि + धा + लुङ्-द “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०)
इति सिचौ लुक्] ।

(ङ) निर्वासिता—वहिष्कृता (विष्ण० । निर् + वस + णिच् + कर्मणि क्तः
स्त्रियां टाप्), अटव्याम्—अरण्ये, तिष्ठति—वर्तते या सा अटवीस्था—वनमध्यास्थिता
(विष्ण० । अटवी + स्था “सुपि स्थाः” (३।२।४ पा०) इति कः “आतो लोपः
आट च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः ततः स्त्रियां टाप्], नया—हत-
मश्वम्वा इति भावः (विष्ण०) । सम्भाव्य—मत्वा (सम् + भू + णिच् + ल्यप्) । न
जहौ—न तत्याज [ह्रा + लिट्-णल् “आत औ णल्” (७।१।३४ पा०) इति णल्;
अभेकारादेशः] ।

(ढ) दिनान्ते—सायं (“दिनान्ते तु सायम्” इत्यमरः) । त्यक्त्वा—विहाय
(वज्र + क्त्वा), अश्वम् आरोढः,—अधिष्ठितः [आ + रुढ + कर्त्तरि क्तः “ह्री ढः”
(८।२।११ पा०) इति ढस्ते ढे कृते “भपस्तथोर्धोऽधः” (८।२।४० पा०) इति तस्य

स्वराष्ट्रम् । तत्र चागत्य स राजपुत्रः (ण) तथा साकं सुनिर्वृतस्तस्थौ । दन्तघाटस्तु अरण्ये (त) क्रव्याद्भिर्मक्षितां सुतां मत्वा शीकेन पञ्चत्वमगात्, भार्या च तस्य तमनुजगाम” ।

इति कथाम् (थ) आख्याय वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—
“राजन् ! एतयोर्दम्पत्योर्वधात् राजपुत्रस्य मन्त्रिपुत्रस्य वा

ध “दुना दुः” (८।४।४१ पा०) इति धस्य दे “ढो दे लोपः” (८।१।१३ पा०) इति प्रातिपदिकस्य ढलोपे “दुर्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” (६।३।१११ पा०) इति उकारस्य दीर्घः) तौ अश्वाढौ—घोटकाधिष्ठितौ, घोटकमारुह्येत्यर्थः (विण० । श्या तत्पु०), शीचर्त्तौ—विलपन्तौ (विण० । शुच् + शृह + स्त्रियां ऊीप्) । प्रापतः अभिहितः, तत्समीपं जग्मतुरित्यर्थः (प्र + आप + लिट्-अतुम्), निन्यतः,—प्रापया-
भामतः (नी + लिट्-अतुम् नयतेर्दिकर्मकत्वात् तां स्वराष्ट्रम् इति कर्मद्वयम्) ।
आरोप्य—आरोह्य, उत्थाप्येति यावत्, स्वराष्ट्रं—निजराज्यम् ।

(ण) तथा इति (सहार्थकमाकशब्दयोगे श्या), साकं—सह (अव्य० । “साकं साहं समं सह” इत्यमरः), सु—सुष्टु, सम्यक् इत्यर्थः, निर्वृतः,—सुस्थः, सुखः इत्यर्थः (विण० । कर्मधा० । “निर्वृतिः स्वस्थितावस्तं गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति मेदिनी), तस्थौ—वसते, स्थितवानित्यर्थः, [स्या + लिट्-णल् “आतः औ णक्” (७।१।३४ पा०) इति औकारादेशः] ।

(त) क्रव्यं—मांसम्, आममांसम् इति यावत्, अन्ति—भक्षयति इति क्रव्यान् (क्रव्य + अद + क्तिप्) तैः क्रव्याद्भिः,—अपक्वमांसभोजिव्याघ्रादिहिंस्रपशूभिः (“क्रव्यान्मांसाशिरक्षसीः” इति शाश्वतः) । पञ्चानां—पृथिव्यादिभूतानां भाव-
पञ्चत्वं—पञ्चता, मरणमित्यर्थः, तत्र हि देहारम्भकभूतानां स्वस्वांशस्य स्वेषु स्वेषु प्रवेष्टः इति तस्य पञ्चरूपता ज्ञेया [पञ्चन् “तस्य भावस्त्वतलौ” (५।१।११८ पा०) इति त्व । “पञ्चता पञ्चभावेऽपि मरणेऽपि च योषिति” इति मेदिनी] । अनुजगाम—
अनुययौ, अनुसृतवतीत्यर्थः (अनु + गम + लिट्-णल्) ।

(थ) आख्याय—कथयित्वा (आ + ख्या + ल्यप्) । जाया च पतिश्च तयीः दम्पत्योः,—जायापत्योः, स्वामिस्त्रियोरित्यर्थः, [६० । जायाशब्दस्य निपातने दम् आदेशः । “राजदन्तादिषु परम्” (२।१।३१ पा०) इति सूत्रे “जायाशब्दस्य जन्मादौ दन्तावयव वा निपात्यते” इत्युक्तत्वात् । “दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ” इत्यमरः] । वधात्—मरणात् इत्यर्थः [द्विती ५मी० । इन् “इमश्च वधः”

पद्मावत्याः पातकं भवेत् ? त्वं हि बुद्धिमतां वरो दृश्यसे, तदत्र मे संशयं किञ्चि । यदि (द) जानन्नपि मे तत्त्वं न वदिष्यसि, तदा ते मूर्खा निश्चितं शतधा स्फुटिष्यति, यदि च सदुत्तरं दास्यसि, तदाऽहं पुनस्तव स्कन्धात् तमेव शिंशपातरुमाश्रयिष्ये” इति ।

इत्युक्तवन्तं वेतालं राजा त्रिविक्रमसेनस्तं (घ) प्रत्यवादीत्,—“योगेश्वर ! किन्ते अज्ञातम् ? तथाऽपि वच्मि,—एतेषां त्वयोक्तानां त्रयाणामपि नैव पातकं, केवलं कर्णोत्पलस्य राज्ञ एव तत् पातकं भवति” । वेतालः (न) प्राह स्म,—“राज्ञः की दोषः ? ते त्रयः तत्कारकाः ; हंसैः शालिषु

(३।३।७६ पा०) इति अप् वधादेशश्च] । भवेत् ?—जायेत ? (भृ + प्रप्ते लिङ्-धात्) । वरः,—श्रेष्ठः (विण० । “देवादृते वरः श्रेष्ठे चिपु क्लीवं भनाक्प्रिये” इत्यमरः), दृश्यसे—दृश्यसे (दृश् + कर्माणि लट्-से), अस्माभिरिति शेषः । किञ्चि—तुल्य, निराकुरु इत्यर्थः, (क्चिद + लोट्-हि) ।

(द) जानन्—विदन् (ज्ञा + शतृ), मे—मम (शेषे ङीष्), तत्त्वं—स्वरूपं, यथार्थमुत्तरमित्यर्थः (“तत्त्वं परमात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च” इति हेमः), वदिष्यसि—वक्ष्यसि (वद + लृट्-स्यसि) । मूर्खा—मत्तकं, शतधा—शतखण्डेनेत्यर्थः, (शत + प्रकारार्थे घाच्) स्फुटिष्यति—विदरिष्यति (स्फुट + लृट्-स्यति) । आश्रयिष्ये—अवलम्बिष्ये, यास्यामीत्यर्थः, (आ + श्रि + लृट्-स्ये) ।

(घ) प्रत्यवादीत्—प्रत्यवीचत्, (प्रति + वद + लुङ्-द) । योगेश्वर !—योगिन—योगमार्गाश्रयणेन, ईश्वर !—षडैश्वर्यशालिन् ! इत्यर्थः, वेतालस्य शिवागुचरभेदत्वात् सम्बोधनोऽयं बोद्धव्यः । ते—तव [“तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति वर्त्तमानार्थस्य तस्य योगे कर्त्तरि ङीष्], अज्ञातम्—अविदितं (न + ज्ञा + वर्त्तमाने क्तः) । वच्मि—वदामि (वच् + लट्-मिप्) ।

(न) प्राह स्म—प्रब्रवीति स्म, प्रोवाचेत्यर्थः [प्र + ब्रू + “लट्-स्ये” (३।३।११८ पा०) इति अतीते अयोगे लट्-तिप्, “ब्रुवः पञ्चानामादित आङी ब्रुवः” (३।४।८४ पा०) इति तिपो णल् ब्रुवयाऽऽह्याऽऽदेशः] । तस्य—वचस्य पापस्य वा, कारकाः,—कर्त्तारः तत्कारकाः,—वधकारिणः पापकारिणो वा (विण०) । शालिषु—

जग्धेषु काकाः किमपराध्यन्ति ?” । ततो राजाऽब्रवीत्,—ते त्रयोऽपि (प) न दुष्यन्ति, मन्त्रिसुतस्य प्रभुकार्यमेव हितं, तदत्र सोऽपातकी, पद्मावतीराजपुत्री हि कामशराग्निना निर्दग्धौ अविचारज्ञौ, तस्मात् स्वार्थसम्पादनाददोषौ । राजा तु नीतिशास्त्रेषु सुशिक्षितोऽपि (फ) चारैः प्रजासु तत्त्वमनन्विष्यन् धूर्तचरितानि च जानन् अविचारं कृतवानिति स एवात्र पातकी” । इति

कलमादिधान्यविशेषेषु (भावे ७भी । “शालिस्तु गन्धोली कलमादिषु” इति हैमः), जग्धेषु—भुक्तेषु, (विण० । अट् + कर्मणि क्तः “अदो जग्धिर्ल्यप्ति-किति” (२।४।२६ पा०) इति जग्धाऽऽदेशः, “भ्रषस्तथो—” (८।२।४० पा०) इति तस्य घाऽऽदेश “भ्ररो भ्ररि सवर्णे” (८।४।६५ पा०) इति सवर्णधकारे परे जग्धस्य वैभाषिकः घलोपः, तेषु] । अपराध्यन्ति ?—दुष्यन्ति ? (अप + राध + कर्त्तरि लट्-क्ति), हस्येत् शालिधान्यं भुञ्जीत तदा काकस्य को दोषः ? हंसकृतापराधेन काकदोषाऽऽविष्करणं यथा न युक्तं, तथा राजपुत्रादिभिरनुष्ठिते पातके राशि पातकित्वकल्पना न सङ्गता इति भावः ।

(प) न दुष्यन्ति—नापराध्यन्ति (दुष + लट्-क्ति) । हितं—पथ्यं, कल्याणोदकत्वात् आत्मप्रतिष्ठाजननाञ्च हितकरमवश्यकर्त्तव्येत्यर्थः, कर्त्तव्यप्राति-पालकस्य पातकाभावः इति भावः [घा + क्तः “दघातेर्हिः” (७।४।४२ पा०) इति हि-आदेशः । “हितं पथ्ये गते धृते” इति मेदिनी । हि + क्तः इति घा] ; प्रभुकार्यसाधनमेव तस्य अभ्युदयसाधनमिति भावः । न पातकी (नञ् तत्पु०) अपातकी—पातकाभाववान् [न + पातक “अत इनिठनौ” (५।२।११५ पा०) इति इनिः] । कामशरः,—कन्दर्पबाण एव, अग्निः,—अनलः (उपककर्मधा०) तेन कामशराग्निना—कामानलेनेत्यर्थः (करणे श्या), निर्दग्धौ—भस्मीभूतौ [विण० । निर् + दह + कर्मणि क्तः “दाःर्धातीर्घः” (८।२।३२ पा०) इति हकारस्य घकारे “भ्रषस्तथो—” (८।२।४० पा०) इति तस्य च घे कृते “एकाघो वशी भष् भ्रषन्तस्य सध्वोः” (८।२।३७ पा०) इति घकारस्य गकारः, तौ], अविचारज्ञौ—विवेकविहीनौ, विचाराक्षमौ इत्यर्थः ।

(फ) चारैः,—प्रणिधिभिः, गूढपुरुषैरित्यर्थः (करणे श्या । “यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्युः । चारश्च गूढपुरुषः—” इत्यमरः) । अनन्विष्यन्—

(ब) निशम्य स वेतालः तस्य राज्ञः दारुणं परीक्षितुं मायाबलात्
तत्क्षणं तमेव शिंशपातरुमशिश्रियत् । राजाऽपि निःशङ्कः
पुनरमुम् (भ) आनेतुं तत्रागात् ।

अथ द्वितीयकथा ।

(क) अथ स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनस्तं वेतालमानेतुं
शिंशपातरुमूलमगमत् । यावत्तत्र (ख) प्राप्तः समन्तात् वीक्षते
स्म, तावत् तं वेतालं भूमौ कूजन्तं पतितं ददर्श । ततश्च तस्मिन्

न अनुसन्दधत् (विण० । नु + अनु + इष + शतृ), धूर्तानां चरितानि—चरित्राणि
धूर्तचरितानि—प्रतारकाणामाचरणानि इत्यर्थः (कर्म) ।

(ब) निशम्य—श्रुत्वा (नि + श्रम + ल्यप्) । दृढस्य भावः दारुणं—
स्थिरप्रतिज्ञत्वमिति यावत् [दृढ “वर्णदृढादिभ्यः षञ्च” (प्रा१।१२३ पा०) इति
षञ्], परि—सर्वतोभावेन, ईक्षितुं—दृष्टुं परीक्षितुं—परीक्षां कर्तुं, ज्ञानान्तरित्वे
। परि + ईक्ष + तुमुन्), माया—इन्द्रजालविद्या, तद्वलात् मायाबलात्—मायाबला-
माश्रित्य इत्यर्थः (ल्यब्लोपे प्रसी०) । अशिश्रियत्—अश्रयीत्, आश्रितवानित्यर्थः
(श्रि + लुङ्-ट्) ।

(भ) आनेतुम्—आनयनं कर्तुम् (आ + नी + तुमुन्) ।

(क) अथ—अनन्तरं, वेतालस्य शिंशपात्रचाऽऽश्रयणानन्तरमित्यर्थः, वाक्यारम्भे
वा, (अव्य० । “अथाद्यो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्न
कात्स्न्यारम्भसमुच्चये ॥” इति मेदिनी) ।

(ख) प्राप्तः,—गत इत्यर्थः (“सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च प्राप्तार्थाः” इत्युक्तेः ।
प्र + आप + क्त), समन्तात्—सर्वतः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः (अव्य० । “समन्ततस्तु
परितः सर्वतो विष्वगित्यपि” इत्यमरः), वीक्षते स्म—अवलोकते स्म, ददर्श
इत्यर्थः [वि + ईक्ष + “लट् स्ते” (१।२।११८ पा०) इति अयोगे अतीते
लट्-ते] । कूजन्तम्—अव्यक्तशब्द कुर्वन्तं, रुदन्तमिति यावत् (विण० । कूज +

(ग) नृपे तं मृतदेहस्थं वेतालं स्कन्धमारोप्य जवात् तूष्णीमानेतुं प्रवृत्ते स्कन्धस्थितः स वेतालस्तमब्रवीत्,—“राजन् ! महति अनुचिते क्लेशे पतितोऽसि, तस्मात् तव विनोदाय पुनः कथामिकां कथयामि, श्रूयताम् ।—

अस्ति (घ) कालिन्दीतटे ब्रह्मस्थलाभिधः कश्चिदग्रहारः । तत्र अग्निस्वामीति (ङ) समभवत् कश्चित् वेदपारगो विप्रः । तस्य अतिरूपवती मन्दारवती नाम कन्यका (च) अजनि, यां शत तम्), पतितं—लुण्ठितं (विण० । पत + क्तः तम्) । ददर्श—ईदाम्भूव (दृश् + लिट्-णल्) ।

(ग) नृपे—राजनि (भावे ७मी०), मृतदेहे—शवशरीरे, तिष्ठतीति तं मृत-देहस्थं—शवाधिष्ठितं [विण० । मृतदेह + स्था “मुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति क्तः “आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । जवात्—वेगात् (अत्रलोपे प्रमी० । “जवो वेगवति विषु । पुल्लिङ्गस्तु भवेत् वेगे—” इति मेदिनी), तूष्णीं—मौनम् (अव्य० । क्रिया विण०) । प्रवृत्ते—उपक्रान्ते (विण० । प्र + वृत् + कर्त्तृन् क्तः, तस्मिन्) । अनुचिते—अनभ्यस्ते (विण० । “नमज्जकं व्यावृत्तमभ्यस्तमुचितं विदुः” इति मेदिनी), क्लेशे (वेधयिके ७मी०) । असि—भवसि [अस + लट्-सिप् “तामन्योर्लोपः” (७।४।५० पा०) इति अस्तेः सलोपः], त्वमिति शेषः । विनोदाय—क्रीडाये, मनोरञ्जनार्थमिति यावत् । [“तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या” (४।०) इति ४र्थी०] । श्रूयताम्—आकर्ण्यतां (श्रू + कर्मणि लोट्-तां), त्वया इति शेषः ।

(घ) कालिन्दी—यमुना (“कालिन्दी मूर्ध्वतनया यमुना शमनस्वमा” इत्यमरः), तस्याः तटे—तीरदेशे (६।४।१५ पा०) कालिन्दीतटे—यमुनातीरे, (सामीप्यार्थे ७मी०), ब्रह्मस्थलम् इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः (बहुव्री०), अग्रहारः,—ग्रामः (वि०) ।

(ङ) समभवत्—समासीत् (सम् + भू + लङ्-ट्), वेदानाम—ऋग्यजुः-सामाथर्वणां चतुर्णां, पारम—अन्तं गच्छति इति वेदपारगः,—साङ्गवेदेऽधीतीत्यर्थः [विण० । वेदपार + गम + “अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः” (३।२।४८ पा०) इति ङः, “टिः” (६।४।१४३ पा०) इति डिति परे टेलोपः] ।

(च) अजनि—अभूत् [जन + लुङ्-तन् “दीपजनबुध—” (३।१।६१ पा०) इति चिण “जनिवध्योश्च” (७।३।३५ पा०) इति उपधाया बहुव्रीह्याः “चिणी लुक्”

नवानर्घलावण्यां निर्माय विधिर्नियतं निजं स्वर्गनारीपूर्वनिर्माण-
कौशलं जुगुप्सते । (क) तस्यां शैशवातिक्रान्तायां कान्यकुब्जात्

(६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्य तनो लुक्], यां—कन्यकां, नवं—नूतनम्, अनिर्मितपूर्वमित्यर्थः, अर्घं—मूल्यम् (“अर्घः पूजाविधौ मूल्येऽपि” इति मेदिनी) न—नास्ति, अर्घः यस्य तत् (बहुव्री०) अनर्घम्—अमूल्यं, मूल्येनाप्य-
क्रयमित्यर्थः, अत्युत्कृष्टमिति यावत्, (“अनर्घ” इत्यत्र “अनघ” इति पाठे—
अनघ—मनोज्ञम् । “अनघो निर्मलापापमनोज्ञस्त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी), लावण्यं—
“सुक्ताफलेषु च्छायायास्तत्त्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥”
इत्युक्तलक्षणकः दैहिकसौन्दर्यविशेषः यस्यास्तां (बहुव्री०), निर्माय—सृष्ट्वा
(निर् + मा + ल्यप्), विधिः,—विधाता, ब्रह्मा इति यावत्, नियतं—निश्चितं सततं
वा । स्वर्गे स्थिता नार्यः स्वर्गनार्यः,—देवयोषितः अप्सरसी वा, (शाकपादिवादिः)
तासां पूर्वं—पूर्वकालिकं, पुराऽवलम्बितमित्यर्थः, यत् निर्माणकौशलं—सृष्टिनेपुण्यं
तत् (६४ौ तत्पु०), जुगुप्सते—निन्दति, नाद्रियते इति यावत्, [गुप + लट्—ते
“गुप्तज्जिज्ञाः सन्” (३।१।५ पा०) इति सनि कृते “सन्त्यङोः” (६।१।८ पा०)
इति द्विर्भावः । “उपक्रोशो जुगुप्सा च कुप्सा निन्दा च गर्हणे” इत्यमरः] ;
द्वन्द्वयोषिद्वयोऽपि (अप्सरीभ्यो वा) अतोव सुन्दरो सा मन्दारवतीति भावः ।

(क) तस्यां—कन्यकायां (भावे ७मी०), शैशवम् अतिक्रान्ता—अपगता
(२या तत्पु० । अति + क्रम + क्तः, स्त्रियां टाप्) तस्यां शैशवातिक्रान्तायाम्—
अपगतबाल्यायां, प्राप्तयौवनायामिति भावः (विष्ण०) शैशवम् अतिक्रान्तम्—अपगतं
यस्यास्तथाभूतायामिति वा (बहुव्री०), कन्याः,—राजर्षिकुशनाभस्य शत-
सङ्ख्याकाः कुमार्यः, कुब्जाः,—वायुना भग्नदेहाः उन्नतपृष्ठाश्च कृता यत्र नगरे तत्
कन्याकुलं (बहुव्री०) कन्याकुलम् एवेत्यर्थे कान्यकुब्जं—“कनोज” इत्याख्यनगरं
तस्मात् (अपा० ५मी० । कन्याकुल + स्वार्थे अण्, पृषोदरादित्वात् रुपसिद्धिः) ।
कान्यकुब्जस्य विवरणं यथा रामायणे आदिकाण्डे—“कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशत-
मनुत्तमम् । जनयामास धर्मात्मा हृताच्यां रघुनन्दन ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो
रूपवत्यः स्त्रलङ्कृताः । उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतङ्गदाः ॥ गायन्त्यो वृत्तमानाश्च
वाटयन्त्यस्तु राघव ॥ आसीदं परमं जम्बुर्वराभरणभूषिताः ॥ अथ ताश्चारुसर्वाङ्गी
रूपेणाप्रतिमा भुवि । उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनाक्षरे ॥ ताः सर्वा गुण-
सम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः । दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ अहं वः

समसर्वगुणोपेतास्त्रयो ब्राह्मणदारकाः समाययुः । (ज) तेषा-
मकैकः आत्मार्यं तत्पितरं तामयाचत । तत्पिता (झ) प्राणव्यये-
ऽपि तामन्यस्मै दातुमनिच्छन् तन्मध्यादेकस्मै दातुं मतिमकरोत् ।
सा तु कन्या (ञ) अन्ययोर्बाधात् भीता कियन्तं कालं न पाणि-

कामये सर्वा माय्या मम भविष्यथ । मानुषस्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥
चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्त्यं भविष्यथ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोर्ऋक्पृथ्व्यङ्गः । अपहस्य ततो वाक्यं कन्याशतमयाब्रवीत् ॥
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ! । प्रभावज्ञास्य ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ? ॥
कृशनाभसुता देव ! समप्ताः सुरसत्तम ! । स्थानाच्चावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो
वयम् ॥ सा भूत् स कालो दुर्मधः ! पितरं सत्यवादिनम् । अवमन्य स्वधर्म्यं स्वयं
वरमुपास्महे ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं देवतं परमं सः । यस्य नो दास्यति पिता
स नो भर्ता भविष्यति ॥ तामानु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वं
गात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥” इति । समैः,—तुल्यैः, सर्वगुणैः,—दयादानि
ण्यादिगुणसमूहैः, उपेताः,—युक्ताः समसर्वगुणोपेताः,—तुल्यगुणिनः (विण० ।
उप + इ + क्तः, ते), ब्राह्मणदारकाः,—विप्रबालकाः (“दारकौ बालभेदकौ” इत्य-
मरः), समाययुः,—समाजग्मुः [सम् + आ + या + लिट्-उस् “आतो लोपः इटि च”
(६।४।६४ पा०) इत्याकारलोपः] ।

(ज) तेषां (निर्द्धारं ६४००) । तां—मन्दारवतीम्, अयाचत—प्रार्थयत (याच
+ लङ्-तन् । याचेर्हि कर्म्यकत्वात् पितरं तामिति कर्म्यइयम्) ।

(झ) प्राणव्ययेऽपि—जीवननाशेऽपि (भावे ७मी), अन्यस्मै—ब्राह्मणकुमार-
व्ययेभ्यः इतरस्मै वरायेत्यर्थः (सम्प्र० ४र्थी०) । अनिच्छन्—अनाभिलषन् (विण० ।
न + इष + शतृ), तेषां—ब्राह्मणवयाणां, मध्यात् तन्मध्यात् (६४० तत्पु० । निर्द्धारं
५मी०), एकस्मै—एकतमाय वराय, युगपत् विभिरेव दुहितुः पाणिग्राहणासम्भवात्
इति भावः । मतिम्—इच्छां (“मतिरिच्छामनोषधीः” इति शाश्वतः), अकरोत्—
व्यदधात् (क्त + लङ्-ट्) ।

(ज) अन्ययोः,—यं स्वपाणिं ग्राहयिष्यति, तदितरयोरित्यर्थः (शेषे ६४००),
बाधात्—दुःखात्, मनःपीडाभयादित्यर्थः, यद्वा—बाधात्—निषेधात्, मां विहाय
अन्यं मा उदह इति निवारणादित्यर्थः, [“भीतार्थानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०)
इति अपा० ५मी० । “बाधा दुःखे निषेधे च” इति मेदिनी] । कियन्तं कालं

मग्राहयत् । ते च त्रयोऽपि तस्याः (ट) मुखेन्दुनिक्षिप्तदृष्टयः
चकोरव्रतमालम्ब्य दिवानिशं तत्रैव तस्थुः ।

अथाकस्मात् समुत्पन्नेन (ठ) ज्वरदाहेन आर्त्ता सा मन्दार-
वती पञ्चतामवाप । ततस्ते विप्रकुमारास्तां (ड) परासुं दृष्ट्वा
शोकार्त्ताः कृतप्रसाधनां श्मशानं नीत्वा अग्निसादकुर्वन् । ततश्च
नेषामेकः (ढ) तत्र मठं निर्माय तद्भस्मशय्यायां भैक्ष्येण जीवन्-

[“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।१।५ पा०) इति २या] न पाणिमग्राहयत्—आत्मानं
न पर्येणाययत्, केनापि इति शेषः (गृह् + णिच् + लङ्-वृ), तेषु कस्यापि न
विवाहं कृतवतीत्यर्थः ।

(ट) मुखेन्दुरिव (उपमितसमासः) तस्मिन् मुखेन्दौ—मुखचन्द्रे, निक्षिप्ता—
पातिता, (७मी तत्पु०) दृष्टिः,—नेत्रं यैः येषां वा तथाभूताः सन्तः (बहुव्री०),
चकोरः,—पक्षिविशेषः, तस्य व्रतमिव व्रतं—नियमविशेषः तत् चकोरव्रतं—चकोर-
वदाचरणं, चकोरी यथा चन्द्रमण्डलात् चरिष्यत्सुधापानवृत्त्याया नान्यज्जलादिकं
पिबति, तामेव प्रतीक्ष्य ऊर्ध्वमुखस्तिष्ठति, तथा तेऽपि मन्दारवतीलालसया कार्या-
न्तरं विहाय केवलं तन्मुखार्पितनेत्राः समवर्त्तन्त इति चकोरवत् नियमविशेषनिर्मात
भावः, मालम्ब्य—आश्रित्य (आ + लब् + ल्यप्), दिवा च निशा च [“विप्रति-
षिद्धज्ञानधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति द्वन्द्वैकवद्भावः] दिवानिशम्—अहो-
रात्रम् (अत्यन्तसंयोगे २या) । तस्थुः,—आसाच्चक्रिरे [स्था + लिट्-उस् “आतो—”
(६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] ।

(ठ) ज्वरेण सह दाहः, ज्वरजनितः दाहो वा तेन ज्वरदाहेन—दाहज्वरेण
(३या तत्पु० । करणे ३या०), आर्त्ता—पीडिता (विण० । आ + कृ + क्तः, स्त्रियां
टाप्) । अवाप—प्राप (अव + आप + लिट्-णल्) ।

(ड) पराः,—परागताः, असवः,—प्राणाः यस्याः तां परासुं—मृतां (बहुव्री० ।
“परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः । मृतप्रमीतौ विष्येते” इत्यमरः) । कृतं—
विहितं, प्रसाधनं—नववस्त्रपुष्पमाल्यालक्तकादिना भूषणं यस्यास्मादृशीं (बहुव्री०) ।
कृत्स्नं देहमग्निं समापादयन्त इति अग्निमादकुर्वन्, कृत्स्नो देहः तस्याः भस्मावशेषः
अमृत इति भावः [“विभाषा साति कार्त्स्न्ये” (५।४।५२ पा०) इति अपि + साति]
अकुर्वन्—समापादयन् (कृ + लङ्-अन्), तस्या अग्निक्रियां कृतवन्तः इत्यर्थः ।

(ढ) तत्र—श्मशाने (औपशेषिके ७मी०), मठम्—आश्रमविशेषं, सव्यासि-

तिष्ठत् । (ण) द्वितीयोऽस्थीनि तस्या उपादाय भागीरण्यां निक्षेपं
जगाम । तृतीयस्तु तापसो भूत्वा (त) देशान्तराणि भ्रमितु-
ममात् । स तु (थ) भ्राम्यन् तापसः वज्रालोकाभिधं ग्रामं प्राप्य
कस्यापि विप्रस्य गृहे अतिथिरभूत् ; तेन च गृहपतिना पूजितो
यावत् तत्र भोक्तुं प्रावर्त्तत, तावत्तस्य एकः शिशुः रोदितुं प्रवृत्तो-

योग्य कुटीरमिति यावत्, (“मठम्भाद्वादिनिलयः” इत्यमरवचने आदिपदं न
सत्र्यासिपरिव्राजकादीनां यङ्णात्), निर्माय—विरचय्य, तस्याः,—मन्दारवत्याः,
भस्म—चिताभूतिरेव, शय्या—शयनं तत्र (६४० तत्पु०, रूपककर्म्मधारयश्च) तद्-
भस्मशय्यायां—मन्दारवत्याः चिताभस्म शय्यां परिकल्प्य तत्र इत्यर्थः (आधारे ७मी०),
भिक्षाणां समूहः भैक्ष्यं तेन (भिक्षा + ष्यञ्) भैक्ष्येण—भिक्षासमूहेन, नित्यभिक्षा-
मुष्ठानेनेत्यर्थः, जीवन्—प्राणन्, प्राणधारणं कुर्वन्नित्यर्थः (जीव + शतृ), श्मशाने
कुटीरनिर्माणं कृत्वा भिक्षान्नेन प्राणान् धारयन् मन्दारवत्याः भस्मोपरि शयनमकरो-
दित्यर्थः ।

(ण) द्वितीयः,—अपरः ब्राह्मणकुमारः । उपादाय—गृहीत्वा (उप + आ
+ दा + ल्यप्), भागीरण्यां—गङ्गायां, गङ्गाजले इत्यर्थः (आधारे ७मी०), निक्षेपं
—न्यस्तुं (नि + क्षिप + तुमुन्) ।

(त) देशान्तराणि—अन्यदेशान्, भ्रमितुं—विचरितुम् ।

(थ) भ्राम्यन्—इतस्ततो विचरन् (भ्रम + शतृ) । वज्रालोक इति अभिधा-
—नाम यस्य तं (बहुव्री० । “आख्यास्ते अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च” इत्यमरः) ।
अतिथि—गच्छति, एकां निशां न तिष्ठति इति अतिथिः,—आगन्तुः [विधे० विण० ।
अत “ऋतन्यज्जि—(४।२ उ०) इति इथिन् प्रत्ययः] नास्ति तिथिः,—प्रतिपदादिरस्य
इति अतिथिरिति वा, यः प्रतिपदादितिथिनियममविगण्यैव यस्मिन् कस्मिन् दिने
आगच्छति सः अतिथिरित्यर्थः, तदुक्तं,—“तिथिप्रवोक्तवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
अतिथिः स हि विज्ञेयः शेषः प्राघुषिकः स्मृतः ॥” इति । (बहुव्री० । स्युरावोशक
आगन्तुरतिथिर्ना गृह्णाऽऽगते” इत्यमरः) । गृहपतिना—गृहस्थेन, गृहस्वासि-
नेति यावत् (कर्त्तरि श्या० । “भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सत्रिणि” इति
मैदिनौ), पूजितः,—पाद्यार्घ्यादिना अर्चितः (पूज + वर्त्तमाने क्तः) । भोक्तुम्—
भुञ्ज (भुज + तुमुन्), प्रावर्त्तत—उपाक्रमत (प्र + वृत् + लङ्-त) । रोदितुं—
क्रन्दितुं (रुद + तुमुन्) ।

ऽभवत् । स च शिशुः (द) सान्त्वमानोऽपि यदा न व्यरंसीत्
तदाऽस्य गृहिणी तं बाह्यावादाय ज्वलत्यग्नी क्रुधा प्राक्षिपत् ;
क्षिप्त एव स कीमलाङ्गस्तत्क्षणात् भस्मसादभूत् । तदवलोक्य
स तापसः (ध) सञ्जातरोमाक्षः प्राब्रवीत्,—“हा धिक् ! कष्टं !
प्रविष्टोऽहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि, तस्मात् मूर्त्तं किन्त्विषमिदमन्नं

❖ (द) सान्त्वमानः,—अनुकूलोक्तिप्रमाणः, मधुरवचनादिना प्रबोध्यमानो-
ऽपीत्यर्थः (सान्त्व + णिच् + कर्त्तृणि शानच्), मायादिभिरिति शेषः । व्यरंसीत्—
न्यव्रतत् [वि + रम + लङ्-ङ् “व्याङ्परिभी रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मै-
पदम्] । अग्नौ—गृहस्थविप्रस्य । बाह्यौ—भुजे (औपश्लेषिके ७मी०) । ज्वलति—
बोध्यमाने (ज्वन् + शतृ) । क्रुधा—क्रोधेन (हेतौ श्वा । “कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा-
तक्रुधौ स्त्रियाम्” इत्यमरः), प्राक्षिपत्—न्यस्यत् (प्र + क्षिप + लङ्-ङ्) । क्षिप्तः,
—पातितः (विण० । क्षिप + क्तः) । कीमलानि—मृदूनि, अङ्गानि—अवयवा-
यस्य सः कीमलाङ्गः,—सुकुमारदंष्ट्रः (बहुव्री०) । कृत्स्नी देहः भस्म समपादि इति
भस्मसात् [“विभाधा साति कार्त्स्न्ये” (५।४।५२ पा०) इति भस्मन् + साति] अभूत्
—भस्मावशेषः अजनि इत्यर्थः ।

(ध) सञ्जातः,—समन्वितः, रोमाक्षः,—रोमद्वर्षणं, रोमोद्गमः इति यावत्
यस्य सः सञ्जातरोमाक्षः,—छणया भयेन वा कण्टकिततनुः सन् इत्यर्थः (बहुव्री०) ।
हा !—इति खेदसूचकमव्ययं, धिक् !—इति आत्मनिर्भर्त्सनसूचकमव्ययं, कष्टं—
शक्तम्, अतीव दुःखाऽऽवहमित्यर्थः, एतत्तु अतीव क्लेशकरं यत्, अहं विशेषमज्ञात्वेन
बालघातिनः अस्य महापातकिनः गृहमागतोऽस्मि, अतो मां धिक् इति आत्मभर्त्सन-
मिति फलितम् । प्रविष्टः,—उपस्थित इत्यर्थः (प्र + विश + कर्त्तरि क्तः) । ब्रह्मा—
विप्रोऽपि । राक्षसः,—कुकर्माभिः राक्षसयोनिं गतः ब्रह्मराक्षसः,—राक्षसरूपतां
प्राप्तः भूतविशेष इत्यर्थः, “अपहृत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः” इति मनूक्तत्वात् ;
ब्रह्मराक्षस इव आचारविशिष्ट इत्यर्थः, तस्य वेश्मनि—गृहे (अधिकरणे ७मी० ।
“गृहगेहोदवसितं वेश्म सन्न निकेतनम्” इत्यमरः) । मूर्त्तं—मूर्त्तिमत, देहधारि
इत्यर्थः (विण० । “मूर्त्तं स्यात् विषु मूर्त्तलि कठिने मूर्त्तिमत्यपि” इति विश्वः),
किन्त्विषं—पापं, पापजनकमित्यर्थः (“अस्त्री पदं पुमान् पाप्मा पापं किन्त्विष-
कल्पम्” इत्यमरः), राक्षसवत् बालहननात् पापिनोऽस्य विप्रस्य अग्रेऽपि पाप-
जनकत्वारीपः, पापाग्रस्य अग्राद्यत्वादिति भावः ।

नाधुना भक्षयामि” । (न) एवंवादिनं तमतिथिं स गृहस्थः प्रत्यवादीत्,—“ब्रह्मन् ! पश्य मे पठितसिद्धस्य मृतसञ्जीवनीं शक्तिम्” इत्युक्त्वा पुस्तकमुद्घात्य, तां विद्यां वहिष्कृत्य, अनुवाच च तस्मिन् भस्मानि जलमक्षिपत् ; क्षिप्तमात्रे च जले स पत्रं स्तथैव जीवन्मुदतिष्ठत् । ततः स तापसः (प) सुनिर्वृतस्तत्र मन्त्रं बुभुजे । गृहस्थोऽपि स (फ) नागदन्तकं पुस्तकमवस्थाप्य, भुक्तं च तेन तापसेन सह रात्रौ शयनमभजत ।

अथ (च) सुप्तं गृहपती स तापसः स्वैरमुखाय शक्तिः सः ।

(न) एवंवादिनम्—इत्युक्तवन् । (विष्णु० । एवं वादन् गृहस्थित्वात् । ३००) । तस्मिन्—गृहस्थेन, निद्राः,—सिद्धिं प्राप्तः, पुनः पुनरुत्थानानुष्ठानादनन्तरं आयत्तकृतविद्या इत्यर्थः, तस्य पठितसिद्धस्य—अधीतस्य अध्ययनकालात् प्राप्तस्य विद्यस्य, (विष्णु० । ३०० तत्प० ।), मृतः,—गतप्राणाः, सञ्जीवनी—प्राणवृत्ते, जीवनेन । शक्तिम् इत्यर्थः, अनया ता मृतसञ्जीवनी—मौल्यजीवनी । (विष्णु० । ३०० ।) । “करणार्थकरणार्थम्” (३.२.११७ पा०) इति ऋत्, स्त्रिया लीङ् । गृहस्थः—गृहस्थः, निद्रावरणं क्षित्वेत्यर्थः, (उत + अट् + णिच् + ल्यप्) । विद्या—सञ्जीवनी मन्त्रानित्यर्थः, “तस्य विद्या न सिध्यति” इति श्यामाकले विद्याशब्दस्य मन्त्राद्यवत्त्वमुक्तत्वात् ; वहिष्कृत्य—प्रकाशाकृत्य (वहिष् + कृत् + ल्यप्), अनुवाच,—वाचयितुं प्रारब्धेत्यर्थः (अनु + वच् + णिच् + ल्यप्) । उदतिष्ठत्—उत्तिष्ठति भू, उत्तिष्ठति । भवति इत्यर्थः (उत + स्था + लङ्) ।

(प) सु—सतिगन्धेन, निर्वृतः,—मुखी सुनिर्वृतः,—मन्त्रं इत्यर्थः (प्रादि प्रथमाः) । हर्षेण सह वर्तमानं यथा स्यात्तथा सद्धि—समन्तं (क्रिया विष्णु० । ३००), बुभुजे—आह । भुज् + लिट् ए “भुजोऽनवने” (१.२.६६ पा०) इति आत्मनेपदम् ।

(फ) नागदन्तकं—हस्तिदन्तं, हस्तिदन्तनिर्मिताऽऽधारविशेष इत्यर्थः, यदा—गृहस्थमतिप्राथिते किञ्चिन्नर्गते काष्ठमण्डविशेषे इत्यर्थः, (आधारे ७मी० । “नागदन्तादिपरदे गृहाभर्गितदार्तणि” इति मादनी) । अवस्थाप्य—अवस्थाप्य (अव + स्था + णिच् + ल्यप्) । शयन—शय्याम्, अभजत—आश्रयत (भज् + लङ्) ।

(च) सुप्त—निद्रिते । (विष्णु० । स्वप् + कर्त्तरि क्तः “वचिस्त्रापिथजादीनां

प्रियाया मन्दारवत्या जीवनार्थं तां पुस्तिकामग्रहीत् । गृहीत्वैव तस्मात् (भ) निर्गत्य रात्रिन्दिवं व्रजन् शनैस्तत् श्मशानमासदत् ; अद्राक्षीच्च सहसा तं द्वितीयम् उपस्थितं, यो हि गङ्गाऽभ्यसि तदस्थि क्षेप्तुमगात् । अथ प्राप्य च (म) तत्रस्थं तस्या भस्मानि शायिनं तृतीयं निबद्धमठं स तापसः प्रोवाच,—“मठिका

किति” (६।१२५ पा०) इति सम्प्रसारणम्], गृहपतौ—गृहस्वामिनि (भावे ङमी०) । स्वेवं—मन्दं, निःशब्दात्मकं (क्रिया विण० । “मन्दस्वच्छन्दयोः स्वेवं” इत्यमरः), उल्लास—उद्गम्य, लांत्यतां भूत्वा इत्यर्थः [उत् + ल्या + ल्यप् “उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” (८।४।६१ पा०) इति तिष्ठतः सकारस्य सवर्णधकारभावे सति “भ्रूरो भ्रूरि सवर्णे” (८।४।६५ पा०) इति धकारस्य लोपः], गङ्गा मज्जाता अस्य इति शङ्कितः,—भोतः (विण० । तारकादित्वादितच्), चौरकर्मकरणादिति भावः । जीवनाय इदं जीवनार्थं—प्राणदानार्थम् [“अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यनिङ्गता चेति वक्तव्यम्” (वा०) इति नित्यसमासः] । अग्रहीत्—आदत्त (ग्रह + लङ्-ट्) ।

(भ) निर्गत्य—वाह्यभूय (निर + गम + ल्यप्-तृक् च), रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्—अहर्निशम् [“अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना रात्रिर्मान्तिवं निपात्यते], व्रजन्—गच्छन् (व्रज + शब्) , शनैः,—मन्दं मन्दम्, अद्रुतात्मकं, अत्यग्रगमनेनेति धावत । व्रजन् इति क्रियाया विण० । आसदत्—प्रापत् (आ + सद + लङ्-ट्), अद्राक्षीत्—प्राक्षत् (दृश् + लङ्-ट्) । उपस्थितं—समागतं [विण० । उप + स्था + कर्त्तरि क्तः “स्थाध्वारिच्च” (१।२।१७ पा०) इति इडादंशे “आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । गङ्गाऽभ्यसि—गङ्गा-जले (अधिकरणे ङमी०) ।

(म) तत्र—तांस्मिन् श्मशाने, तिष्ठतीति तं तत्रस्थं—श्मशानवासिनं [विण० । तत्र + स्था “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः “आतो लोप—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः सप्तम्या अलृक् च] । शनैः इति शायिन् तं शायिनं—शयानं (विण० । शी + ग्रहादित्वात् णिनिः), तृतीयं—ब्राह्मणकुमारमिति भावः, निबद्धः,—विरचितः, मठः,—कुटीरविशेषः जैन तं निबद्धमठं—निर्मितनिलयं (बहुव्री०) । प्रोवाच—वभाषे [प्र + वच् + लिट्-णल् “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” (६।१।१७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्], अल्पी मठः मठकः,—क्षुद्रो मठ इत्यर्थः [“अल्पे” (५।३।८५ पा०) इति मठ + कन्, ततः स्त्रिया टाप् मठिका “प्रत्ययस्यात् कात्

त्यज्यतां भ्रातः ! प्रियां तामहमुत्थापयामि” इति । ततः
(य) ताभ्यां निर्वन्धतः परिपृष्टः पुस्तिकामुद्वाह्य मन्त्रमनुवाच्य
मन्त्रपूतानि जलानि तस्मिन् भस्मान् प्राक्षिपत् : क्षिप्तमात्रेषु
जलेषु सा मन्दारवती जीवन्ती सहसा समुत्तस्थौ । तदा सा
कन्या वक्त्रं (र) प्रणम्य निष्क्रान्ता पूर्वाधिकद्युति काञ्चनैव
निमित्तं वपुर्वभार । (ल) तादृशीं तां पुनर्जीवितां वीक्ष्य त्रयोऽपि

पूर्वस्मात् इदाप्यमुपः” (७।३।४४ पा०) इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः], त्यज्यतां—
मुच्यतां (त्यज् + कर्मणि लोट् तान्) । उत्थापयामि—उत्तोलयानि, जीवयामीत्यर्थः
[उत् + स्था + णिच् + लट्-मिप् “उदः स्था—” (८।४।६१ पा०) इति तिष्ठतेः सकारस्य
सवर्णशकारभावे सति “भ्रूरो भ्रूवि सवर्णे” (८।४।६५ पा०) इति शकारलोपः] ।

(य) ताभ्यां—द्वितीयतृतीयब्राह्मणकसाराभ्यां, निर्वन्धतः,—आग्रहातिशयेन,
निर्वन्धं कृत्वा इत्यर्थः (ल्यब्लोपे प्रमी०), परिपृष्टः,—निर्ज्ञासितः [विण० । परि +
प्रच्छ + कर्मणि क्तः “वृश्चभम्ज—” (८।२।३६ पा०) इति प्रकारादेशः,
“ग्रहिज्या—” (६।१।१६ पा०) इति प्रच्छतेः सम्प्रसारणं, ततः “एना एः” (८।४।
४१ पा०) इति तस्य टभावः], पुस्तिकां—सुद्रपुस्तकं [पुस्तक + स्त्रियां टाप्
“प्रत्ययस्थाने कात्—” (७।३।४४ पा०) इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः] । मन्त्रम्
—देवादिसाधनवाक्यविशेषेण, (“मन्त्रो वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधनेः
गुह्यवादोऽपि च प्रमान्” इति मेदिनी) पूतानि—पवित्रीकृतानि मन्त्रपूतानि—
मन्त्रमंस्कृतानि (श्या तत्प०) । जीवन्ती—प्राणन्ती, जीवनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः (जीव +
शतृ + स्त्रियां ङीप्), समुत्तस्थौ—उत्तिष्ठति स्म, उत्थिता बभूवत्यर्थः [सम + उत् +
स्था + लिट्-णल् “आत औ णल्” (७।१।३४ पा०) इति णल् औकारादेशः] ।

(र) प्रणम्य—नमस्कृत्य (प्र + णम + ल्यप्), निष्क्रान्ता—निर्गता [विण० ।
निर् + क्रम + कर्त्तरि क्तः “अनुनासिकस्य किम्बलीः किञ्छति” (६।४।१५ पा०)
इति उपधादीर्घः], पूर्वस्मात्—मृत्योः पूर्वकालमपेक्ष्येत्यर्थः, आधिका—भूयसी,
द्युतिः,—कान्तिः यत्र तादृशं पूर्वाधिकद्युति—पूर्वादप्यतिशयितप्रभं (बहुव्री०) ।
निमित्तं—रचितं [निर् + मा + कर्मणि क्तः “द्युतिस्तिसास्यामिति किति (७।४।४०
पा०) इति आकारस्य इकारः], वपुः,—शरीरं (गात्रं वपुः संहननं शरीरं वपुः विग्रहः”
इत्यमरः), वभार—दधार, प्रापेत्यर्थः (भृ + लिट्-णल्) ।

(ल) तादृशीं—गतजीविताम् । वीक्ष्य—दृष्ट्वा, (वि + ईच् + ल्यप्) । करेण

ते स्मरातुराः तत्प्राप्त्यर्थमन्योऽन्यं कलहं चक्रुः । एकैकोक्तम्—
‘इयं (व) मन्मन्त्रबलात् जीविता, तदेषा समैव भार्या’ । अपरा-
ऽब्रवीत्,—‘मदीयेन (श) तीर्थभ्रमणपुण्येन इयं जीविता, तदेषा
समैव भार्या’ । तृतीयेन (ष) अभिहितं,—‘मया भस्मानि
रक्षितानि, तत एवेयं जीविता, तस्मात् समैवेयं प्रणयिनी’
इति ।

हे महीपते ! तेषां (स) विवादनिर्णये त्वमेव शक्तः ; तत्
ब्रूहि, कन्याऽसौ कस्य एतेषां भार्या भवितुमर्हति ? यदि जानन्

—कामेन, (“कामः पञ्चशरः स्मरः” इत्यमरः) आतुराः,—पीडिताः स्मरातुराः,—
कामबाणपीडिताः (इया तत्पु०) । अन्योऽन्यं—परस्परं, कलहं—भगडनं, खलीकार
मित्यर्थः, वितण्डामिति यावत्, विगृह्य कथनमिति भावः, वादम् इति वा (“कलह
याध वादं ना खड्गकोषे च भण्डने” इति मेदिनी), चक्रुः,—विदधुः (क
लिट्-उम्) ।

(व) सम मन्त्रबलं—मन्त्रप्रभावः तस्मात् मन्मन्त्रबलात्—सम मन्त्रशक्तं, सम
मन्त्रबलं प्राप्य इत्यर्थः (ल्यब्लोप्ते प्रमी०), जीविता—प्राणिता, प्राप्तजीवना (विण० ।
जीव + कर्त्तरि क्तः स्त्रियां टाप्) । भियते या सा भार्या—पत्नी (भृ + कर्माणि स्त्रिया
स्त्रिया टाप्) ।

(श) तीर्थेय—काश्यादिपुण्यक्षेत्रेषु, ऋषिजुष्टजलेषु वा, गङ्गागोदावरीप्रभातयु
इत्यर्थः, (“तीर्थे शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारोरजःसु च । अवतारार्षजुष्टास्वपात्रोपाध्याय-
मन्त्रेषु” ॥ इति मेदिनी) यत् भ्रमणं—प्रव्रजनं, तेन यत् पुण्यं—सुकृतं तेन
तीर्थभ्रमणपुण्येन—काश्यादि (गङ्गादि) स्थानावचरणजनितधर्मसञ्चयेन (हंतौ
इथा) ।

(ष) अभिहितम्—उक्तम् [अभि + धा + कर्माणि क्तः “दधातेहिः” (७।४।
४२ पा०) इति धाञो हिः] । रक्षितानि—जलानिलादिभ्यः यवतः स्थापितानीत्यर्थः
(रक्ष + कर्माणि क्तः तानि) । प्रणयिनी—भार्या इति यावत् ।

(स) विवादनिर्णये—वैतण्डिकविषयस्य याथार्थ्यावधारणे (विषये ७मी०) ।
शक्तः,—समर्थः (शक् + कर्त्तरि क्तः) । ब्रूहि—वद (ब्रू + लोट्-ङि) । एतेषां—
ब्राह्मणकुमाराणां वयाणां मध्ये (निर्द्धारि ६४ी०) । अर्हति—युज्यते (अर्ह + षट्-

मृषा वदिष्यसि, तदा ते मूर्धा विदलिष्यति” । इति वेतालादा-
कर्ण्य स राजा एवम् (ह) अभ्यधात्,—“यः क्लेशेन मन्त्रमानीय
एनामजीवयत्, स खलु पितृकार्यकरणात् न पतिः । यश्च तस्या
अस्थौनि गङ्गायां क्षेप्तुं गतः, स (क) पुत्रकार्यकरणात् न पतिः ।
यस्तु तद्भस्मशय्यां (ख) समाश्लिष्य तपश्चचार श्मशान एव, स
एवास्याः प्रणयिकार्यकरणात् पतिर्भवितुमर्हति” इति ।

इत्थं नृपात् त्रिविक्रममेनादाकर्ण्य स वेतालस्तस्य
(ग) स्कन्धादतर्कितं स्वपदं प्रायात् । राजा च भिक्षुकार्यार्थं

तिप्) । मृषा—मिथ्या (“मृषा मिथ्या च वितथे” इत्यमरः) । विदलिष्यति—
भ्रुटिष्यति (वि + दल + लृट्-स्यति) ।

(ह) अभ्यधात्—अधीचत् [अभि + धा + लुङ्-दृ “गातिष्या—” (२. १. ७७ पा०) इति सिचो लुक्] । आनीय—आनयनं कृत्वा (आ + नी + लृट्-दृ ,
एनां—मन्दारवतीम् [अकम्पकत्वात् प्रयोज्यकवशां रया “द्वितीयाष्टौभ्यन्तः”
(२।४।३४ पा०) इति अन्वादेशे द्वितीयैकवचने एतद् एनाऽऽदेशः], अजीवयत्—
प्राणयत्, जीवितामकरोदित्यर्थः, (जीव + णिच् + लङ्-दृ) । पितुः,—जनकस्य, यत्
कार्यं—जन्मदानरूपमित्यर्थः, तस्य करणात्—विधानात् पितृकार्यकरणात्—जनक-
कर्तव्यानुष्ठानात् (द्विती प्रमौ०) ; गतजीवितायास्तस्याः पुनर्जन्मप्रदत्वेन प्रथमज्जादय
कुमारस्य पितृत्वं ज्ञेयम् ।

(क) पुत्रस्य—तनयस्य, यत् कार्यम्—अग्निसत्कारास्थिचयनादिकमौदंड्य-
कर्म, तस्य करणात्—सम्पादनात् पुत्रकार्यकरणात्—तनयकृत्यसम्पादनात् (द्विती
प्रमौ०) ।

(ख) समाश्लिष्य—समालिष्य (सम् + आ + श्लिष + ल्यप्), तपः,—
तपस्यां, चचार—अनुतष्टौ (चर + लिट्-णल्) । प्रणयिनः,—प्रेमास्यदस्य, यत्
रिति यावत्, यत्—कार्यं—पद्मवियोगनिर्वेदात् संसारासक्तिं विहाय तस्या एव
सततस्मरणगुणकीर्तनादिकं कर्म, तत्करणात् प्रणयिकार्यकरणात्—भर्तृकर्तव्यप्रति
पालनात् ।

(ग) स्कन्धात् (अपा प्रमौ०), न तर्कितं—तर्कः, विचार इत्यर्थः, यस्मिन्
कर्मणि तत् (बहुव्री० । क्रिया विण०) अतर्कितम्—अविचारितं, किञ्चिदपि विजम्ब-

पुनस्तं (घ) प्राप्तुं मनो बबन्ध ; प्राणाल्ययेऽपि महासत्त्वाः प्रति-
पन्नमर्थम् असाधयित्वा न निवर्त्तन्ते ।

अथ तृतीयकथा ।

अथ राजा पुनरपि तं वेतालमानेतुं तं (क) शिंशपा
तरुमभ्यगच्छत्, प्राप्य च तत्रस्थं मृतदेहगतं तं स्कन्धे गृह्णोत्वैव
तूष्णीं गन्तुं प्रावर्त्तत । अथ (ख) प्रयान्तं तं स वेतालः पुनरवीचत्,

मक्रत्वैव इत्यर्थः, सहसेति यावत्, तदयथा तथा, स्वपदं—निजस्थानं, शिंशपातः—
निर्गति यावत् (“पदं अवसितिवाणस्थानलक्ष्माद्भवस्तुषु” इत्यमरः), प्रायात—
प्रातिष्ठत (प्र + या + लङ्-ट) ।

(घ) प्राप्तुं—लब्धुम्, आनेतुमित्यर्थः । बबन्ध—संयमं, दृढीचकारित्यर्थः (बन्ध
+ लिट्-णत्), प्राणाल्ययेऽपि—जीवनापगमेऽपि, जीवनाविनाशसम्भावनाया मत्या
मपीत्यर्थः (भावे ऽमी०), महत—उदारं, सत्त्वं—स्वभावः येषां ते, यद्वा, —महत्—
प्रभूतं, सत्त्वं—बलं येषां ते महासत्त्वाः,—उदारचरिताः महाबला वा (बह्व्री० ।
“सत्त्वं गुणं पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी), प्रतिपन्नम—अङ्गीकृतं,
स्वीकृतमित्यर्थः (विण० । प्रति + पद + कर्मणि क्तः, तं “प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात्
विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी), अर्थे—वस्तु, प्रयोजनं वा, अङ्गीकृतविषय-
मित्यर्थः (“अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निवृत्तौ च विषये च
प्रयुज्यते” ॥ इति शाश्वतः), असाधयित्वा—असम्पाद्य (न + साध + णिच् + क्त्वा),
न निवर्त्तन्ते—न विरमन्ति (नि + वृत् + लट्-अन्ते) ।

(क) शिंशपातकं—शिंशपानामकः तरुः तं (शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।
कर्मणि २था०) अभ्यगच्छत्—अभ्ययात् (अभि + गम + लङ्-ट) । मृतदेहं—मृत-
शरीरं, गतः,—प्राप्तः तं मृतदेहगतं—शवदेहाधिष्ठितं (२था तत्पु०) । प्रावर्त्तत—
आरभत (प्र + वृत् + लृङ्-त) ।

(ख) प्रयान्तं—प्रगच्छन्तं (विण० । प्र + या + शट्-तम्) । अवीचत्—

—“राजन् ! निशि गमागमं कुर्वन् नितरां खिद्यसे, अतस्त्वां विनोदयन् पुनः कथां वर्णयामि, शृणु,—

अस्ति पाटलिपुत्रं नाम भूमण्डलख्यातं नगरम् । (ग) पुरा-
ऽऽसीत् तत्र नृपतिः विक्रमकिशरी नाम, यं गुणानामिव रत्नाना-
माश्रयं विधिव्यधात् । तस्य (घ) विदग्धचूडामणिर्नाम दिव्य-
विज्ञानवान् सर्वशास्त्रवित् शापावतीर्णः एकः शुक आसीत्

अवादीत् [वच + लुङ्-द् “अत्यतिवक्तिख्यातिर्भ्योऽङ्” (३।१।५२ पा०) इति कृते अङि परे “वच उम्” (७।४।२० पा०) इति उम्] । गमागमं—गमना-
गमनम् । नितराम्—अत्यर्थम् (अव्य०), खिद्यसे—किश्यसि (खिद + कर्त्तरि
लट् से) । विनोदयन्—प्रीणयन्, तव प्रीत्यर्थमित्यर्थः [वि + लुट् + णिच् “लक्षण-
हेत्वाः क्रियायाः” (३।२।१२६ पा०) इति हेतौ अर्थे लट् शतृ], तव विनोदनफलकं
मे कथावर्णनमित्यर्थः । वर्णयामि—कथयामि (वर्ण + णिच् + लट्-सिप्) ।

(ग) पुरा—पूर्वकाले इत्यर्थः । यं—नृपति, गुणानामिव रत्नानामाश्रयं—
यथा गुणानां तथा रत्नानामपि आधारमित्यर्थः, गुणवान् धनवांश्च स राजा आसीत्
इति भावः । विधिः,—विधाता [वि + धा “उपसर्गे घाः किः” (३।३।६२ पा०)
इति किः “आतो लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः], व्यधान—
अकार्षीत् [वि + धा + लुङ्-द् “गातिष्ठा—” (२।४।७७ पा०) इति सिचौ लृक्] ।

(घ) विदग्धानां—पण्डितानां, चूडामणिरिव चूडामणिः,—शिरःस्थितं विदग्ध-
चूडामणिः,—पण्डितशिरीभूषणं, विद्वद्वर इत्यर्थः (६ष्ठो तत्प०), दिव्यम्—अलौकिकं,
विज्ञानं—शिल्पशास्त्रयोः ज्ञानं (“मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः),
यद्वा,—दिव्यं विज्ञानं—कर्म (“विज्ञानं ज्ञानकर्मणोः” इति मेदिनी) दिव्याविज्ञानं
(कर्मधा०) तदस्य अस्तीति दिव्यविज्ञानवान्—अलौकिकज्ञानसम्पन्नः अलौकिक-
कर्मकारी वा (विण० । अस्यर्थे मतुप्), सर्वशास्त्रं वेत्ति—जानाति इति सर्वशास्त्रावन-
—निखिलशास्त्रज्ञः [विण० । सर्वशास्त्र + विद् “सत्सुदिष—” (३।२।६१ पा०)
इति क्तिप्], शापेन—आक्रोशेन, द्विकगुरुप्रभृतिद्वारा “अनिष्टं ते भूयान्”
इत्येवमनिष्टाभिप्रायसन्नेनेत्यर्थः, (“शापः आक्रोशदिव्ययोः” इति मेदिनी) अवतीर्णः,
—अवरुद्धः, प्रादुर्भूत इति यावत्, शापावतीर्णः,—अभिशापेनाधःपतित इत्यर्थः
(विण० । श्या तत्पु०), शुकः,—पक्षिविशेषः ।

तस्य नृपस्य (ङ) आत्मजः शशी नाम शुकोपदेशेन मगधदेश-
नृपतिकन्यां चन्द्रप्रभां नाम उपयेमे । तस्या अपि राजपुत्राः
(च) तथाभूता ज्ञानविज्ञानशालिनी सोमिका नाम शारिका-
ऽभूत् ; अथ तौ शारिकाशुकौ एकपञ्जरस्थौ राजवेश्मनि
आस्ताम् ।

एकदा (क) साभिलाषः स शुकस्तां शारिकामब्रवीत्,—
“सुभगे ! एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु मां भज” इति ।

(ङ) आत्मनो जायते—उत्पद्यते इति आत्मजः,—पुत्रः [विण० । आत्म + जन
“पञ्चम्यामजातौ” (३।२।२८ पा०) इति ङः] । उपयेमे—परिणिनाय, विवाहं
चकारित्यर्थः [उप + यम + लिट्-ए “उपादयमः स्वरर्थे” (१।२।५६ पा०) इति
आत्मनेपदम्] ।

(च) तथाभूता—शुकभट्टशौ (विण०), ज्ञानं—शास्त्रज्ञानं, विज्ञानं—काम्यं
ज्ञानं, कर्मापयोगिनी बुद्धिर्गत्यर्थः, यदा,—विज्ञानं—शास्त्रार्थनिर्णयः ताभ्यां ज्ञान-
विज्ञानाभ्यां—शास्त्रज्ञानकर्मसामर्थ्याभ्यां शास्त्रज्ञानतद्गूढार्थनिश्चयाभ्यां वा, शालते—
शोभते या सा ज्ञानविज्ञानशालिनी—प्रशस्तज्ञानविज्ञानमण्डिता (ज्ञानविज्ञान +
शाल + गृहादित्वात् णिनिः, स्त्रिया डौष्) । शारिका—पक्षिणीविशेषः । एकास्मिन्
पञ्जरे—पिञ्जरे, पक्ष्यादिबन्धनगृहे इत्यर्थः, तिष्ठतः इति एकपञ्जरस्थौ—अभिन्नापञ्जर-
वर्तिनौ [विण० । एकपञ्जर + स्था + “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः “आतो
लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः], राज्ञः,—नृपस्य, वेश्मनि—गृहे
राजवेश्मनि—राजभवने (६४ौ तत्प० । औपशेषिके ७मी० । “गृहगर्होदवसितं वेश्म
सद्य निकेतनम्” इत्यमरः), आस्ताम्—अतिष्ठताम् (आस + लङ्-ताम्) ।

(क) अभिलाषेण—मनोरथेन, सम्भोगकामेन इत्यर्थः, सह वर्तमानः साभि-
लाषः,—सम्भोगकामी (विण० । श्या तत्प०) । सु—शोभनं, भगं—श्रीः, सौन्दर्य-
मिति यावत्, (“भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाकंकीर्तिषु” इत्यमरः) यस्याः तत्-
सम्बोधने सुभगे !—सुन्दरि !, स्वामिसौभाग्यवति इत्यर्थः, शय्या—तल्पं, शयनीय-
मित्यर्थः, आसनं—पीठम्, उपवेशनसाधनमित्यर्थः, आहारः,—भोजनं, विहारः,—
भ्रमणं, (“विहारो भ्रमणे त्कन्धे लीलायां सुगतालये” इति मेदिनी) शय्या च
आसनं च आहारश्च विहारश्च ते शय्याऽऽसनाऽऽहारविहाराः (इण्ड), एके—अभिन्नाः,

शारिकाऽब्रवीत्,—नाहं (ज) पुरुषसंसर्गं कर्तुमिच्छामि, यतः
पुरुषा दुष्टाः कृतघ्नाश्च” इति । ततः शुकेन,—“न (झ) पुमांसो
दुष्टाः, स्त्रिय एव दुष्टाः नृशंसहृदयाश्च” इति कथितं तयोर्विवादः
समजनि । ततस्तौ (ज) पक्षिणौ क्रीतदामत्वक्रीतदामीत्वपणं
कृत्वा परस्परं विवादनिष्पत्तये राजपुत्रमुपेयतुः । स राजपुत्रः

शय्याऽऽसनाऽऽहारविहाराः (कर्मधा०) तेषु एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु—
एकस्य शयनीपवेशनभाजनभक्षणादिव्यापारेषु इत्यर्थः (वैषयिके ७भी०) । भज—
भक्षस्व (भज + लोट्-ङि), मया सह एकस्यां शय्यायां भक्ष्य, एकास्मिन् आसने
उपविश्य, एकास्मिन् भाजने भुङ्क्ते, एकास्मिन् याने विचर इति स्पष्टार्थः ।

(ज) पुरुषेण—पुमा सह, संसर्गं—सम्बन्धं, संयोगमित्यर्थः (इया ततप०) :
कृत—कृतोपकारमित्यर्थः, घन्ति—नाशयन्ति, अस्वीकृन्वन्तीत्यर्थः, ये ते कृतघ्नाः,—
अकृतज्ञाः, कृतोपकारस्य जनस्य अपकारे प्रवर्त्तमाना इत्यर्थः [कृत + हन +
“कप्रकरणे मूलविभुजादिस्यः उपसङ्ग्रहानम्” (वा०) इति कः, “अज्ञोपोऽनः”
(६।४।१३४ पा०) इति हनेरकारस्य लोपे “हो हन्तेः जिष्णवेषु” (७।३।५४ पा०) इति
हकारस्य कृत्वम्] ।

(झ) पुमांसः,—पुरुषाः । नृशंसं—क्रूरं, हृदयं—चित्तं यासां ताः नृशंस-
हृदयाः,—क्रूरमनसः (विष्ण० । बहुव्री०) । विवादः,—व्यवहारः, अन्योन्यजयपरा-
जयरूपविक्रुद्धवादः इत्यर्थः, वितण्डा इति यावत्, समजनि—समुदपादि [सम +
जन + लुङ्-तन् “दीपजन—” (३।१।६१ पा०) इति च्छिञ् “चिणी लृक्”
(६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्य तस्य लृक्] ।

(ज) पक्षिणौ च पक्षौ च तौ पक्षिणौ—शुकसारिके इत्यर्थः [“पमान् स्त्रिया”
(१।२।६७ पा०) इत्येकशेषे पुमवशेषः], क्रीतदामत्वम्—आजीवनपरिचारकत्वं,
क्रीतदामीत्वम्—आजीवनपरिचारिकात्वं, क्रीतदामत्वञ्च क्रीतदामीत्वञ्च क्रीतदामत्व-
क्रीतदामीत्वे, ते एव पणं—बन्धकं, द्यूतव्यवहारादिषु उत्पद्यते स्थापितमित्यर्थः,
सम पराजये इदं दास्यामि करोमि वा इत्येवं नियममिति यावत् (“पणो द्यूतादि-
षूत्पद्ये भूतौ मृत्यो धनेऽपि च” इत्यमरः । द्यूतादि इत्यत्र आदिशब्दात् समाह्वय-
पणादिर्ज्ञेयः) । विवादस्य—व्यवहारस्य, अन्योन्यजयपराजयरूपस्य इत्यर्थः, (विवादो
व्यवहारः स्यात्” इत्यमरः), निष्पत्तये—समाधानाय विवादनिष्पत्तये—परस्परजय-

पितुः (ट) आस्थानगतः विवादपदं श्रुत्वा,—“कथं पुरुषाः कृतघ्नाः, ब्रूहि तत् त्वम्” इति शारिकामपृच्छत् । ततः सा,—(ठ) “शृणोतु राजपुत्रः” इति समाख्याय स्वपक्षसमर्थनाय पुंदोषाख्यायिनीं कथां कथयितुमुपचक्रमे ।—

“अस्ति कामन्दकी नाम विख्याता नगरी ; तस्याम् अर्थदत्तो नाम (ड) महाधनो बणिक् प्रतिवसति स्म । (ढ) कालेन तस्य

पराजयमीमांसायै [“तुमर्थाश्च भाववचनात्” (२।३।१५ पा०) इति ४र्थी०] । उपेयतः,—अभिक्रम्यतुः (उप + इ + लिट्-अतुम्) ।

(ट) आस्थानं—सभा, (“समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः । आस्थानी कौवसास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः” ॥ इत्यमरः) गतः,—प्राप्तः आस्थानगतः,—सभास्थः (विण० । २या तत्प०), विवादस्य पदं—वस्तु, विषयमित्यर्थः, (“पदं व्यवसितवाणस्थानलज्जार्द्रवस्तुषु” इत्यमरः) विवादपदं—वितण्डाहेतुभूतं विषयमित्यर्थः ।

(ठ) शृणोतु—आकर्णयतु (श्रु + लोट्-तप्) । समाख्याय—कथयित्वा (सम् + आ + ख्या + ल्यप्), स्वस्य—आत्मनः, पक्षः,—साध्यं, स्थापनीयं मतमित्यर्थः, (“पक्षो मासार्द्धके पार्श्वार्थहे साध्याविरोधयोः” इति मंदिनी) तस्य समर्थनाय—पोषणाय, स्थापनायैत्यर्थः, स्वपक्षसमर्थनाय—निजमतस्थापनाय [६४ी तत्प० । “तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या” (वा०) इति ४र्थी०], पुंदोषाणां—पुरुषदूषणानां, पुंसामपराधानामित्यर्थः, आख्यायिनीं—कथयित्रीं पुंदोषाख्यायिनीं—पुरुषापराधादोषणी [६४ी तत्प० । विण० । आ + ख्या + यडादित्वात् णिनिः “आतो युक् चिण-कृतोः” (७।३।३३ पा०) इति युक्, स्त्रियां ङीष्, ताम्], यडा,—पुंसां दोषान् आख्याति या तां पुंदोषाऽऽख्यायिनीम् । कथयितुं—वर्णयितुं (कथ + णिच् + तुमुन्), उपचक्रमे—आरेभे [उप + क्रम + लिट्-ए “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” (१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(ड) महान्ति—विपुलानि, धनानि—अर्थाः यस्य सः महाधनः,—प्रभृतैश्वर्यवान् [“आन्यहतः समानाधिकरणजातीययोः” (६।३।४६ पा०) इति महतस्तकारस्य आकारः] । प्रतिवसति स्म—न्यवात्सीत् [प्रति + वस “लट् स्मे” (३।२।११८ पा०) इति अयोगे अतीते लट्-तिप्] ।

(ढ) कालेन—उपयुक्तसमयेन, यौवनसमये इत्यर्थः [“प्रकृत्यादिभ्यः उप-

धनदत्तो नाम तनयः समुदपद्यत । अथ पितरि (ण) स्वर्गते
स युवा द्यूतादिसङ्गेन भृशमुच्छृङ्खलोऽभवत् ; धूर्त्ताश्च मिलिताः
तं सर्वथा प्राभ्रंशयन् । (त) दुर्जनसङ्गतिरेव व्यसनवृत्तस्य
मूलम् । (थ) अचिरेण च व्यसनाऽऽसक्ततया क्षीणमर्वस्वः,

सङ्ग्रामम्” (वा०) इति श्या] । समुदपद्यत—समजायत (सम + उत् + पद + लङ्-त) ।

(ण) स्वर्—स्वर्गम् (अव्य० । “स्वरव्ययं स्वर्गनाकतिदिवविदशाऽऽलयाः” इत्य-
मरः), गतः,—प्राप्तः तस्मिन् स्वर्गते—स्वर्गं प्रयाते, मृते इत्यर्थः (२था तत्प० । भावे
७मी०) । द्यूतादिषु—पाशकक्रीडावश्यामद्यादिषु, सङ्गः,—सङ्गतिः, आसक्तिरिति
यावत्, तेन द्यूतादिसङ्गेन—पाशकादिषु आसक्त्या (७मी तत्प० । हेतौ श्या) ।
उत्—उद्गतं, शृङ्खलातः,—संयमादित्यर्थः, उच्छृङ्खलः,—बन्धनरहितः, नियन्तृ-
राहित्यात् असंयत इत्यर्थः, पित्रादिशासकाभावात् दराचरणादिषु अप्रतिहतस्वभावः
इति भावः । “कृगतिप्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति नित्यमभासः] । धूर्त्ताः,—
वञ्चकाः, मिलिताः,—तेन सह सङ्गताः सन्तः । प्राभ्रंशयन्—प्रास्वलयन्, व्याय-
मागात् समपातयन् (प्र + भ्रंश + णिच् + शतृ) ।

(त) दुर्जनेन—दुष्टलोकेन, सङ्गतिः,—संलग्नं दुर्जनसङ्गतिः,—दुष्टलोक-
महवासः (श्या तत्प०), व्यसनं—विपत्त, भ्रंशो वा, सत्पथात् विच्युतिर्गित यावत्,
यदा,—व्यसनं—कामजः दशविधः क्रोधजश्चाष्टविधः दोषः, (“व्यसनं विपदि भ्रंशे
दोषे कामजकीपजे” इत्यमरः । तत्र कामजदशविधदोषो यथा मनुः,—“मृगयाऽक्षौ
दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौथेविकं वृथाऽद्या च कामजो दशको गणः” ॥
क्रोधजो यथा—“पैशुन्यं साहसं द्राह् द्रव्याऽमूयाऽशृदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” ॥ इति) तदेव वृत्तः,—ततः तस्य व्यसनवृत्तस्य—विपन्नह्री-
रुहस्य, कुपथपादपस्य वा, कामजादिदोषविटपिनी वा (रूपककर्मधा०), मूलम्—
आद्यं, प्रधानकारणमित्यर्थः, अन्यत्—शिफा, (“मूलमाद्यं शिफाभयाः” इत्यमरः)
दुर्जनैः सह सख्यता सख्यविधानस्य हेतुरिति निष्कृष्टार्थः ।

(थ) अचिरेण—अल्पकालेन (अव्य० । नञ्समा०), व्यसनेषु—पूर्वाक्त-
कामजादिषु, आसक्ताः,—तदेकपरतन्त्रः, तस्य भावः तथा तथा व्यसनासक्ततया—
व्यसनाभिनिवेशतया (७मी तत्प० । हेतौ श्या), क्षीणानि—कृशानि, व्यायता-
नीत्यर्थः, सर्वाणि—निखिलानि, खानि—धनानि, (“खो ज्ञातावात्मनि ख विष्वा-

दारिद्र्येण च लज्जितः स्वदेशं त्यक्त्वा भ्रमितुं देशान्तराणि
समाश्रयत् ; गच्छंश्च चन्दनपुरं नाम नगरमाससाद, विवेश च
भोजनार्थी कस्यापि बणिजः सदनम् । स च बणिक् (द) कुमारं
दृष्ट्वा, पृष्ट्वा च कुलं, ज्ञात्वा च कुलीनं, सत्कृत्य च, दैवयोगात्
प्राप्तममन्यत, अददाच्च तस्मै सधनां रत्नवतीं नाम सुताम् । ततः
स धनदत्तः (ध) कृतविवाहस्तस्मिन्नेव श्वशुरवेश्मनि तस्थौ ।

(न) गच्छत्सु च दिनेषु सुखेन विस्मृतदुर्गतिः पुनर्व्यमनोत्-

आग्ने स्तोऽस्तिथा धने" इत्यमरः) यस्य स. लोणमन्त्रेण, — हीनमन्त्रेण. (विष्णु०
बहुव्री०), दारिद्र्यस्य भावः दारिद्र्यम् । "गणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्माणि च" (५१८
२२४ पा०) इति ष्यञ्, तेन दारिद्र्येण—निर्धनतया, लज्जितः,—हीनः. (विष्णु० :
लज्जितः क्तः) । समाश्रयत—अभजत (सम् + आ + श्रि + लृट्) , गच्छन्—यन्
(गम् + शतृ), विवेश—उपतस्थौ, प्रविष्टवानित्यर्थः (विष्णु + लिट्-कान्), भोजनम्
—आहारम्, अश्वयेने—याचते य. सः भोजनार्थी—आहारार्थिनापी सन् । भोजन
+ अर्थ + णिच् + यडादित्वात् णिनिः "अतो लोपः" (६।४।४८ पा०) इति लोपेण
अटलचोर्गादकथार्थधातोर्कारस्य लोपे "णेरनिटिः" (६।४।५१ पा०) इत्यनेन
णिर्लोपः । सदनं—गृह ("गृहगृहीदवासतं वेग्न सन्न निकेतनम् निष्कान्त-
वल्गुमदनं भवनाऽऽगारमन्डिरम्" ॥ इत्यमरः) ।

(द) कुमारं—बणिक्पुत्रम् । कुलं—वंशः, कस्मिन् कुले त्वं समुत्पन्न इत्यादिरूप-
नित्यर्थः । कुलस्य—सत्कुलस्य अपत्यं कुलीनं—सहाकुलं, सत्कुलीनवमित्यर्थः ["कुलात्
खः" (४।१।१३८ पा०) इति खः । "सहाकुलकुलीनाय्यसभ्यसज्जनमाधवः" इत्यमरः],
सत्कृत्य—समादृत्य [मत + कृ + ल्यप् "आदरानादरयोः सदसतो" (१।४।६३ पा०)
इत्यनेन कृञि परे सदित्युपपदस्य समासः], दैवयोगात्—भाग्यवशात्, सांभोग्या-
दित्यर्थः (हतौ प्रभौ० । "दैवदिष्ट भागधेयं भाग्य स्त्री नियतिर्वाधः" इत्यमरः) ।
अमन्यत—अवुध्यत (मन + लृट्), अददात्—प्रयच्छत् (दा + लृट्) , तस्मै
(सम्प्रदाने ण्यङि), धनेन सहितां सधनां—सालङ्कारां नित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ध) कृतः,—सम्पादितः, विवाहः,—परिणयः येन सः कृतविवाहः,—
कृतविवाहः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(न) गच्छत्सु—अथमानेषु (भावे ङ्मौ० । गम् + शतृ-सुप्) । विस्मृता—स्मृति-

सुकः स्वदेशं गन्तुकामोऽभवत् । ततः स (प) शठः कथमपि
श्वशुरं तं तन्मात्रापत्यम् अनुनीय, तामलङ्कृतां भार्यां रत्नवती-
मकया वृद्धया स्त्रिया सहितां गृहीत्वा स्वदेशाय प्रतस्थे ।
(फ) क्रमेण अटवीं प्राप्य दूरात् तस्करभयमुक्त्वा तस्या भार्यायाः
सर्वाणि अलङ्करणानि स्वीचकार । पश्यतु युवराजः, द्यूता-
ऽऽवेशादिव्यसनिनां कृतघ्नानां हृदयं (ब) निस्त्रिंशकर्कशम् । स
च पापात्मा अर्थार्थं तां गुणवतीमपि भार्यां हन्तुं तया
वृद्धया युतां कापि (भ) श्वभ्रे न्यक्षिपत् । क्षिप्तेव तस्मिन्

पथातौता, श्वशुरालये निरन्तरमुखभागेन स्मरणाविषयीभूता इत्यर्थः, दर्शितः,—
नैःस्व, निधनता इत्यर्थः, आत्मना दूरवस्था इति यावत् (“दर्शितनरकं नैःस्व” इति
शाश्वतः) येन सः विस्मृतदर्शितः,—विस्मृतदारिद्र्यः (विण० । बहुव्री०), व्यसनान्—
मगयाऽचक्रीडादिदोषाय, उत्सुकः,—उद्युक्तः, पाशक्रीडादिनिमित्तमुत्काण्डितः मन्
इत्यर्थः (विण० । ४र्थी तत्पु०) । गन्तुं—यातुं, कामः,—अभिलाषः यस्य तादृशः
गन्तुकामः,—गमनेच्छुः [“तुम्काममनसोरपि” (का०) इति तुमुनो मकारलापः] ।

(प) शठः,—वञ्चकः, कथमपि—कच्छेण, एकभावापत्यत्वेन कन्यां श्वशुरा-
लये प्रेरितमानच्छुतया इति भावः । सा—रत्नवती, मावम्—एव, केवलाभित्यर्थः,
मावशब्दोऽयमवधारणे (“मावं कात्स्न्येऽवधारणे” इति शाश्वतः), अपत्यं—सन्तानं,
तनया इति यावत्, यस्य तं तन्मात्रापत्यं—रत्नवत्येकमात्रकन्यकं (विण० । बहुव्री०),
अनुनीय—विनयप्रणिपातादिना आराध्य, अनुनयं कृत्वा इत्यर्थः [तुमथाञ्च भाव-
वचनात् ” (२।३।१५ पा०) इति ४र्थी०] । प्रतस्थे—जगाम [प्र + स्था + लिट् ए
“समवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(फ) क्रमेण—शनैः शनैः, गमनानुसारेणेत्यर्थः । अस्वम्—अनात्मीयं, स्वम्
आत्मीयं चकार स्वीचकार—आत्मसात् चकार [“अभुततज्ञावे इति वक्तव्यम्”
(वा०) इति चिप्रत्ययः] ।

(ब) निस्त्रिंशवत्—खड्गवत् (“निस्त्रिंशः क्रूरखड्गयोः” इति शाश्वतः),
कर्कशं—कठिनम् ।

(भ) श्वभ्रे—क्षिद्रे, भूगर्ते इत्यर्थः (अधि ७मी० । “क्षिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं
श्वभं वपा श्वभिः” इत्यमरः) ।

(म) प्रस्थिते दुरात्मनि सा वृद्धा तस्मिन्नेव व्यपद्यत ; सा तु रत्नवती कथञ्चित् तत्र तृणगुल्मादिकमालम्ब्य करुणं क्रोशन्ती मशेषत्वादायुषः समुत्थिता, विक्षताङ्गौ पदे पदे मार्गं पृष्ट्वा, यथाऽऽगतेनैव पथा कृच्छात् पितुः सदनमागमत् ।

“कथमकस्मात् त्वमीदृशी (य) प्रत्यावृत्ता ?” इति ससम्भ्रमं माता पित्रा च पृष्ट्वा सा साध्वो एवमभाषत,—“मुषिताः स्म पथि तस्करैः, नीतश्च बलात् स मे पतिः, वृद्धा सा श्वभ्रे निपत्य मृता, अहं पुनर्देवात् प्राणिमि । केनचित् कपालुना पथिकेनाह-मुडृता श्वभ्रात्” । एवमुक्तवती माता पित्रा च (र) शोचता समाश्वासिता सा भर्तृप्राणा रत्नवती तस्थौ ।

अथ कालेनासौ धनदत्तः द्यूतेन (ल) क्षपितसर्वधनः पुनर-चिन्तयत्,—“गच्छामि, पुनः श्वशुरगृहात् धनमानयामि, तत्र गत्वा तं श्वशुरं ‘गृहे स्थिता कुशलिनी तव दुहिता’ इति

(म) प्रस्थिते (भावे ७मी०) । व्यपद्यत—अव्ययत (वि + पद + लङ् त) । क्रोशन्ती—रुदती (क्रुश + शट्, स्त्रियां ङीप्) । शेषेण सह वर्तमानः मशेषः, तस्य भावः तस्मात् मशेषत्वात्—अवशेषत्वात् (हंतौ ५मी०) । पदे पदे—प्रतिपदं (वीसायां द्विर्भावः), प्रतिपदक्षेपकाले इत्यर्थः, पितृगृहाभिमुखीनपथस्य अज्ञातत्वात् इति भावः । यथा—येन पथा आगता, तेनैव यथाऽऽगतेनैव पथा (करणे श्या) ।

(य) प्रत्यावृत्ता—प्रत्यागता (प्रति + आ + वृत् + क्तः, स्त्रियां टाप्) । ससम्भ्रमं—ससाध्वसं, सभयमित्यर्थः, ससंवेगं वा, सत्वरमित्यर्थः (क्रिया विण० । “सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगाऽऽदरयोरपि” इति मेदिनी) । मुषिताः,—अपहृताः, अपहृतसर्वधनाः इत्यर्थः (मुष + क्तः, स्त्रियां टाप्), स्मः,—भवामः (अच + लट् मम्), वयमिति शेषः । बलात्—बलमाश्रित्य (ल्यङ्लोपे ५मी०) । प्राणिमि—जीवामि (प्र + अन + लट्-मिप्) ।

(र) शोचता—दुःखयता, शोकं कुर्वता इत्यर्थः (विण० । शृच + शट्) । समाश्वासिता—सान्विता (विण० । सम् + आ + श्वास + णिच् + क्तः, स्त्रियां टाप्) ।

(ल) क्षपितानि—व्ययितानि, नाशितानीत्यर्थः (क्षप + णिच् + क्तः),

वक्ष्यामि” । इति स मनसि (व) सङ्कल्प्य श्वशुरसदनं पुन-
रवाप । आगतञ्च तं (श) दूरात् सा पतिप्राणा भार्या
अद्राक्षीत् ; दृष्ट्वैव धावित्वा च सा तस्य पापस्य पादयोर्निपत्य
तत् सर्वं पितृभ्यां मृषा निर्वोदतं व्यजिज्ञपत् ; दुष्टेऽपि पत्न्यौ
साध्वीनां मानसं नान्यथावृत्ति भवति । ततः स दुरात्मा
निर्भयः (ष) श्वाशुरं गृहं प्रविश्य तं पादयोः प्रणनाम । स
च तं जामातरं दृष्ट्वा (स) अभ्यनन्दत्, अकरोच्च दिष्ट्याऽयं मे
जामाता जीवन् चौरैर्मुक्त इति बन्धुभिः सह महोत्सवम् । ततः
स धनदत्तः सुखेन (छ) श्वाशुरीं समृद्धिं भुञ्जानः तथा रत्न-
वत्या पत्न्या सह रेमे ।

सर्वधनानि येन सः (विष्णु० । बहुव्री०) । वक्ष्यामि—कथयिष्यामि (वच् + लृट्-
स्यामि) ।

(व) सङ्कल्प्य—निश्चित्य [सम् + कृप् + णिच् + ल्यप् “कृपो रो लः”
(८।२।१८ पा०) इति लकारादेशः] ।

(श) दूरात्—विप्रकृष्टस्थानात्, [“दूरान्तिकार्थेभ्यो—” (२।३।३५ पा०)
इति प्रथमी०] । धावित्वा—द्रुतं गत्वा (धाव + क्त्वा) । माता च पिता च ताभ्यां
पितृभ्यां—मातापितृभ्यां [“पिता माता” (१।२।७० पा०) इति एकशेषः । “क्रियया
यमभिप्रैति—” (वा०) इति षर्थी०] । न अन्यथा—अन्यप्रकारा, पत्युर्दृष्ट्यं-
कारेण तं प्रति विरागरूपा इत्यर्थः, वृत्तिः,—भावविशेषः यत्र तादृशं नान्यथावृत्ति—
विरक्तमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ष) श्वशुरस्य इदं श्वाशुरं—श्वशुरस्वामिकमित्यर्थः [“तस्तेदम्” (४।३।१२०
पा०) इति अण्] । पादयोरिति (समीपार्थे ७मी०) ।

(स) अभ्यनन्दत्—अभि—सर्व्वतीभावेन, अनन्दत्—अनुपपन्न (अभि + नन्द
+ लङ्-ट) । दिष्ट्या—भाग्येन (प्रकृत्यादिभ्यः श्या० । “दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं
स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः) । मुक्तः,—त्यक्तः (मुच् + क्तः) । महोत्सवम्—
आनन्दजनकानुष्ठानम् ।

(छ) श्वशुरस्य इमां श्वाशुरीं—श्वशुरसन्धन्विनीं (विष्णु०) । भुञ्जानः,—
सेवमानः [भुज् + शानच् “भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।
रेमे—चक्रीष्ट (रम् + लिट्-ए) ।

एकदा स (क) पापौयान् रात्रौ यच्चकार, तत् अवाच्य-
मपि कथाभङ्गभयात् कथ्यते, शृणु राजपुत्र ! असौ पापमतिः
विश्वस्तसुप्तां तां रत्नवतीं निशि हत्वा तदाभरणसञ्चयम् अपहृत्य
अलक्षितः स्वदेशं प्रायात् । ईदृशाः पुरुषाः (ख) पापाः
कृतघ्नाः । इति शारिकया कथिते राजपुत्रः हसन्,—“त्वामि-
दानीं वद” इति शुकमभाषत । ततः स शुकः प्राब्रवीत्,—
“देव ! स्त्रियः (ग) विषमसाहसाः दुश्चरिताः पापाश्च ; तथा
चात्र कथामेकां वर्णयामि, शृणोतु कुमारः,—

अस्ति हर्षवती नाम नगरी । तत्राभूत् धर्मदत्तो नाम
(घ) बहुकोटीश्वरो बणिजामग्रणीः ; तस्य वसुदत्ता नाम्नी
रूपेण असामान्या प्राणेभ्योऽपि प्रियतमा कन्याऽभवत् । मा तु

(क) अतिशयेन पापौ इति पापौयान्—महापाप. [पापिन् + “अजादौ
गणवचनादिव” (५।३।५८ पा०) इति ईयसुन् “टः” (६।४।५५ पा०) इति
ट्त्वोपिः] । अवाच्यं—वक्तुमयोग्यम् । कथायाः,—प्रारब्धाया अस्या वार्त्तायाः,
भङ्गभयात्—अन्तरा निवृत्तौ असम्पूर्णताशङ्कातः इत्यर्थः (६।४।५० तत्प० । इतौ ५ मी०) ।
विश्वस्तात्—पत्यौ विश्वासात्, (“विश्वस्ती जातविश्वासे” इति मेदिनी) सुप्तां—निद्रितां,
(विण० । ५ मी० तत्प०), यदा,—विश्वस्ता चासौ सुप्ता चेति तां [विण-कर्मधा० ।
“पुंवत् कर्मधा—” (६।३।४२ पा०) इति पुंवद्भावः] । निःशङ्कसुप्तमित्यर्थः,
हत्वा—मारयित्वा [हन + क्त्वा “अनुदात्तोपदेश—” (६।४।३७ पा०) इति
अनुनासिकलोपः], तस्याः,—रत्नवत्याः, आभरणसञ्चयम्—अलङ्कारसमूहम्,
अपहृत्य—चोरयित्वा [अप + हृ + ल्यप् “ऋक्स्य पिति कृति तुक्” (६।१।७१ पा०)
इति तुक्], न लक्षितः अलक्षितः,—अदृष्टः (नञ् समासः), केनापि इति शेषः ।

(ख) पापमेते चरन्तीति पापाः,—पापाचाराः (अशं-आदित्वादच्) ।

(ग) विषमानि—तुलनातीतानि, अनुचितानीति यावत्, साहसानि—
दुष्करकर्मणि धाष्ट्यानि वा (“साहसन्तु दमे दुष्करकर्मणि । अविसृज्यकृतौ धाष्ट्ये”
इति हेमः) यासां तादृशः विषमसाहसाः,—अनुचितकर्मकारिण्यः, अतिप्रगल्भा
वा (विण० । बहुव्री०) ।

(घ) बहुकोटीनाम्—अनेककोटिसङ्ख्याकधनानाम्, ईश्वरः,—प्रभुः बहु-

तेन (ङ) समानधनयौवनकुलशालिने नेत्रचकोरामृतरश्मये
समुद्रदत्ताख्याय वणिक्पुत्राय ताम्रलिप्तनिवासिने प्रदत्ता ।
कदाचित् सा (च) स्वदेशस्थे पत्न्यौ, पितृगृहे स्थिता दूरात्
कमपि पुरुषं युवानं कान्तविग्रहं ददर्श । दृष्ट्वैव सा (क) चपला
स्मरमोहिता गुप्तं सखीमुखेनानीतं प्रच्छन्नकामुकं तं भेजे ।

कोटीश्वरः,—अनेककोटिपतिः (विष्णु० । ६३ी तत्पु०) । उपेय असामान्या—
अतलनीया, असाधारणरूपवतीत्यर्थः [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०)
इति श्वा] ।

(ङ) धनस्य यौवनस्य कुलस्य—वंशस्य धनयौवनकुलानि (इन्द्र०) समानैः,—
निजदुहितरुपैः, धनयौवनकुलैः,—सम्पत्ताकरण्यवंशैः, शालते—शीभते इति तस्मै
समानधनयौवनकुलशालिने—तुल्यधनादिविभूषिताय (विष्णु० । समानधनयौवन
कुल + शाल + यद्वादिवात् णिनिः), नेत्रं—चक्षुरेव, चकोरः,—पक्षिविशेष,
(रूपककर्मधा०) तस्य अमृतरश्मये—सुधादौधितये, चन्द्राय इत्यर्थः, नेत्रचकोरामृत-
रश्मये—नयनचकोरसन्तर्पणचन्द्रस्वरूपाय, चकोरो यथा चन्द्रदर्शने उत्फुल्लो भवति,
तदमृतपानार्थमुन्मुखस्तिष्ठति च, तथा अस्य असामान्यसौन्दर्ये मानवमनासि
उत्फुल्लं प्रति, तद्दर्शनार्थमुन्मुखीकरोति च इति भावः (विष्णु० । ६३ी तत्पु०) ।
वणिक्पुत्राय (सम्प्र० ४थी०), ताम्रलिप्ते—“तमल्लुक्” इति प्रसिद्धे नगरे,
निवसतीति तस्मै ताम्रलिप्तनिवासिने—ताम्रलिप्तवासिण्याय (विष्णु० । ताम्रलिप्त +
नि + वस + यद्वादिवात् णिनिः) ।

(च) स्वदेशं तिष्ठतीति ताम्रान् स्वदेशस्थे—निजविषयवर्तिनि [भावे ७मी० ।
उप० समा० । स्वदेश + स्था + “सुपि स्थः” (शशा० पा०) इति कः “आतो
लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । कान्तः,—कमनीयः, विग्रहः,—
शरीरं (“शरीरं वर्णं विग्रहः” इत्यमरः) यस्य तं कान्तविग्रहं—सुन्दरमूर्तिं (विष्णु० ।
बहुव्री०) ।

(क) चपला—पुञ्चली, कुलटेत्यर्थः (विष्णु० । “चपला कमलाविद्युत्पुञ्चली-
पिप्पलीषु च” इति मेदिनी), स्मरण—कामेन, मोहिता—भोहं प्राप्ता स्मर-
मोहिता—कामविमूढा (विष्णु०), गुप्तम्—अप्रकाशं यथा तथा (क्रियाविष्णु०),
सख्याः,—वयस्यायाः, मुखेन सखीमुखेन—सखीद्वारा वार्त्तां प्रदाय इत्यर्थः (६३ी
तत्पु० । स्मरणे श्वा०) । प्रच्छन्नः,—गुप्तः, कामुकः,—सैद्युनकामनाऽतिशयवान् तं

इत्थं (ज) प्रतिरात्रं सा तदेकासक्तमानसा तेन सह रममाणा
सुखं बुभुजे ।

अथैकदा स तस्याः पतिः स्वदेशात् आगतः (भ) श्वशुरयोः
परां प्रीतिमवर्धयत् । दिने च (ज) उत्सवेनातिक्रान्ते सा
वसुदत्ता माता कृतभूषणा निशि वासगृहं प्रेषिता शय्या-
स्थायिनं पतिं भेजे ; तेन च रतिं प्रार्थिता सा अन्यमानसा

प्रच्छन्नकामुकं—गतनायकं (विण० । कर्मधा०), यद्वा,—प्रच्छन्नं—गुप्तं यथा तथा,
कामयत—परस्त्रीसङ्गमभिलषति यस्तं प्रच्छन्नकामुकम् [उपपदस०। प्रच्छन्न + काम +
“कर्मणङ्” (३।१।३० पा०) इति णिङ् “लषपतपद—” (१।२।१५४ पा०) इति
उकञ्] । भेजे—मिथिवे (भज + लिट्-ए) ।

(ज) रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं—प्रतिनिशं [वीप्सायाम् अन्यथो० । “अहःसर्वेक
देशमङ्गातपण्याच्च रात्रेः” (५।४।८७ पा०) इति अच्] । तस्मिन्—पुरुषे, एकं—
केवलम्, (“एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः) । आसक्तं—लग्नं, मानसं—मनः यस्याः
सा तदेकाऽऽसक्तमानसा—तन्माताधीनाचराः (विण० । बहुव्री०) । रममाणा—
कोडनी (रम + शानच्, स्त्रियां टाप्) । बुभुजे—अनुबभूव [भुज + लिट्-ए
“भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(भ) श्वशुरश्च श्वशुरश्च तयोः श्वशुरयोः,—श्वशुरश्चश्वशुरयोः [“श्वशुरः श्वशुरा”
(१।२।७१ पा०) इति एकशेषः], पराम्—उत्तमां (“दूरानात्प्रोत्तमाः पराः”
इत्यमरः) । अवर्धयत्—व्यतनोत् (वध + णिच् + लङ्-ट्) ।

(ज) उत्सवेन—जामातुरागमनजनितानन्दानुष्ठानेन (करणे श्या०), अति
क्रान्ते—अतीते (भावे ऽभौ० । अति + क्रम + क्तः) । कृतं—सम्पादितं, भूषणम्
—अलङ्करणं यस्याः सा कृतभूषणा—अलङ्कृता इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।
शय्यायां—शयनीयं, तिष्ठतीति तं शय्यास्थायिनं—शयनीयस्थं [विण० । शय्या +
स्था + यद्वादित्वात् णिनिः “आतो युक् चिण्कृतोः” (७।३।३३ पा०) इति युक्] ।
रात्रं—मैथुनं, प्रार्थिता—याचिता (विण० । प्र + अर्थ + णिच् + कर्मणि क्तः,
स्त्रियां टाप् । अर्थयतेर्द्विकर्मकत्वात् रतिं सा इति कर्मद्वयं, तत्र च सा इति
गौणकर्मणः उक्तत्वात् प्रथमा) । अन्यस्मिन्—अपरपुरुषे, जारे इति यावत्,
मानसं—मनः यस्याः सा अन्यमानसा—परपुरुषगतहृदया (विण० । बहुव्री०),

अलोकसुप्तिकामकरोत् । क्रमेण सोऽपि पतिः (ट) पानमत्तः
अध्वश्रान्तश्च निद्रया जङ्गे । ततः सर्वस्मिन् (ठ) भुक्तपीतजने
क्रमेण सुप्ते कश्चित् चौरः सन्धिं भित्त्वा तस्मिन् वासगृहे प्रा-
विशत् । सा च बणिक्नन्दिनी तत्काले (ड) तमपश्यन्ती
समुत्थाय स्वजारकृतसङ्केता निभृतं निरगात् । तदालोक्य स
चौरः (ढ) विघ्नताभिलाषो व्यचिन्तयत्,—“येषामाभरणाना-
मर्थे अहं प्रविष्टः, तैरेवाभरणैर्हता एषा निशीथे निर्गता, तत्

अलौका—मिथ्याभूता, कपटरूपा इत्यर्थः, सुप्तिरेव इति सुप्तिका—निद्रा ताम्
अलोकसुप्तिकां—कपटनिद्रां (कर्मधा० । सुप्ति + स्वार्थे कण्, स्त्रियां टाप्) ।

(ट) पानेन—मद्यपानेन, मत्तः,—उन्मत्तवत् अल्पमंज इत्यर्थः, पानमत्तः,—
मदीन्मत्तः (विण० । श्या तत्पु०), अध्वना—पथा, पथपर्यटनेनेत्यर्थः, श्रान्तः,—
जातश्रमः अध्वश्रान्तः,—पथक्लान्तः (विण० । श्या तत्पु०), निद्रया (कर्म), जङ्गे
—आचक्रुष इत्यर्थः (ङ + कर्मणि लिट् ए) ।

(ठ) भुक्तं—भोजनम् अस्य अभुत् इति भुक्तः,—भुक्तवानित्यर्थः (अर्ज
आदिभ्योऽच्), पीतं—पानम् अस्य अभुत् इति पीतः,—पीतवानित्यर्थः (पूर्व्ववदच्),
आदौ भुक्तः पश्चात् पीतश्च जनः तस्मिन् भुक्तपीतजने—सम्यग्नाहारपानलोके (भावे
७मौ० । स्नातानुलिप्तवत् समासः) । सान्धिं—सुरुङ्गां, किद्रमित्यर्थः, “सिन्द” इति
भाषा (“सन्धिर्भगं सुरुङ्गा च सन्धिं सङ्कटनं विदुः” इति शाश्वतः), भित्त्वा—क्वित्वा,
कर्त्तृत्वा इति यावत् (भिद + क्वा) ।

(ड) तं—चौरम्, अपश्यन्ती—अनीचमाणा [म + दृश + शतृ + “उगितश्च”
(४१६ पा०) इति ङीष् “अपश्यन्तीर्नित्यम्” (७१८१ पा०) इति लृप्],
समुत्थाय—श्रय्यातः उत्पत्य [सम् + उत् + स्था + ल्यप् “उदःस्थासन्धीः—”
(८४६१ पा०) इत्यनेन पूर्व्वसवर्णभावः], स्वजारकृत—निजोपपत्तिना, कृतः,—
विहितः, सङ्केतः,—अभिसरणाय स्थाननिर्देश इत्यर्थः, यस्याः सा स्वजारकृतसङ्केता
—उपपत्तिविज्ञापिताभिसरणप्रदेशा इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(ढ) विघ्नः जातः अस्य इति विघ्नतः,—बाधितः, बाधाप्राप्त इत्यर्थः (विघ्न +
तारकादित्वात् इतच्), अभिलाषः,—मनोरथः यस्य सः विघ्नताभिलाषः,—बाधित-
मनोरथः (विण० । बहुव्री०), व्यचिन्तयत्—आध्यायत्, चिन्तितवानित्यर्थः (वि +
चिन्त + णिच् + लङ्-द) । अर्थे—प्रयोजने, निमित्तमित्यर्थः, [“निमित्तपर्यायप्रयोगे

क गच्छतीति द्रष्टव्यम्” इति पर्यालोच्य निर्गत्य च स चौरः
तां बणिक्सुतामनुययौ ।

साऽपि (ण) पुष्पादिसम्भारहस्तया सख्या संयुता गत्वा
वाह्यमुद्यानं नातिदूरगं प्रविवेश, ददर्श च तत्र सङ्केतस्थान-
मागतं नगररक्षिभिश्चौरबुद्ध्या पाशं कण्ठे दत्त्वा निहत्य हस्ते
लम्ब्यमानं तं प्रच्छन्नकामुकम् । सा तु तदवलोक्य
(त) विह्वला,—“हा ! हताऽस्मि” इति वादिनौ कपणं विलपन्ती

सर्वासां प्रायदर्शनम्” (वा०) इति आभरणानाम् इत्यत्र दृष्टौ० । “अर्थोऽभिधेय-
वैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । हता—वेष्टिता, भ्रषिता इत्यर्थः, अलङ्कारा-
च्छादितसर्वदेहा इति यावत् (विण०), निशीथे—अर्द्धरात्रे (काले ७मी० । “निशी-
थस्तु पुमानर्द्धरात्रे स्यात् रात्रिमावर्क” इति भादिनौ) । द्रष्टव्यम्—दृश्यणीयं, दर्शनं
कर्तव्यमित्यर्थः [दृश + तव्य + “सृजिदृशोर्भक्त्यर्माकृति” (६।१.५८ पा०) इत्यनेन
आमागमे दृशेः ऋकारस्य रकारः] । पर्यालोच्य—अवधाय्य (पारि + आ + लोच +
ल्यप्) । बणिक्सुता [“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८ पा०) इति अनुयोगे
रथा०] ।

(ण) पुष्पादिसम्भाराः,—कुसुमचन्दनताम्बूलादिसम्भोगोपकरणानि, हस्त-
यस्याः तथा पुष्पादिसम्भारहस्तया—गृहीतकुसुममाल्याद्युपचारया इत्यर्थः (विण० ।
व्यधि बहुव्री०) । वाह्यमुद्यानं—नगरवाहिःस्थं राज्ञः साधारणोपभोग्यं वनं (“पुमा-
नाकोड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्” इत्यमरः), न अतिदूरं गच्छति—वर्तते
इत्यर्थः, तं नातिदूरगम्—अनतिदूरवर्तिनं (सप्तम्युपपदस०), प्रविवेश—अन्तर्जंगम,
प्रविष्टवतीत्यर्थः (प्र + विश + लिट्-णल्) । सङ्केतस्थानम्—अभिसारार्थं निर्णीत-
प्रदेशम् । चौरः,—तस्करः, इति बुद्ध्या—ज्ञानेन चौरबुद्ध्या—निशीथे एकाकी
निभृतं स्थितत्वात् तस्करोऽयमिति मत्वा इत्यर्थः (हंतौ श्या), पाशं—रज्जुम् । लम्ब्य-
मानं—दीदुल्यमानं दीलायमानमित्यर्थो वा (लवि + कर्माणि शानच्) ।

(त) विह्वला—विह्वला, कातरीभृता इत्यर्थः, शोकैव स्वाङ्गान्येव धारयितु-
मशक्ता इति यावत्, तादृशी सती, (विण०) । कपणं—टीनं यथा तथा (क्रिया
विण०), विलपन्ती—परिद्वेषमाना, शोकं कुर्वन्तीत्यर्थः [वि + लप + णत् “सर्गि-
तय” (४।१।६ पा०) इति ङीप् “शप्सनीर्निष्पम्” (७।१।८१ पा०) इति रुम्] ।

भूमौ पपात, करोद च । अथ तं (थ) निजकामुकं
वृक्षादवतार्य उपवेश्य च गतासुम् अङ्गरागैरलङ्कारैः पुष्पैश्चाल-
ञ्चकार । यावच्च सा तस्य मुखम् (द) उन्नमय्य कामार्त्ता
परिचुम्बति, तावत् स निर्जीवः कामुकः वेतालानुप्रविष्टः सन्
दन्तैस्तस्या नासिकां चिच्छेद ; तेन सा विह्वला तस्मात् प्रद-
शात् सव्यथा अपस्तुताऽपि,—“अहो ! किंस्वित् जीवत्यसौ ?”
इति पुनरत्य यावत् पश्यति स्म, तावत् तं वीतवेतालं निशेष्टं
पतितं मृतं निश्चित्य सा भोता परिभूता च रुदती शनैः गृहं

(थ) निजायाः,—स्वस्याः, कामुकं—कामयितारं, यदा—मित्रा—स्वां, वसु-
दत्तामिति यावत्, कामयते—अभिलषति यस्मिन् निजकामुकं—स्वप्रणयिनं (विष्ण०) ।
उपवेश्य—आसाद्यत्वा (उप + विश + णिच् + ल्यप्), गताः,—निःसृताः, असवः,
—प्राणाः (“पंसि भृशसवः प्राणाः” इत्यमरः) यस्य तं गतासुम्—विगत-
प्राणं, मृतमित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०), अङ्गानि—अवयवाः, रज्यन्ते—राज्यतां
क्रियन्ते एभिः इति तैः अङ्गरागैः,—कुङ्कुमचन्दनाद्युत्तमैः [अङ्ग + रञ्ज + “अक-
च कारके संज्ञायाम्” (३।३।१८ पा०) इति करणं घञ् “घञि च भावकरणार्थः”
(६।४।२७ पा०) इति नलोपः, “चञीः कु घञ्प्रतोः” (७।३।५२ पा०) इति
अस्य कुत्वम् “अत उपधायाः” (७।२।११६ पा०) इति उपधाया वृद्धिः] । अलं—
भूषितं, चकार अलञ्चकार—भूषयामास (अलं + कृ + लिट्-णल् । “अलं भूषण-
पर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः) ।

(द) उन्नमय्य—ऊर्ध्वीकृत्य [उत् + नम + णिच् + ल्यप् “ल्यपि लघुपूर्वात्”
(६।४।५६ पा०) इति णेरयादेशः] । चिच्छेद—चकर्त्त (छिद + लिट्-णल्) ।
स्वित्—वितर्के (अव्य० । “स्वित् स्यात् प्रश्नावितर्कयोः” इति शाश्वतः) । पश्यति
स्म—ददर्श [“लट् स्मि” (३।२।११८ पा०) इति अतीते लट्] । वीतः,—अपगतः,
वेतालो यस्मात् तं वीतवेतालं—विमुक्तवेतालावेशं (विष्ण० बहुव्री०), निः,—
नासि, चेष्टा—कायिकव्यापारः यस्य तं निशेष्टं—निष्क्रियं (विष्ण० । बहुव्री०) ।
निश्चित्य—अवधार्य [निर् + चि + ल्यप् “क्रस्वस्य पिति—” (६।१।७१ पा०)
इति तुक्] । परिभूता—छिन्ननासत्वात् अवमानिता इत्यर्थः, रुदती—क्रन्दती [रुद
+ शब्द “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ऊीप्], शनैः,—मन्दं मन्दम् (अव्य०),

प्रत्याजगाम । स चालक्षितः (ध) प्रच्छन्नस्थितश्चौरः सर्व-
मेतत् व्यलोकयदचिन्तयच्च,—“अहो ! किमिदं पापया अनया
कृतम् ? हा ! स्त्रीणामाशयः कथमीदृक् भीषणः ? तदिदा-
नीमपि एषा किं नु कुर्यात् ?” इति विचिन्त्य कौतुकात् स
चौरः भूयोऽपि दूरात् तामनुससार ।

सा च पापिनी गृहं प्रविश्यैव उच्चकैः प्ररुदती एवमब्रवीत्,
—(न) “परित्रायध्वं माम्, एतेन दुष्टेन भर्तृरूपेण शत्रुणा
मम निरपराधाया नासिका छिन्ना” इति । ततः रोदन-
माकर्ण्य सहसा तत्परिजनाः सर्वे ससम्भ्रमम् (प) उदतिष्ठन्,
पतिञ्च प्रबुधे । अथ तत्पिता (फ) समेत्य तां छिन्ननासिकां
दृष्ट्वा क्रुद्धस्तं जामातरं बन्धयामास । स च (ब) इतिकर्तव्य-
विमूढस्तदानीं बध्यमानोऽपि मूकवदतिष्ठत्, न किमपि प्राब्र-

गृहमिति [“अभितः परितः—” (वा०) इत्यादिना प्रतिधोगे रया], प्रत्याजगाम
—प्रत्यायधौ (प्रति + आ + गम + लिट्-णल्) ।

(ध) प्रच्छन्ने—गुप्तस्थाने, स्थितः प्रच्छन्नस्थितः,—अप्रकाशमवस्थितः (विण० ।
७मो तत्प०) । पापमेषा चरतीति पापा—पापाऽऽचारिणी (अशं-आदित्वादच्,
ततः स्त्रियां टाप्), तथा पापया—नृशंसया, पापिन्या इत्यर्थः (“नृशंसो घातुकः
क्रूरः पापः” इत्यमरः) । आशयः,—अभिप्रायः (“अभिप्रायश्चक्रे आशयः”
इत्यमरः) । नु—वितर्कः । अनुससार—अनुजगाम (अनु + सृ + लिट्-णल्) ।

(न) परित्रायध्वं—रक्षत (परि + त्रै + प्रार्थनायां लोट्-ध्वं), यूयमिति
शेषः ।

(प) उदतिष्ठन्—उत्थिता अभवन्, अजागरुर्नित्यं (उत् + स्था + लङ्
अन्), शयनादिति शेषः । प्रबुधे—जागरामास (प्र + बुध + लिट्-ए) ।

(फ) समेत्य—समागत्य [सम + आ + इ + ल्यप् “ऋक्षस्य पति—”
(६।१।७१ पा०) इति तुक्] । बन्धयामास—संययाम, बन्धनं चकारेत्यर्थः [बन्ध
+ षिच् + लिट्-णल् “कासूप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” (१।१।३५ पा०) इति आम्
“ऋषानु प्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इति आमन्तादसनुप्रयोगः] ।

(ब) इति—अस्मानवस्थायामिदं, कर्तव्यं—विधातव्यं, तत्र विमूढः,—जडः,

वीत् । अथ क्रमेण सर्वेषु (भ) विबुद्धेषु शृण्वत्सु, तस्मिंश्च चौरैः सर्ववृत्तान्तज्ञे तस्मादपसृते, गतायां शनैः शर्वर्यां, स बणिक्-सुतः तेन श्वशुरेण राजान्तिकं नीतः ; सा च छिन्ननासा वसुदत्ता तत्राऽऽगता । राजा च सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा अयं (म) खदारद्रोहीति निर्णीय तस्य बणिक्सूनोर्बधं समादिशत् ।

ततस्तस्मिन् निरपराधे न किमपि (य) विजानति बणिक्-सुते मडिण्डिमं बध्यभूमिं नीयमाने स चौरः समुपगम्य राज-

बन्धावरहितः इत्यर्थः, इतिकर्तव्यविमूढः,—उपायनिर्द्धारणाक्षमः (विण० । ७मी तत्प०) । बध्यमानः,—संयम्यमानः [बध + कर्मणि शानच् । बन्ध + कर्मणि शानच् इति वा, अस्मिन् पक्षे—“अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति” (६।४।२४ पा०) इति उपधाया नलोपः], श्वशुरेणेति शेषः ।

(भ) विबुद्धेषु—जागरितेषु इत्यर्थः (भावे ७मी० । वि + बुध + क्तः), शृण्वत्सु—आकर्णयत्सु (भावे ७मी० । श्रु + शतृ) । सर्व—निखिलं, वृत्तान्तं—वार्ता, जानातीति तस्मिन् सर्ववृत्तान्तज्ञे—विदिताखिलोदक्ते [विण० । उप० समा० । सर्व-वृत्तान्त + ज्ञा + “इगुपधञा—” (३।१।१३५ पा०) इति कः “आतो लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । अपसृते—निष्क्रान्ते (भावे ७मी०), गतायाम्—अतीतायां, प्रभातायामिति यावत् (भावे ७मी०) । शर्वर्यां—रात्रौ (“अथ शर्वरी । निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा” इत्यमरः) । नीतः,—प्रापितः (नयतेर्द्विकर्मकस्य राजान्तिकबणिक्सुतयोः कर्मण्ययोः मुख्यकर्मणि बणिक्सुते चक्रे १मा०) ।

(म) दारयन्ति—पृथक्कारयन्ति भातृन् इति दाराः, सा हि पत्युः भाटस्तेहं भिनशीति लोकप्रसिद्धम् ; स्नान्—निजान्, स्वस्य—निस्य इति वा, दारान्—भाय्यां, (दारशब्दा नित्यं बहुवचनान्तः पुलिङ्गश्च भवति “भाय्यां जायाऽथ पुंभून्नि दाराः” इत्यमरः । दारा इति टावन्तोऽपि दृश्यते “क्रोडा हारा तथा दारा वय एते यथा-क्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रीक्ता मनीषभिः” ॥ इति व्याडिश्रभाङ्गौ), दृष्टति—दृष्टव्यं यः सः खदारद्रोही—पत्नीपीडकः (खदार + दुह + यद्वा + दत्वात् णिनिः), निर्णीय—निश्चित्य (निर् + नी + ल्यप्) । बणिक्सूनोः,—बणिक्पुत्रस्य (शेषे ६ष्ठी०) । समादिशत्—समाज्ञापयत्, (सम् + आ + दिश + लङ्-ट) ।

(य) विजानति—विबुध्यमाने (वि + ज्ञा + शतृ, तस्मिन्) । डिण्डिमः,—

पुरुषानभाषत,—“अकारणमयं कथं बध्यभूमौ नीयते ? यथा-
वृत्तमहं सर्वं वेद्मि, मां राजान्तिकं नयत, सर्वमहं वदिष्यामि”
इत्युक्तवन्तं तं ते सर्वे राजपुरुषा राजान्तिकमनयन् । स च
चौरः (२) आमूलात् सर्वं रात्रिवृत्तान्तं राज्ञे न्यवेदयत्,
अब्रवीच्च,—“देव ! न चेत् महचसि तव प्रत्ययः, तत् सा नामा
तस्य शवस्य मुखे अद्यैव निरीक्ष्यताम्” । तत् श्रुत्वा
(ल) वीक्षितुं भृत्यान् प्रेष्य, तेषाञ्च मुखात् सत्यमवेत्य स
राजा तं बणिक्पुत्रं बधदण्डात् विमुच्य, तां दुष्टां वसुदत्तां
कर्णावपि कृत्वा, देशात् निरवासयत्, तच्च तत्पितरं बणिजं
सर्वस्वमदण्डयत् ; तुष्टश्च तं चौरं पुराध्यक्षमकरोच्च ।

काद्यविशेषः, तेन सह विद्यमानं सांडाण्डमं—वाद्यविशेषसहितं, डिङिउमवाद्यताडन-
पूर्वकमित्यर्थः (क्रिया विण०) । नीयमाने—प्राप्यमाणे (भावे ङमौ० । नी + कर्माणि
ज्ञानच्), राजपुरुषैरिति शेषः । वृत्तमनतिक्रम्य इति यथावृत्तं—सत्यवृत्तान्तमित्यर्थः
(याथार्थ्ये अव्ययी०) । वेद्मि—जानामि (विद + लट्-मिप्) । नयत—प्रापयत
(नी + प्रायनायां लोट्-त), युर्यामिति शेषः ।

(२) मूलात्—आद्यात्, प्रथमादित्यर्थः, (“मूलमाद्ये शिफाभयीः” इत्यमरः)
आरभ्य आमूलात्—मूलमारभ्य शेषपर्यन्तमित्यर्थः [“आङ्मर्यादाऽर्भावध्याः”
(२।१।१३ पा०) इति अभिविधावव्ययी० । “पञ्चम्यपाङ्पारभिः” (२।३।१० पा०)
इति आङ्ग्यागे ऋमौ०] । राज्ञे—नृपाय [“क्रियया यमभिप्रेति—” (वा०) इति
४थी०], न्यवेदयत्—व्यज्ञापयत् (नि + विद + णिच् + लङ्-इ) । प्रत्ययः,—
विश्वासः । निरीक्ष्यतां—दृश्यतां (निर् + ईक्ष + कर्माणि लोट्-ताम्), भवतेति
शेषः ।

(ल) वीक्षितुं—द्रष्टुं (वि + ईक्ष + तुमुन्), नासामिति शेषः । प्रेष्य—प्रेर-
यित्वा (प्र + इष + ल्यप्) । अवेत्य—अवगम्य, विज्ञायित्यर्थः, [अव + इ + ल्यप्
“ऋक्स्य पिति—” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । कर्णावपि—पूर्वं नासा
किञ्चा आसीत्, इदानीं कर्णावपि किञ्चौ भवतः इत्यपेक्षः ; कृत्वा—कर्त्तित्वा
(कृद + क्वा) । निरवासयत्—निरकाशयत्, बाहरकारयत् इत्यर्थः (निर् + वस +
णिच् + लङ्-इ), रक्षामित्यर्थः । सर्वं—सकलं, खं—धनं सर्वसं—सर्वधनं

राजपुत्र ! इत्थं (व) निसर्गविषमाः शठा योषितः” इति वदन्नेव शुकः चित्ररथा नाम गन्धर्वराजो भूत्वा इन्द्रशापक्षयात् दिव्यरूपमास्थाय दिवमगात् । सा च सारिका (श) सपदि सुराङ्गना तिलात्तमा भूत्वा तथैव क्षीणशापा दिवमुदपतत् । तयोस्तु तस्यां सभायां (ष) विवादो न निर्णीतः” ।

इत्याख्याय स वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—“राजन् ! वदतु

(कश्चंधा०), वदन्नेव—वदन्नेव, संबंधनापहरणरूपं दण्डं व्यदधात् इत्यर्थः (दण्ड + णिच् + लङ्-ट् । दण्डयतेति कर्मकत्वात् “वणिजं” “सर्वस्वम्” इति कश्चंधयम् । ।

पुराण्यच्च—नगररक्षकप्रधानमित्यर्थः ।

(व) निसर्गात्—स्वभावादेव (“निर्माणे च स्वभावे च निसर्गः सृष्टिवन्मातः” इति शाश्वतः), विषमाः,—दाक्षणाः, भोषणप्रकृतय इत्यर्थः (विष्ण० । प्रमो तत्प्र०), शठाः,—अनृजस्वभावाः, कुटिलाशयाः इति यावत् (विष्ण० । “निकृतस्वनृजुः शठः” इत्यमरः), योषितः,—स्त्रियः (“स्त्री योषिदबला योषा नारी सौमन्तिनी वधूः” इत्यमरः) । इन्द्रेण दत्तः शापः,—आक्रोशः, “त्वम् एतावन्तं कालं शुकरूपो भव” इत्येवंरूपानिष्ठाभिर्गंसर्गमित्यर्थः (शाकपार्थि० । “आक्रोशे शपथे शापः” इति शाश्वतः), तस्य क्षयात्—अवसानात् इन्द्रशापक्षयात्—इन्द्रनिरूपितशापावधिकालपर्यवसानादित्यर्थः (इष्टो तत्प्र० । इतौ प्रमो०), दिवि भवं दिव्यं—स्वर्गीयं [“द्युप्रागपागुदक् प्रतीची यत्” (४।२।१०१ पा०) इति यत्], रूपं—सौन्दर्यं दिव्यरूपम्—अलौकिकाकारं (कश्चंधा०), आस्थाय—धृत्वा इत्यर्थः (आ + स्था + ल्यप्), दिवं—स्वर्गं (“स्वरव्ययं स्वर्गनाकादिदिव्यदिदशाख्याः । सुरलोको द्यौर्दिवौ हे स्त्रियो क्लीवे विपिष्टपम्” इत्यमरः) ।

(श) सपदि—तत्क्षणदेव (अव्य० । “सद्यः सपदि तत्क्षणे” इत्यमरः), सुराङ्गना—देवनारी, अप्सरा अप्सरसा वा इति यावत् । तथैव—शुकवदेव, क्षीणः,—अवसितः, शापः,—आक्रोशः, इन्द्रदत्त इति भावः, यस्याः सा क्षीणशापा—विमुक्तशापा (विष्ण० । बहुव्री०) । उदपतत्—उदगच्छत् (उत् + पत + लङ्-ट्) ।

(ष) विवादः,—व्यवहारः, जयपराजयनिर्णयार्थं पक्षयोर्विरुद्धवाटकरूपः इत्यर्थः (“विवादो व्यवहारः स्यात्” इत्यमरः), निर्णीतः,—निरूपितः, मौमांसित इत्यर्थः (निर् + मो + क्तः), राजपुत्रेणेति शेषः ।

भवान्, पापाः पुरुषाः ? (स) उत योषितः ? जानतस्ते
अकथयतः शिरो खण्डशः पतिष्यति” इति । एतत् स्कन्ध-
वार्त्तिनो वेतालस्य वचनमाकर्ण्य स भूपतिस्तं योगीश्वरं वेताल-
मवादीत्,—“वेताल ! कोऽपि च तादृक् पुरुषः क्वचित् कदा-
चित् दुराचारः, स्त्रियस्तु प्रायशः पापा दृश्यन्ते, श्रूयन्ते च” ।
इत्युक्तवतो नृपस्य स्कन्धात् (ह) प्राग्वत् स वेतालः क्वापि
प्रनष्टोऽभूत् । राजा च पुनस्तदानयने यत्नमकरोत् ।

अथ चतुर्थकथा ।

ततः स त्रिविक्रमसेनो नृपतिः पुनस्तस्य शिंशपातरोर्मूलं
गत्वा निशि तं (क) मुक्तादृङ्मासं शर्वाधिष्ठितं वेतालं प्राप्य
निष्कम्पः तथैव स्कन्धमारोप्य तस्य भिक्षोः सकाशमुदचलत् ।

(स) उत—अथवा (अव्य०) । खण्ड खण्डं खण्डशः,—खण्डखण्डपरिमितं
भूत्वा इत्यर्थः [अव्य० । “सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” (५।४।४३ पा०) इति खण्ड
+ शम्] ।

(ह) प्राग्वत्—पूर्ववत्, प्रथमद्वितीयकथाऽवसाने यथा स्वस्थानमगच्छत्,
तथेत्यर्थः । प्रनष्टः,—अदर्शनं गतः, पूर्ववत् शिंशपातरुमग्निरयदित्यर्थः ।

(क) मुक्तः,—निर्गलीकृतः, विस्तारितः इत्यर्थः, न बद्धः इति यावत्,
अदृङ्मासः,—उच्चैर्मासः येन तं मुक्तादृङ्मासं—कृतविकटङ्मासमित्यर्थः (विष्ण० ।
बहुव्री०) । निः,—नास्ति, कम्पः,—भयजनितवेपथुः यस्य सः, यदा,—निः,—निर्गतः,
विराहितः इत्यर्थः, कम्पात्—भयजनवेपथोः यः सः निष्कम्पः,—निर्भय इत्यर्थः (विष्ण० ।
बहुव्री०) । उदचलत्—समगच्छत्, (उत् + चल् + लङ्-ङ) ।

तच्च (ख) चलन्तम् अंसस्थः स वेतालः पुनरब्रवीत्,—“राजन् !
दुराचारस्य अस्य भिक्षोः कृते कोऽयं ते प्रयासः ? निष्फले
अमुष्मिन् प्रयत्ने तव विवेको न दृश्यते ; यद् भवतु, त्वद्भक्त्या
तवाध्वश्मविनोदिनीमपरामिकां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति शोभावती नाम (ग) यथार्थनाम्नो काऽपि नगरी,
तस्यामभूत् शूद्रको नाम प्रभूतपराक्रमो महाप्रतापो नृपतिः ।
यस्य (घ) जयिनः प्रतापानलोऽनवरतं वन्दोक्ततारिवनिता-

(ख) चलन्तं—गच्छन्तं [विण० । चल + शतृ तम “उगिटच्चां सर्वनामस्थाने-
ऽधातोः” (७।१।७० पा०) इति नुम], अंसे—स्कन्धे (“स्कन्धो भुजाश्रयाऽसोऽस्त्रौ”
इत्यमरः), तिष्ठति इति सः अंसस्थः,—स्कन्धस्थितः [सुपि उपपदे समा० । अंस +
स्था “भुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः] । कृते—निमित्तं, कार्यमाधनाय-
मित्यर्थः, प्रयासः ?—प्रयत्नः ? दुराचमिक्षोर्मनोरञ्जनार्थं तवायं प्रयत्नः न युक्तः
इति भावः, निष्फले—फलसिद्धिविरहिते इत्यर्थः (विण०) । विवेकः,—विचारमुद्घ-
रित्यर्थः, इदं सत इदमसत इत्यादि विचारपूर्वकं वस्तुभ्रुपावधारणशक्तिरिति यावत्,
(“विवेकः स्याज्जलदोण्यां पृथग्भावावधारयोः” इति मेदिनी) । त्वत्—तव,
भक्त्या—कार्यसम्पादने एकाग्रचित्तवृत्तितया इत्यर्थः, त्वद्भक्त्या—तव चित्तटाक्यं न
इत्यर्थः, प्रीताऽहमिति पदद्वयमूहनीयम् ; यद्वा,—त्वयि भक्त्या—श्रद्धया, तव विचार-
नैपुण्याङ्गीकृतपारपालनायद्वादिदर्शनात् त्वयि मे अनुरागाधिक्यात् इत्यर्थः, त्वद्भक्त्या
—त्वयि प्रीत्या (६४ौ वा ७मौ तत्पु० । इतौ इया०) ।

(ग) यथाश्रयः,—अश्रयमनतिक्रान्तः, अर्थानुरूप इत्यर्थः, नाम यस्याः सा यथाश्रे-
णास्ती—अन्वयसज्जिका, अतीव शोभासम्पन्ना इत्यर्थः । प्रभूतः,—महान्, पराक्रमः,—
शक्तिः, दैहिकबलम्, उद्योगी वा इत्यर्थः, यस्य सः प्रभूतपराक्रमः,—महाबलः,
महोत्साहसम्पन्ना वा (विण० । बहुव्री० । “शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ” इत्यमरः),
महान्—अतिशयः, प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तजः
कोषदण्डजम्” इत्यमरः) यस्य सः महाप्रतापः,—प्रभावातिशयवान् (विण० ।
बहुव्री०) ।

(घ) जयति अग्रेण इति तस्य जयिनः,—जयशीलस्य [जि + “जिहृषि—”
(३।२।१५७ पा०) इति कर्तरि इनिः], प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः, अनल इव,

धृतचामरमारुतैः ज्वलति स्म । (ङ) येन च अलुप्तधर्मचरणा स्फोता वसुन्धरा रामादीनपि भूपतौन् विसस्मार ।

कदाचित् तं महीपालं (च) प्रियशूरं सेवितुं मालवात्

शत्रुकुलदाहकत्वादिति भावः, प्रतापानलः,—तेजोवह्निः (उपमिति स०) । वन्दो-
कृताभिः,—युद्धे जयलाभात् बलपूर्वकं स्वपुरमागीताभिरित्यर्थः, अरिवानताभिः,—
शत्रुनारीभिः, यद्वा,—वन्दोक्तानां—कारावहोक्तानाम्, अरीणां—शत्रूणां, वनि-
ताभिः, धृतानाम्—आगृहीतानां (इया तत्प०), चामराणां—बालव्यजनानां,
मारुतैः,—वायुभिः वन्दोक्तारिवनिताधृतचामरमारुतैः,—आत्माधीनोक्तशत्रुनारी-
करस्थितचामरानिलैः (इहो तत्प० । करणे इया०), ज्वलति स्म—ज्ज्वाल,
उद्दिदीपे इत्यर्थः [ज्वल + “लट् स्ते” (३।२।११८ पा०) इति अतीते लट्] ।

(ङ) येन—राज्ञा हेतुना (हेतो इया), अलुप्तम्—अविनष्टं, धर्मचरणं—
पुण्यकर्मानुष्ठानं, धर्मशास्त्रविहितचारानुष्ठानं वा (“धर्माः पुण्यधर्मन्यायस्वभावा-
चारसोपमाः” इत्यमरः) यस्याः यस्यां वा तादृशी अलुप्तधर्मचरणा—अविनष्टधर्मा-
नुष्ठाना (विण० । बहुव्री०), नियतयागाद्यनुष्ठानादिति भावः अत एव स्फोता—
समृद्धा, प्रभूतधनधान्याद्यैश्वर्यशालिनोत्पन्नः, अविरतं धर्मशास्त्रविहितयागादिपुण्य-
कर्मानुष्ठानाङ्गहोमकर्मणि उत्थिता धूमा सूर्यमण्डलं गत्वा मेघरूपेण परिणमन्ति,
ततः सुर्वाष्टः जायते, सुवर्षणेन च पृथ्वी शस्यसम्पदा ज्वालते, अतः वसुन्धरायाः
स्फोटतायां धर्मचरणस्य हेतुत्वं बोद्धव्यं, तथा च मनुः,—“अग्नौ दत्ताऽऽहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते ह्राष्टः हृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥ इति
[विण० । स्फाय + क्तः “स्फायः स्फो निष्ठायाम्” (६।१।२२ पा०) इति स्फायते
इत्यस्य स्फादेशः, ततः स्त्रियां टाप्], वसूनि—धनानि रत्नानि वा (“दं वमेदं नले
रश्मौ वसूरन्ने धने वसु” इत्यमरः), धारयतीति वसुन्धरा—पृथिवी [वसु + धृ + णिच्
+ पचाद्यच् “संज्ञायां भृतृवनिधारिसहितपिदमः” (३।२।४६ पा०) इति णच् “अक-
दिषदजनस्य मुम” (६।१।६७ पा०) इति अजन्तस्य वसुशब्दस्य मुमागमः, “सुचि
ऋक्षः” (६।४।८४ पा०) इति उपधाया ऋक्षः “येरनिटि” (६।४।५९ पा०) इति
णिचो लोपः, ततः स्त्रियां टाप्] । विसस्मार—विसर्जयति ~~स्म~~ चिन्तया-
मास इत्यर्थः (वि + कृ + लिट्-णल्) ।

(च) प्रियाः,—प्रेमाऽऽस्पदाः, शूराः,—वीराः —वीरभक्तं
(विण० । बहुव्री०), सेवितुं—परिचरितुं, परिचर्यां कर्तुमित्यर्थः (सेव + तुमुन्) ।

कश्चित् वीरवरो नाम क्षत्रियः समागात् ; तस्य धर्मवती नाम भार्या, शक्तिधरो नाम सुतः, वीरवती नाम्नी कन्या आसीत् ।
 (क) सेवापरिच्छदस्तस्य त्रयमेव, कन्यां कृपाणिका, करे तर-
 वारिः, अपरे च करे चर्म ; एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः स
 प्रत्यहं तं राजानं दौनारशतपञ्चकं वेतनं प्रार्थयामास । राजा
 च तम् (ज) आकारसूचितोदारपौरुषं मत्वा, तस्मै यथेप्सितां
 वृत्तिं ददाति स्म, स्थापयति स्म च कौतुकात् प्रच्छन्नं चारान्
 तत्पृष्ठतः 'किमेभिः प्रभूतैर्वेतनैरेष कराति ?' इत्यन्वेष्टुम् ।

(क) सेवायै—परिचरण्याय, परिच्छदः,—उपकरणं सेवापरिच्छदः,—नृपा-
 राधनसाधनद्रव्यविशेषः इत्यर्थः (४र्थी तत्प०) । त्रयमेव—त्रयोऽपि द्रव्याणि स राज-
 मन्धानमानौतवानिति निष्कर्षः । अल्पा कृपाणी कृपाणिका—कृपाणां [कृपाणी-
 अन्त्यार्थे कन्, स्त्रियां टाप्, "कंऽणः" (७४१३ पा०) इति जम्भः । "कृपाणः
 खङ्ग कृपाकाकतैर्योरपि योधिषि" इति मेदिनी) । एतावन्मात्रम्—एतच्चर्चाटक-
 मेव, कृपाणिकातरवारिचमरूपैकवयं भार्यापुत्रकन्यारूपधापरमवयमेवेत्यर्थः, परिच्छद
 परीवारौ—उपकरणपरिजनौ यस्य सः एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः,—एतन्मात्रजन
 त्रयोपकरणत्रयसमन्वितः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), यद्वा,—एतावन्मात्रपरिच्छदेन
 केवलैतदुपकरणत्रयेण, परिव्रियते—परिवेष्ट्यते यस्मादृशः [पारि + व + लृङ् + णिङ्
 "उपसर्गस्य घञामनुष्यं बहुलम्" (६।१।१२२ पा०) इति उपसर्गस्य दीर्घः], कृपा-
 णिकाद्युपकरणत्रयपरिवृतः इत्यर्थः । अक्लि अक्लि इति प्रत्यहं—प्रतिदिनं (वीसाया-
 मव्ययी०) । दौनाराणां—रुप्यमुद्राणां स्वर्णमुद्राणां वा, शतपञ्चकं—पञ्चशतानि
 दौनारशतपञ्चकं—पञ्चशतमुद्रामात्रं (६४० तत्प०) । प्रार्थयामास—यथाचे [प्र +
 अर्थ + णिच् + लिट् + णल् "काम्प्रत्ययात्—" (१।१।३५ पा०) इति आम्
 "कृषानु—" (१।१।४० पा०) इति आम्नादसनुप्रयोगः] ।

(ज) आकारेण—आकृत्या, सूचितं—प्रकटितम्, उदारं—महत्, पौरुषं—
 पुरुषत्वं, तेज इति यावत् ("पौरुषं पुरुषस्य स्यात् भावे कर्माणि तेजसि" इति
 मेदिनी) यः विण० । बहुव्री०) । तस्मै (सम्प्र० ४र्थी०), ईप्सितामनात्-
 क्रम्य यथेप्सि- [जम्भः], प्रार्थनाऽनुकृपामित्यर्थः (विण० । याधार्थ्येनाल्लदी०),
 वृत्तिं—जीवि- [जम्भः], स्थापयति स्म—नियोजयामास इत्यर्थः । प्रच्छन्नं—

स च वीरवरः प्रातः राजदशेनं कृत्वा, मध्याह्ने (भ) धृता-
युधः तस्य सिंहदारे स्थित्वा च स्वर्वात्तिलब्धानां दीनाराणां
शतं गार्हस्थ्यनिर्वाहाय भार्याया हस्ते प्रादात् ; अपरेण च
शतेन वस्त्रम् अङ्गरागं ताम्बूलादीनि च क्रीणाति स्म ; अपरञ्च
शतं स्नात्वा विष्णोः शिवस्य च पूजार्थं विनियुयोज ; अन्यञ्च
शतद्वयं विप्रेभ्यः दरिद्रेभ्यश्च प्रादात् । एवं (ज) विभज्य
प्रत्यहं तानि पञ्चशतानि स व्ययीचकार । ततश्च (ट) अग्नि-
कार्यादिकं विधाय भुक्त्वा च निशि एकाकी तदेव सिंहदारं
धृतकृपाणचर्मा प्रत्यहं तस्थौ । एतत् सर्वं चारमुखात् श्रुत्वा

गमं यथा तथा (क्रिया विण०), चारान्—गृहचरान्, तत्पृष्ठतः,—तस्य पश्चात्
(सप्तम्यास्तांसल्) । अन्वेष्टुम्—अनुसन्धातुम्, अनुसन्धानायेत्यर्थः (अनु + इष +
तुमुन्) ।

(भ) धृतं—गृहीतम्, आयुध्यते अनेन इति आयुधम्—अस्त्रम् [आ + युध
+ “घञर्थं कविधानं शास्त्रापाव्याधर्हानियुध्यर्थे” (वा०) इति कः] येन तथाभूतः
धृताऽऽयुधः,—गृहीतास्त्रः सन् (विण० । बहुव्री०) । सिंहार्वाङ्गतं द्वारं तस्मिन्
सिंहदारे—पुरीप्रवेशयोग्ये द्वारे इत्यर्थः (शाकपार्थ०) । स्वस्य—आत्मनः, हस्त्यै—
जीविकायै, जीविकानिर्वाहायेत्यर्थः, हस्त्या—व्यवहारेण्यति वा, राजसंवारूपेण्येत्यर्थः,
लब्धानां—प्राप्तानां स्वर्वात्तिलब्धानां—स्वीपार्जितानामित्यर्थः (४र्थी तत्पु०) ।
गृहस्थस्य कर्म गार्हस्थ्यं—गृहस्थाश्रमकर्तव्यकर्म, भोजनाच्छादनातिथिसेवनादि-
रूपं कर्म इत्यर्थः (गृहस्थ + अ), तस्य निर्वाहाय—सम्पादनाय गार्हस्थ्यनिर्वा-
हाय—गृहस्थधर्मसम्पादनाय [इष्टी तत्पु० । “तुमर्थाञ्च भाववचनात्” (२।३।१५
पा०) इति ४र्थी०] । क्रीणाति स्म—चिक्राय, मूल्यदानेन जयाह इत्यर्थः । विनि-
युयोज—व्यशाचक्रे इत्यर्थः (वि + नि + युज + लिट्-णल्) ।

(ज) विभज्य—विभागं कृत्वा (वि + भज + ल्यप्) । अव्ययम्—अकृतव्ययं,
अनमिति शेषः, व्ययं व्ययितं चकार व्ययीचकार—विभज्यं इत्यर्थः [व्यय + कृ +
लिट्-णल् “कभृक्षियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्चिः” (५।४।५० पा०) इति अभूततडावे
च्चिः] ।

(ट) अग्निकार्यादिकं—होमादिकम् । भुक्त्वा—खादित्वा (भुज + क्वा) ।

राजा शूद्रकः भृशं (ठ) तुतोष, निवारयामास च तान् चारान् पुनस्तस्य मार्गणे ; मने च विशेषपूजाहं तं पुरुषातिशयम् ।

अथ (ड) गच्छत्सु दिनेषु एकदा धारावर्षिणि दिवानिशं जलदपटले गगनमावृण्वति, जनरहिते च समन्तात् राजमार्गे, एकाकी स वीरवरस्तस्मिन् मिहद्वारे एवातिष्ठत् । स च राजा दिनपतावस्तं गते तादृशे भीषणे (ढ) तमसि विजृम्भिते सधारावर्षे, तस्य वीरवरस्य भावं जिज्ञासुः निशि प्रासादाग्र-

धृते—गृहीते, कृपाणचर्मणी—असिफलके येन तादृशः धृतकृपाणचर्मणा—गृहीतासिफलकः सन्, असिचर्मणी गृहीतेत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री० । चर्म “ढाल” इति ख्यातम्) ।

(ठ) तुतोष—पिमाय, सन्तुष्टो बभूव इत्यर्थः (तुष + लिट्-णल्), निवारयामास—निषेधयामास [नि + वृ + णिच् + लिट्-णल् “काम्प्रत्ययात्—” (३।१।३५ पा०) इति आम् “कञ्चानु—” (३।१।४० पा०) इति असनुप्रयोगः] । मार्गणे—अन्वेषणे, पञ्चशतमुद्राभिः किं करोति इत्यस्य अनुसन्धानार्थमित्यर्थः (विषयै ७मी० । “मार्गणो याचके शब्दः । याज्ञान्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेदिनी), मने—विवेचयामास (मन + लिट्-ए), विशेषाम्—असामान्या, पूजाम्—अर्चाम्, अहंति—युज्यते इति तं विशेषपूजाहम्—अतीवादरयोग्यम् (उपपदस० । विशेषपूजा + अर्ह + पचाद्यच्) । पुरुषेषु—सामान्यनरेषु, अतिशयः,—अधिकगुणयुक्तः इत्यर्थः, तं पुरुषातिशयं—पुरुषप्रधानम् (७मी तत्पु०) ।

(ड) गच्छत्सु (भावे ७मी०) । धारां—जलधारामित्यर्थः, वर्षति—स्रवति इति तस्मिन् धारावर्षिणि—निरन्तर जलस्ताविणि (विष्ण० । धारा + वृष + यङादित्वात् णिनिः), दिवा च निशा च दिवानिश—रात्रिन्दिनं [“विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति ह्रस्वैकवद्भावः], जलदानां—मंथानां, पटले—समूहे जलदपटले—मेघजाले (विष्ण० । इष्टी तत्पु०) । आवृण्वति—आच्छादयति सति (भावे ७मी० । आ + वृ + ण्वट् तस्मिन्) । समन्तात्—सर्वतः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः (अव्य०) ।

(ढ) तमसि—अन्धकारे, विजृम्भिते—विवाहिते इत्यर्थः, दिशो व्याप्नुवति

मारुह्य जगाद,—“कोऽत्र सिंहद्वारि स्थितः ?” इति । तदाकर्ण्य,
—“अहमेव स्थितः” इति वीरवरः प्रत्यवादीत् । “अहो !
(ण) महासत्त्वोऽयं वीरवरः मङ्गलः, तदेष मया अवश्यमेव
महत् पदं प्रापणीयः” इति सञ्चिन्त्य राजा प्रासादादवतीर्य
अन्तःपुरं प्रविश्य शयनमगात् ।

(त) अन्येद्युश्च तथैव मेघेषु धाराऽऽसारान् वर्षत्सु निशायां,
भुवने कालतमसि विजृम्भिते, राजा पुनश्च तद्भावं जिज्ञासुः

इति भावः (भावे ७मी० । वि + जृम्भि + क्तः तच्चिन्), धारावर्षण—अविश्रान्त-
वारिवर्षणेन, सहिते सधारावर्षे—वारिवर्षणसहिते (तमसि इत्यस्य विण०) ।
भावम्—अभिप्रायं, प्रभुविषयकं मानसावस्थाविशेषमिति यावत्, यद्वा,—भावं—
सत्तां, विद्यमानतामित्यर्थः, इदं भोषणममये वीरवरः द्वारं तिष्ठति न वा
इत्येवंरूपमिति भावः (“भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचैष्टात्मजन्यम्” इत्यमरः),
जिज्ञासुः,—जातुमिच्छुः सन् [ज्ञा + सन् + “मनाशंसमिच्छ उः” (३।२।१६८
पा०) इति उः] । प्रासादाद्—सौधशिखरम्, मारुह्य—उत्थाय (आ + रुह +
ल्यप्) ।

(ण) महत्—विपुलं, सत्त्वं—बलं, यद्वा,—महत्—उदारं, सत्त्वं—स्वभावः
यस्य सः महासत्त्वः,—महाबलः उदारस्वभावी वा [विण० । बहुव्री० । “आत्महतः
समानाधिकरणजातीययोः” (६।३।४६ पा०) इति समानाधिकरणे उत्तरपदे परे
महतस्तकारस्याकारः । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी] ।
महत्—उन्नतं, पदं—स्थानम्, अमात्यपदादिरूपमिति यावत्, प्रापणीयः,—
दापनीय इत्यर्थः (प्र + आप + णिच् + अनौथर् । अत्र “ऽषः” इति उक्ते कर्मणि
प्रथमा), एष मया उन्नतपदे अवश्यमेव स्थापयितव्य इत्यर्थः । शयनं—निद्रां
शय्यां वा (“शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(त) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन्नहनि [अव्य० । “पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्न्येद्युस्”
(वा०) इत्यनेन अन्य + ण्युम्] । धारया—सन्तत्या, अविच्छिन्नतयैत्यर्थः, आसारान्
—महावर्गेन वृष्टीः धाराऽऽसारान्—प्रबलवारिप्रवाहानित्यर्थः (श्या तत्प० ।
“अश्वानां गतयः पञ्च धारा धारा च सन्ततिः” इति “आसारः स्यात् प्रसरणे वेगात्
वर्षे मूहद्वले” इति च शाश्वतः) । काले—प्रलयकाले, यत् तमः, तदिव तमः,—

प्रासादमधिरुह्य सिंहद्वारमभि—“कोऽत्र स्थितः ?” इति व्याज-
हार । वीरवरेण च,—“अहं स्थितो देव !” इति (थ) प्रोक्ते
स राजा भृशं विसिन्धिये, शुश्राव च तावदतिदूरे सहसा रुदतीं
कामपि स्त्रियं वामस्वरेण ; व्यचिन्तयच्च,—“केयं विषादाविक-
लेव सप्रलापकरुणं विरौति ? राष्ट्रे च मम पराभवः नास्ति,
न दरिद्रः, नापि कश्चित् दुःखितः, तदेषा का ?” इति । आदि-
देश च करुणाद्रेचेताः तं वीरवरमधःस्थितं,—“भो वीरवर !
शृणु, एषा दूरे काऽपि रोदिति, किमर्थमसौ रोदिति, का
चेयम् ? त्वया गत्वा एतत् निरूप्यताम्” इति ।

तदाकर्ण्य स वीरवरः (द) “तथा” इत्युक्त्वा निबद्धामिधेनुः

अन्धकारः तस्मिन् कालतमसि—गाढान्धकारे इत्यर्थः, यद्वा,—कालः,—महाकालः,
सर्वभूतान्तकः इति भावः, स इव तमः तस्मिन् तादृशगाढान्धकारस्य दस्युतस्कर-
मरघातकादीनां स्वकार्यसाधनोपयोगित्वात् कालतुल्यत्वमवधातव्यम् । सिंहद्वार-
मभि—सिंहद्वारं लक्ष्यीकृत्य, सिंहद्वाराभिमुखीभूयेत्यर्थः [“अभिरभागे” (१।४।
२१ पा०) इति सूत्रेण अभिसादय्यात् सिंहद्वारमित्यस्य कर्मसंज्ञा] ।

(थ) प्रोक्ते—कथिते [भावे ७मी० । प्र + वच् + क्तः “वचिस्त्रपि—” (६।१।१५
पा०) इति सम्प्रसारणम्] । विसिन्धिये—चित्रयास्वभूव, विस्मितो बभूवेत्यर्थः [वि +
ञि + लिट्-ए “आदेशप्रत्यययोः” (८।३।५८ पा०) इति षत्वम्], शुश्राव—
आकर्णयामास (श्रु + लिट् णल्) । वामः,—प्रतीपः, विकृत इत्यर्थः (“वामो वल्गु-
प्रतीपो” इत्यमरः), स्वरः,—ध्वनिः तेन वामस्वरेण—विकृतस्वरेणेत्यर्थः (करणे
श्या०) । विषादेन—मनोदुःखेन, विकला—व्याकुला, सा इव विषादाविकलेव—
दुःस्वाऽऽर्त्तेव (श्या तत्प०), प्रलापः,—अथरहितं वचनं, करुणः,—दोनस्वर इति
यावत्, ताभ्यां सह वर्तमानं सप्रलापकरुणं—सविलापं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया
विण०), विरौति—शब्दायते, कन्दतीत्यर्थः (वि + रु + लट्-तिप्), राष्ट्रे—राज्ये ।
पराभवः,—तिरस्कारः, सबलेन दुर्बलस्य पीडनमिति भावः । करुणया—कृपया,
आर्द्र—सिक्तं, चेतः,—मनः यस्य सः करुणाद्रेचेताः,—दयाऽऽर्द्रमनाः (विण० ।
बहुव्री०) । निरूप्यतां—निर्णीयतां (नि + रूप + णिच् + कर्मणि लोट्-ताम्) ।

(द) तथा—तदेवास्तु इत्यर्थः (स्त्रीकाराद्येकमव्ययमेतत् । “तथाऽभ्युपगमै पृष्ट-

करतलधृतकरबालश्च गन्तुं प्रावर्त्तत, नागणयत् तत् स्थूल-
धाराशिलावर्षि ज्वलद्बिद्युद्विलोचनं नवमेघान्धकारम् । तच्च
तादृश्यां निशायां प्रस्थितमेकाकिनं दृष्ट्वा (ध) करुणा-
कौतुकाऽऽविष्टो राजा प्रासादादवतीर्य गृहीतासिरेकाकी
अनुपलक्षितः तमनुजगाम ।

स च वीरवरः (न) रुदितमनुसरन् नगर्या वह्निः सरो-
वरमेकं प्राप, ददर्श च तत्र,—“हा शूर ! हा कृपालो ! हा
वदान्य ! त्वया शून्या कथमहं वक्ष्यामि ?” इत्येवं रुदतीं

प्रतिवाक्ये समुच्चये । सदृशे निश्चयेऽपि स्यात्” इति मेदिनी । अभ्युपगमः स्वीकारः) ।
निबद्धः,—कस्या संस्थापित इत्यर्थः, असिधेनुः,—कुरिका (“कुरिका चासिधेनुका”
इत्यमरः) येन तादृशः (विण० । बहुव्री०), करतल—पाणौ, धृतः,—गृहीतः,
करबालः,—असिः येन तादृशः (विण० । बहुव्री०) । प्रावर्त्तत—प्राक्रमत, आरभ्यत
इत्यर्थः (प्र + वृत् + लङ्-त) । अगणयत्—अमन्यत, गाणितवानित्यर्थः (गण + णिच्
+ लङ्-ट्) । स्थूला—पीवरा, धारा—जलधारा, शिला—करका, तयोः वर्षः,—
वर्षणम् अस्ति अस्मिन् समये इति (अस्यर्थे डानिः) स्थूलधाराशिलावर्षि—शिलावर्षण-
सहितप्रबलजलधारायुक्त (विण०), ज्वलन्ती—स्फुरन्ती, विद्युत्—सौदामनी, विलो-
चनं—नेत्राभिव यस्य तत्, चक्षुषोः विद्युतश्च तेजसत्वात् रूपदर्शकसामर्थ्याच्च विद्युति
नेत्रत्वारोपः सन्त्यः (विण० । बहुव्री०), नवमेघन—नूतनजलदेन इतुना, अन्ध-
कारं—तमः नवमेघान्धकारं—गाढान्धतमसम् ।

(ध) करुणया—तादृशे अन्धकारे असहायस्य तस्य विपदाशङ्काजनित-
दयया, कौतुकेन—तस्य काव्यदर्शनकौतूहलेन च, आविष्टः,—आसक्तः करुणा-
कौतुकाऽऽविष्टः,—सदयकौतूहलाऽऽक्रान्तः (विण० । इया तत्प०) । गृहीतः,—
अवलम्बितः, असिः,—खड्गः येन तादृशः गृहीतासिः,—धृतकृपाणः (विण० ।
बहुव्री०) ।

(न) रुदितं—“रुदभिहितभावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् रोदन-
मित्यर्थः (अनुमादय्यान्त इत्यभूतलक्षणे रया० । रुद + भावे क्तः), अनु—लक्ष्योक्तम्,
सरन्—गच्छन्, अनुसरन्—लक्ष्योक्तत्वेन (अनु + सृ + शट्) । हा वदान्य !—
हा बहुप्रद ! भूरिदायिन् ! इत्यर्थः (“सुर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानश्रीष्ठा बहुप्रदे”

वारिमध्यवर्तिनीं कामपि स्त्रियम् । स च वीरवरः,—“का
त्वम् ? कथं वा रोदिषि ?” इति विस्मितः सचकितमपृच्छत् ।
सा (प) अभ्यधात्,—“भो वीरवर ! मां पृथिवीं जानीहि,
अस्याश्च मम इदानीं धार्मिकः शूद्रको नाम राजा भर्ता ;
इतश्च तृतीये दिने तस्य राज्ञो मृत्युर्भविष्यति, तादृशमन्यं
पतिं कथमवाप्नुयामिति शोकेन विधुराऽहं शोचामि” इति ।

एतदाकर्ण्य स वीरवरस्त्रस्त इव तामब्रवीत्,—“देवि !
अस्ति कश्चिदस्य (फ) प्रतीकारः ? येनास्य जगत्प्रभो रक्षा
स्यात् ?” इति । तस्य वचनमाकर्ण्य सा वसुमती प्रत्य-
भाषत,—“वक्ष ! एक एवास्त्युपायः, कर्तुञ्च शक्तो भवान्”
इति । वीरवरोऽब्रवीत्,—देवि ! तद्वद द्रुतं, (ब) यावत्
शोघं तत् साधयामि ; अन्यथा कोऽर्थः प्राणैरस्माकम् ?” । तदा-

इत्यमरः) । वक्ष्यामि—स्यास्यामीत्यर्थः (वस + लृट्-स्यामि) । सचकितं—समभवसम्भ्रमं
यथा तथा (क्रिया विण०), भयश्च तस्याः रोदनकालिकवचनजातश्रवणेन स्वप्रभो-
रनिष्टशङ्कयेति भावः ।

(प) अभ्यधात्—अब्रवीत् [अभि + धा + लङ्-द “गातिष्ठा—” (२।४।
७७ पा०) इत्यनेन सिचौ लुक्] । जानीहि—विद् [ज्ञा + क्रीट्-हि “क्रादिभ्यः
आ” (३।१।८१ पा०) इति आ “आऽभ्यस्तयोरातः” (६।४।११२ पा०) इति
आकारलोपः “ई इत्यघोः” (६।४।११३ पा०) इति ईः “ज्ञानोर्जा” (७।३।७२
पा०) इति जाऽऽदेशः] । भर्ता—स्वामी, राज्ञां भूपतित्वात् ; इतः,—अद्याऽऽरभ्य
इत्यर्थः । अवाप्नुयां—प्राप्नुयाम् [अव + आप + “अकि लिङ् च” (३।३।१७२
पा०) इति लिङ्-याम्] । विधुरा—विकला, अधीरा सती इत्यर्थः (विण० ।
“विधुरं स्यात् प्रविश्लेषे न द्वयोर्विकले विधु” इति मेदिनी) । शोचामि—खिद्ये (शृच
+ लृट्-मिप्) ।

(फ) प्रतीकारः,—शोधनं, निवारणोपाय इत्यर्थः ।

(ब) यावत्—कार्त्स्न्येन, यदादिश्रुति, तत् सम्पूर्णरूपेणेत्यर्थः, यद्वा,—यावत्
इति अवधारणे, शोघं यावत्—शोघमन्वेत्यर्थः (अव्य० । “यावत् कार्त्स्न्येऽवधारणे”

कस्य (भ) धरित्री प्राब्रवीत्,—“वत्स ! त्वदन्यः कः प्रवरः
स्वामिभक्तः ? तदस्य उपायं शृणु,—अस्य राजकुलस्यान्तिके
राज्ञाऽनेन प्रतिष्ठापिता देवी चण्डिकाऽस्ति ; तस्यै चेत् सत्वरं
पुष्पमुपहारीकरोषि, तदा एष राजा न म्रियेत, अन्यत् शतं
समा जीवेत् । अद्यैव चेत् भवता एतत् क्रियते, तदैव (म) शिवं,
नान्यथा” इति । पृथिव्या तथाऽभिहितः स वीरो वीरवरस्तदा,
—“यामि देवि ! करोमि अधुनैव एतत्” इति प्रत्यवादीत् ।
वसुन्धरा च,— (य) “भद्रं तेऽस्तु” इत्यभिधाय तिरोदधे ।
(र) गुप्तमनुसृतः स राजा तत् सर्वं शृण्वाव ।

ततश्च (ल) गूढे तस्मिन् राजनि तद्भावं जिज्ञासमाने

इति मेदिनी), साधयामि—सम्पादयामि (साध + णिच् + लट्-मिप्), अन्यथा—
प्रतीकाराकरणे इत्यर्थः, कीदृशः ?—किं प्रयोजनम् ? (“अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयो-
जननिवृत्तिषु” इत्यमरः), प्राणैः (करणे श्या०) ।

(भ) धरित्री—पृथिवी । त्वत्तः अन्यः त्वदन्यः,—त्वया विनेत्यर्थः । प्रवरः,—
श्रेष्ठः । राजकुलस्य—राजभवनस्य (“कुलं जनपदं गोत्रं सजातीयगणेषु च ।
भवने च तनौ क्लीबम्” इति मेदिनी) । प्रतिष्ठापिता—यथाशास्त्रं यागाद्यनुष्ठान-
पूर्वकमवस्थापिता इत्यर्थः (विष्ण० । प्रति + णा + णिच् + क्तः स्त्रियां टाप्) ।
अनुपहारम्—अकृतोपहारम्, उपहारम्—उपहारीभूतं करोषि उपहारीकरोषि—
उपायनीकरोषि, पशुत्वेन प्रकल्प्य बलिं करोषि इत्यर्थः (अभुततद्भावे चिः) । शतं
समाः,—शतवत्सरान् [“कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे” (रा३.५ पा०) इति श्या० । “सं-
वत्सरो वत्सरोऽष्टौ द्वायनोऽस्त्रौ अरत्समा” इत्यमरः] ।

(म) शिवं—मङ्गलं (“श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं पुण्यम्” इत्यमरः),
राज्ञो भवेदिति शेषः ।

(य) भद्रं—शुभम् । तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हिता बभूव (तिरम् + धा
+ खिट्-ए । “तिरोऽन्तर्हो तिर्यगर्थे” इति मेदिनी) ।

(र) गुप्तम्—अप्रकाशम्, अलक्षितं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विष्ण०), अनु-
सृतः,—अनुगतः, पश्चात् स्थित इत्यर्थः (अनु + सृ + क्तः) ।

(ल) गूढे—गुप्ते, अप्रकाशमवाप्स्यते इति यावत् । जिज्ञासमाने—आपृच्छ-

गच्छति स वीरवरस्त्वरितं गृहमगात्, आगत्य च तत्र पत्नीं धर्मवतीं विबोध्य तत् सर्वं वसुन्धराप्रोक्तमर्थं प्राब्रवीत् । साऽपि तदाकर्ण्य तं स्वामिनम् (व) आह स्म,—“प्रभो ! शिवं भाव्यं चेत्, तदा शिशुमनं प्राबोध्य भवानेव ब्रवीतु” । ततः स वीरवरस्तं सुतं बालं सुप्तं प्राबोध्य वृत्तान्तमाख्याय (श) समवाचत्,—“पुत्र ! त्वयि चण्डिकादेव्या उपहारीकृते राजाऽसौ जीवति, नो चेत् तृतीयोऽङ्गि विपत्स्यते” । तदाकर्ण्य बालोऽपि (घ) यथार्थं नाम दर्शयन् अकातरचित्तः सत्वरं पितरमवदत्,—“तात ! यदि राजा मम प्राणैर्जीवेत्, तदाऽहं कृतार्थः, भुक्तस्य च तद-

माने [ज्ञा + सन् + शानच् तस्मिन्, “ज्ञाशुस्मृष्टां सनः” (१।३।५७ पा०) इत्या-
शने पदम्], गच्छति (भावे ७मी०) । विबोध्य—जागरयित्वा, जागरितां कृत्व-
त्यर्थः (वि + बुध + णिच् + ल्यप्) ।

(व) आह स्म—ब्रवीति स्म, उवाचेत्यर्थः [ब्रू + लट्-तिप् “ब्रुवः पञ्चाना-
मादितः आहो ब्रुवः” (३।४।८४ पा०) इति तिपो णल् ब्रुवश्च आहोऽऽदेशः “लट्
स्म” (३।२।११८ पा०) इति स्मयोगे भूते लट्] । भाव्यम्—अवश्यं भवनीयं,
[भृ + “आरावश्यकं” (३।१।१२५ पा०) इति ण्यत्] । प्राबोध्य—जागरयित्वा
(प्र + आ + बुध + णिच् + ल्यप्) । ब्रवीतु—कथयतु [ब्रू + लोट्-तुप् “ब्रुव ईट्”
(७।३।८३ पा०) इति ईट्] ।

(श) समवाचत्—अचीकथत् [सम् + वच् + लुङ्-द “अस्यतिवक्ति—”
(३।१।५२ पा०) इति अङ् “वच् उम्” (७।४।२० पा०) इति उम्] । चण्डिका-
देव्यं उपहारीकृते इत्यत्र चण्डिकादेव्यै इति ऐकारस्य “एचोऽयवायावः” (६।१।७८
पा०) इति आधादेशं “लोपः शाकल्यस्य” (८।३।१८ पा०) इति यलोपः] ।
चण्डिकादेव्याः इति (शेषे दृष्टी वा), उपहारीकृते (भावे ७मी०) । जीवति इत्यत्र
दीर्घमिति शेषः । विपत्स्यते—मरिष्यति (वि + पद + लृट्-स्यते) ।

(घ) यथार्थं नाम—शक्तिधर इति निजनामः सार्थक्यमित्यर्थः । न कातरम्
—अधीरं, भीतमिति यावत्, चित्तं—मनः यस्य सः अकातरचित्तः,—अदीनमना
पर्वत्यर्थः (विष्णो । बहुव्री०) । तात !—पितः ! (“तातोऽनुकम्पे जनके” इति
मेदिनी) । कृतः,—अवसितः, समाप्तिं गतः इत्यर्थः, अर्थः,—जीवितप्रयोजनं “परीप-

सस्य परा निष्कृतिः प्रदत्ता स्यात्, तत् किं विलम्ब्यते ? शीघ्रं
मां नीत्वा भगवत्या उपहारीकुरुष्व, मज्जीवनेन राज्ञोऽमङ्गल-
शान्तिर्भवतु” । इति तेनोक्तो वीरवरः सहर्षं,—(स) “साधु !
सत्यं त्वं मत्पुत्रः” इति तमभ्यनन्दयत् । तस्य भार्या धर्म-
वती, कन्या वीरवती च तस्यां रात्रौ ताभ्यां वीरवरशक्ति-
धराभ्यां सह चण्डिकागृहे (ह) ययतुः । राजाऽपि (क) कुत्र-
वेशः तान् पृष्ठतोऽलक्षितः समनुससार ।

तत्र देव्याः पुरः पित्रा स्कन्धादवतारितः स शक्तिधरः
देवीं प्रणम्य (ख) धैर्यराशिः कृताञ्जलिर्न्यवेदयत्,—“देवि !
मम शिरस उपहारेण राजाऽसौ अन्यत् शतं वत्सरान् जीवन्

काराय सतां हि जीवनम्” इति स्मरणात् राज्ञा जीवनरक्षणरूपपरोपकारकरणेन
निजजीवनस्य सायक्यसम्पादनादिति भावः, यस्य सः कृताञ्जलिः,—कृतकृत्यः (विष्णु० ।
बहुव्री०), भवेद्यामांत शेषः । परा—श्रेष्ठा, निष्कृतिः,—निष्क्रयः, मूल्यमिति यावत्,
यदा,—निष्कृतिः,—निर्मुक्तिः, गृहीतात् अन्नरूप-कृणात् भोजनमित्यर्थः, प्रदत्ता—
प्रत्यर्पिता [प्र + दा + क्तः “दो ददधीः” (७।४।४६ पा०) इति दा इत्यस्य दश्
आदेशः, ततः स्त्रियां टाप्], मर्याति शेषः । विलम्ब्यते—प्रतीक्ष्यते, काक्षातिघ्नप
क्रियते इत्यर्थः (वि + लब् + कर्मणि लट्-ते), भवता इति शेषः । भगवत्या इत्य
त्रापि चण्डिकादेव्या इतिवत् सर्वे समधातव्यम् ।

(स) साधु—शोभनं, प्रशंसावादमिदम् ; त्वया यदुक्तं, तत् प्रशंसनीयमित्यर्थः
(“जानीयाच्छोभनं साधु साधू वार्जुपिसञ्जनौ” इति शाश्वतः) । अभ्यनन्दयत्—
समाद्रियत्, प्राशंसदिति वा (अभि + नन्द + णिच् + लङ्-ट्) ।

(ह) ययतुः,—जगमतुः [या + लिट्-अतुस् “आतो लोपः—” (६।४।६४
पा०) इति आकारलोपः] ।

(क) कुत्रः,—कदादितः, गीपायित इत्यर्थः, वेशः,—नेपथ्यं, निजपरिच्छद
इत्यर्थः, येन सः कुत्रवेशः,—राजोचितपरिच्छदं विहाय प्राकृतजनोचितपरिच्छदं
परिहितः । पृष्ठतः,—पश्चाद्देशे स्थित्वा (ल्यब्लोपे प्रसू० । पञ्चम्यास्तसिल्) । समनु-
ससार—समनुजगाम (सम् + अनु + सृ + लिट्-णल्) ।

(ख) धैर्यराशिः,—पुञ्जीभूतधैर्य इव, महाधीर इत्यर्थः । न्यवेदयत्—न्यज्ञा-

अकण्टकं राज्यं करोतु” । इत्थं वं प्रार्थयतस्तस्य सूनाः शांताधरस्य शिरश्छिन्त्वा वीरवरः चण्डिकायै,—“मत्पुत्रोपहारेण राजा जीवतु” इति वदन् प्रददौ । तत्क्षणम् (ग) अन्तरीक्षात् वागुदचरत्,—“कस्त्वदन्यः स्वामिभक्तः ? भो वीरवर ! येन त्वया एकमात्रपुत्रेण तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना अस्य भूपतेः जीवनं राज्यञ्च दत्तम्” इति ।

तच्च सर्वं तस्मिन् नृपे पश्यति शृण्वति च तस्य वीरवरस्य कन्या वीरवती तस्य भ्रातृमिह तस्य (घ) मूर्ध्निमाश्लिष्य शोकान्धा स्फुटितहृदया तत्क्षणात् व्यपद्यत । ततो भार्या धर्मवती वीरवरमब्रवीत्,—“नाथ ! राज्ञस्तावत् (ङ) श्रेयः कृतम् ; इदानीमहं वदामि, दृष्ट्वा त्वया, कन्याऽपि मे शोकात् मृता, तदिदानीं नष्टापत्याया मे जीवितेन किम् ? प्रागेव मूढया

पयत् (नि + विद + णिच् + लङ्-ट) । न—नास्ति, कण्टकः,—चुट्टोऽपि शत्रुः यस्मिन् तादृशं (“कण्टको न स्त्रियां चुट्टशब्दौ मत्स्यादिकौकशे” इति मेदिनी) अकण्टकं—शत्रुलेशपरिहीनमित्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(ग) अन्तरीक्षात्—आकाशात् (अपा० धूमौ०), वाक्—वाणी, आकाशवाणी, उदचरत्—उदतिष्ठदित्यर्थः (उत् + चर + लङ्-ट) । एकमात्रः,—एक एव, पुत्रः यस्य तादृशेन एकमात्रपुत्रेण—पुत्रान्तररहितेन (विण० । बहुव्री०), यद्वा,—एकमात्रपुत्रोपहारप्रदानेनेत्यर्थः (करणे श्या०), तथाविधस्य—पूर्वोक्तउपप्रशंसनीयस्य, सत्पुत्रस्य—साधुजनस्य, प्राणाम्—जीवनं, व्यययति—उत्सृजति यः सः तेन तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना—तादृशसुपुत्रजीवनोत्सर्गकारिणा (विण० । उपपदस० । यद्वा—दित्वात् णिनिः, अदन्तचौरादिकत्वात् न वृद्धिः), यद्वा,—तथाविधसत्पुत्रप्राणानां व्यवः अस्य अस्ति तेन (अस्यर्थे इनिः) ।

(घ) मूर्ध्नि—मस्तकम्, आश्लिष्य—आलिङ्ग्य (आ + श्लिष + ल्यप्) । स्फुटितं—विदीर्णं, हृदयं यस्याः सा स्फुटितहृदया—विदीर्णान्तःकरणा (विण० । बहुव्री०) । व्यपद्यत—अवियत (वि + पद + लङ्-त) ।

(ङ) श्रेयः,—शुभं (“श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्” इति

मया राज्ञः श्रेयोऽर्थं स्वशिरः उपहर्त्तव्यमासीत्, तदधुना अनुज्ञां
 देहि, अहं शीघ्रम् अनलं प्रविशामि” । इति (च) आग्रहेण
 वदन्तीं तां वीरवरोऽवदत्,—“एवं कुरुष्व, अपत्यदुःखैकमये
 जीवितव्ये का प्रीतिः ? यच्च त्वयोक्तं,—‘किं न दत्तो मया-
 ऽऽत्मा’ इति, तदत्र व्यथां मा कुरु, यदि अन्यसाध्यमेत-
 द्राज्ञः श्रेयो भवेत्, तदाऽहमपि किम् आत्मानं न दद्याम् ?
 तत् प्रतीक्षस्व तावत्, अमीभिर्दारुभिस्ते चितां रचयामि” ।

मेदिनी) । नष्टे—मृते, अपत्ये—जनयतमये यस्याः तस्याः नष्टापत्यायाः,—मृतपुत्र-
 कन्यकायाः (विण० । बहुव्री०) । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः, मम
 मरणमेव वरमिति भावः, यद्वा,—किमिति निषेधार्थकमव्ययं, जीवितेन निष्प्रयोजनम्
 इत्यर्थः (“किं कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि” इति मेदिनी) । श्रेयसे इदं
 श्रेयोऽर्थं—सङ्गलाय [“अर्थेन नित्यममासो विगण्यल्लङ्घता च वक्तव्या” (बा० ,
 इति नित्यममासः] । उपहर्त्तव्यम्—उपायनीकर्त्तव्यम्, उपहारत्वेन दातव्यमित्यर्थः,
 (उप + ह + कर्माणि तव्य), आसीत्—अभूत् (अस + लङ्-ट्) । अनुज्ञाम—आदेशं,
 देहि—प्रयच्छ [दा + लोट्-हि “असोरेडावभ्यासलोपश्च” (६।४।११८ पा०) इति
 एताभ्यामलोपो] ।

(च) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकत्वेन इत्यर्थः । अपत्याय—पुत्रकन्यार्थं,
 दुःखं—मनःपीडा एव, एकं—मुख्यं, प्रधानमित्यर्थः (“एके मुख्यान्त्यकैवताः” इत्य-
 मरः) यस्मिन्, तन्मये—तदात्मके अपत्यदुःखैकमये—पुत्राभावरूपमहदुःखभाणि
 [विण० । बहुव्री० । “मयट्वैतयो—” (४।३।१४३ पा०) इति एकशब्दात् मयट्],
 जीवितव्ये—जीवनाह्ने काले, आयुषि इत्यर्थः, जीवनधारणे इति भावः, जीवने
 इति वा । व्यथां—दुःखं (“पीडा बाधा व्यथा दुःखम्” इत्यमरः) । अन्येन—पुत्रेतरं
 केनापि, त्वया मया वा प्राणव्ययेन इत्यर्थः, साध्यं—सम्पाद्यम् अन्यसाध्यं—पुत्रेतर-
 जननिष्पाद्यम् । दद्याम्—उत्सृजेयम् ? अवश्यमेव दद्यामिति भावः (दा + लिङ्-
 याम्) । प्रतीक्षस्व—विलम्बस्व (प्रति + ईच् + लोट्-स्व), तावत्—तत्परिमितकालं,
 तावदित्येव यावदित्यध्याहार्यम् ; तावत् प्रतीक्षस्व, यावत् अमीभिः दारुभिस्ते चितां
 रचयामि इत्यन्वयः । दारुभिः,—काष्ठैः (करणे श्या० । “काष्ठं दार्विन्धनम्”
 इत्यमरः), चितां—मृतशय्यां, रचयामि—निर्मायामि, सज्जयामीत्यर्थः (रच + णिच् +
 लट्-मिप्) ।

इत्युक्त्वा चितायां तेन (छ) सज्जितायां ज्वलन्त्यां धर्मवती पत्युः पादयोः पतित्वा तां चण्डीं देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्,—
“देवि ! जन्मान्तरेऽपि अयमेव मे पतिर्भूयात्, अस्य च प्रभोः
शूद्रकस्य मदौयेनात्मजेन शिवम्” इति समुदीर्य, तस्मिन्नेव
ज्वालामालिनि अनले देहं न्याक्षपत् ।

ततश्च स वीरवरश्चिन्तयामास,—(ज) “निष्पन्नं मे राज-
कार्यं, दिव्यवाण्या विज्ञातं, भुक्तस्य च राजान्नस्य साम्प्रतमनृ-
णोऽस्मि, तदिदानीमेकस्य मम कैयं जीवनतृषा ? भरणीयं
सर्वं कुटुम्बकं व्ययीकृत्य एकमात्मानं जीवयन् मादृशो न

(छ) सज्जितायां—रचितायां (सम् + क्तः, स्त्रियां टाप्), ज्वलन्त्याम्—
सहोप्यमानायां [भावे ङी० । ज्वल + शतृ । “उगितस्य” (४।१।६ पा०) इति
ङोष् “शप्श्वनीः—” (७।१।८१ पा०) इति नुम] । व्यजिज्ञपत्—न्यवींवेदत्,
विज्ञापितवतीत्यर्थः । मृयात्—भवत् इत्यर्थः [म्र + “आशिषि लिङ् लोटौ” (३।३।
१७३ पा०) इति आशीर्लिङ् । आशीरव प्राथमा] । शिवमित्यत्र भवत् इति शेषः ।
समुदीर्य—समुच्चार्य (सम् + उत + ईर + ल्यप्) । ज्वालानां—शिखानां, माला—
पङ्क्तिः, शोणित्यर्थः, सन्ततिरिति यावत् (“माला त पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि” इति
हेमः) अस्य अस्तीति तस्मिन् ज्वालामालिनि—शिखामलानवति, अविर्तीकृतप्रज्व-
लितांशस्त्रायुक्ते इत्यर्थः [विण० । ज्वालामाला + “व्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०)
इति इनिः] ।

(ज) निष्पन्नं—संसाधितं [निर् + पद + “मतिबुद्धिपूजाऽर्प्यश्च” (३२।१८८
पा०) इत्यादिना वत्समाने क्तः, “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२
पा०) इति प्रातिपदिकदकारस्य निष्ठातकारस्य च नकारः], मे—मम, मया इत्यर्थः
[“क्तस्य च वत्समाने” (२।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि ङ्ङी०] । दिव्यवाण्या—
आकाशवचनेन । नास्ति ऋणं यस्य सः अनृणः,—ऋणविमुक्तः (विण० । बहुव्री०) ।
जीवनाय—प्राणरक्षणार्थं, तृषा—लालसा जीवनतृषा—जीवितपिपासा (४र्थी
तत्प०) । कुटुम्बकं—पोष्यवर्गं, दारापत्यादिकसिति यावत् (“कुटुम्बं पोष्यवर्गं
च” इत्यमरमाला), व्ययीकृत्य—उत्सर्गीकृत्य, विनष्टीकृत्य इत्यर्थः (व्ययीचकार
इतिवत् अर्वापि चिप्रत्ययः, व्यय + क्त + ल्यप्) । जीवयन्—प्राणयन्, रक्षयन् इत्यर्थः

शोभते ; तत् किम् आत्मोपहारेण आस्त्रिकां न प्रीणयामि ?”
इत्यालोच्य स वीरवरस्तां देवीं प्रथमं स्तुत्या उपतस्थे,—“जय
महिषासुरमर्द्दिनि ! तारिणि ! दानवदारिणि ! त्रिशूल-
धारिणि ! विबुधोत्सवकारिणि ! भुवनत्रयधारिणि ! जय मातृ-
वरे ! जगदार्चितचरणे ! शरण्ये ! निःश्रेयसकारिणि ! भक्त-
जनानां, कालि ! कपालिनि ! कङ्कालिनि ! शिवे ! नमोऽस्तु

। जीव + णिच् + शतृ) । न शोभते—न राजते, न युज्यते इत्यर्थः (शुभ + लट्-ते) ।
किं—कथम् ? आत्मोपहारेण—स्वजीवनवर्धनदानेन (करणे श्या०) । प्रीणयामि
—सन्तोषयामि (प्री + णिच् + लट्-मिप्) । आलोच्य—विचिन्त्य (आ + लोच +
ल्यप्) । स्तुत्या—स्तवनं, स्तवपाठपूर्वकमित्यर्थः, उपतस्थे—तत्समीपे तदाभिमुखतया
वा तस्थौ इत्यर्थः, वक्ष्यमाणजन्यत्यादिभक्त्या देवीमास्त्रिकां स्तातुं तत्समीपे तदाभिमुख-
तया वा तस्थौ इति समुदयवाक्यात् [उप + स्था + णिच्-प “उपान्मन्त्रकरणे”
(१।३।२५ पा०) इत्यात्मनेपदम्] , जय—विजयिनी भव इत्यर्थः (जि + लोट्-इ),
मर्द्दिषनामानम् असुरं—देवं, मर्द्दाति—पीडयति इति मर्द्दिषासुरमर्द्दिनि ।—मर्द्दिषा-
सुरघातिनि ! [मर्द्दिषासुर + मृद + यङादित्वात् णिन्ः, ततः स्त्रियां ङीप्, ततः
“अभ्यर्थनद्वीकृत्वः” (७।३।१०७ पा०) इति सम्बुद्धौ दीर्घस्य कृत्वत्वम् । एवं तारिणि
इत्यादावपि कृत्वत्वं बोद्धव्यम्], तारयात—उद्धारयति, पाताकिननानिति शेषः,
तारिणि—निस्तारकर्त्ता ! (पूर्ववत् रूपसिद्धिः) । विबुधानां—देवानाम् (“अमरा
निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः” इत्यमरः), उत्सवम्—आनन्दानुष्ठानं, कारयतीति
सम्बुद्धौ विबुधोत्सवकारिणि !—दैत्यविजयेन देवानामानन्दवर्द्धिनि ! इत्यर्थः । मातृष—
“ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चण्डिकेश्वर
मातरः” ॥ इत्युक्तासु अष्टसु मातृकासु, वरा—श्रेष्ठा, शुभानिशुभवधे तस्या एव देव्याः
प्राधान्येन वर्त्तमानत्वादिति भावः, तत्सम्बोधने मातृवरं ।—मातृकाश्रेष्ठे ! जगता—
जगदार्तिनां, जगदार्तिभरित्यर्थः, अर्चितौ—पूजितौ, चरणौ—पादौ यस्याः तत्सम्बुद्धौ
जगदार्चितचरणे !—त्रिभुवनवन्धितपादपद्मे । शरण्ये—शरण्ये—रक्षणे साध्वी या सा
तत्सम्बोधने शरण्ये !—वाणसमर्थे । [“तत्र साधुः” (४।४।२८ पा०) इति शरण्य +
यत्, स्त्रिया टाप्], नितरां श्रेयः निःश्रेयसं—मोक्षं (“निःश्रेयसन्तु कल्याणभीक्ष्णयोः
शङ्करे पुमान्” इति मेदिनी), करोति—ददातीति तत्सम्बुद्धौ निःश्रेयसकारिणि !

ते, प्रसोदेदानीं शूद्रकस्य नृपतरनेन मदीयेन मस्तकोपहारेण” ।

इति स्तुत्वा स वीरवरः सद्यः तरवारिणं स्वं शिरश्चिच्छेद ।

तदालोक्य स (भ) कृन्नस्थितः शूद्रको नृपः व्याकुलः
सदुःखः साश्चर्यं व्यचिन्तयत्,—“अहो ! न मया ईदृशमन्यत्र
दृष्टं वा श्रुतम् ; साधुनाऽनेन सपरिवारेण मदर्थे दुष्करं कृतम् ।
विचित्रेऽस्मिन् संसारे कोऽन्यः (ज) अनेन समो धीरः ? प्रभो-
रर्थे यः पुत्रादीन् स्वञ्च जीवितं प्रादात् ; एतस्य उपकारस्य
सदृशमुपकारं यदि अहं न कुर्यां, तदा मे प्रभुत्वेन किम् ?
जीवितेन वा पशोरिव किम् ? सत्त्वभ्रंशात् सर्वत्रैव मे अयशो
भविष्यति” । इति सञ्चिन्त्य स राजा कोशात् करबालम्

—कैवल्यदायिनि ! । कपालं—शिरोऽस्थि (“कपालोऽस्त्रौ शिरोऽस्थि स्यात् घटादं-
शकले व्रजे” इति मेदिनी), हस्ते अस्यस्याः इति सम्बोधने कपालानि ।—कर्प-
हस्ते ! अमुगडधारिणि ! इत्यर्थो वा (कपाल + अस्यर्थे इति, स्थिधां ङीप्), कङ्कालम्—
अस्थिमूढः अस्ति अस्याः, गलदंश इति भावः, इति कङ्कालानि ।—अस्थिमालिनि ! ।
ते—तभ्यं [“नमःस्वस्ति—” (२।३।१६ पा०) इति नमःशब्दयोगात् ४र्थो०] ।

(भ) कृन्न—गुप्तस्थाने, स्थितः, —अवस्थितः कृन्नस्थितः,—अन्तरालावस्थितः
(विष्ण० । ७मी तत्प०), यदा,—कृन्न—गुप्तं यथा तथा स्थितः कृन्नस्थितः ।
व्याकुलः,—अधीरः । साधुना—सज्जनेन । मदर्थे—मम निमित्तम् (अर्थेन सह
नित्यम्), दुष्करम्—अन्यः असुकरं [दृ + कृ + “ईषदुःसुष कक्काकक्काधेषु खल्”
(३।३।१२६ पा०) इति खल्] ।

(ज) अनेन समः,—वीरवरेण तुल्यः [“तुल्यार्थैरतलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्य-
तरस्याम्” (२।३।७२ पा०) इत्यनेन तुल्यार्थकसमशब्दयोगात् अनेन इति श्या०] ।
उपकारस्य [तुल्यार्थकसदृशशब्दयोगात् “तुल्यार्थे—” (२।३।७२ पा०) इति सूत्रेण
वेकल्पिकी दृष्टी०], सदृशमुपकारम्—अनुपमुपकारं, प्रत्युपकारमित्यर्थः । प्रभुत्वेन
—राजत्वेनेत्यर्थः (करणं श्या०, निषेधाशङ्क-किशब्दयोगेन श्या० वा) किम् ?—
प्रभुत्वेन न किमपि साध्यते इत्यर्थः । सत्त्वात्—सत्त्वाऽऽख्यगुणभेदात्, उपकारिणः
प्रत्युपकाररूपादिति भावः, भ्रंशः,—खलनं तस्मात् सत्त्वभ्रंशात्—सत्त्वगुणव्यवनात्
(द्विती प्रसी०) ।

(ट) आकृष्य समुपेत्य तां देवीं व्यजिज्ञपत्.—“देवि ! सतत-
मनुपपन्नस्य मम अधुना अनेन शरीरोपहारेण सुप्रीता सती
अनुग्रहं कुरु ; अयं नानागुणयुतो वीरवरः सपरिवारो मदर्थं
त्यक्तकलेवरः साम्प्रतं जीवतु” । इति (ठ) उदीर्य असिना
यावत् स्वं शिरश्छेत्तुं प्रावर्त्तत, तावत् गगनात् भारती उदभूत्,
—“वत्स ! मा साहसं कथाः, अनेन ते सत्त्वेन परितुष्टाऽस्मि,
प्रत्युज्जीवतु अयं सापत्यदारो वीरवरः” । इत्युक्त्वा तस्याम्
(ड) अन्तरिक्षवाचि विरतायामेव स वीरवरः पुच्छेण दुहित्रा
पत्न्या च सह अक्षतशरीरो जीवन्मुत्तस्थौ ।

(ट) आकृष्य—आकर्षणं कृत्वा (आ + कृष + ल्यप्) । अनुपपन्नस्य—
पश्चादवास्थितस्य समीपस्थितस्य वा, शरीरोपहारेण [विण० । अनु + प्र + पठ + क्तः
“वटाभ्यां—” (८.२।४२ पा०) इति पठधातोर्दङ्कारस्य निष्ठातकारस्य च नकारः],
मम (शेषे ६४०) । शरीरोपहारेण—दंष्ट्रबलिग्रहणेनेत्यर्थः (करणे श्या०) । साम्प्रतम्
—अधुनेव (अव्य० । “युक्तार्थमधुनाऽर्थश्च साम्प्रतं सम्प्रयुज्यते” इति शाश्वतः) ।

(ठ) उदीर्य—उच्चाय्य (उत + ईर + ल्यप्) । छेत्तुं—कर्त्तुं (छिद +
तुमुन्), प्रावर्त्तत—उपाकमत (प्र + वृत् + लृङ्-त) । भारती—वाक् (“ब्राह्मी तु
भारती भाषा गौवाक् वाणी सरस्वती” इत्यमरः), उदभूत्—उदभूति (उत +
भृ + लृङ्-ट्) । साहसं—“सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिति स्मृतम्” इत्युक्तलक्षणं
बलपूर्वकमात्महननरूपमविवेककृतं कर्म, दमं वा, आत्महननरूपं दण्डमित्यर्थः
(बलात्कारकृतं कर्म साहसं साहसं दमः” इति शाश्वतः), मा कथाः,—न कुरु
[कृ + “माङि लृङ्” (३।१।७५ पा०) इति माङ्योगे लृङ्-धास् “न माङ्योगे”
(६।४।७४ पा०) इति अङागमप्रतिषेधः “ङ्स्वादेशात्” (८।२।२७ पा०) इति
सिन्धो लोपः] । सत्त्वेन—सत्त्वगुणोत्कर्षेण, व्यवसायेन वा (हितौ श्या० । “सत्त्वं गुणे
पिशाचादौ बलं द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वं व्यवसायासुचित्तैष्वस्ती तु जन्तुषु” ॥ इति
मोदनी) । प्रत्युज्जीवतु—पुनर्जीवतु इत्यर्थः (प्रति + उत + जीव + लोट्-तप्) ।
सापत्यदारैः,—पुत्रकन्याकलत्रैः, सह इति सापत्यदारः,—सपरिजन इत्यर्थः (विण० ।
बहुव्री०) ।

(ड) अन्तरिक्षवाचि—आकाशवाण्यां, विरतायां—निवृत्तायां [भावे ७मी० ।

तदवलोक्य राजा पुनः (ढ) कृन्नविग्रहः हर्षाश्रुपुरया
दृष्ट्या तान् पश्यन् न दृष्टिमाययौ । सोऽपि वीरवरः सुसंश्रित
इव तं पुत्रं पत्नीं दुहितरश्च पश्यन् (ण) विभ्रान्त-
मानसः समभवत्, अपृच्छच्च पृथङ्नामग्रहं तान्,—“कथं
विनष्टा यूयं जीवन्तः पुनरुत्थिताः ? किमयं मे विभ्रमः ?
आहोस्वित् स्वप्नः ? माया वा ? उत देव्या अनुग्रहः ?” । एवं
वदन् स दाराऽपत्यैः,—“देव्यनुग्रहेणैव वयं जीवामः” इति
(त) निजगदे । ततः स वीरवरः “तथा” इति मत्वा तां देवीं

वि + रम + क्तः “अनुदात्तोपदेश—” (६:४।३७ पा०) इति अनुनासिकलोपः ।
ततः स्त्रियां टाप्] । अक्षतं—कुत्रापि आघातमप्राप्तं, शरीरं—गात्रं यस्य तथाभूतः
अक्षतशरीरः,—सम्पूर्णमूर्ध्वदंष्ट्रः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(ढ) कृन्नः,—कृत्तः, विग्रहः,—शरीरं (“शरीरं वर्षा विग्रहः” इत्यमरः)
येन यस्य वा तादृशः कृन्नविग्रहः,—कृतात्मगोपन इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।
हर्षाश्रुणां—सकृदुन्मेषवीरवरस्य पुनर्जीविनलाभजानन्दोत्थनेन जलानां, पूरः,—समूहः,
प्रवाह इति यावत् (“पूरो जलसमूहे स्यात् व्रणमंशुद्धिखाद्यर्थः” इति मेदिनी)
यत्र तादृश्या हर्षाश्रुपुरया—आनन्दास्रप्लावितया (विण० । बहुव्री०), दृष्ट्या—नयनेन
(करणे श्या० । “लोचनं नयनं नेत्रमोक्षणं चक्षुरक्षिणी । दृग्दृष्टौ च” इत्यमरः) ।

(ण) विभ्रान्तं—संश्रितम् (“अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे” इति
हैमः), मानसं—मनः यस्य सः विभ्रान्तमानसः,—किमहमेतान् सत्यमेव जीवितान्
पश्यामि ? उत मे दृष्टिविभ्रमः ? इति संशयान्दोलितचिन्ता इत्यर्थः (विण० ।
बहुव्री०) । पृथक्—प्रत्येकेषां भिन्नं भिन्नं, नाम्नां ग्रहः,—ग्रहणं यस्मिन् तत् पृथङ्नाम-
ग्रहं—पुत्रादीनां प्रत्येकं नामोच्चारं यथा तथा इत्यर्थः (क्रिया विण०) । जीवन्तः,—
प्राणन्तः, जीवनं लभमानाः इत्यर्थः (जीव + शट् + ततः कसि “उमिदचां सर्वनाम-
स्थानेऽधातीः” (७।१।७० पा०) इति मुमागमः] । विभ्रमः,—भ्रान्तिः ? (“विभ्रमो
भ्रान्तिहावयोः” इति शाश्वतः), आहोस्वित्—वितर्कं, यहा,—आहो—विकल्पे,
अथवेत्यर्थः, स्वित्—प्रश्ने. स्वप्नः,—निद्रितावस्थायां विषयानुभवः ? (“स्वप्नो निद्रा-
मुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः” इति वचनात्), माया—इन्द्रजालम् ? उत—अथवा ।

(त) निजगदे—आवभाषे (नि + गद + कश्चिञ् लिट्-ए) ।

प्रणम्य पुत्रदारानादाय कृतार्थो गृहं ययौ । तत्र च तं पुत्रं
ताञ्च भार्यां दुहितरञ्च प्रवेश्य तस्यामेव रात्रौ रात्रिः सिंहद्वार-
मागमत् ।

राजा च शूद्रक एतत् सर्वं दृष्ट्वा अलक्षित एव गत्वा स्वं
प्रासादमारूरोह, पप्रच्छ च,—“कोऽत्र सिंहद्वारे स्थितः ?”
इति । वीरवरः प्रत्यवादीत्,—“प्रभो ! अहं वीरवरस्तिष्ठामि ;
(थ) देवादेशाच्च तां रुदतीं स्त्रियं प्रति गतश्चाहम् ; सा काऽपि
राक्षसी, मम वचसा दृष्ट्वैव कापि प्रनष्टा” इति । एतत्तस्य
वचः श्रुत्वा राजा (द) नितरां विस्मितो दृष्टोदन्तो व्यचिन्त-
यत्,—“अहो ! समुद्रगम्भीरधीरचित्ता मनस्विनः, ये अनन्य-
सामान्यं कर्म कृत्वाऽपि नोद्गिरन्ति” । इत्यालोच्य प्रासादादव-
रुह्य स राजा अन्तःपुरं गत्वा रात्रिशेषम् (ध) अत्यवाहयत् ।

(थ) देवस्य—राज्ञो भवतः (“देवा मेघे सुरे राज्ञि स्यात् नपुंसकमिन्द्रिये”
इति मेदिनी), आदेशात्—नियोगात् देवादेशात्—देवादंशं लब्ध्वा इत्यर्थः (ल्यब्लोपे
धृमी०) । स्त्रियं [“लक्षणेत्यश्रुता—” (१।४।६० पा०) इत्यनेन प्रतिशब्दयोगे
रथा०] । प्रनष्टा—अदर्शनं गता, पलायिता इत्यर्थः (प्र + नष्ट + क्तः “व्रथभम्ज—”
(८।२।३६ पा०) इति षकारादेशः “टुना टुः” (८।४।४१ पा०) इति तकारस्य
टकारः, ततः स्त्रियां टाप्, “नष्टोः घान्तस्य” (८।४।३६ पा०) इति षत्वप्रतिषेधः] ।

(द) नितराम्—अतिशयेन (अव्य०) । दृष्टः,—प्रत्यक्षीकृतः, उदन्तः,—
वृत्तान्तः, आमूलात् सर्वव्यापारः इति यावत् (“वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः उदन्तः स्यात्”
इत्यमरः) येन सः (विष्ण० । बहुव्री०) । अहो !—आश्चर्यम् ! आश्चर्यं त्वञ्च,
एतादृशमनन्यसुखं दुष्करं कर्म कृत्वाऽपि तदप्रकाशनादिति बोद्धव्यम् ; समुद्रः,—
सागर इव, गम्भीरं—गम्भीरम्, अक्षोभ्यमिति यावत्, धीरं—धैर्यवत्, चित्तं—मानसं
येषां ते समुद्रगम्भीरधीरचित्ताः,—सागरवदविचास्यप्रशान्तमानसाः (विष्ण० ।
बहुव्री०), मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः, उदाराग्रयाः इति यावत् [मनम् + “अस्माद्या-
मेधास्रजो विनिः” (१।२।१२१ पा०) इति विनिः] । अनन्यसामान्यम्—अनन्य-
साधारणम् । नोद्गिरन्ति—निजमुखेन न प्रकाशयन्तीत्यर्थः (उत् + गृ + लट्-अन्ति) ।

(ध) अत्यवाहयत्—अथापयत् (अति + वह + णिच् + लङ्-दृ) ।

अथ प्रातः (न) आस्थानसमये दर्शनार्थमुपगते वीरवरे स्थिते दृष्टो राजा सर्वेभ्यो मन्त्रिभ्यः अन्येभ्यश्च तं रात्रिहत्तान्तमवर्णयत् । सर्वे सविस्मयाः (प) मोहिताश्च वीरवरगुणश्रवणेन तत्क्षणमभवन्, प्राशशंसुश्च,—“साधु साधु” इति । ततो राजा वीरवरश्च (फ) अन्योऽन्यं तुल्यविभवौ सुखमासाताम् ।

इति कथामाख्याय वेतालस्तं त्रिविक्रमसेनं नृपमपृच्छत्,—“राजन् ! (ब) एतेषु कोऽधिकस्ते मतः ? यदि जानन्न वक्ष्यामि, तदा पूर्वं एव स शापः सेत्स्यति” । एतदाकर्ण्य स राजा तं वेतालमभाषत,—(भ) “देवयोने ! एतेषु सर्वेषु राजा शूद्रक एव समधिकः प्रवरः” इति । वेतालोऽब्रवीत्,—नृपते ! कथं वीरवरो न ? यस्य तुल्यः पृथिव्यां सेवको न विद्यते ; तत्पत्नी वा कथं समधिकेति न (म) प्रशस्यते ? या

(न) आस्थानसमये—सभाकाले (“समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं पुंनपुंसकयोः सदः” ॥ इत्यमरः) । अवर्णयत्—अकथयत् (वर्ण + णिच् + लङ्-ट्) ।

(प) मोहिताः,—विमुग्धचित्ता इत्यर्थः (मुह + णिच् + क्तः) । प्राशशंसुः,—तुष्टुवुः (प्र + आ + शंस + लिट्-उम्) ।

(फ) अन्योऽन्यं—परस्परं, तुल्यः,—सदृशः, विभवः,—सम्पद यथोक्तौ तुल्यविभवौ—समानैश्वर्यौ (विष्णु० । बहुव्री०), राजा तस्मै वीरवराय अर्द्धराज्यं विभज्य दत्तवान्, तेन च तुल्यविभवत्वं तयोः सञ्जातमिति भावः । आसाताम्—अतिष्ठताम् (आस + लङ्-आताम्) ।

(ब) एतेषु (निर्द्धारणे ७मी०) । ते—तव, त्वयेत्यर्थः (मत इति वर्तमानविहितकप्रत्यययोगात् कर्त्तरि ६४ी०), मतः,—ज्ञातः, गणित इत्यर्थः [मन + “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (१।२।१८८ पा०) इति वर्तमाने क्तः] । पूर्वं एव स शापः,—मस्तकस्फुटनरूपः, सेत्स्यति—सफलौभविष्यति (सिध + लृट्-स्यति) ।

(भ) देवयोने !—देवांशसम्भूत ! । प्रवरः,—श्रेष्ठः ।

(म) प्रशस्यते ?—स्तूयते ? [प्र + शन्स + कर्मणि लट्-ते “अनिदितां

सूनोः पशूपहारतां प्रत्यक्षं दृष्ट्वाऽपि न धैर्यात् प्रच्युताऽऽसीत् ;
 स वा पुत्रः शक्तिधरः कथं नाभ्यधिकः ? यस्य बालस्यापि सत-
 स्तादृशः सत्त्वात्कर्षः । तत् कथमेकं शूद्रकं नृपं त्वं प्रवरं
 भाषसे ?” । इत्युक्तवन्तं वेतालं स नृपः पुनरवादीत्,—(य) “कुल-
 पुत्रो वीरवरस्तादृक् न, तस्य प्राणैः सुतैः दारैश्च स्वामिसंरक्षणं
 कार्यम् ; तस्य च पत्नी कुलजा साध्वी पतिप्राणा भर्तृवर्त्मानु-
 सरन्ती धर्ममेव पालितवती ; शक्तिधरोऽपि तयार्जातस्तादृश
 एव, यादृशास्तन्तवः तादृश एव पटो जायते । येषां भृत्यानां
 प्राणैः नृपेण आत्मा रक्ष्यते, तेषामर्थं प्राणांस्त्यजन् शूद्रक एव

इह उपधाया किञ्चित्” (६।४।२४ पा०) इति उपधानकारलोपः] । सूनोः,—
 पुत्रस्य, पशुवत्—कागवत् (“पशुर्भृगादौ कृगन्ते पशु दृष्ट्यायंमव्ययम्” इति शाश्वतः),
 उपहारताम्—उपायनतां, देवीसमीपे बालरूपतामित्यर्थः, पशूपहारतां—कागवत्
 आसन्नभनीयत्वमिति यावत् । प्रच्युता—प्रभृष्टा, आसीत्—अभवत् [अस + लङ् द
 “अस्तिचिचोऽपृक्तं” (७।१।८६ पा०) इति ङङागमः] । सतः,—भवतः [अस + शत
 “अक्षोरलोपः” (६।४।१११ पा०) इति प्रातिपदिकस्य अकारलोपः, तस्य] । सत्त्वस्य
 —मनसः, सत्त्वगुणस्य वा व्यवसायस्य वा, उत्कर्षः,—आधिक्यं सत्त्वोत्कर्षः,—प्रशस्त-
 चित्तता, सत्त्वगुणाधिक्यं वा सङ्कल्पदाक्यं वा ।

(य) कुलपुत्रः,—सत्कुलसम्भूतः, कुलीन इत्यर्थः । कुलजा—सत्कुलोत्पन्ना ।
 भर्तृवर्त्म—पतिमार्गं, स्वामिना अवलम्बितं पत्याममित्यर्थः । धर्ममेव—पातिव्रत्य
 धर्ममेव, पतिव्रतायाः पत्याचारानुमोदनस्य सर्वथा कर्तव्यत्वादिति भावः, “पतिं
 या नाभिचरति मर्णावाक्कायसंयता । सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति
 चोच्यते” ॥ इति स्मरणान्न ; पालितवती—रक्षितवती [पा + णिच् + क्तवतुः
 “पातेर्णो लुक् वक्तव्यः” (वा०) इति लुक् ततः “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति
 ङीष्] । तथाः,—तादृश्याः मातापित्रोः । तन्तवः,—सूत्राणि । पटः,—वस्त्रं (“पट-
 श्विवपटं वस्त्रंऽस्त्री पियालद्रुमे पुमान्” इति मेदिनी), यथा शुभसूत्रनिर्मितं वस्त्रं
 शुभमेव भवति, यथा वा रक्तादिसूत्रनिर्मितं वसनं रक्तादिवर्णमेव भवति, एवं
 यादृशमातापितृभ्यां जायते, पुत्राऽपि तादृशगुणसम्पन्ना भवति, अतः वीरवर-
 सत्यवतीभ्यां जातस्य पुत्रस्य तादृशगुणसम्पन्नता एव युक्ता इति भावः ।

सर्वेषु (र) विशिष्यते” । इति वचः समाकर्ण्य स वेतालः नृपतेः
(ल) अंसादलक्षितः सहसा निजाऽऽवामं ययौ । राजाऽपि
तस्माद्यया (व) अनुचलितोऽपि तस्यामेव निशि पुनस्तमानेन
मतिमकरोत् ।

अथ पञ्चमकथा ।

ततश्च स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनः शिंशपात्रो
(क) अन्तिकमभ्येत्य, तथैव लब्धमानं नरशरीरं तं वेताल-
मवतार्य, तस्य बहुना वैकृतेनापि निर्भीकः सत्वरमागन्तुं
प्रवृत्तः । आगच्छन्तं तूष्णीं पथि पूर्ववत् स वेतालः प्रावदत्,—

(र) विशिष्यते—विशिष्टो भवति, प्रवरत्नेन गणनीयो भवतीत्यर्थः (वि +
शिष + कर्म्मकर्त्तरि लट्-ते) ।

(ल) अंसात्—स्वप्नात् (अपा० ध्रुमी० । “स्वप्नो मुञ्जशिरोऽसोऽस्त्री”
इत्यमरः) ।

(व) अनुचलितोऽपि—अचञ्चल एव, धैर्यमाश्रित एवेत्यर्थः (न + उत् +
चल + क्तः), अपिरत्र एवार्थः ।

(क) अन्तिकं—समीपं [“दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” (२।३।३५ पा०)
इति रया०], अभ्येत्य—अभिगम्य [अभि + आ + इ + ल्यप् “ऋक्स्य पिति कृति
तक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । नरशरीरं—मानवदेहं, मृतदेहमिति यावत्,
गच्छति—आगच्छते इति तादृशं नरशरीरं—मृतदेहाधिष्ठितमिति यावत् [उप
पटस० । नरशरीर + गम + “अन्यथापि दृश्यते इति वक्तव्यम्” (वा०) इति ऊः] ।
वैकृतेन—विकृतिभावेन, बीभत्सरूपप्रदर्शनादिना इति यावत् । प्रवृत्तः—प्रारंभे
(प्र + वृत् + लिट्-प्) ।

“राजन् ! (ख) अभिनिविष्टोऽसि, दृष्टिप्रियोऽसि च ; तत्तव चित्तविनोदाय कथामपरां कथयामि शृणु.—

अख्युज्जयिनी नाम (ग) भुवनविश्रुता नगरी ; तस्यां पुण्यमेना राजा अभूत्, तस्य प्रियोऽनुजीवी अमात्यो हरि-
स्वामीति मङ्गलानुक्तो विप्रः प्रतिवसति स्म । तस्य (घ) गृह-
पतेरनुरूपायां भार्यायां सुमदृशः देवस्वामी नाम पुत्रोऽजा-
यत ; एका च असामान्यरूपलावण्याविश्रुता सोमप्रभा नाम
अन्वर्थनाम्नो कन्या उदपद्यत । सा एकदा (ङ) शैशवाति-
क्रान्ता रूपात्कर्षाभिमानवती मातुर्मुखेन पितरं भ्रातरञ्च

(ख) अभिनिविष्टः,—कत्तये कर्मणि आशङ्कान्वितः, दृढमङ्गल्यः इति
यावत् (विण० । अभि + नि + विष्ट + क्तः) । दृष्टिप्रियः,—नेत्रमुभयः ।

(ग) भुवनेषु—लोकेषु, विश्रुता—विख्याता भुवनविश्रुता—जगदिदृता
(७मी तत्प०) । अनुजीवी—सर्वकः, अनुक्षणं पार्श्वं च इति
भावः [अनु + जीव + “सुप्यजातो णिनिस्तान्छीन्ये” (३२७८ पा०) इति
णिनि] । मङ्गलः,—उत्तमैः, गुणैः,—दयादांक्षण्यादिभिः, अलङ्कृतः,—भूषितः
मङ्गलानुक्तः,—विशेषानुत्तमगुणावात्मनस्त्रितः (विण० । इया तत्प०) ।

(घ) गृहपतेः,—मादृशः, सदाऽव्रादिदानगृहस्थस्येत्यर्थः (“भवेत् गृहपतिः
पुंसि गृहस्थेऽपि च सर्वाणि” इति मीदनी), अनुरूपायां—मदृश्या, विवधमङ्गला-
लङ्कतायामित्यर्थः । सुमदृशः,—पितरविकल्पानुरूप इत्यर्थः । असामान्येन—
असाधारणेन, लोकोत्तरेणेत्यर्थः, रूपेण—मौन्दर्थेण, लावण्येन—“सुक्ताफलेषु
क्तावायास्तरत्नत्वमिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिदोच्यते” ॥ इत्युक्त-
त्वज्ञेन कान्तिविशेषेण च, विश्रुता—प्रथिता असामान्यरूपलावण्याविश्रुता—
अकौटिकमौन्दर्थेण सर्वलोकविख्याता (विण० । इया तत्प०), सोमस्य—चन्द्रस्य,
प्रमेव प्रभा—कान्तिः यस्याः सा सोमप्रभा । अन्वर्थम्—अर्थानुरूपं, सोमप्रभा इति
संज्ञायाः साधकसम्पादकमित्यर्थः, नाम—संज्ञा यस्याः सा अन्वर्थनाम्नी—साधकनाम्नी
(विण० । बहुव्री०) । उदपद्यत—समजायत (उत + पट + लुङ्-तम्) ।

(ङ) शैशवं—बाल्यभावम्, अतिक्रान्ता—अतीता शैशवातिक्रान्ता—उत्तीर्ण-
बाल्यावस्था, प्राप्तयौवना इति भावः (विण० । इया तत्प०), यदा,—शैशवम्

अगाद,—“शूराय ज्ञानिने विज्ञानिने वा अहं देया, अन्यस्मै दत्ताऽहं न जीवामि” इति ।

तटाकण्यं पिता तस्याः तादृशं वरं (च) चिन्वन् यावत् चिन्तामलमापेदे, तावत् स पुण्यमेनेन राज्ञा दार्क्षिणात्यस्य कस्यचित् नृपस्य अन्तिकं सन्निविद्यहाय दौत्ये प्रहितः । तत्र च कृतकार्यं तं कश्चित् ब्राह्मणयुवा (छ) श्रुततर्द्दहितरूप-
अतिक्रान्तं यस्याः सा (बहुव्री०) । कपोत्कर्षण—सौन्दर्यातिशयेन, कपोत्कर्षाद्वा, अभिमानवती—गर्विता कपोत्कर्षाभिमानवती—सौन्दर्यदार्पिता (विष्णु० । उवा तत्पु० धूमो तत्पु० वा) । ज्ञानिने—प्रशस्तज्ञानवते पाण्डिताय, दैवज्ञाय इति वा (“ज्ञानी स्यात् प्सि दैवज्ञं ज्ञानयुक्तोऽन्यालिङ्गकः” इति मैट्टिनो), विज्ञानिने—विज्ञानवते, शिल्पविद्यायां शास्त्रविद्यायाश्च विशिष्टज्ञानयुक्ताय इत्यर्थः (“विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः), यदा,—विज्ञानिने—कस्मिंश्चिन्, जीविकानिर्वाहोपयोगि-
कस्मिंश्चिन् इत्यर्थः (“विज्ञानं ज्ञानकस्मिंश्चिन्” इति मैट्टिनो), शूराय इति शेषः । देया—सम्पदानोया, तादृशं वरणाहं परिणेतव्या इत्यर्थः [टा+“अप्पो यत्” (३११७ पा०) इति यत्, “इदं यत्” (६४६५ पा०) इति आकारान्तरं परः इत्, ततः आकारेण ईकारस्य एकारः] ।

(च) चिन्वन्—अनुसन्धन, अन्वेषणं कुर्वन्निमित्तं (चि+शतृ) । अन्—
पठ्याप्तम्, अन्त्यार्थमित्यर्थः, निरर्थकमिति वा (अन्य० । “अन्तं भक्षणपठ्याप्तित्वात् निरर्थकं । अन्तं शक्तौ च निहिष्टम्” इति विश्वः), विवाहकर्मणः देवायत्तत्वात् तांश्चलायां निरर्थक्यमवधातव्यम् । यदा,—चिन्तामलं—चिन्तया मार्तण्ड-
मित्यर्थः, आपेदे—प्राप [आ+पठ+लिट् ए “अत एकहलस्योऽनादेशादांलटि” (६४१२० पा०) इति एत्वाभ्यासलोपौ] । सन्धिः,—राज्ञां षड्गुणान्तर्गतः परस्परमिलनार्थं मैत्रीकरणरूपव्यापारः, विग्रहः,—यज्ञं, सन्धियं विग्रहयं तयोः समाहारः सन्निविद्यहं [“विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” (२४१३ पा०) इति एकवद्भावः] तस्मां सन्निविद्यहाय—सन्निवां कर्तव्यः, विग्रहा वा सद्वृत्तित्यर्थः इति निश्चेत्तमित्यर्थः [“क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२३१४ पा०) इति ४ र्थी०], दूतस्य कर्म दौत्यं तस्मिन् दौत्ये—दूतकर्मणि [दूत+“गणवचन-
ब्राह्मणादिभ्यः—” (५११२४ पा०) इति ष्यञ्] ।

(छ) श्रुता—आकर्षिता, तस्य—अमात्यस्य, दुहितुः,—कन्यायाः, उपसम्पत्

सम्पत् अभ्येत्य तां सुतामयाचत । स च तमब्रवीत्,—“मत्सुता
विज्ञानिनो ज्ञानिनो वा शूरात् अन्यं पतिं नेच्छति, तेषां
(ज) मध्यात् भवान् कः ? कथय” इति । स ब्राह्मणो-
ऽवदत्,—“अहं विज्ञानं जानामि” । “तर्हि तत् दर्शय” इति
तेनोक्तः स विज्ञानी (भ) स्वयुक्त्या खेचरं रथं कल्पयामास,
दर्शयामास च तत्र मायायन्त्ररथे तं हरिस्वामिनमारोप्य नौत्वा
च स्वर्गादोन् लोकान् ; आनिनाय च तुष्टं तं दाक्षिणात्यस्य
नृपतेः कटकं, यत्र स स्वकार्यार्थमायात इति । ततः स हरि-
स्वामौ (ज) तस्मै तां सुतां प्रतिशुश्राव, सप्तमेऽहनि च वैवा-
हिकलग्नं निश्चिकाय ।

—सौन्दर्यविभवः येन सः श्रुततद्दृष्टिरूपसम्पत्—कर्णगोचरोक्ततर्मान्ततनयासौन्दर्य-
योः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ज) मध्यात्—मध्ये इत्यर्थः (निर्द्धारणे प्रसी०) ।

(भ) स्वस्य—आत्मनः, युक्त्या—योगेन, युक्त्यनुसारेण इत्यर्थः स्वयुक्त्या—
निजमनःकल्पनाऽनुसारेण (करणे श्या०), खे—आकाशं, चरति—भ्रमांत इति
खेचरस्तं खेचरम्—आकाशगं [खे + चर + “चरेष्टः” (३२।१६ पा०) इति टः,
“तत्पुरुषे क्वांत बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इति सप्तम्या अलुक्] । कल्पयामास—
निर्मामौ (कृप + णिच् + लिट्-णल्) । मायया—बुद्ध्या, स्वबुद्धप्रभ वेगेत्यर्थः (“माया
स्यात् शास्त्ररीबुद्धीः” इति मोदनी), उद्गावितं यत् यन्मं तद्वयुक्ते रथे—स्यन्दने
मायायन्त्ररथे—स्वबुद्धिनिर्मितयन्त्रचालितरथे (शाकपा०) । आनिनाय—प्रापयामास
(आ + नी + लिट्-णल्) । कटकं—राजधानी (“राजधान्यां गिरिरङ्गे बलये कटकं
विदुः” इति शाश्वतः) । आयातः,—आगतः (आ + या + क्तः) ।

(ज) तस्मै—ब्राह्मणयूने [“प्रत्याङ्म्यां युवः पूर्वस्य कर्मा” (१।४।४० पा०)
इत्यनेन तस्मै इति प्रवर्तनरूपस्य पूर्वव्यापारस्य कर्तुः सम्प्रदानत्वात् ४र्थी०] । प्रतिशुश्राव
—प्रतिजज्ञे, ब्राह्मणयूना ‘मच्छं ते सुतां देहि’ इति प्रवर्तितः ‘तुभ्यं मे तनयां
दास्यामि’ इति अङ्गीचकार इत्यर्थः (प्रति + श्रु + लिट्-णल्) । वैवाहिकं—विवाह-
सम्पादनाहं, लग्नं—मेषादिराशीनामुदयः, शुभमुद्गमः इत्यर्थः, उद्देष्ट्यति इति श्रवः,
निश्चिकाय—निर्णिनाय, निरूपयामास इत्यर्थः [निर् + चि + लिट्-णल् “विभाषा

तस्मिंश्च काले उज्जयिन्याम् अन्येन द्विजकुमारेण तत्पत्नी
देवस्वामी (ट) तत्स्वमारमयाचत । तेनापि,—“ज्ञानि-
विज्ञानिशूरेभ्यो नान्यं पतिं मे स्वमा (ठ) कामयते” इति
विज्ञापितः स आत्मानं शूरमभ्यधात् । ततो (ड) दर्शितशस्त्रास्त्र-
विद्याय तस्मै शूराय स देवस्वामी निजानुजां दातुं प्रतिपेदे ;
कृतनिश्चयश्च मातुः परोक्षं गणकवचनात् सप्तमेऽङ्गि विवाहं
निर्णिनाय च ।

चेः” (७३५८ पा०) इति लिजः कर्मण] . अद्य प्रभृति सप्तमदिवसे विवाहोपयोगो
शुभराशिर्दृश्यति इति निश्चिकाय इति सरलार्थः ।

(ट) तस्य—देवस्वामिनः, स्वमार—भगिनीं तत्स्वमार—देवस्वामि-
मोदराम, अयाचत—प्राप्यत (याच + कर्मणि लङ्-त । याचिदङ्कर्मकत्वात्
अप्रधाने देवस्वामी इति उक्ते कर्मणि १मा०) ।

(ठ) कामयते—प्राप्यते [कम + “कर्मणिङ्” (३१३० पा०) इति
स्वार्थे णिङ् + लट्-ते] । विज्ञापितः,—निवेदितः (विण० । वि + ज्ञा + णिच् + क्तः) ।
अभ्यधात्—अचीकथत् [अभि + धा + लुङ्-द् “गातस्या—” (२४७७ पा०)
इति मिथो लुक्] ।

(ड) शस्यते—घातते अनेनेति शस्त्रं—समीपस्थानामरीणां हननसाधनखड्गा-
द्यायुधजातम्, अस्यते—क्षिप्यते, दूरस्थानरौन् लक्ष्यीकृत्य इति भावः, यत् तत्
अस्त्रं—दृष्ट्वा क्षिप्य शराद्यायुधजात, यदा,—अस्यन्ते—क्षिप्यन्ते, बाणा इति शेषः,
अनेन इति अस्त्र—धनुरादिकं, दर्शिता शस्त्राणाम् अस्त्राणाञ्च विद्या—ज्ञान येन
तस्मै दर्शितशस्त्रास्त्रविद्याय—प्रदर्शितशस्त्रास्त्रांशज्ञानैपुण्याय (विण० । बहुव्री०) ।
प्रतिपेदे—अङ्गीचकार (“प्रतिपद्येऽन्यलिङ्गः स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति
मेदिनी । प्रति + पद + लिट्-ए) ; कृतः,—विहितः, निश्चयः,—निर्णयः,
भगिनोदानाय स्थिरसङ्कल्पः इति भावः, येन सः कृतनिश्चयः,—दृढसङ्कल्प इत्यर्थः ।
अस्याः परं परोक्षम्—अप्रत्यक्षं (पर + आच् “प्रतिपरसमनृभ्योऽच्” (ग०)
इति टच्, “यस्येति च” (६४१४८ पा०) इति अच्चाः इकारलोपः, निपातनात्
परस्य ओकारादेशश्च], गणकवचनात्—दैवज्ञवचनं सुत्वा इत्यर्थः (ल्यङ्लोपे
५मी०) । निर्णिनाय—निश्चिकाय (निर् + नी + लिट् णल्) ।

एतस्मिन्नन्तरे हरिस्वामिभार्या च केनाप्यपरैण (ठ) द्विज-
यूना सुतां याचिता प्राव्रवीत्,—“वक्ष ! ज्ञानी विज्ञानी शूरो
वा मम कन्यां वोढुमर्हति, नान्यः, तत् त्वमेतेषु कः ?
उच्यताम्” इति । साऽब्रवीत्,—“अहं ज्ञानी” इति । ततः
मा (ण) भूतं भविष्यच्च पृष्ट्वा ज्ञानिनं निश्चित्य तस्मै सुतां
दातुं तद्विभ्रे सप्तमेऽङ्गि प्रत्यशृणोत् ।

अन्येद्युश्च हरिस्वामी समागत्य (त) यथाकृतं सर्वं पत्नैः
पुत्राय च समाचख्यौ । सा च स च स्वं स्वं कृतं तत् सर्वं
पृथक् पृथक् तस्मै अबोचत् । इत्थं स हरिस्वामी तयाणां
वराणां (थ) निमन्त्रणात् नितरां व्याकुलः समपद्यत ।

(ठ) द्विजयूना—तद्विषयविशेषेण । याचिता—प्रार्थिता (विण० । याच + क्तः, स्विधा टाप्, याचिर्हिकर्मकस्य हरिस्वामिभार्या इति अप्रधाने कर्माणि उक्ते १मा०) ।
वोढुं—परिणेतु [वृद्ध + तुमुन् “हो ढः” (पा० २।३१ पा०) इति ह्रस्व द्वे कृते “भृष-
क्तथोऽर्धो धः” (पा० २।४० पा०) इति तस्य धे कृते “सहिवहोरोदवर्णम्” (६।३।११२
पा०) इति वहंरकारस्य षोत्वे “एना एः” (पा० ४।४१ पा०) इति धस्य द्वे कृते
“टो द्वे लोपः” (पा० ३।१३ पा०) इति पूर्वटकारलोपः], अर्हति—युज्यते (अर्ह
+ लट्-तिप्) ।

(ण) भूतम्—अतीतम्, गतवृत्तान्तमिति यावत्, भविष्यम्—आगामिनं,
भाविवृत्तान्तमिति यावत् । निश्चित्य—निर्णीय [निर् + चि + ल्यप् “ऋषस्य पितृ
कृति—” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । तस्मात्—दिवसात्, भिन्ने—पृथग्भूते तद्विभ्रे
—तद्विवसव्यतिरिक्ते, यस्मिन् दिने प्रतिश्रुतिमकरोत्, तद्दिनं त्यक्त्वा इत्यर्थः । प्रत्य-
शृणोत्—प्रत्यजानीत्, प्रतिश्रुतवती इत्यर्थः [प्रति + श्रु + लङ्-ट् “श्रुवः श्र च”
(३।१।७४ पा०) इति श्रुधातोः आदेशः] ।

(त) कृतमर्नातकस्य इति यथाकृतं—दाक्षिणात्ये यत् यत् कर्म कृतं तत्
इत्यर्थः (अनतिक्रमणे अव्ययी०) । समाचख्यौ—आवभाषे [सम् + आ + ख्या +
लिट्-णल् “आत ओ णलः” (७।१।३४ पा०) इति णल ओकारभावः] ।

(थ) निमन्त्रणात्—मङ्गलमागत्य मम कन्यायाः पाणिगृहीतो भव, इत्येवं
सत्कारपूर्वकनियोगकरणात् इत्यर्थः (इतौ ध्रुमी०) ।

अथ सप्तमे दिने आगते तं त्रय एव वराः हरिस्वामिनो
गृहमाययुः । (ढ) चित्रमहो ! तत्कालं सा सोमप्रभा कापि
गता । तटाकर्ण्य ज्ञानी अवदत्,—“राक्षसेनापहृत्य (ध) धूम्र-
शिखाऽऽख्येन विभ्याटव्यां निजां वसतिं नीता” । इति ज्ञानिना-
ऽभिहितो हरिस्वामी भीतः तं विज्ञानिनम् उपायं पप्रच्छ ।
स च पूर्ववत् सर्वास्त्रसंयुतं रथं कृत्वा तं हरिस्वामिनं तौ च
ज्ञानिशूरो तत्क्षणं विभ्याटवीं प्रापयामास । तत्र ज्ञानिना
(न) समाख्यातां तस्य राक्षसस्य वसतिं प्राप्य, स शूरः हरि-
स्वामिना सह तं राक्षसं कृद्धं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं योधयामास ।
तदा तयोर्मानुषराक्षसयोः (प) चित्रास्त्रयोधिनीः रामराव-
णयोरिव स्त्र्यर्थं महत् युद्धमवर्त्तत, क्षणेन च स शूरः सङ्ग्राम-
दुद्धेरस्यापि तस्य रक्षसः शिरः अर्द्धचन्द्रेण बाणेनाच्छिन्नत् ।

(ढ) चित्रम—आययम्, अहो—विस्मयद्योतकमव्ययम् ।

(ध) धूम्रशिखः आख्या—नाम यस्य तेन धूम्रशिखाऽऽख्येन—धूम्रशिखनाम्ना
(विष्ण० । बहुव्री०) । वसतिं—निकेतनं, गृहमित्यर्थः (“वसतिः स्यात् स्त्रियां वासं
यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी), नीता—प्रापिता (नयतेर्द्विकर्मकस्य सा इति
सक्ते प्रधानकर्मणि १मा०) ।

(न) समाख्यातां—कथितां (विष्ण० । सम् + आ + ख्या + क्तः, स्त्रियां
टाप् ताम्) । ज्ञातः,—विदितः, वृत्तान्तः,—सर्वा वार्ता येन तथाभूत ज्ञातवृत्तान्तः
(बहुव्री०), स चासौ निर्गतश्चेति तं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं—विदितवृत्तान्ततया बाह-
रागतमित्यर्थः (विष्ण० । कर्मधा०), योधयामास—सङ्ग्रामयामास, युद्धं कारयामास
इत्यर्थः [युध + णिच् + लिट्-णल् । “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यनेन
अणिकर्तुः राक्षसस्य णौ कर्मत्वम्] ; राक्षसः युयुधे, शूरस्तं राक्षसं योधयामासेत्यर्थः ।

(प) चित्रेण—अङ्गुलेन, विस्मयजनकेनेत्यर्थः, यदा,—चित्रम्—अद्भुतं यथा
तथा, अस्त्रेण युध्येते यौ तयोः चित्रास्त्रयोधिनीः,—मानाविधास्त्रेण युध्यमानयो-
रित्यर्थः (चित्रास्त्र + युध + यहादित्वात् णिनिः) । स्त्रियै इदं स्त्र्यर्थं—स्त्रीनामत्तम्
[“अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलङ्घता च इति वक्तव्यम्” (वा०) इति नित्यसमासः] ।

अथ रक्षसि हते प्राप्तां तां सोमप्रभामादाय (फ) विज्ञानिरथेन ते सर्वे ततः उज्जयिनीं प्रत्यागमन् ।

अथ हरिस्वामिगृहप्राप्तानां तेषां त्रयाणां लग्ने (ब) सम्प्राप्ते महान् विवादः प्रादुरभूत् । ज्ञानी अवदत्,—“यद्यहम् इमां ज्ञानबलेन न (भ) जानीयां, तदा कथमियं गूढस्था प्राप्येत ? अतः मङ्गमेवैषा देया” इति । विज्ञानी अवीचत्,—“यद्यहं (म) व्यामरथं न कुर्यां, तदा देवानामिव तत्र गतागतं कथं तत्क्षणं स्यात् ? कथं वा तेन रथिना रथयुद्धं स्यात् ? तस्मान्मङ्गमेवेयं दातव्या” इति । शूरोऽब्रवीत्,—“यद्यहं तं राक्षसं रणे न (य) हन्यां, तदा युवाभ्यां यत्ने कृतेऽपि क एनामानयेत् ? तन्मङ्गमेव कन्येयं दातव्या” । इति तेषु (र) विवादमानेषु हरिस्वामी क्षणमुध्वभ्रान्तमानमस्तूष्णीमामोत्” ।

सङ्ग्रामे—युद्धे, दुःखेन प्रियते असौ इति तस्य सङ्ग्रामदुःखं—रणदुःखं, युद्धे दुर्जेयस्येत्यर्थः । रक्षसः,—राक्षसस्य । अहंचन्द्रेण—अहंचन्द्रनाम्ना । अक्लृप्तत्—अक्लृप्तत् (क्लृ + लङ्) ।

(फ) विज्ञानिना निर्मितः रथः विज्ञानिरथः तेन विज्ञानिरथेन (शाकपाणि०) । ततः,—तस्मात् स्थानात् ।

(ब) सम्प्राप्ते—समुपस्थिते । प्रादुरभूत्—समजनि (प्रादूर् + भू + लुङ्) ।

(भ) जानीयाम्—उपलभेय (ज्ञा + लिङ्-याम्) । गूढे—रहसि, (“गूढं रहसि गुह्ये च न ह्याः संवृते विभु” इति मैदिनी), तिहात—वर्तते या सा गूढस्था—अज्ञातप्रदेशस्थिता इत्यर्थः [गूढ + स्था + “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः], प्राप्येत—अधिगम्येत (प्र + आप + कर्माणि लिङ्-इत्) । मङ्गं (सम्प्र० ४र्थी०) ।

(म) व्यामरथं—व्यामयानं, विमानमित्यर्थः । आदौ गतं पश्चात् आगतं गतागतं—गमनागमनं (स्नातानुलिप्तवत् स०) । रथिना—रथारोहिणा राक्षसेन सह इत्यर्थः, रथस्थेनारिणा रथस्थस्यैव युद्धस्य युद्धनौतित्वादिति भावः ।

(य) हन्यां—वधेय (हन + लिङ्-याम्) । आनयेत्—प्रापयेत्, उज्जयिनी-निर्मितं शेषः (आ + नी + लिङ्-यात्) ।

(र) विवादमानेषु—परस्परं विवदं कथयन्तु इत्यर्थः [भावे ७मी० । वि + वद

इति कथामाख्याय वेतालः राजानं पप्रच्छ,—“राजन् ! एतेषु कस्मै सा देयेति भवान् वदतु, यदि जानन् न वदित्यति, तदा ते मूर्खा शतधा स्फुटित्यति” । इति वेतालवचः समाकर्ण्य राजा मौनं (ल) विहाय प्रत्यभाषत,—“शूराय सा प्रदातव्या, येन देहपणोद्यमात् बाहुबलेन तं राक्षसं जित्वा कन्या समुपार्जिता ; ज्ञानिविज्ञानिनौ तु विधात्रा अस्य महायौ नियोजितौ । पश्य, (व) गणकतच्चाणौ किं परोपकरणाय न ?” ।

+ शानच् “विभाषा विप्रलापे” (१।३।५० पा०) इति आत्मनेपदम्] । ज्ञानं—ज्ञानकालं, मुग्धं—विमूढं (“मुग्धः सुन्दरमूढयोः” इति विश्वः), कर्तव्यानर्थाद्यमत्वादिति भावः, भास्तं—सञ्चलमिति यावत्, मानसं—मनः यस्य तादृशः अणुमुग्धभान्तमानसः,—कियत्कालं विह्वलचित्तः सन् इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ल) विहाय—त्यक्त्वा (वि + हा + ल्यप्) । दंडः,—आत्मशरीरमेव, पणः,—मूल्यं, यथा,—पराजये निजशरीरमेव पातयिष्यामि इत्येवं निश्चयविशेषः इत्यर्थः, तं य उद्यमः,—शत्रुविनाशोद्योगः तस्मात् देहपणोद्यमात्—कार्यं वा साधयेयं, शरीरं वा पातयेयम् इति बुद्ध्या स्वशरीरमपि एतत्कार्यसिद्धेः मूल्यमित्येतत् निश्चित्य रिपुविनाशोद्योगं कृत्वेत्यर्थः (ल्यब्लोपे धूमौ०) । जित्वा—पराभूय (जि + क्त्वा) । समुपार्जिता—समानीता इत्यर्थः (सम् + उप + अर्ज + णिच् + क्तः स्त्रिया टाप्) । महायौ—सहचरौ, साहाय्यकारिणौ इत्यर्थः, नियोजितौ—अवधारितौ प्ररितौ वा (नि + युज + णिच् + क्तः, तौ) ।

(व) गणकः,—देवज्ञः, ज्ञानीत्यर्थः (“सांवत्सरो ज्योतिर्विकी देवज्ञगणकावपि । स्युर्भौहृत्किंमौहृत्संज्ञानिकात्तान्तिका अपि” ॥ इत्यमरः), तच्चा—रथकारः, विज्ञानीति यावत् (“तच्चा तु वृद्धं किंस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट्” इत्यमरः), गणकश्च तच्चा च तौ गणकतच्चाणौ—दैवज्ञरथकारौ, ज्ञानिविज्ञानिनौ इति यावत् (इन्द्र०) । परंषाम्—अन्येषां, राजादीनामिति भावः, उपकरणाय—कार्यसाधनाङ्गविशेषाय इत्यर्थः (तादर्थ्ये ४र्थी०), न ? इत्यत्र भवतीति शेषः, अपि तु भवत्येव इति नञा निर्दिष्टायाः कार्कोरथः ; राजानः राजसदृशा वा यदा प्रयान्ति, तदा ज्ञानिनो शुभलग्न गमनफलादिकञ्च निर्दिश्य वदन्ति, रथकारनिर्मितरथमारुह्य च यान्ति, अतस्त्वयिः उपकरणत्वं यात्रायां मत्तव्यम्, अत्रापि ज्ञानिविज्ञानिनौ तथैव उपकरणभूतौ सहायौ सञ्जातौ इति तौ न कन्यामर्हतः इति भावः ।

इति । (श) मनुजपतेर्वीचं निशम्य स वैतालः सपदि तस्य स्क्न्धात् निजं निलयमगमत्, राजाऽपि तमानेतुं पुनः कृतोद्यमस्तमेव शिंशपातरुमभिजगाम ।

अथ षष्ठकथा ।

ततः स राजा प्राग्वत् शिंशपान्निकमुपेत्य वैतालञ्चाढाय मीनी तथैव तं (क) भिक्षुमुद्दिश्य प्रतस्थे । तावच्च स वैतालः तं भ्रूपमवाढोत्,—“राजन् ! त्वं (ख) सुधीः सत्त्ववांश्च, तेनामि मे प्रियः ; तस्मात् त्वां विनोदयितुं पुनः कथा-माख्यामि प्रश्नञ्च, शृणु,—

आमोत् पुरा यशःकेतुर्नाम नृपः पृथिव्याम् । तस्य शोभा-वती नाम राजधानी ; तस्यामुत्तमं गौरीमन्दिरमभवत्, तस्य च (ग) दक्षिणतः गौरीतीर्थं नाम सरः ; प्रतिवर्षम् आषाढ-शुक्लचतुर्दश्यां तस्य यात्रायां नानादिग्भ्यो महाजनगणः स्नातु-

(श) मनुजपतेः,—मरुपतेः । निशम्य—श्रुत्वा (नि + श्रम + ल्यप्) । सपदि—तत्क्षणतः । निलयं—वसतिस्थानं, शिंशपातरुमित्यर्थः । कृतः,—विहितः, उद्यमः,—उद्योगः येन सः कृतोद्यमः,—विहितोद्योगः (विण० । बहुव्री०) ।

(क) भिक्षं—परिम्राजं, क्षान्तिशीलमिति यावत्, उद्दिश्य—लक्ष्यीकृत्य (उत + दिश + ल्यप्) ।

(ख) सु—शोभना, धीः,—बुद्धिर्यस्य स सुधीः,—विद्वान्, सत्त्ववान्—उदार-चेताः, व्यवसायवान् वा, दृढसङ्कल्प इत्यर्थः ।

(ग) दक्षिणतः,—दक्षिणस्यां दिशि [दक्षिण + “दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्” (५।१।२८ पा०) इति घतसुच्] । वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं—प्रतिवत्सरं (विभक्त्यर्थेऽन्यथी०) ।

मायाति स्म । एकदा स्नानार्थं धवलो नाम कश्चित् रजकः
(घ) ब्रह्मस्थानाच्च ग्रामात् तत्राऽऽजगाम । स युवा तत्र
स्नातुमागतां शुद्धपटनाम्नः कस्यचित् सुतां मदनसुन्दरीं नाम
दृदर्श । (ङ) तथा तु इन्दोर्नावण्यहारिण्या हृतमानसः तत्र
तस्या नामकुलमन्विष्य कामार्त्तो गृहमगात् । तत्र चाऽऽगत्य
(च) अनवस्थः तथा विना निराहारश्च तिष्ठन् मात्रा पृष्टो
मनोगतं तस्यै समाख्याय तथा तस्यै । साऽपि गत्वा (क) विमल-
नाम्ने स्वभर्त्रे तत्रैवेदयत् । स चाभ्येत्य (ज) तथाऽवस्थं तं
दृष्ट्वा समभ्यधात्,—“पुत्र ! किं विषोदसि ? एतत्ते अभीप्सितं

तस्य—गौरीतीर्थस्य, यावायाम—उत्सवं (काले ७मी० । “यात्रा तु यापनेऽपि
स्यात् गमनीयवयोः स्त्रियाम्” इति मैटिनी) । महाजनगणः—साधुसमूहः ।

(घ) ब्रह्मस्थानात्—ब्रह्मस्थान इति नाम्नः ।

(ङ) तथा—मदनसुन्दर्या (कर्त्तरि ३या०), इन्दो,—चन्द्रा, नावण्यं—
मुक्ताफलेषु आयायात्तरत्नत्वमित्रान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिहोच्यते
इत्यन्तलक्षणां कान्तिविशेषं, हरति—चौरयति या सा तथा नावण्यहारिण्या—
सौन्दर्यचौरिणी (विण० । नावण्य + ह + “गृहादिच्वात् णिनिः, ततः स्त्रियां ङोप्,
तथा), चन्द्रादप्याधिकनावण्यवत्या इति भावः, हृत—चौरितं, मानसं यस्य तथाभूतः
हृतमानसः,—अपहृतचेताः (विण० । बहुव्री०) । अन्विष्य—अनुसन्धाय (अनु +
विष + ल्यप्) ।

(च) नास्ति अवस्था—अवस्थितिः, एकस्मिन् स्थाने अवस्थानम् इत्यर्थः,
यस्य सः अनवस्थः,—एकवाक्यतावस्थानः, अश्लक्षित इति भावः (बहुव्री०) ।
मनोमागतं तं मनोगतं—मनोऽभिप्रायमित्यर्थः (इया तत्प०), तस्यै—मात्रे
[“क्रियया धमभिर्प्राप्तं सोऽपि सम्पदानम्” (वा०) इति ४र्थी०] ।

(क) विमल इति नाम यस्य तस्मै विमलनाम्न—विमलमङ्गकाय, स्वस्याः,—
आत्मनः, भर्ता—पतिः तस्मै स्वभर्त्रे—निजस्वामिने, तस्य युनः पिते इत्यर्थः
[“क्रियया य—” (वा०) इति ४र्थी०] ।

(ज) तथा—तादृशी, अवस्था—दशा यस्य तं तथाऽवस्थं—तादृग्दशं
(विण० । बहुव्री०) । किं—कथं, विषोदसि ?—खिद्यसे ? विषया भवसि इत्यर्थः

न दुष्प्रापं, स हि शुद्धपटो मया याचितः अवश्यमेव सुतां तुभ्यं दास्यति । वयं कुलेन अर्थेन कर्मणा च तस्मादन्यूनाः ; अहं तं वेद्मि, स च मां वेत्ति, तदिदं न दुष्करम्” । इति पुनश्च (भ) आश्वाम्य भोजनादिकं कारयित्वा च तेन सह अन्येद्यु-
रसौ विमलः शुद्धपटस्य गृहमगात् ; अयाचत च तस्य धवलस्य पुनश्चार्थे तत्कन्याम् । स च सादरं तस्मै तां दातुं प्रति-
शुश्राव ।

अथ लग्नं सम्प्राप्य स शुद्धपटस्तस्मै धवलाय (ज) तुल्यां सुन्दरीं सुतां प्रादात् । स च (ट) कृतोद्वाहः दर्शनरक्तया तया भार्यया साकं कृतार्थः पितुर्गृहमागात् । कदाचित्

[वि + षट् + लट् मिप् “पात्राभ्याम्—” (७३।७८ पा०) इति सौदादेशः] ।
अभीक्ष्णितम्—अभीष्टं, वाञ्छितं वस्तु इत्यर्थः [अभि + आप् + सन् + क्तः “आप्ञ-
य्धामीत्” (७४।५५ पा०) इति आकारस्य ङङादेशः “अत्र लोपोऽभ्यासस्य”
(७४।५८ पा०) इति अभ्यासलोपश्च], दुष्प्रापं—दुर्लभं [दुर् + प्र + आप +
“दृषद्दुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल्” (३।३।१२६ पा०) इति खल्] ।

(भ) आश्वाम्य—मान्त्वयित्वा (आ + अस + णिच् + ल्यप्) । अन्येद्युः—
अन्यस्मिन् अहनि, परदिने इत्यर्थः [अन्य + “सद्यःपकृत्—” (५।३।२२ पा०)
इत्यनेन अहनि इत्यर्थे निपातमात् पठ्यम्] ।

(ज) तुल्याम्—अनुकृपां, धवलस्य योग्यामित्यर्थः (विण०) । प्रादात्—
समर्पयत् [प्र + दा + नुङ्-ट् “गातिम्याषु—” (२।४।७७ पा०) इति सिचो लृक्] ।

(ट) कृतः,—विहितः, उद्वाहः,—परिणयो येन सः, यद्वा,—कृतः,—
सञ्जातः, उद्वाहः यस्य सः कृतोद्वाहः,—कृतविवाहः (विण० । बहुव्री०), दर्शने—
स्वामिनो धवलस्य वृत्तणे, यद्वा,—दर्शनात्—पत्युरवलीकनादेव, रक्तया—अनुरक्तया,
अनुरागिण्या इति यावत् (“रक्तं नील्यादिरञ्जितं । कुङ्कुमेऽसृज्यनरक्ते प्राचीनामखके-
ऽरुणे” ॥ इति हेमः) दर्शनरक्तया—प्रियानुरागवत्या (विण० । ७मी तत्पु० ५मी
तत्पु० वा), भार्यया [“सहयुक्तेऽप्रधाने” (३।३।१६ पा०) इति सहार्थकसाक-
शब्दयोगात् श्या०], साकं—सह (“साङ्गन्तु साकं सवा समं सह” इत्यमरः),
कृतार्थः,—सिद्धप्रयोजनः, पूर्णमनीरय इत्यर्थः ।

(ठ) सुखस्थितस्य तस्य श्वशुरात्मजः मदनसुन्दर्याः सहोदरः समागात् । स चागत्य सर्वैः (ड) पृष्टकुशलोदन्तः स्वस्रा च समाश्लिष्य अभिनन्दितः विश्रान्तः प्रावदत्,—“अहं मदनसुन्दर्यां जामातुश्च निमग्नार्थं तातेन प्रेषितोऽस्मि. अस्माकं गृहे पूजोत्सवो वर्त्तते” इति । ततस्तो सर्वे (छ) सम्बन्धिनः तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा यथोचितैः पानभोजनैः तं तदहः समुपाचरन् ।

अथ प्रातः स धवलः तेन श्वशुरनन्दनेन मदनसुन्दर्या च सहितः (ण) श्वशुरं गृहं प्रति प्रस्थितः ; ताञ्च शोभावतीं नगरीं प्राप्य महत् मौर्यां निकेतनं ददर्श, निजगाद च तां मदनसुन्दरीं तद्भ्रातरञ्च,—“अत्रैतां देवतां पश्यामः” इति ; प्रथममहं तावत् व्रजामि, युवामत्रैव तिष्ठतम्” इति उक्त्वा

(ठ) सुखेन स्थितस्य, सुखं स्थितस्य वा सुखस्थितस्य—आनन्दितमनसा च स्थितस्य (विष्णु०), तस्य—धवलस्य, श्वशुरात्मजः,—श्यालः ।

(ड) पृष्टः,—निश्चासितः, कुशलोदन्तः,—मङ्गलवाक्तां (“वाक्तां प्रवृत्तिर्हन्तान्तः उदन्तः स्यात्” इत्यमरः) यस्य छः पृष्टकुशलोदन्तः,—निश्चासितद्युभवरत्नान्तः (विष्णु० बहुव्री०) । स्वस्रा—भगिन्या (“भगिनी स्वस्रा” इत्यमरः), समाश्लिष्य—समाश्लिष्य (सम् + आ + श्लिष + क्यप्), अभिनन्दितः,—समादृतः इत्यर्थः (विष्णु० । अभि + बन्ध + क्तः) । जामातुः,—भगिनीपतेरिति भावः । तातेन—पित्रा (“तातस्तु जनकः पिता” इत्यमरः) । पूजायै—देवार्चनायै, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः पूजोत्सवः,—पूजायैसावन्दजनकव्यापारासुष्ठानमित्यर्थः (४र्थी तत्पु०), वर्त्तते—विद्यते (वृत् + लट्-ते) ।

(छ) सम्बन्धिनः,—वैवाहिकसम्बन्धयुक्ताः, भगिन्याः श्वशुरादय इत्यर्थः, यद्वा,—सम्बन्धिनः,—वैवाहिकसम्बन्धयुक्ता, मदनसुन्दर्याः सहोदरस्येत्यर्थः । श्रुत्वा—समादृत्य विवक्ष्य इति वा (श्रु + वा + क्यप्) । समुपाचरन्—समसेवन् (सम् + उप + चर + लङ्-अन्) ।

(ण) श्वशुरं गृहं—श्वशुरसम्बन्धि [श्वशुर + “तस्येदम्” (४।३। १२० पा०) इति णञ्] । निकेतनं—मन्दिरम् । पश्यामः,—अवलोकयामः [वृत् + लट्-अम् “अवलोकयामी” (१।२।५८ पा०) इति अविशेषणस्य णञ्]

भवतः तां देवीं द्रष्टुं समुपागात् । मन्दिरं प्रविश्य च तां प्रणम्य
(त) अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चण्डदानवां पादपद्मतलाक्षित-
महिषासुरमर्दिनीं विभाव्य सहसा विधिनोत्पादितमतिर-
चिन्तयत्,—“विविधैर्जीवोपहारैर्जनः इमां देवीमर्चयति, अहञ्च
सिद्धये आत्मोपहारेण किं नैनां प्रीणयामि ?” । इत्यालोच्य
निर्जनात् गर्भगृहात् खड्गमानीय स्वयमेव निजं शिरश्छित्त्वा
भुव्यपातयत् । क्षणान्तरं,—“कथमसौ (थ) चिरयाति ?”
इति तमन्वेष्टुं स श्वाशुर्य्याऽपि तत्र देवीभवने प्राविक्षत्,

एकत्वेऽपि अत्र बहुवचनं विवक्षितम्] । समुपागात्—अगमत् [सम् + उप + इ +
लृङ् इ “इणो गा लृङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः, “गातिस्था—” (२।५।
७७ पा०) इति सिचो लृक्] ।

(त) अष्टादश—अष्टादशमङ्काः, दोमः,—भुजाः (“भुजबाह्व प्रवेष्टी दोः”
इत्यमरः), दण्डाः—लगुडा इव, रिपुनाशनरूपकार्यसाधकत्वात् दीर्घत्वाच्च इति भावः,
तेः खण्डिताः,—विधाकृताः, विनाशिता इत्यर्थः, उच्चण्डाः,—अतीवोद्याः, दानवाः,
—अमुराः यथा ताम् अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चण्डदानवां—नवद्वयसङ्ग्रहभुजयष्टि-
विनाशितभौषणदनुजां (विष्णु० । बहुव्री०), पादपद्मतले—चरणकमलान्तरे,
आक्षिप्तम्—आकृष्य पातितं, महिषासुरं सङ्घत्नोति तां पादपद्मतलाक्षितमहिषा-
सुरमर्दिनीं—चरणाम्बुजाधःपातितमहिषासुरपीडयित्रीं (नृद + यडादित्वात् णिनिः,
उगित्वात् ङोष्, ताम्), विभाव्य—सत्वा (वि + भू + णिच् + ल्यप्), देवीं
द्रष्टुं दलनीं शिष्टपालनीं अत एव महिममयीं विवक्ष्य इति भावः । विधिना—दैवेन
(“विधिवधाने देव च” इत्यमरः), उत्पादता—सञ्जायता, सतिः,—बुद्धिः यस्य
तथाभूतः उत्पादितमात्रः,—सञ्जनितबुद्धिः सन् । अर्चयति—पूजयति (अर्च + णिच्
+ लट्-तिप्) । सिद्धये—साफल्यार्थ, देव्याः प्रीत्युत्पादनद्वारा मनुष्यजन्मन, साफल्य-
सम्पादनायमित्यर्थः, मोक्षलाभाय इत्यर्थो वा (तादर्थ्यं ४र्थो०), आत्मोपहारेण—
स्वजीवनवलिदानेन इत्यर्थः (करणे इया०) । प्रीणयामि ?—सन्तोषयामि ? (प्री +
णिच् + लट्-मिप्) । गर्भगृहात्—गृहमध्यभागात् (अपा० प्रसी०) । अपातयत्—
अक्षिपत् (पत + णिच् + लङ्-ट्) ।

(थ) चिरयाति—विषमवयात (चिरं—विषमं करोति इति वाक्ये चिर +

प्रविष्टस्य तं क्षिप्रशिरसं भगिनीपतिं दृष्ट्वा शोकव्यामोहितः तथैव
तेनासिना स्वं शिरसिच्छेद ।

अथ यावत् स नाऽऽयाति, तावत् सा मदनसुन्दरी
(द) समुद्भ्रान्तमानसा तत् देवीभवनमाययौ, प्रविश्य च
पतिं भ्रातरश्च तथाविधं दृष्ट्वा,—“हा ! किमेवम् ? कृताऽस्मि”
इति विलपन्ती भुवि न्यपतत् । क्षणेन चोत्थाय तौ (ध) अक्रान्द-
हतौ शोचन्तौ—“किं मे अनेन जीवितेन ?” इति पर्यालोच्य
देहत्यागोन्मुखौ तां देवीं व्यजिज्ञपत्,—“देवि ! सौभाग्य-
चारित्रविधानैकाधिदेवते ! माररिपुशरीराङ्गहरे ! अशेष-
ललनाजनशरण्ये ! दुःखहारिणि ! एकपदे कथं मे भर्ता

कण्डादित्वात् क्यच् + लट्-तिप्) । अन्वेष्टुम्—अनुसन्धातुम् (अनु + इप् + तुमुन्) ।
श्वशुरस्य अपत्यं पुमान् इति श्वाशुर्यः,—श्वशुरमन्दनः, श्याल इत्यर्थः (श्वशुर +
अपत्यार्थे श्णः) । प्राविष्टत्—चट्टौकिष्ट (प्र + विश् + लृङ् दृ) ।

(द) समुद्भ्रान्तं—समुद्विग्नं, मानसं—मनः यस्याः सा समुद्भ्रान्तमानसा—
व्याकलक्षिता मती । विलपन्ती—परिदेवमाना, अनुशोचन्ती इत्यर्थः (वि + लप
+ शतृ + उमित्वात् ङीष्) ।

(ध) अक्रान्दे—अनवसरे, सहसा इत्यर्थः, हतौ—हतौ अक्रान्दहतौ—
अक्रान्तविग्नौ । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? जीवनेन मे न किमपि प्रयोजनमस्तीति
भावः । देहत्यागाय—शरीरविसर्जनाय, उन्मुखौ—उद्यता देहत्यागोन्मुखौ—
शरीरविसर्जनप्रवृत्ता (४र्थी तत्पु०) । सौभाग्य—भर्तृवाङ्मयं, चारित्रं—सञ्चरित्वता
तयोः विधानस्य—सम्पादनस्य, एकाधिदेवते !—एकमात्राधिष्ठातृदेवि !, सौभाग्य-
चारित्रविधानैकाधिदेवते !—पतिप्रियत्वसम्पादनस्य चारित्रवत्त्वसम्पादनस्य च एक-
मावेश्वरि ! यतस्त्वं पत्युरतिप्रिया, महामती च, अत एव मार्यन्तराणामपि तद्विधा-
श्रिणी त्वं, त्वत्प्रसादात् अहमपि तथैव आसम् इति भावः ; मारस्य—मदनस्य,
कामस्य इत्यर्थः (“मदनी मन्मथो मारः प्रथमो मीनकेतनः” इत्यमरः), रिपुः,—
शत्रुः, शिव इत्यर्थः, तस्य शरीराङ्गं—देहाङ्गभागं, हरति—वहति, सहधर्मिणीत्वेन
अङ्गाङ्गिनीपदभाक्तात् इति भावः, यदा,—हरति—गोपायति, हरगौरीरूपे हरस्य
देहाङ्गभागेन निजाङ्गदेहमेकमादिति भावः, या सा माररिपुशरीराङ्गहरे !—

भ्राता च त्वया निहतः ? न युक्तमेतत्ते, अहं हि त्वयि नित्य-
भक्ता, तदाश्रिताया मे शरणं भवती एकं करुणं वचः शृणोतु,
एतां दौर्भाग्योपहृतां तनुं त्यजामि अत्रैव ; देवि ! यत्र कुत्रापि
जनिष्ये, पर तत्र तत्रैव जन्मनि एतौ मे भर्तृभ्रातरौ भूयास्ताम्”
इति सम्प्रार्थ्य, स्तुत्वा नत्वा च तां देवीं, तत्रस्थे अशोकपादपे
पाशं विरचयामास । तत्र यावत् पाशे कण्ठमर्पयति, तावत्
तत्र गगनात् (न) अशरीरिणी वागुदचरत्,—“पुत्रि ! मा
माहमं कथाः ; बान्नाया अपि ते अनेन सत्त्वोत्कर्षेण प्रीताऽस्मि,
पाशमेतं त्यज, संश्लेषय च स्वं स्वं शिरः भर्तृभ्रातृकबन्धयोः,
एतौ जीवितौ द्वावपि मत्प्रसादादुत्तिष्ठताम्” इति । एतदा-

उराहार्कभागिनि !, [शरणे साधुः इति शरण + “तव साधुः” (४।४।८८ पा०)
इति यत् शरणः] अशेषाणां—समयाणां, खलमाजमानां—मारोजमानां, शरण्ये—
आश्रयभूते ! अशेषखलमाजमशरण्ये—सकलरमण्योक्तलाभयव्यरूपे ! । एकपदे—
अकम्पात् (अव्य०) । शरणं—रक्षित्वं, रक्षाकर्तृ इत्यर्थः (“शरणं गृह्णरक्षित्वं”
इत्यमरः) । करुणं—दोषम् । दौर्भाग्येन—दुर्भाग्यतया, स्वामिबिद्योगादिति भावः,
उपहृताम्—आक्रान्तां दौर्भाग्योपहृतां—दुष्टभागधेयपौडितां (विष्णु० । इया
तत्पु०) । अत्रैव—तव समक्षमेव । जनिष्ये—उत्पत्स्ये (जन् + लृट्-स्ये) । भूयासां
—सम्पत्कीयासां (भू + आशिषि लिङ्-यासां) । सम्प्रार्थ्य—याचित्वा (सम् +
प्र + अर्थ + चिच् + ल्यप्) । पाशं—रज्जुं, गले बन्धनार्थमिति भावः, विरचयामास
—कल्पयामास (वि + रच + चिच् + लिट्-बल्) ।

(न) अशरीरिणी—शरीरसम्बन्धविरहिता, दैवी इत्यर्थः । उदचरत्—उद-
तिष्ठत् इत्यर्थः (उत् + चर + लङ्-ट्) । सत्त्वस्य—मनसः स्वभावस्य वा, उत्कर्षेण—
प्रशक्ततया सत्त्वोत्कर्षेण—उदारस्वभावेन, प्रशक्तमनसया वा । संश्लेषय—संश्लेषय
(सम् + श्लिष + चिच् + लोट्-ङि) । भर्तृभ्रातृः,—स्वामिसहोदरयोः, कबन्धयोः,—
छिन्नशिरःकलीवरयोः (६४ी तत्पु० । “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्च्छकलीवरम्”
इत्यमरवचनेन क्रियायुक्तछिन्नशिरःकलीवरस्यैव कबन्धशब्दयोतकत्वेऽपि अत्र शिरःशब्द-
देहमात्रे एव उपचारः) भर्तृभ्रातृकबन्धयोः,—विमूर्च्छपतिसहोदरकलीवरयोः
(६४ी तत्पु०) ।

कथ्यैव पाशं त्यक्त्वा सा हर्षादुपेत्य (प) अतिरभसादविभाव्य
भ्राता मदनसुन्दरी भर्तृशिरः भ्रातृदेहेन भ्रातृशिरश्च भर्तृ-
देहेनायोजयत् । ततश्च (फ) अक्षताङ्गी तौ जीवन्तौ सुतो-
त्थिताविव उदतिष्ठताम् । अथ ते (ब) अन्योऽन्योदितस्वस्व-
वृत्तान्ततोषिणः देवीं प्रणम्य यथेष्टं प्रययुः । यान्ती च सा
मदनसुन्दरी तयोः स्वकृतं (भ) शिरोविनिमयं दृष्ट्वा उद्दिग्ना
किंकर्तव्यविमूढा चासीत्” ।

इमामाख्याय कथां वेतालः पपच्छ,—“राजन् ! ब्रूहि,
कः (म) सङ्कीर्णयोरनयोरस्या भर्ता भवितुमर्हति ? जानंश्चेत्
न ब्रवीषि, तदा पूर्वोक्त एव शापः स्यात्” । इति समाकर्ण्य
राजा तं वेतालमवादीत्,—“यस्मिन् कलेवरे तत् पतिशिरः

(प) अतिरभसात्—अतिवेगात्, उपेत्य इत्यनेन सम्बन्धः, यद्वा,—अतिरभसात्
—अतिहर्षात्, अस्मिन् पक्षे अविभाव्य इत्यनेन सम्बध्यते (“रभसो वेगहर्षयोः” इति
मेदिनी) ; अविभाव्य—तूष्णमविविच्यैव, विशेषमदृष्टैव इत्यर्थः (न + वि + भू + णिच्
+ ल्यप्) अयोजयत्—सममेलयत् (युज् + णिच् + लङ्-दृ) ।

(फ) अक्षताङ्गी—अव्याहतदेहौ (विण० । बहुव्री०) ।

(ब) अन्योऽन्यं—परस्परम्, उदितेन—आलपितेन, स्वस्ववृत्तान्तेन—निज-
निजवार्त्तया, शिरश्छेदनजीवनलाभादिविषयकैरेति भावः, तुष्यन्ति ये ते तादृशाः
अन्योऽन्योदितस्वस्ववृत्तान्ततोषिणः,—परस्परनिजविषयकालापहृष्टाः (विण० । उप०
स० । तुष्यतेयद्वादित्वात् णिनिः) । यथेष्टं—स्वाभिमतदेशमित्यर्थः ।

(भ) शिरोविनिमयं—मस्तकविपर्यासम् । उद्दिग्ना—व्याकुला [उत् + विज्
+ क्तः “ओदितश्च” (८।२।४५ पा०) इति निष्ठा-तस्य नकारः, “चीः कुः” (८।२।३०
पा०) इति जकारस्य कुत्वम्], किंकर्तव्यविमूढा—प्रतिकारासमर्थत्वात् मोहमापन्ना
इत्यर्थः ।

(म) सङ्कीर्णयोः,—परस्परदेहशिरःसन्निधितयोः, एकस्य देहे अन्यस्य
शिरः, अपरस्य देहे अन्यस्य शिरः एवंपेक्ष परस्परसम्बन्धयुक्तयोरित्यर्थः । अस्माः,
—मदनसुन्दर्याः ।

(य) संख्यं, स एवास्याः पतिर्भवेत्, प्रधानं सर्वेषु अङ्गेषु शिरः, तद्वता प्रत्यभिज्ञा च” । इत्युक्तवतो नृपतेः स्कन्धात् स वेताल-स्तथैवातर्कितः सहसा प्रययौ । राजा च भूयस्तमानेतुं समु-द्यतस्तत्रैव जगाम ।

अथ सप्तमकथा ।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिकमेत्य तथैव वेतालं स्कन्ध-मारोप्य प्रतस्थे । प्रस्थितञ्च तं वेतालः पथि समभाषत,—
“राजन् ! पुनस्ते (क) आन्तिविनोदिनीं कथामेकां कथयामि,
शृणु,—

अस्ति (ख) पूर्वाभ्युधितटे ताम्रलिप्तीति पुरी । तस्याञ्च
चण्डसिंहो नाम राजाऽभूत्, यः परस्त्रीषु (ग) पराङ्मुखः परं

(य) संख्यम्—अवस्थितम् [सम + ख्या + “आतो लोपसर्गे” (३।१।१३६ पा०) इति कः । “संख्यचरैऽवस्थिते” इति मेदिनी] । तद्वता—शिरःसंश्रिता, प्रत्यभिज्ञा—ज्ञानं, शिरसो ज्ञानेन्द्रियाधारत्वात् इति भावः । यदुक्तं दैद्यके चरक-संज्ञितायां,—“शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियमाणवहानि च स्त्रीतांसि सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि” (च० सिद्धि० ८५०) इति ।

(क) आन्ति—पथशर्म, विमुदति—खल्वयति इति तथाभूतां आन्ति-विनोदिनीं—पथशमापनोदनीम् (वि + मुद + यडादित्वात् णिनिः) ।

(ख) अभ्युनि—जलानि, धीयन्ते—धायन्तेऽत्र इति अभ्युधिः [अभ्यु + धा + “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।८३ पा०) इति किः “आतो लोप—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] पूर्वाभ्युधितटे—पूर्वदिगवस्थितसमुद्रतीरे ।

(ग) पराङ्मुखः—विमुखः, परं—किन्तु ; न, पराङ्मुख इति शेषः, यः

मङ्गलमभूमिषु न ; शत्रुसङ्घानां हन्ता, परद्रव्यसम्पदान् न ।
एकदा तस्य भूपतेः द्वारि (घ) दक्षिणात्यः सत्त्वशीलो नाम
जन्मप्रियः कश्चित् राजपुत्रः समभ्यगात् । तत्रागत्य स आत्मानम्
(ङ) आवेद्य नृपात् नैव काममवाप । ततश्च स यावत्,—
“यदि मे (च) राजान्वये जन्म, तदीदृशं निर्धनत्वं किम् ?
निर्धनत्वे च धात्रा किं मे महेच्छता विहिता ? अयं हि राजा

परस्त्रीदर्शनविमुखः किन्तु सदैव युद्धचेष्टगमनीत्सुकः इति समुदयाद्यः, शीलवान्
सत्त्ववांसायमिति भावः । शत्रुसङ्घानां—रिपुसमूहानां [“कर्तृकर्मणोः कृति”
(२.३.६५ पा०) इति कटयोमलक्षणा ६४०], हन्ता—नाशयिता (हन् + तच्),
परेषाम्—अन्येषां, द्रव्याणि—धनादीन्युपकरणानि, तेन या सम्पत्—ऐश्वर्यं तासां
परद्रव्यसम्पदाम्—अन्येषां धनादिजनितप्रभावाणामित्यर्थः, न, हन्ता इति शेषः,
शत्रुकुलविनाशकः सः, न परेषाम् ऐश्वर्यनाशकः इति भावः, महावीरः अलीभक्ष
सः इति तात्पर्यम् ।

(घ) दक्षिणस्यां वसति इति दक्षिणा [“दक्षिणादाच्” (५.३.१६ पा०)
इति दक्षिणादाच्, दक्षिणा इति आजन्तमव्ययम्] दक्षिणा—दक्षिणस्यां दिशि
भवः दक्षिणात्यः,—दक्षिणदेशजः [“दक्षिणापथात्परसस्यक्” (४.२.८८ पा०)
इति त्यक्], सत्त्वं—सत्त्वगुणप्रधानं, शीलं—स्वभावः यस्य सः सत्त्वशीलः ।

(ङ) आवेद्य—विज्ञाप्य, आत्मपरिचयं दत्त्वा इत्यर्थः (आ + विद +
चिच् + ल्यप्) । कामं—काम्यम्, अभिलषितधनमित्यर्थः, अभिलषितराजसेवमरूपं
कर्म वा, यदा,—कामं—निकामं, यथेष्टितमित्यर्थः (“कामः क्षरेच्छयोः पुमान् ।
रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्वाग्रपुंसकम्” इति मेदिनी), अवाप—लेभे
(अव + आप + लिट्-बल्) ।

(च) राजा—नृपाणाम्, अन्वये—कुले राजान्वये—राजवंशे । (६४० तत्प० ।
औपशेषिके वैषधिके वा अधिकरणे ७मी० । “सन्ततिर्गोचजनमकुलान्यभिजमान्वधी”
इत्यमरः) । तत्—तदा । किम् ?—कथम् ? । धात्रा—विधात्रा, किं—किमर्थम् ?
महती—उच्चैः, इच्छा—अभिलाषः महेच्छा—महान् आशयः, तस्य भावः महेच्छता
—महाऽऽशयता, उच्चाभिलाषता इत्यर्थः (“महेच्छस्तु महाऽऽशयः” इत्यमरः),
विहिता ?—सम्पादिता ? यदि मङ्गलम् उच्चाभिलाषपूरणाय सामर्थ्यमेव विधात्रा न

सिवमानमेवं क्लिष्टपरिच्छदं चिरं शुधा अवसीदन्तं मां नाद्यापि पश्यति ?” इति ध्यायति, तावत् स नृपः आखेटकार्यं निर-
गात् । अग्रे च तस्मिन् (छ) कार्पटिके राजपुत्रे लगुङ्-
वाहिनि धावति, राजा प्रभूताऽऽश्वपादातयुतः प्रायात् । तत्र
च नृगान् (ज) समन्विष्यन् आरात् महान्तं शूकरमनुधावन्
अतिदूरं वनान्तरं प्रापत् । तत्र (झ) पर्णहृणच्छन्नमार्गतया

दत्तं, तदा कथं तेन मे उच्चाभिलाषः प्रदत्तः ? इति समुदायार्थः । सिवमानं—परिचरन्तं
(विष्णु० । सिव + शानच्) । क्लिष्टः,—दारिद्र्यलेशसूचकः इत्यर्थः (“क्लिष्ट” इत्यत्र
“क्लिष्ट” इति पाठः सुगमः, क्लिष्टः,—मलिनः), परिच्छदः,—वसनादिकं यस्य तं
(विष्णु०) । शुधा—शुधया, अवसीदन्तं—क्लिष्टमानम् (विष्णु० । अव + सद +
अट्. तम्) । ध्यायति—चिन्तयति (ध्ये + लट्-तिप्) । आखेट एव आखेटकः
(आर्धे कम्) तस्मै इदम् आखेटकार्यं—मृगयानिमित्तम् (अर्थेन सङ्गं नित्य-
समासः । “आच्छीदनं मृगव्यं स्यादाखेटी मृगया स्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(छ) कर्पटः,—नक्तकः (“समौ नक्तककर्पटौ” इत्यमरः), मलिनजीर्ण-
वस्त्रखण्ड इत्यर्थः, तेन चरति इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—क्षिप्तमलिन-
वस्त्रखण्ड पिधाय विचरणशोले इत्यर्थः [विष्णु० । कर्पट + “चरति” (४।४।८
पा०) इति ठक्], यदा,—कर्पटः,—कार्यी, कार्यार्थी इत्यर्थः (“कर्पटो
जतुकार्यीणोः” इति मेदिनी), स एव इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—कार्य-
प्राप्तिनि (कार्पट + आर्धे ठक्) । लगुङ्—गृष्टिः, वहति—धारयतीति तस्मिन्
लगुङ्वाहिनि—दण्डधारिणि, धावति—द्रुतं गच्छति [भावे ७मो० । हृ + गृह्
“प्राप्ताभास्या—” (७।३७८ पा०) इति धोरादेशः] । आश्वम्—अश्वसमूहः (“वृन्दे
त्वाश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः), पादातं—पत्तिसंहतिः, पदातिसमूहः इत्यर्थः
(“पादातं पत्तिसंहतिः” इत्यमरः), प्रभूतेन—बहुना, आश्वपादातेन—अश्वपदाति-
सैन्यसमूहेन, युतः,—मिश्रितः प्रभूताऽऽश्वपादातयुतः,—बहुलाश्वपदातिसैन्यसहितः
(विष्णु० । श्या तत्पु०), प्रायात्—प्रातिष्ठत (प्र + या + लङ्-ट्) ।

(ज) समन्विष्यन्—अनुसन्धधन् (सम + अनु + ष + गृह्), आरात्—दूरे
(“आरादूरसमीपयोः” इत्यमरः) । अनुधावन्—अनुगच्छन् [अनु + हृ + गृह्
“प्राप्ताभास्या—” (७।३७८ पा०) इति धोरादेशः] ।

(झ) पर्ण—वृक्षपत्रं, हृणश्च ताभ्यां ह्रस्वः,—आहतः, मार्गः,—पथः,

शुकरं तमपश्यन् श्रान्तः स राजा तस्मिन् वनान्तरे दिक्षां-
मगमत् । एक एव स कार्पटिको राजपुत्रः (अ) प्राणानपेक्षी
पदातिः क्षुत्तृषापरीतः वाताश्वपृष्ठं तं राजानमनुससार । स
राजा तं तथा (ट) अनुयान्तं दृष्ट्वा सखेहमवदत्,—“भद्र !
कश्चित् यथागतं मार्गं वेत्ति ?” । तदाकर्ण्य स ब्रह्माक्षलिः कार्प-
टिकोऽभ्यधात्,—“देव ! वेत्ति, (ठ) परम् इह क्षणं विश्राम्यतु
देवः, एष खलु दिवो बध्वा मेखला मध्यमणिः स्फुरद्रश्मिजालो-
जिनीनायकोऽतितरां देदीप्यते” । एतदाकर्ण्य स राजा

तस्य भावकृता तथा पर्वतवच्छन्नमार्गतया—पर्वतवच्छन्नपथत्वेन (इया तत्पु० ।
इतो इया०) । वनान्तरे—वनमध्ये (औपश्लेषिके ७मी०), दिक्षु मोहं दिक्षां—
दिग्धमम् (७मी तत्पु०) ।

(अ) प्राणान्—निजप्राणान्, न अपेक्षते—अवश्यरक्षणीयत्वेन न गणयति
यः सः प्राणानपेक्षी—निजप्राणान् तुच्छं मन्यमान इत्यर्थः (विच० । न + अप + र्ष +
+ यडादित्वात् णिनिः), पादाभ्याम् अतति—गच्छति इति पदातिः,—पादचारी ।
वात इव शीघ्रगः अश्वः वाताश्वः,—वायुवत द्रतगामिघोटकः (शाकपा०), तस्य
पृष्ठे गच्छति इति तं वाताश्वपृष्ठं—वायुवहेगसम्पन्नघोटकारोहिणम् [“अन्धमापि
दृश्यते इति वक्तव्यम्” (वा०) इति नमेष्टुः] ।

(ट) अनुयान्तम्—अनुसरन्तम् (अनु + या + शतृ, तम्) । भद्र !—साधो !
(“इक्षिमेदे त्वे भद्रः स्याद्भद्रं साधुशर्माणोः” इति श्रान्तः), कश्चित्—प्रश्ने
(अन्व० । “कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गली च” इति मेदिनी), आगतम्—
आगमनमनतिक्रम्य यथाऽऽगतं—येन मार्गेण अस्मिन् वने आगतं तमित्यर्थः
(याचार्थेऽव्ययी०) ।

(ठ) परं—किन्तु । विश्राम्यतु—विरमतु, पश्यमानम् अपनयतु इत्यर्थः
[वि + श्रम + लोट्-तप्, “अमामष्टानां दीर्घः श्यामि” (७।१।७४ पा०) इति दीर्घः] ।
दिवः,—आकाशस्य, आकाशरूपायाः इति यावत्, बध्वाः,—नार्याः, मेखलायाः,—
रश्मिनायाः, “चन्द्रहार” इति प्रसिद्धस्य अटिमुषणविशेषस्य इत्यर्थः, मध्यमणिः,—
मध्यभागावस्थितोऽब्जखरमिवेत्यर्थः (विच० । उप० शाकपा०), स्फुरन्ति—दीप्य-
मानानि, रश्मिजालानि—किरचसमूहा यत्र तादृशः स्फुरद्रश्मिजालः,—सीध-

(ङ) मनिर्वन्धं तमभाषत,—“तर्हि कापीह भवता पानौयं दृश्यताम्” । स च कार्पटिकः (ढ) “तथा” इत्युक्त्वा तद्वत् तद्वत् आरुह्य समस्तात् पश्यन् नदीमेकां दृष्ट्वा अवरुद्धा तं नृपं तत्र निनाय । नौत्वा च तदीयं (ण) वाहं विपर्याणोक्तं कृत्वा अम्बूनि शष्पाणि च दृष्ट्वा विगतश्रममकरोत् ।

ततश्च स कृतस्नानाय राज्ञे वसनाञ्जनात् (त) प्रोन्मूच्य आमलकानि फलानि प्रक्षाल्य तस्मै हृद्यानि उपानयत् ।

मानकिरणममृहः (विष्ण० । बह्व्री०), अञ्जिनी—पद्मिनी, तस्याः गायकः,—पतिः अञ्जिनीगायकः,—कमलिनीपतिः, सूर्य इत्यर्थः, अतितराम्—अत्यन्तातिशयेन [अथ० । अतिशब्दात् स्वाधिकाररूपं “तरपतमघौ घः” (१।१।२२ पा०) इत्यस्य टीकायां तत्त्वबोधिनीकारेण “अस्मिन्नेतिशायनिकप्रकरणे ‘तादौ घः’ ‘पितौ घः’ इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुमुखकरणमत्यन्तस्वाधिकमपि तरघं ज्ञापयति” इत्याद्युक्तम् । ततः “किमेतिदृश्यम्—” (५।४।११ पा०) इति आमुः], दृष्टोप्यते—पुनः पुनर्दीप्यते, अविच्छेदेन तपतौत्यर्थः (टीप + गङ् + लट्-त्वे) ।

(ङ) निर्वन्धः,—आयुहः, तेन सह विद्यमानं सनिर्वन्धं—आयुहं, राज्ञी विद्यामार्थं सायुहमनुकम्बन्तमित्यर्थः (विष्ण० । बह्व्री०) । तर्हि—तदा ।

(ढ) तथा—यदाज्ञापयति भवान्, तदेवास्तु इत्यर्थः । तुङ्गम्—उच्चतम् (विष्ण० । “उच्चप्रांशुव्रतौटयोच्छिवास्तुङ्गे” इत्यमरः) । समस्तात्—इतस्ततः ।

(ण) वाहम्—अश्वं (“वाही भुजे पमान् मानमेदाम्बुववायुष” इति मेदिनी), अविपर्याणं विपर्याणं कृतं विपर्याणोक्तं—पत्न्ययनरहितोक्तं, सज्जादिकमुन्मत्तीकृतमित्यर्थः [विपर्याण + “कभृत्सियोगे सम्यक्कर्त्तरि च्चिः” (५।४।५० पा०) इति अभुततद्वाचि च्चिः “अस्य च्चौ” (७।४।३२ पा०) इति अवर्धस्य दुर्कारः] । शष्पाणि—बाललट्णानि, कोमललट्णानीत्यर्थः (“शष्पं बाल-लट्णम्” इत्यमरः) ।

(त) प्रोन्मूच्य—बहिष्कृत्य इत्यर्थः (प्र + उत + मुच + ल्यप्) । प्रक्षाल्य—धीतीकृत्य (प्र + क्षल + स्त्राधेयं शिच् + ल्यप्) । हृदयस्य प्रियाणि हृद्यानि—हृत्-प्रियाणि [विष्ण० । हृदय + “हृदयस्य प्रियः” (४।४।२५ पा०) इति यत् “हृदयस्य हृदये—” (६।१।५० पा०) इति हृदादेशः । “हृदं धवलीरे च हृत्प्रिये

“एतानि कुतः प्राप्तानि ?” इति पृच्छन्तं भूपतिं स कृताञ्जलि-
व्यजिज्ञपत्,—“देव ! (थ) एतद्वृत्तिरहं नित्यं व्यतीतदश-
वत्सरः देवमाराधयन् अनैकान्तमुनिव्रतं चरामि” । इति श्रुत्वा
राजा,—“सत्त्वशील ! त्वं (द) सत्यनामा, किमुच्यते ?” इति
अभिधाय कृपाक्रान्तः लज्जितश्चाचिन्तयत्,—“धिक् नृपान्,
ये भृत्येषु क्लिष्टमक्लिष्टं न जानन्ति, धिक् तत्परिवारान्,
ये प्रभुं तत्तत् न ज्ञापयन्ति” इति सञ्चिन्त्य स राजा ह

हृद्वेऽपि च” इति विश्वः), उपानयन्—प्रादददित्यर्थः (उप + आ + नी +
लुङ्-द्) ।

(थ) एतानि—आमलकफलमावाण्येवेत्यर्थः, वृत्तिः,—जीविका, जीवनरक्षणो-
पाय इत्यर्थः (“आजीवी जीविका वासां वृत्तिर्वर्त्तनजीवने” इत्यमरः) । यस्य
तादृशः एतद्वृत्तिः,—धनाभावात् एतन्मात्रभोजीत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । नित्यं—
प्रतिदिनं, न तु कदाचिदिति भावः ; व्यतीताः,—व्यपगताः, दश वत्सराः यस्य
तादृशः व्यतीतदशवत्सरः,—अतिवाहितद्विपञ्चसंवत्सरः, भवत्परिचर्यायामिति भावः
(विण० । बहुव्री०), व्यतीतदशवत्सरोऽहं नित्यमेतद्वृत्तिः सन् इत्यन्वयः ; देवं—राजानं
भवन्तमित्यर्थः । स एकान्तः,—दृढः अनैकान्तः,—अनिश्चितः, मुनीनां व्रतं—नियमः,
फलमूलभक्षणरूप इत्यर्थः, मुनिव्रतम्, अनैकान्तञ्च तत् मुनिव्रतञ्चेति अनैकान्त-
मुनिव्रतम्—अस्थायितापसाचारमित्यर्थः (कर्मधा०), भोज्याभावात् तापसोचितं
भोजनमहं करोमि, भोज्यसद्भावे तु बृहद्व्रतमाचारं त्यज्यामि इत्यतोऽस्य अनैकान्तत्वं
ज्ञातव्यम् । चरामि—आचरामीत्यर्थः (चर + लट्-मिप्) ।

(द) सत्यं—यथायथे, सत्त्वशील इति अन्वयमित्यर्थः, नाम यस्य तादृशः सत्य-
नामा—अन्वयनामा, सत्यमेव त्वं सत्त्वगुणाधिकः उदारचरितः, अन्यथा मदुपेक्षणात्
तादृशं क्लेशं सञ्भुज्यापि तत्सर्व्वमभिगणय्य कथं मदुपकारपरोऽसि ? इति भावः ;
किमुच्यते ? इतोऽधिकं मया इति शेषः । भृत्येषु (निर्द्धारणे ६मी०), क्लिष्टं—
क्लेशमापन्नं, दारिद्र्यरूपमित्यर्थः, अक्लिष्टं—क्लेशमनापन्नं, धनिनमिति यावत् ;
तान्—तथाविधान्, परिवारान्—परिजनान् तत्परिवारान्—राजस्नान् पार्श्वचरान्
[कर्मधा० । “उभसर्व्वतक्षीः कार्य्या धिगुपय्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽसौऽतान्तेषु
तृतीयाऽन्यत्रापि दृश्यते” ॥ (वा०) इति धिक्शब्दयोगात् रया० । एवं “धिक् नृपान्”

आमलके कार्पटिकहस्तात् कथाश्चिदनुबन्धतः प्रतिजयाह ; विश्राम च ते भुक्त्वा अम्बु च निपीय क्षणं तेन जग्धामलक-
पीतजलेन कार्पटिकेन सह । ततः तेन कार्पटिकेन सञ्जीकृतं
वाहमारुह्य, (ध) तस्मिन्नयेसरे गच्छति मार्गदर्शिनि, राजा-
जया ह्यस्य पद्माद्गासनास्थिते, स राजा पथि सम्प्राप्तसैनिकः
स्वां पुरीं प्रायात् । तत्रागत्य तस्य कार्पटिकस्य भक्तिं
(न) प्रख्याप्य, वसुभिः कार्पटिकं पूरयित्वाऽपि निष्कृतिं
नामन्यत । ततः सः (प) कृतार्थः चण्डासिंहस्य भूपतेः
पार्श्वचरः त्यक्तकार्पटिकाचारः सत्त्वशीलस्तस्यौ ।

एकदा राजा तं सत्त्वशीलं सिंहलेश्वरसुतामात्मार्थं याचितुं

इत्यत्रापि ज्ञेयम्] । ततः—भूत्येषु कः क्लिष्टः को वा अक्लिष्टः इत्यादिकमित्यर्थः ।
कथञ्चित्—कच्छात्, सम्प्राप्तमित्यस्योच्चारित्यर्थः, अनुबन्धतः,—प्रकृतानुवर्तनात्,
प्रसन्नमनसा तस्य सायङ्मनुरोधरूपं प्रकृतविषयमनुवर्त्य इत्यर्थः (त्यक्त्वापि ५ मी० ।
“दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिविनाशरे । मुख्यानुयायिनि शिष्यौ प्रकृतस्यानुवर्तने”
इत्यमरः), प्रतिजयाह—प्रत्याददौ (प्रति + यज् + लिट्-णल्); विश्राम—
विश्रामं चकार (वि + श्रम + लिट्-णल्), तं—हे आमलकफले इत्यर्थः । जग्धं—
भुक्तम् [अद + क्तः “अदो जाग्धस्यपतिक्रान्त” (२।४।२६ पा०) इति जाग्धादेशः],
आमलकं, पीतञ्च जलं येन तेन जग्धाऽऽमलकपीतजलेन—भुक्तामलकेन पीत-
जलेन च इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ध) तस्मिन्—कार्पटिके, अये सरति—गच्छति इति तस्मिन् अयेसरे—पुरी-
यायिनि [विष्णु० । अये + सृ + “पुरोऽयतोऽयं सृतेः” (१।१।१८ पा०) इति टः] ।

(न) प्रख्याप्य—विज्ञाप्य (प्र + ख्या + शिच् + ल्यप्), वसुभिः,—धनैः
(करणे इया० । “रिक्थमृक्थं धनं वसु” इत्यमरः) । निष्कृतिं—निष्कृतिं, तत्कृतीप-
कार-रूपादिति भावः, नामन्यत—अबुध्यत (मन + लृक्-त) ।

(प) कृतः,—सम्पन्नः, अर्थः,—प्रयोजनं यस्य सः कृतार्थः,—अवसितप्रयोजनः,
पूर्वमनारथः इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । त्यक्तः,—परित्यक्तः, कार्पटिकाचारः,
—क्षिप्तमखिलवस्त्रपरिधानरूपव्यवहारः येन तादृशः त्यक्तकार्पटिकाचारः,—
क्षिप्तमखिलवस्त्रपरिधानरूपं दारिद्र्याचरणं विहायेत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

सिंहलद्वीपं (फ) प्रैषयत् । ततश्च स गच्छन् अभीष्टदेवता-
मर्चयित्वा राजादिष्टैः द्विजैः सह पोतमाकरोह । तस्मिंश्च
पोते (ब) मध्यभागमशङ्कितं गते, सहसा तस्मात् जलधेः
अम्भंलिहायः सुमहान् जाम्बूनदविनिर्मितः विचित्रवर्ण-
विचलद्वैजयन्तीविभूषितः गजः विस्मयं जनयन् उत्तस्थौ ।
तस्मिंश्च काले (भ) समुद्रद्वघनावली सहसा भृशं त्रर्षितु-
मारंभे, तीव्रो मारुतश्च ववौ, द्विपः वर्षवातैर्बलादाकृष्य
आधारणैरिव तस्मिन् पोतध्वजस्तम्भे आसज्यत ; तावच्च तस्मिन्

(फ) प्रैषयत्—प्रैरयत् (प्र + इष + णिच् + लङ्-ट्) । राज्ञा आदिष्टैः,—
आजप्तैः राजाऽऽदिष्टैः,—सत्त्वशीलेन सह गन्तुं प्राप्तराजादेशैः (विष्णु० । श्या तत्पु०) ।
पोतं—जलयानम् ।

(ब) मध्यभागं, समुद्रस्येति शेषः । अशङ्कितं—निर्भयं, निर्विघ्नमिति भावः
(क्रिया विष्णु०) । जलधेः,—समुद्रात्, अम्भम्—आकाशं, लिङि—परिचुम्बति इति
अम्भंलिङ्, —गगनस्पृक् [अम्भ + लिङ् + “बडाब्धे लिङ्” (३।२।३२ पा०)
इति खश् “अकृदिषदजन्तस्य सुम्” (६।१।६७ पा०) इति सुमागमः] तादृशम्
अयम्—उपरिदेशो यस्य सः अम्भंलिहायः,—गगनचुम्बिशिराः (विष्णु० । बहुव्री०) ।
जाम्बूनदेन—सुवर्णेन (“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं दाटकम् । रुक्मं कार्त्तस्वरं
जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः), विनिर्मितः,—विरचितः जाम्बूनदविनिर्मितः,
—स्वर्णमयः (विष्णु० । श्या तत्पु०), विचित्रवर्णाभिः,—नानावर्णाभिः, विचलन्तीभिः,
—चञ्चलाभिः, यद्वा,—विचित्रवर्णेन विचलन्तीभिः,—विलसन्तीभिः, वैजयन्तीभिः,
—पताकाभिः, विभूषितः,—शोभितः विचित्रवर्णाविचलद्वैजयन्तीविभूषितः,—
विविधवर्णविरञ्जितचञ्चलपताकाभूषाभितः (विष्णु० । श्या तत्पु०) ।

(भ) समुद्रद्वानां—समुत्कटानां, भीषणानामित्यर्थः, घनानां—मेघानाम,
आवली—श्रेणी समुद्रद्वघनाऽऽवली—उत्कटमेघश्रेणी । आरंभे—प्रथमकमे (आ +
रभ + लिट्-ण्) । ववौ—प्रवहति आ [वा + लिट्-णल् “आत औ णल्” (७।१।३४
पा०) इति औः] । द्वाभ्यां—मुखशुण्डाभ्यां, पिबति इति द्विपः,—इली [द्वि +
पा + “सुपि ण्” (१।२।४ पा०) इति कः], वर्षः,—वर्षणं, तेन सह वाताः,—वायवः
तैः वर्षवातैः,—वृष्ट्या सह प्रवहन्वायुभिः (कर्तुं), बलात्—बलमाश्रित्य (ल्यबलोपे

वीचिविप्लुते वारिधौ स गजस्तेन वहनेन समं मज्जितुं प्रा-
वर्त्तत । ततस्ते द्विजाः तत्रस्थाश्चण्डसेनं स्वभूपतिमुद्दिश्य भयार्त्ताः
(म) अब्रह्मण्यमुदघोषयन् । तदाकर्ण्य स सखशीलः स्वामि-
भक्त्यतिशयात् (य) असहिष्णुः निस्त्रिंशच्छस्तः बहुत्तरीयकः
अनुध्वजमात्मानं निरपेक्षः वारणाशङ्को उदधेः प्रतिविधिक्षया
प्राक्षिपत् ।

प्रसौ०) । आधोरणैः,—हस्तिपकैः, हस्तिचालकेरित्यर्थः (उपमा० । “आधोरणा
हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः), आधोरणैरिव वर्षवातैः बलादाकृष्य
इत्यन्वयः, आधोरणा यथा बलात् गजमाकृष्य स्थानान्तरं नयान्त, वर्षवाता अपि तथा
तमाकृष्य ध्वजस्तम्भे आसज्जयन् इत्यर्थः । पीतस्य यः ध्वजस्तम्भः,—पताकाविन्यासाच्च
दण्डविंशः तस्मिन् पीतध्वजस्तम्भे—अथैवपीतस्यपताकादण्डे, आसज्जयन्—समलग्न्यत,
संसर्त्ताङ्गिकयत इत्यर्थः (आ + षन्ज + कम्प्रणि लङ्-त) । वीचिभिः,—तरङ्गैः,
विप्लुते—विचुम्बे, चञ्चले इत्यर्थः, वीचिविप्लुते—उत्तरङ्गिते (विण० । श्या तत्पु०),
वारिधौ—समुद्रे । उक्षते अनेन इति वहनं—यानं, पीत इति यावत् (वह +
ल्युट्), तेन वहनेन—जलयावेन (सहायकसमशब्दयोगात् श्या०), समं—सह
(“साकं साहं सम सह” इत्यमरः), मज्जितुं—निमग्नोभूयितुं (मज्ज + तुमुन्),
प्रावर्त्तत—प्रारभत (प्र + वृत् + लङ्-त) ।

(म) अब्रह्मण्यम्—अबध्य, भो राजन् ! यथा वयं न बध्या भवामः, तथा
कुरु इत्यर्थः, मृत्युकवलात् अस्मान् रक्ष रक्ष इति भावः (“अब्रह्मण्यमबध्योक्तौ”
इत्यमरः), उदघोषयन्—उच्चैरग्न्यापयन् (उत् + ष + णिच् + लङ्-अन्) ।

(य) असहिष्णुः,—असहनशीलः, तेषामब्रह्मण्यघोषणमार्त शेषः (विण० ।
न + सह + ण्यच्), निस्त्रिंशः,—खड्गः (“खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः”
इत्यमरः), हस्ते यस्य सः निस्त्रिंशच्छस्तः,—खड्गपाणिः (विण० । बहुव्री०), बहुत्तरीयकः,
—संयमितोत्तरासङ्गः, ध्वजं—पताकां, गजेन सह मज्जमानं पीतध्वजमिति
भावः, अन्—लक्ष्योक्त्य अनुध्वज—पताकां लक्ष्योक्त्य (अन्यथी०) । निरपेक्षः,
—कस्यांचित् साहाय्यप्रत्याशामकुर्वन्नेवेत्यर्थः, एकाकी एव इति यावत्, स्वजीवना-
नपेक्ष इत्यर्थो वा, वारणं—गजम्, आशङ्कते—वितर्कयति इति वारणाशङ्को—
गजोत्प्रेक्षी (उत इत्यस्य यहादित्वात् णिभिः), उदधेः,—समुद्रस्य, उदधेः

अथ (र) तस्मिन् मग्ने, वातोर्मिभिर्दूराक्षिप्तं तत् वह-
नमभज्यत, तत्स्थाश्च सर्वे यादसां मुखे निपेतुः । स च
सत्त्वशीलोऽम्बुधौ मग्नो यावत् निरीक्षते स्म, तावत्तत्र
(ल) दिव्यं पुरं ददृशे, न वारिधिम् । तत्र (व) मणिमयस्तम्भ-
भास्वरे हेममन्दिरे सद्भिः रत्नैर्बहुसोपानवापीके उद्यानशालिनि
नानामणिशिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं मेरुप्रोन्नतं कात्या-

दारणाशङ्को इत्यन्वयः ; तं सामुद्रिकदृष्टिम् विविच्येत्यर्थः, प्रतिविधातुमिच्छया
प्रतिविधित्वया—प्रतिचिकीर्षया, गजकर्तृकपोतनिमज्जनभयानिवारणेच्छया इत्यर्थः,
गजजिघांसया इति भावः [प्रति + वि + धा + सन् + “सांन मोभाष—” (७।४।५४
पा०) इति ञच् इम् अभ्यासलोपश्च, “सः स्याद्धंघातुके” (७।४।४८ पा०) इति सस्य
तः “अ प्रत्ययान्त” (३।३।१०२ पा०) इति ञ, स्त्रियां टाप् तया] ।

(र) तस्मिन्—सत्त्वशीले । वातेन—वातविशोभेण, जानताभिः ऊर्मिभिः,
—तरङ्गैः, वातेन सहिताभिः ऊर्मिभिरिति वा वातोर्मिभिः,—वातविद्युन्वतरङ्गैः,
दूराक्षिप्तं—बहुदूरमाकृतम् । अभज्यत—अखण्डयत (भज + कर्मकर्तरि लङ्-त) ।
यादसां—जलजन्तूनां, नक्षत्रकरादीनामिति यावत् (“यादांसि जलजन्तवः”
इत्यमरः) ।

(ल) दिव्यं—रमणीयम् । न वारिधिं, ददृशेति पूर्वणान्वयः ।

(व) मणिमयैः,—रत्नात्मकैः, स्तम्भैः,—स्तम्भाभिः, भास्वरे—द्योतमाने मणिमय-
स्तम्भभास्वरे—रत्ननिर्मितस्तम्भशोभिते (विष्णु० । इथा तत्पु०) । हेममन्दिरे—
स्वर्णमयगृहमम्बुधौ (उपश्लेषे ७मी०), स्थितामिति शेषः, कात्यायनीमन्दिरमित्यु-
त्तरं सम्बन्धः ; सद्भिः,—उत्तमैः, रत्नैः बहु—घटितं, सोपानम्—आरोहणं यस्याः
तादृशी वापी—दौर्घिका, जलाशयविशेष इति यावत्, यत्र तादृशं बहुसोपानवापीके
—रत्नरुचितसोपानोपेतदौर्घिकाशालिनि [विष्णु० । बहुव्री० । “नटृतश्च” (५।४।१५३
पा०) इति कप्] । नानाः,—विविधाः, मणिशिलाः,—रत्नशिलाः, तन्मयी भित्तिः,
—कुड्यं, विविधमणिमयकुड्यमित्यर्थः, तस्यां यानि रत्नानि—भित्तिगात्रस्था ये मणयः,
तैः चितः,—अवलः, उच्छ्रितः,—समुन्नतश्च, ध्वजः,—पताका यत्र तादृशं नानामणि-
शिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं—विविधरत्नमयभित्तिगात्रनिबद्धभासुरमणीनां प्रभया
अवलितीव्रतपताकासंयुक्तमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०), मेरुवत्—सुमेरुपर्वत इव,

यनौमन्दिरं प्रविश्य, तां तत्रस्थां देवीं प्रणम्य स्तुत्वा अभ्यर्च्य च, तदग्रतः “किमेतदिन्द्रजालम् ?” इति सविस्मयमुपाविशत् । तावच्च सहसा काऽपि (श) दिव्या इन्दोवरार्त्तो चन्द्रवदना कुसुमस्मिता मृणालमृदुकलेवरा स्त्रीसहस्रपरिवारा सहसा कवाटमुद्घाट्य देवीगर्भगृहं सत्त्वशीलस्य च हृदयं समं विवेश । सा च तत्र देवीमभ्यर्च्य तस्मात् गर्भगृहात् निरगात्, न पुनः सत्त्वशीलस्य हृदयात् ; प्राविशच्च तत्रैव प्रभामण्डलकान्तारि । सत्त्वशीलोऽपि तामनुजगाम । ददर्श च अन्यत् उत्तमं सर्वासां

प्रोन्नतं—मसुच्छितं मेरुप्रोन्नतं—सुमेरुपर्वतवदत्यन्नतं (विष्णु०) । तां—कात्यायनीम् । अभ्यर्च्य—पूजयित्वा (अभि + अर्च + णिच् + ल्यप्) । इन्द्रेण—कौशलाद्यैश्चर्येण, जालं—यथास्थितं स्फुटदर्शनाच्चमत्तसाधनात् द्रष्टुर्नैवावरणम् इन्द्रजालम् ?—सन्तौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथात्वेन दर्शनसाधनं कुहकविशेषः ? । उपाविशत्—आसीत् (उप + विश + लङ्-ट्) ।

(श) दिव्या—अलौकिकसौन्दर्यशालिनोत्पथः, इन्दोवरे—नीलोत्पले इव, अचिणी—चक्षुषो यस्याः सा इन्दोवरार्त्तो—नीलोत्पललोचना [विष्णु० । बहुव्री० । इन्दोवर + आचन् + “बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः स्वाङ्गात् षच्” (प्रा० ४।११३ पा०) इति षच्, षित्वात् ङोष्] । कुसुमवत्—पुष्पमिव, रमणीयमिति भावः, स्मिताम्—दूषडास्यं यस्याः सा कुसुमस्मिता—दूषडासितमुखोत्पथः (विष्णु० । बहुव्री०), मृणालवत् मृदु—मुकुमारं, कलेवरं—शरीरं यस्याः सा मृणालमृदुकलेवरा—सुकुसुमाङ्गी (विष्णु० । बहुव्री०), स्त्रीणां—नारीणां, सहस्र—दशशतसङ्ख्याकाः, बहवः वा, दशशतसङ्ख्याकाः स्त्रियः बह्वः स्त्रियो वा इत्यर्थः, परिवाराः,—परिजनाः, सहचारिण्यः इति यावत्, यस्याः सा स्त्रीसहस्रपरिवारा—बहुस्त्रीपारिवृता (विष्णु० । बहुव्री०) । उद्घाट्य—उन्मील्य (उत + घट + णिच् + ल्यप्), देव्याः,—कात्यायन्याः, गर्भगृहं—गृहाभ्यन्तरं देवीगर्भगृहं—देवीगृहमध्यं (इक्षी तत्पु०) । समं—युगपत्, एकदेवेत्यर्थः, यदैव सा देवीगृहं प्राविशत्, तदैव सत्त्वशीलस्यापि हृदयाभ्यन्तरं प्राविशत् इति स्फुटार्थः ; सत्त्वशीलस्तस्यामनुरागवान् सञ्जातः इति भावः । तत्रैव—तत्रस्थोद्याने एव, प्रभाणां—ज्योतिषां, मण्डलं—समूहः यत्र तादृशः कान्तारः,—विलं, रन्मिति यावत् (“कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि” इति

(ष) भोगसम्पदां सङ्केतोद्यानमिव भवनम् । (स) तत्रान्तर्मणि-
पर्यङ्कनिषणां तां विलोक्य समुपेत्य तत्पार्श्वे समुपाविशत्,
आसीच्च तन्मुखासक्तलोचनो लिखित इव ।

इत्थं (ह) सोत्काण्ठपुलकैरङ्गैर्वदनाऽऽलोकनोत्सुकं तं
स्मराऽऽविष्टं दृष्ट्वा काऽपि तदीया चेटी तदिङ्कितज्ञा तमब्रवीत्,
—“भद्र ! अतिथिस्त्वमिह प्राप्तः, तदस्मात्स्वामिन्या कृतम्
आतिथ्यं भजस्व, उत्तिष्ठ, स्वाहि, भुङ्क्ते” । ततश्च स आशां कथ-

मेदिनी), तस्मिन् प्रभामण्डलकान्तारे—ज्योतिर्मण्डलोद्भासितविवरे इत्यर्थः
(शाकपा०) ।

(ष) भोगाय—विषयसुखसम्भोगाय, सम्पदः,—ऐश्वर्याणि तासां भोगसम्पदां—
स्रक्चन्दनवनिताद्युपभोगसाधनविभवानामित्यर्थः (४र्थी तत्प०), यद्वा,—भोगानां—
भोग्यवस्तूनां, सम्पदः,—सौष्ठवानि तासां भोगसम्पदां—प्रचुरभोग्यवस्तूनामित्यर्थः,
सङ्केतार्थम्—अभिमारार्थम्, उद्यानम्—उपवनं तदिव सङ्केतोद्यानमिव—रति-
भोगाद्यसुद्यानवाटिकामिवेत्यर्थः, सङ्केतोद्याने यथा सर्वावधं भोगसाधनं प्रभूतमानेन
तिष्ठति, एतद्वन्मेऽपि तत्सर्वं तथैव अतिष्ठत् इति निष्कर्षः ।

(स) तत्रान्तः,—तद्गृहाम्यन्तरे, मणिपर्यङ्के—रत्नमयखट्वायां, निषण्णम्—
उपविष्टां (विण० । ७मी तत्प०) । तस्याः,—कामिन्याः, मुखे आसक्ते—आकृष्टे,
निबद्धे वा, लोचने यस्य तथाभूतः तन्मुखासक्तलोचनः,—तन्मुखानिवद्धर्दष्टः (विण० ।
बहुव्री०), लिखित इव—चित्रार्पित इव ।

(ह) उत्काण्ठा—उत्कलिका, प्रियाद्यभिलाषजनितोन्मत्तत्वमित्यर्थः, पुलकः,
—रोमाञ्चः (“क्लिमिप्रभेदं रोमाञ्चे पुलकः प्रसारे विदुः” इति शाश्वतः), सात्त्विक-
भावविशेष इति यावत्, ताभ्यां सह वत्तमानेः सोत्काण्ठपुलकैः,—कामावेशजनित-
भावविशेषेण रोमाञ्चेन च युक्तैः (विण० । श्या तत्प०), अङ्गैः (करणे इत्यन्भूतलक्षणे
वा श्या०) । चेटी—परिचारिका, तस्याः,—सुन्दर्याः, इङ्कितम्—अभिप्रायानुरूप-
चक्षुरादिचेष्टाविशेषं, जानातीति तादृशी तदिङ्कितज्ञा—प्रभोरभिप्रायवित् [विण० ।
तदिङ्कित + ज्ञा + “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३पा०) इति कः, “आतो लोपः—”
(६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः, स्त्रियां टाप्] । भद्र !—साधो ! (“भद्रः शिवे
खन्नरीटे वृषभे च कदम्बके ।..... । “विषु श्रेष्ठे च साधौ स्यात् नपुंसि करणान्तरे” ॥

श्चित् (क) तदुक्तितः सम्प्राप्य तथा दर्शितामेकामुद्यानवापी-
मगात्, उदतिष्ठच्च तस्यां निमग्नस्तत्क्षणं ताम्रलियां चण्ड-
सिंहस्य नृपतेर्वापीमध्यात् । तत्राकस्मात् प्राप्तमात्मानं वीक्ष्य
सोऽचिन्तयत्,—“अहो ! किमेतत् ? क्व तदुद्यानं दिव्यम् ?
क्व च (ख) तत्र अमृतसारमयं तस्या दर्शनम् ? क्व चानन्तर-
मेव तद्विश्लेषमहाविषमिदम् ? स्वप्नोऽयं न, विनिद्रोऽहं, जनं
तथा चेद्या अहं विप्रलब्धः विमूढोऽस्मि” इति चिन्तयन् तां
कन्यां विना सोन्माद इव तस्मिन्नुद्याने भ्रमन् कामार्त्तो विल-
लाप । तदवस्थञ्च (ग) पिशङ्गैः पुष्परेणुभिर्वातोद्धूतैर्वियोगा-
नलैरिव परीताङ्गं तं दृष्ट्वा उद्यानपालः चण्डसिंहं महीपतिं

इति मेदिनी) । प्राप्तः,—आगतः । भ्रमन्—गृहाण इत्यर्थः । साहि—ज्ञानं कुरु
(णा + लोट् हि), भुङ्क्ते—भाङ् (भुज + लोट्-स्व) ।

(क) तस्याः,—चेद्याः, उक्तितः,—बधनात् तदुक्तितः,—चेटीवचनात्, चेद्याः
वाक्यं श्रुत्वा इत्यर्थः (ल्यङ्लोपे प्रसी०) । उद्याने—उपवने, स्थिता वापी—दोर्घिका
ताम् उद्यानवापीम्—उपवनस्थां पुष्करिणीं (शाकपा०) । “उदतिष्ठत्” इत्यस्य
“वापीमध्यात्” इत्युत्तरग्रन्थेनान्वयः ।

(ख) तत्र—उद्याने, अमृतसारमयं—सुधानिःष्यन्दरूपम् । तस्याः,—सुन्दर्याः,
विश्लेषः,—वियोगरूपं, महाविषं—तीक्ष्णविषं तद्विश्लेषमहाविषं—प्राणघातितीक्ष्ण-
विषरूपं तद्वियोगदुःखमित्यर्थः, तीव्रविषं यथा प्राणान् बाधते, तद्विश्लेषदुःखमपि मां
तथा बाधते इति सरलार्थः (रूपक-कर्मधा०) । विप्रलब्धः,—वाञ्छितः, तद्दर्शनसुखा-
दिति भावः (वि + प्र + लभ् + क्तः), विमूढः,—जडप्राय इत्यर्थः । कन्यां विना
(विनाशब्दयोगात् २या०) ।

(ग) पिशङ्गैः,—पिङ्गलवर्णैः (विष्ण० । “कङ्कः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ
शङ्खपिङ्गलौ” इत्यमरः) । वातेन—वायुना, उद्धूतैः,—उत्क्षिप्तैः वातोद्धूतैः,—
अनिलैरितैः (विष्ण० । श्या तत्पु०), वियोगः,—कान्ताविरहः, अनलः,—अग्निरिव,
सन्तापकत्वादिति भावः, तैः वियोगानलैः,—विच्छेदवह्निभिः, अग्नेः पिङ्गलवर्णत्वात्
पिङ्गलवर्णपुष्परेणुषु वह्निवारोपः ; परीतानि—व्याप्तानि, भङ्गानि—अवयवा यस्य तं
परीताङ्गं—वेष्टितावयवं (विष्ण० । बहुव्री०) ।

गत्वा व्यजिज्ञपत् । स च तदाकर्ण्य (घ) उद्भ्रान्तः स्वयमेत्य
तं ददर्श, पप्रच्छ च सान्त्वयन्,—“किमिदं ब्रूहि सखे ! त्वं
क्व प्रस्थितः ? क्व च प्राप्तः ? क्व आस्थाः ? क्व च पतितः ?”
इति । तदाकर्ण्य स तस्मै सर्वे वृत्तान्तम् (ङ) अशंसत् ।
राजा व्यचिन्तयत्,—“हन्त ! वीरोऽयं (च) मदर्थं कामेनैवं
विडम्बितः, तदिदानीमस्याऽऽनृण्यं लब्धुमयमवसरो मया प्राप्तः”
इति चिन्तयित्वा स राजा तं जगाद,—“सखे ! मुधा शोकं
मुञ्च, अहं त्वां तेनैव मार्गेण नीत्वा तामसुरकन्यकां प्रापयामि”
इति उक्त्वा स्नानादिना तं समाश्वासयत् ।

अथान्येद्युः स मन्त्रिदिव्यस्तराज्यभारः तेन समं पीता-
ऽऽरूढः तद्दर्शितेन अम्बुधिमार्गेण गच्छन् तन्मध्यभागे प्राग्वत्
समुत्थितं सपताकं गजं ददर्श । तदवलोक्य सत्त्वशीलो
राजानमभ्यधात्,—“देव ! सोऽयं दिव्यप्रभावो महागजः
समुत्थितः, मयि (छ) अत्र मग्ने देवेनानुध्वजं मज्जनीयम्”
इत्युक्त्वा अस्य निमज्जतो ध्वजस्य निकटं प्राप्य स सत्त्वशीलः

(घ) उद्भ्रान्तः,—उद्भिन्नः (विण० । उत् + भ्रम + क्तः “अनुनासिकस्य
क्लिक्कलाः किङ्कितं” (६।४।१५ पा०) इति उपधादोघः । सान्त्वयन्—आश्वासयन्
(सान्त्व + णिच् + शतृ) । प्राप्तः, इदमवस्थान्तरमाप्त शेषः । आस्थाः,—आतृष्टः
(आस + लङ्-धास्) ।

(ङ) अशंसत्—अकथयत् (शंस + लङ्-दृ) ।

(च) मदर्थे—मन्त्रिमित्त, मम प्रयोजनसाधनाय इत्यर्थः, प्रयोजनन्तु सिंहले
श्वरसकाशे तद्दुहितृपाणिप्राथनरूपम् । विडम्बितः,—तिरस्कृतः, दुरवस्थां गमित
इति यावत् । न कृणः अनृणः (नञ्-तत्पु०), तस्य भावः आनृण्यम्—कृणाभावता
(भावे ण्यञ्) । मुधा—वृथा (अव्य० । “व्यथंके तु वृथा मुधा” इत्यमरः) । समा-
श्वासयत्—स्वस्थितमकारयत् (सम + आ + श्म + णिच् + लङ्-दृ) ।

(छ) अत्र—गजसन्निधौ इत्यर्थः, मयि (भावे ङी०) । अनुध्वजं—पीतध्वजस्य
गङ्गीपरिस्थितध्वजस्य वा पश्चात् (पश्चादर्थे अव्ययी०), मज्जनीयं (मसृज + भावे

पूर्वमात्मानं तत्र न्यक्षिपत् ; ततो राजाऽपि तमनु आत्मानं निक्षिप्तेप । अन्तर्मग्नौ च तौ तत्र तत् दिव्यं पुरमवापतुः । तच्च दृष्ट्वा राजा सर्वस्मयो देवीं तां पावतीं प्रणम्य सत्त्वशीलेन सममुपाविशत् । तावच्च तत्र सा कन्या सखीजनसमन्विता रूपिणौ प्रभेव ततः प्रभामण्डलकान्तारात् निरगात् ।

“इयं सा सुमुखी” इति सत्त्वशीले वदति, स राजा तस्या-
मस्यानुरागो युक्त इत्यमन्यत । साऽपि तं राजानं (ज) दिव्य-
शारीरलक्षणं वीक्ष्याचिन्तयत्,—“कोऽयमपूर्वः पुरुषातिशयः ?”
विवेश च अम्बिकापूजार्थं तन्मन्दिरम् । सोऽपि नृपः तं सत्त्व-
शीलमादाय अवज्ञां प्रदर्शयन् उद्यानमाजगाम । क्षणेन च
सा कन्यका कृतदेवीपूजा (भ) तस्या देव्याः मत्प्रतिलाभं
याचित्वा तद्गृहाभ्यन्तरात् निर्गत्य सखीमेकां प्राब्रवीत्,—
“सखि ! कासौ वीक्ष्यतां, यो मया इह दृष्टः, स महात्मा क्व
तिष्ठति ? युष्माभिर्विचिन्त्य ‘आतिथ्यमेत्य गृह्यतां, प्रसादो मे
त्वया क्रियताम्’ इत्येवम् अभ्यर्थनीयः, स हि पूज्यः कोऽपि

अनीयर्) । तमनु—सत्त्वशीलस्य ध्वजस्य वा पश्चात् इत्यर्थः [“लक्षणेत्यभूताख्यान—”
(१।४।२० पा०) इत्यनेन २या०] ।

(ज) दिव्यम्—अलौकिकं, महाप्रभावव्यञ्जकमित्यर्थः, मनोज्ञमिति वा,
शारीरलक्षणं—चक्राङ्गकमलादिराजचिह्नमिति यावत्, यस्य तं दिव्यशारीरलक्षणम्
—असाधारणमानुषांचितदैहिकचिह्नं (विष्ण० । बहुव्री०) । न पूर्वः,—पूर्वदृष्ट
इत्यर्थः, अपूर्वः,—अदृष्टपूर्वः, अज्ञात इत्यर्थः, पुरुषेषु अतिशयः,—अधिकः
पुरुषातिशयः,—पुरुषश्रेष्ठः ।

(भ) तस्याः देव्याः, समीपे इति शेषः । वीक्ष्यतां—दृश्यतां, लयेति
शेषः (वि + ईक्ष् + कर्मणि लोट्-ताम्) । विचिन्त्य—अन्विष्य (वि + चि + ल्यप्
“ऋक्स्य पिति कति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्], आतिथ्यम्—अतिधि-
सत्कारम् । प्रसादः,—अनुग्रहः । अभ्यर्थनीयः,—याचनीयः (अभि + अर्थ + चिच्
+ अनीयर्) ।

उत्तमः पुमान्” । एवं तयोक्ता सखी तं विचित्य उद्यानवर्तिनं
(ज) स्वस्वामिनीनिदेशं प्रह्ला व्यजिज्ञपत् । तदाकर्ण्य स वीरो
नृपः सावज्ञं तामुवाच,—(ट) “भद्रे ! वचसैव कृतमातिथ्यं,
नान्यत् किमपि उपयुज्यते” । एतदाकर्ण्य तथा सख्या गत्वा
सा असुरनन्दिनी (ठ) आविता । तदा (ड) उदारं तम-
सामान्यं कमपि अभ्यमन्यत । ततस्तेन (ढ) मानुषायोग्ये-
ऽपि आतिथ्ये निःस्पृहेण राज्ञा धैर्यपाशेनाकृष्यमाणा पत्यर्थ-
पार्वतीसेवापरिपाकसमन्विता दैत्यकन्यका स्वयमुपैत्य उद्यानं
प्राविशत्, प्रविश्य च राजानं तमभ्येत्य प्रश्रयान्विता आतिथ्य-
ग्रहणार्थं प्रार्थयामास ।

(ज) स्वस्याः,—निजायाः, स्वामिन्याः,—प्रभोः, निदेशम्—आज्ञा स्वस्वामिनी-
निदेशं—निजप्रभारादेशं (इष्टी तत्पु०), प्रह्ला—विनीता सती ।

(ट) भद्रे !—सुचरिते । कृतं—सम्पन्नमित्यर्थः । अन्यत—पाद्यादिकम् ।
उपयुज्यते—प्रयोजनत्वेनाहति, तव सधरवाक्येणैव अतिथिसत्कारः सुनिश्चयः
एतदतिरिक्तं किमपि प्रयोजनं नास्तीत्याशयः ।

(ठ) आविता—आकर्ण्यता (श्रु + णिच् + क्तः, स्त्रियां टाप्), राजवचन-
मिति शेषः ।

(ड) उदारं—महान्तं, महदाशयमित्यर्थः (विण०) । असामान्यम्—
असाधारणं, महाप्रभावमिति यावत् । अभ्यमन्यत—अबुध्यत (अभि + मन + लङ्-त) ।

(ढ) मानुषायोग्ये—मानुषदुर्लभे (विण०), तस्याः पुण्याः नरलोकागम्यत्वा-
दिति भावः । धैर्यं—धीरत्वं, सुन्दरीललाममृतायां तस्यामनादरप्रदर्शनरूपमिति
यावत्, तदेव पाशः,—रज्जुः तेन धैर्यपाशेन—धैर्यरज्ज्वा (करणे श्या०),
राज्ञः धैर्याधिक्यदर्शनेन महागुणः महाप्रभावशायामिति भक्त्यातिशयवशात्
तद्दर्शनीशुका स्वयमेव तदतिक्रम्य गतवतीत्यर्थः । पत्यर्थम्—अनुरूपस्वामिस्त्राभार्थं,
पार्वत्याः,—अम्बिकायाः, या सेवा—आराधना, तस्याः परिपाकः,—परिणतिः,
फलप्राप्तिकाल इति यावत्, तेन समन्विता—संयुता पत्यर्थपार्वतीसेवापरिपाक-
समन्विता—समुपस्थितस्वामीष्टवरनामकाला (विण०) । प्रश्रयेण—विनयेन, अन्विता
—युक्ता प्रश्रयान्विता—विनीता सतीत्यर्थः (विण० । श्या तत्पु०) ।

ततः स नृपस्तं सत्त्वशीलम् (ण) उद्दिश्य तामुवाच,—
 “भद्रे ! अनेन कथितां देवीमिह द्रष्टुमहमागतः, दृष्टा च सा
 गौरी परमाद्भुतकेतनं ध्वजपथं प्राप्य, तदनु त्वञ्च” । तदाकण्ठ
 सा कन्यका प्रत्यभाषत,—“राजन् ! तर्हि कौतुकात् विजग-
 दद्भुतं पुरं वीक्षितुमागम्यताम्” । एवंवादिनीं तां स नृपः
 (त) विहस्यावदत्,—“तदपि अनेन मे कथितं, यत्र सा
 स्नानवापी अस्ति” इति । कन्यकाऽवादीत्,—“देव ! मैव-
 मादिश, नाहं (थ) विडम्बनशीला, पूज्ये विडम्बना का ?
 विशेषतस्त्वहं युष्माकं सत्त्वोत्कर्षेण किङ्करीकृताऽस्मि, तन्मम

(ण) उद्दिश्य—लक्ष्योक्त्य (उत + दिश + ल्यप्) । परमाद्भुतम्—अथाश्चर्यं,
 केतनं—पताका यस्य तादृशं परमाद्भुतकेतनम्—अतिविचित्रपताकासमन्वितं
 (विण० । बहुव्री०), ध्वजः,—ध्वजयष्टिरिव, पथः तं ध्वजपथं—ध्वजयष्टिद्वयमार्ग-
 मित्यर्थः, गङ्गापरिस्थध्वजानुसरणेनेहागत्य देवी गौरी मया दृष्टा इति समुदायार्थः ।
 तदनु—तत्पश्चात्, देवीदर्शनानन्तरमित्यर्थः, त्वञ्च इत्यर्थापि दृष्टा इत्यनुषङ्गनौघम् ।

(त) विहस्य—विहसितं कृत्वा, नात्युच्चैः न वा हृष्यत, किन्तु मध्यमहास्यं
 कृत्वा इत्यर्थः, “आकुञ्चितकपोलाच्चं सख्यं निःस्वनं तथा । प्रस्तावीत्यं सानुराग-
 माहुर्विहसितं बुधाः” ॥ इत्युक्तमन्वयं हास्यं कृत्वा इति यावत् (वि + हस + ल्यप् ।
 “मध्यमः स्यात् विहसितम्” इत्यमरः) । अनेन—सत्त्वशीलेन । स्नानाय वापी—
 दौर्घिका स्नानवापी—स्नानार्थपुष्करिणी (४र्थी तत्प०), यत्र पुष्करिण्यां स्नात्वा अयं
 मे सहचरः तादृशीं विडम्बनाम् अलभत, तादृशीं पुष्करिणीं यत्र पुरे वर्तते, तत्
 विजगदद्भुतमिति सत्यमेव, किन्तु युष्माकं बाग्जालेनाकृष्टा एतत्सदृशविडम्बनाभोगार्थं
 तत्र न गच्छामि, न वा स्नामि, व्यथंस्ते अस्मादिडम्बनप्रयासः इति राज्ञः हासाभिप्रायः
 इति वेदितव्यम् ।

(थ) विडम्बनं—तिरस्कारणं, परपीडनं परप्रतारणं वा इति यावत्, शीलं
 —स्वभावो यस्याः सा विडम्बनशीला—परपीडकस्वभावा, प्रतारणापरायणा वा
 (विण० । बहुव्री०) । सत्त्वस्य—चित्तस्य स्वभावस्य वा (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले
 द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवसायासुचित्तेष्वस्ती तु जन्तुषु” ॥ इति मेदिनी),
 उत्कर्षेण—प्रशस्तया सत्त्वोत्कर्षेण—उदारस्वभावेन प्रशस्तमनसया वा (कर्त्तृदि

प्रार्थनाभङ्गं मा कुरुष्व” । एतदाकर्ण्य स राजा सत्त्वर्शोलेन सहितः “तथा” इत्युक्त्वा तया सह प्रभामण्डलोपान्तं ययौ ।

अथ (द) अपावृतकवाटे तस्मिन् प्रविष्टः अपरं दिव्यं नित्यं सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनैर्निर्मितमपरं मेरुपृष्ठमिव पुरं ददर्श । तत्र सा (ध) महार्हे रत्नासने राजानमुपवेश्य यथोचितं अर्घ्यादिकमानाय्य राजसुताऽब्रवीत्,—“महाभाग !

इया० । दृष्टी तत्पु०), किं—किञ्चित् कुस्मितं वा कस्यं करोति या सा किङ्करी—परिचारिका [किं+कृ+“किं यत्तद्वहुषु कर्माऽज्विधानम्” (वा०) इति अच्, स्त्रियां ङाष्] अकिङ्करी किङ्करीकृता किङ्करीकृता—दासीकृता (अभूततद्भावे च्चिः) । प्रार्थनाभङ्गं—याज्ञावैफल्यम् ।

(द) अपावृतः,—उद्घाटितः, कवाटः यस्य तस्मिन् अपावृतकवाटे—उन्मत्तकवाटे (विण० । बहुव्री०), तस्मिन्—प्रभामण्डले । नित्यं—सदैव, न तु कालविशेषे इत्यर्थः, सर्वेषु ऋतुषु—इमन्तादिषु षट्सु ऋतुषु, यानि कुसुमानि, यानि च फलानि, तैः शोभितं—कान्तं सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं—हिमादिषु पृथक् पृथक् कालेषु यानि कुसुमानि यानि च फलानि जायन्ते, तानि सर्वाणि सर्वकालमेव युगपदेव तत्र उत्पद्य पुरीं तां शोभयन्ति इत्यर्थः । मेरुपृष्ठ—सुमेरुपृष्ठमिव, मेरुपृष्ठमपि सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनसानुमयम् ।

(ध) महम्—उत्सवम्, अर्हन्ति—युज्यते इति तस्मिन् महार्हे—उत्सवकालव्यवहारोचितं, महामूल्य इत्यर्थः, यद्वा,—महः,—तेजः, स अस्य अस्तीति महः,—तेजस्वी (अर्श-आदिवाच्य), तम् अर्हन्तीति तस्मिन् महार्हे—तेजस्विजन्मोपवेशनयोग्ये इत्यर्थः (विण० । “मह उत्सवतेजसाः” इति मैटिनी), “महार्हे” इति पाठे—महान् अर्घः,—मूल्यं यस्य तादृशं महार्घं—बहुमूल्ये । यथोचितं—राजयोग्यमित्यर्थः, अर्घः,—पूजाविधिः (“मूल्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः), तस्य इदम् अर्घ्यम्—अतिथिपूजार्थं दीयमानं जलादिकम् [अर्घ+“पादाघाभ्यां च” (५।४।२५ मा०) इति धत् । “अव्यसर्घार्थे पादं पादाय वारिणि” इत्यमरः], तदादिकम् अर्घ्यादिकं—जलमधुपर्कगन्धपुष्पादिकमित्यर्थः, आनाय्य—आनाययित्वा (आ+नी+णिच्+ल्यप्), परिजनेनाति शेषः । महान्—प्रशस्तः, भागः,—भाग्यं (“भागोऽपाहुकं भाग्यं कदंशयोः” इति हेमः) यस्य सः महाभागः, तत्सम्बुद्धौ महाभाग !—

अहमस्मि असुरेन्द्रस्य महात्मनः कालर्नमः सुता, चक्रिणा स
मम पिता स्वर्गं प्रापितः. इदञ्च मे पैतृकं पुरद्वयं विश्वकर्मणा
कृतं. सर्वकामदे अत्र न जरा न च मृत्युः बाधते ; इदानीञ्च
त्वं मे पिता सपुरायाः” । (न) इति समर्पितात्मसर्वस्वां
तामवादीत् स राजा,—“यदि एतत्. तर्हि त्वं मम सुता
अस्मै सत्त्वशीलाय सुहृदे वीराय बान्धवाय च मया दत्ता” ।
एवं (प) देवीप्रसादेन मूर्त्तेर्नैव नृपेण सा उक्ता गुणज्ञा
विनता तं राजानं “तथा” इति अन्वमन्यत ।

भाग्यवन्, महाशय ! इत्यर्थो वा । चक्रिणा—चक्रपाणिना, विष्णुना इत्यर्थः ।
स्वर्गं प्रापितः,—गमितः, विनाशित इत्यर्थः [प्र+आप+णिच्+क्तः । अत्र मम
पिता स्वर्गं प्राप्तः, चक्रिणा स मम पिता स्वर्गं प्रापितः इति अणिकर्तुः पितः यौ
कर्मसज्ञा, ततः “गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधाने नीहृकष्वहाम् । बुद्धिभक्ष्याश्रयाः
शब्दकर्मकाणां निजे ऋथा । प्रयोज्यकर्मण्येवां श्यन्तानां लादर्या मताः” ॥ (का०)
इति कारिकानुसारात् प्रयोज्यकर्मणि पितरि १मा ज्ञातव्या] । पितृतः आगतं पैतृकं
—पितृस्वामिकमित्यर्थः, पितृतः प्राप्तमिति यावत् [पितृ+“पितृयञ्च” (४।३।७६
पा०) इति ठञ्] । सर्वान् कामान्—अभौष्टान्. ददाति—यच्छति इति तस्मिन्
सर्वकामदे—कृत्स्नाभिलषितप्रदानपरे [विण० । सर्वकाम+दा+“आतोऽनुपसर्गे
कः” (३।२।३ पा०) इति कः] । पुराभ्यां—नगराभ्यां सह वर्त्तमानायाः सपुरायाः,
—पुरद्वयसहितायाः (“मे” इत्यस्य विण०) ।

(न) इति—उक्तप्रकारेण (अव्य०), आत्मा—स्वस्य, सर्वस्वं—सर्वधनस्य
आत्मसर्वस्वे, समर्पिते—सम्यक् दत्ते, आत्मसर्वस्वे यथा तां, यदा,—समापतन्
आत्मनः सर्वस्वं यथा तां समर्पितात्मसर्वस्वां—राजाधीनोक्तसर्वविभवाम्
(विण० । बहुव्री०) ।

(प) देव्याः,—कात्यायन्याः, प्रसादेन—अन्यद्वयेण देवीप्रसादेन—अम्बिका-
प्रसन्नतारूपेणेत्यर्थः, मूर्त्तेर्न—रूपिणा, मूर्त्तेर्न देवीप्रसादेनैव नृपेण—राजरूपधारिणा
देव्यन्यद्वयेणेत्यर्थः, सेवासन्तुष्टा देवी ईक्षितसत्पतिदानार्थं राज्ञः रूपं धृत्वा तत्र
समागताऽभूदिति भावः । अन्वमन्यत—अन्वजानात्, स्वीकृतवतीत्यर्थः (अनु+
मन+लुङ्-त) ।

ततस्तस्याः (फ) पाणिग्रहं कृत्वा कृतार्थं तस्मिन् सत्त्वशीले,
राजा असुरैश्वर्यं सर्वं दत्त्वा तं सत्त्वशीलमुवाच,—“सखे !
भुक्तयोरामलकयोरिकमद्य मया तव संशोधितम्, असंशोधितात्
द्वितीयात् तेऽहं ऋणी तिष्ठामि” इति प्रणतं तमुक्त्वा, तां
दत्त्यपुत्नीमब्रवीत्,—“भद्रे ! मार्गो मम दृश्यतां, येन स्वां पुरीं
प्राप्नुयाम्” इति । ततः सा अपराजितं नाम खड्गम् एकञ्च
जन्मजरामृत्युहरं फलं दैत्यनन्दिनी तस्मै भूपाय प्रादात् ।
अथ स राजा ताभ्यां खड्गफलाभ्यामन्वितः तयोक्तायां तस्यामेव
वाप्यां मग्नः (ब) स्वदेशतः समुत्थाय सर्वकार्यमिद्विमानभूत् ।
स च सत्त्वशीलः (भ) दैत्यस्त्रीपुरराज्यं सुखेन शशास” ।

इति कथामाख्याय वेतालो राजानम् (म) अप्राचीत्,—
“राजन् ! कोऽनयोर्द्वयोरब्धिपतने सत्त्वाधिकः ?” इति ।

(फ) पाणेः,—करस्य, ग्रहः,—ग्रहणं तं पाणिग्रह—विवाहकालं करग्रहण-
रूपाचारविशेषम् । कृतार्थं—पूर्णमनोरथे (विण०), सतीति शेषः (भावे ७मो०) ।
असंशोधितात् द्वितीयात्, आमलकादिति शेषः, ऋणादिति भावः [“अकस्मद्युगं
पञ्चमी” (२।३।२४ पा०) इति प्रसी०] । मार्गः,—पथः । दृश्यताम्—अवलोक्यतां
(दृश + णिच् + कर्म्मणि लोट्-ताम्), त्वयेति शेषः ; येन—मार्गप्रदर्शनेनेत्यर्थः, स्वां
—निजाम । प्राप्नुयां—लभेय, गच्छेयमिति यावत् (प्र + आप + लिङ्-यान्) ।

(ब) स्वदेशतः,—स्वदेशे, निजनगरे इत्यर्थः [स्वदेश + “आद्यादिभ्य
उपसङ्गानम्” (वा०) इति सप्तम्यास्तसिः], समुत्थाय इत्यनेनान्वयः, यदा,—
स्वदेशतः,—स्वदेशाय, स्वदेशमुद्दिश्य इत्यर्थः, मग्न इत्यनेनान्वयः (अवापि पूर्वसूत्रेण
चतुर्थ्यास्तसिः), अत्र पक्षे—समुत्थाय इत्यत्र स्वदेशे इति शेषः, सर्वेषु कार्येषु
सिद्धिः,—साफल्यं विद्यते अस्य तादृशः सर्वकार्यसिद्धिमान्—निखिलप्रारब्ध-
कर्म्मसफलताभाक् ।

(भ) दैत्यस्त्रियाः,—दैत्यकन्यायाः, निजपत्न्या इति यावत्, पुरमेव राज्यं
दैत्यस्त्रीपुरराज्यम्—अमुरनगरम् ।

(म) अप्राचीत्—अजिज्ञासोत् (प्रच्छ + लुङ्-द्) । इयोः (निर्द्धारि ६४ी०) ।
सत्त्वाधिकः,—मनस्वी, निर्भीकचेता इत्यर्थः ।

तदाकर्ण्य राजा शापात् भीतः सदुत्तरमेव प्रत्यभाषत,—
 “एतयोः सत्त्वशील एव अधिकः सत्त्ववान् मे प्रतिभाति ; स
 हि पूर्वम् (य) अविज्ञाततत्त्वः निराश एवाम्बुधौ पतितः, राजा
 तु तत्त्वं विज्ञाय अभोधिमाविशत्” । इति समाकर्ण्य राज्ञो
 निरस्तमौनस्य वचनं स वेतालः स्कन्धात् पूर्ववत् अलक्षितः
 तमेव शिंशपातरुमगमत् । राजाऽपि पूर्ववत् तमानेतुं पुन-
 रुद्योगमकरोत् । न हि (र) प्रारब्धे असमाप्ते धोराः शिथिली-
 भवन्ति ।

अथ अष्टमकथा ।

ततश्च स राजा भूयः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव
 प्राप्य स्कन्धे कृत्वा भिक्षुमुद्दिश्य (क) प्रातिष्ठत् । प्रयान्तञ्च तं
 स स्कन्धवर्त्ती वेतालः सम्बाध्य प्राब्रवीत्,—“राजन् ! अस्म-
 विनोदाय पुनरिमां कथामाकर्णय,—

(य) अविज्ञातम्—अविदितं, तत्त्वं—याथार्थ्यं, ध्वजरहस्यमिति यावत्, येन
 तादृशः अविज्ञाततत्त्वः,—अज्ञातरहस्यः (विष्णु० । बहुव्री०), निराशः, स्वजीवने
 इति शेषः ।

(र) प्रारब्धे—प्रकान्ते, कार्ये इति शेषः । शिथिलीभवन्ति—मन्दप्रयत्नी-
 भवन्ति, प्रारब्धकार्यमसमाप्य न विरमन्तीत्यर्थः [अशिथिलाः शिथिलाः
 भवन्ति शिथिलीभवन्ति, शिथिल + “कभृत्स्थित्योगे—” (५।४।५० पा०) इति
 अभूततद्भावे च्चिः] ।

(ष) प्रातिष्ठत्—अगच्छत् [प्र + स्था + लङ्-त “समवप्रविभ्यः स्थाः”
 (१।१।२२ पा०) इत्यात्मने पदम्] ।

अस्यङ्गदेसे महान् (ख) वृक्घटाभिधः जनपदः, तत्र विष्णुस्वामीति महान् यज्वा महाधनी द्विजः प्रतिवसति ; तस्य स्वानुरूपायां पत्न्यां क्रमात् त्रयः पुत्रा जज्ञिरे । कदाचित् ते (ग) तरुणा भोगवैदग्ध्यशालिनः कूर्महेतोः पित्रा प्रारब्ध-यज्ञेन प्रेषिताः भ्रातरः अस्वधिं ययुः ; तत्र कूर्ममेकं प्राप्य ज्यायान् कनिष्ठावाह स्म,—“युवयोरकः कूर्ममिमं पितुः क्रत्वर्थं गृह्णातु, अहमेनं विस्रं पिच्छिलञ्च ग्रहीतुं न शक्नोमि” ।

(ख) वृक्घटः इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः वृक्घटाभिधः,—वृक्-घटाग्नः (विण० । बहुव्री०), जनपदः,—जननिवासस्थानं, देश इत्यर्थः, नगर इति यावत् (“भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी) । यज्वा—विधानेन कृतयागः याजकः, यथाविधि यागशीलः इत्यर्थः [विण० । यज+ “सुयजोऽङ्निप्” (३।२।१०३ पा०) इति ङुनिप् । “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः] । स्वस्य—आत्मनः, अनुरूपा—सदृशी तस्यां स्वानुरूपायां—निजयाग्यायाम् । जज्ञिरे—बभूवुः [जन + लिट्-इत् “गमहनजन—” (६।४।८८ पा०) इति उपधा-लोपः “स्तोः युना यः” (८।४।४० पा०) इति नकारस्य जकारः] ।

(ग) तरुणाः,—युवानः (विण० । “वयस्यस्तरुणा युवा” इत्यमरः), भोगे—विविधसुखास्वादे, यत्र वैदग्ध्य—पाण्डित्यं, नैपस्यामिति यावत्, तेन शालन्ते—शोभन्ते, ख्यातिमापद्यन्ते इति यावत्, ये ते तादृशाः भोगवैदग्ध्यशालिनः,—भोगनिपणाः, उपभोग्यद्व्याणां गुणदोषविचारणं अद्भुतनैपुण्यतया सुप्रसिद्धा इति भावः (भोगवैदग्ध्य + शाल + यहादित्वात् णिनिः), कूर्महेतोः,—कच्छपनिमित्तम् । प्रारब्धः,—प्रकान्तः, कृतारम्भ इत्यर्थः, यज्ञः,—यागः येन तेन प्रारब्धयज्ञेन—अनुष्ठायमानयागेन (विण० । बहुव्री०) । ज्यायान्—ज्येष्ठः [अयमेषामतिशयेन वृद्धः इति वाक्येन वृद्ध + “दिवचनाविभज्योपपदं तरवोयमुनौ” (५।३।५७ पा०) इति ईयमुनि “वृद्धस्य च” (५।३।६२ पा०) इति ईयमुनि परे वृद्धस्य ज्यादेशे “ज्यादादीयसः” (६।४।१६० पा०) इति ईयमुनः ईकारस्य आत्वम्], अत्र ज्येष्ठस्य वार्जकत्वाभावेऽपि भातृवयमध्ये तस्य अतिवृद्धत्वात् प्रयोगोऽयं बोध्यः । युवयोः (निङारे ६४०) । क्रत्वर्थे—यज्ञाय इदं क्रत्वर्थे—यज्ञनिमित्तम् (अर्थेन सह नित्यसमासः । “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततनुमंखः क्रतुः” इत्यमरः), यहा,—

इत्युक्तावन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठावूचतुः,—(घ) “आर्य्य ! तवात्र
चेत् जुगुप्सा, तदाऽऽवयोः कथं न स्यात् ?” । तदाकर्ण्य स
ज्येष्ठोऽवादीत्,—“युवां कच्छपं गृह्णातम्, अन्यथा (ङ) युवाभ्यां
कृते पितृयज्ञलोपः स्यात्, ततो युवयोस्तस्य च पितुः ध्रुवं
नरकपातः स्यात्” । इति तर्नाक्तावनुजो विहस्य तमवाचताम्,
—“आर्य्य ! आवयोरेव समानं (च) धर्मं वेत्सि ?
नाऽऽत्मनः ?” । ततो (छ) ज्येष्ठोऽवादीत्,—“किं युवां मम
भोजनचण्डतां न जानीथः ? अहं हि भोजनेषु चण्डः, कथ-
मिमं जुगुप्सितं स्पृशामि ?” । एतत्तस्य वचः श्रुत्वा मध्यमो-

क्तव्यं अर्थः,—प्रभोजनं यस्य तादृशं कत्वर्थे—यज्ञप्रभोजनकं (कर्ममित्यस्य विण० ।
बहुव्री०) । विस्मय—आमर्गन्धम्, अपक्वमांसगन्धम् इत्यर्थः (विण० । “विस्म-
स्यादासगन्धि यत्” इत्यमरः) ।

(घ) आर्य्य !—पूज्य ! । जुगुप्सा—घृणा [गुप् + सन् “गुप्तिज्किङ्क्षः सन्”
(३।१।५ पा०) इति सन् “अ प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति अ, स्त्रिया टाप्] ।
“विचिकित्सा” इति पाठे—विचिकित्सा—सन्देहता, गृह्णामि न वा इति सन्देह-
जनितविमुखता इति भावः ।

(ङ) युवाभ्यां कृते—निमित्तम् [अथ० । “निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां
प्रायदर्शनम्” (वा०) इति निमित्ताश्रयक-कृतेशब्दयोगाच्चतुर्थी] । ध्रुवं—निश्चितम् ।

(च) धर्मं—पितुः यज्ञलोपजनितनरकपातनिवारणार्थम् आवयोश्च कर्त्तव्या-
करणजनितनरकपातनिवारणार्थं धर्मं जानोद्बोधनरूपमित्यर्थः, वेत्सि—जानासि
(विद + लट् + सि), आत्मनः,—स्वस्य, न, वेत्सि ? इति पूर्वणानुषङ्गः ।

(छ) अयमेवामतिशयेन बृहः ज्येष्ठः,—अग्रजः [बृह + “अतिशायने
तर्माबृहनौ” (५।३।५५ पा०) इति इष्टानि “बृहस्य च” (५।३।६२ पा०) इति
ज्यादंशः] । भोजने—आहारविषये, चण्डता—तीव्रता, तीव्रानुभवशक्तिरिति यावत्,
तां भोजनचण्डतां—भोज्यद्रव्यस्य दोषगुणविचारणे तीव्रास्वादशक्तिसमित्यर्थः, जानीथः,
—वित्यः (ज्ञा + लट् + थस्) । चण्डः,—तीव्रः, तीव्रास्वादशक्तिसमन्वितः इत्यर्थः ।
जुगुप्सितं—घृणितं, विस्मयपिच्छिलत्वाभ्यामिति भावः [गुप् + “गुप्तिज्किङ्क्षः
सन्” (३।१।५ पा०) इति सन् + क्तः] ।

ऽब्रवीत्,—“अहं हि (ज) अधिकश्चण्डः नारीषु, तत् कथ-
मिमं स्पष्टुमर्हामि ?” । एवं मध्यमेनोक्ते ज्येष्ठः (भ) कनी-
यांसमवादीत्,—“त्वं तावत् आवयोः कनीयान्, कूर्मं गृह्णाण” ।
ततः स कनीयान् (ज) भ्रुकुटिं विधाय ताववोचत्,—
“मूर्खौ ! अहं हि विशेषेण तूलिकाचण्डः” । इत्थं ते कलहा-
ऽऽसक्तास्त्रयो भ्रातरः (ट) निर्णयाय अभिमानिनः तं कूर्मं
विहाय प्रसेनजिदाख्यभूपतेर्नगरं विटङ्गपुरं ययुः ; तत्र गत्वा
प्रतीहारमुखेनाऽऽवेद्य, तेन च प्रवेशितास्तं नृपं तं वृत्तान्तं
विज्ञापयामासुः । राजा च सर्वं श्रुत्वाऽब्रवीत्,—“तिष्ठत यूय-
मत, परोक्षिण्ये वः (ठ) क्रमात्” इति । ततस्ते “तथा”

(ज) अधिकश्चण्डः नारीषु—सम्भोग्यानां नारीणां दोषगुणविचारणे तीव्रानुभव-
शक्तिसमन्वित इत्यर्थः । अर्हामि—युज्ये, शक्नोमि इत्यर्थः (अहं + लट्-मिप्) ।

(भ) कनीयांसम—अवमेषामतिशयेन युवा अल्पो वा इति कनीयान्—
कनिष्ठः, अनुजः इति यावत्, तं कनीयामं—कनिष्ठभ्रातरनित्यर्थः [युवन् अल्पो
वा + “अजादी गुणवचनादेव” (५।३।५८ पा०) इति द्विषुनि “युवाल्पयोः
कनन्यतरस्याम्” (५।३।६४ पा०) इति कन् । “कनीयानर्तयूनि स्यादत्यल्पानु-
जयोऽस्तिषु” इति मेदिनी] ।

(ज) भ्रुकुटिं—भ्रुभङ्गम् । तूलिकासु—तुल्यगर्भशयनोपकरणविशेषेषु, “तीपक”
वा “गदि” इति ख्यातासु (“तूलिका कूर्चिकायान् शय्योपकरणोऽपि च” इति
मेदिनी), चण्डः,—तीव्रः तूलिकाचण्डः,—शय्योपकरणानां गुणदोषविचारणे
तीक्ष्णानुभूतिसम्पन्न इत्यर्थः ।

(ट) निर्णयाय—निश्चयाय, कोऽधिकश्चण्डः इति वादभीमांसायै इत्यर्थः,
अभिमानिनः,—अहमेवाधिकश्चण्डः इत्यहङ्कारवन्तः इत्यर्थः । प्रतीहारस्य—हार-
पालस्य (“प्रतीहारं हारपालहाऽप्यहाऽस्थितदर्शकाः” इत्यमरः), मुखेन प्रतीहार-
मुखेन—हाररक्षकद्वारा, आवेद्य—विज्ञाप्य, स्वेष्टमागमनप्रयोजनमिति शेषः
(आ + विद् + णिच् + ल्यप्), तेन—प्रतीहारेण ।

(ठ) क्रमात्—पौर्वापर्यानुसारेण, ज्येष्ठादिक्रममवलम्ब्य इत्यर्थः (ल्यप्-
लोपे ५मी०) ।

इत्युक्त्वा सर्वे तत्र (ङ) अवतस्थिरे । ततः स नृपः
स्वाऽऽहारकाले तानानीय तेभ्यः (ढ) अग्राणि आसनानि,
राजार्हाणि च षड्रसानि स्वादूनि अन्नादीनि दापयामास ।
ततः सर्वेषु (ण) भुञ्जानेषु तेषु भोजनचण्डो जुगुप्सा-
कालिताऽऽननो न बुभुज । “कथं न भोजनं स्वादु
सुगन्ध्यपि भुङ्क्ते ?” । इति राज्ञा स्वयं पृष्टः स शनैर्जगाद,
—“राजन् ! अस्मिन् (त) भक्ते शवधूमदुरामोदो
वर्त्तत, तेनाहमिदं भोक्तुं स्वादु अपि नेच्छामि” । इत्युक्ते
तेन सर्वेऽपि नृपाऽऽज्ञया तदाघ्राय (थ) “कलमशाल्यन्नमिदं

(ङ) अवतस्थिरे—नृपः, अवस्थितवन्तः इत्यर्थः [अव + स्था + लिट्-इरे
“समवभावभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(ढ) अग्राणि—श्रेष्ठानि । राजानम् अर्हन्ति—युज्यन्ते इति तानि राजार्हाणि
—नृपौचितानि (विण०), षड्—मधुरास्ललवणकटुतिक्तकषायाः षट्सङ्ख्याकाः, रसाः,
—आस्वाद्याः यत्र तानि षड्रसानि (विण० । बहुव्री०), स्वादूनि—मनोज्ञानि
“स्वादुमंसमनोज्ञयोः” इति मेदिनी । दापयामास—उत्सर्जयामास, सूपकारहस्ते-
नाति शेषः [दा + णिच् + लिट्-णल् “अतिङ्गोब्लोरोक्तु—” (७।३।३६ पा०)
इति पुक् “काम्प्रत्ययादाममन्ते लिटि” (३।१।३५ पा०) इति प्रत्ययान्तादनेकाचः
आम, “कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इत्यामन्तादसन्प्रयोगः] ।

(ण) भुञ्जानेषु—खादन्, भोजनानिरतेषु इत्यर्थः (निङ्कारे ७मी० । भुज +
शानच्) । जुगुप्सा—पृथया, कालितम्—आप्तं, प्राप्तमित्यर्थः, विकृतर्भात् यावत्
(कलितं विदितताऽऽमयोः ” इति मेदिनी), आननं—मुखं यस्य सः जुगुप्साकालिता-
ऽऽननः,—पृथाविकृतमुखः (विण० । बहुव्री०) । बुभुजे—आश [भुज + लिट्-ए
“भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(त) भक्ते—अन्ने, शवस्य—दाह्यमानमृतदंढस्य, यो धूमः, चितोत्थित इत्यर्थः,
तस्य दुरामोदः,—दुर्गन्धः (६४ी तत्पु० । “आमोदो गन्धहर्षयोः” इति
मेदिनी) ।

(थ) कलमशालीः,—कलमाख्यतण्डुलविशेषस्य, अन्नं, यद्वा,—कलमशालिना
—तदाख्यतण्डुलविशेषेण, कृतमन्नं कलमशाल्यन्नं—कलमाख्यशालितण्डुलान्नं (६४ी

सुगन्धि च” इति शशंसुः । स तु भोजनचतुरः (द) पिहितनासिक-
स्तन्नं बुभुजे । ततः स राजा सञ्चिन्त्य क्रमात् यावदन्विष्यति,
तावत् (ध) नियोजितजनमुखात् तदन्नं ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्र-
सम्भवशालिजं बुबुधे । ततोऽतिविस्मितस्तुष्टश्च राजा तमभाषत,
—“ब्रह्मन् ! मत्वं त्वं भोजनचण्डः, तदन्यत् भुज्यताम्” इति ।

ततो राजा कृताहारान् तान् वामण्डहेषु (न) विसृज्य
स्वामिकां गणिकोत्तमाम् आनयामास, प्राहिणोच्च निशि तां
मवीङ्गसुन्दरीं कृतमण्डनां तस्मै द्वितीयस्मै नारीचण्डाय भ्रात्रे ।

तत्पु० शाकपार्थिवादि वा) । शोभनो गन्धः अस्य इति सुगन्धि—मनोहरगन्धयुक्तः
[सु + गन्ध + “गन्धस्येदत्पुलिसुसुरभिभ्यः” (पू० ४।१३५ पा०) इति इकारादेशः] ।
शशंसुः, —कथयामासुः (शनस + लिट्-उम) ।

(द) पिहिता—आवृता [अपि + धा + क्तः “दधानर्हिः” (७।४।४२ पा०)
इति हिः “वाष्ट भाग्निरिक्तापमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हनन्त्यानां यथा वाचा
निशा दिशा” ॥ (का०) इति अपरकारलोपः], नासिका येन सः पिहित-
नासिकः,—आच्छादितनासः [विण० । बहुव्री० । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।२।४८
पा०) इति नासिकाया आकारस्य ऋत्वः] ।

(ध) नियोजिताना—तण्डुलं शवधुसगन्धित्वम् तत्त्वान्मन्थानाय नियुक्तानां,
जनानां मुखात् नियोजितजनमुखात्—आज्ञतलोकाजननात् (अपा० प्रभौ०) । ग्रामे—
ग्रामप्रान्ते, यत् श्मशानं—मृतदेहदाहस्थानं, तस्य निकटे—समीपे, यत् क्षेत्रं—
केदारं, शस्योत्पत्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मात् सम्भवः,—उत्पत्तिः यस्य तादृशः यः शालिः,
—धान्यविशेषः, तस्मात् जायते इति तत् ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्रसम्भवशालिज—
ग्रामप्रान्तवर्तिश्मशानसमीपभूमिसम्भूतधान्यविशेषकृतं (विण०), बुबुधे—विवेद,
ज्ञातवानित्यर्थः (बुध + लिट्-ए) ।

(न) विसृज्य—समंशय इत्यर्थः (वि + सृज + ल्यप्), स्वां—स्वकीयां, निजो-
पभोग्यामित्यर्थः । प्राहिणोत्—प्रेरयत् (प्र + हि + लङ्-दृ) । कृतं—सम्पादितं,
मण्डनं—प्रसाधनं, विभूषणक्रिया इत्यर्थः, यया यस्या वा तां कृतमण्डनां—परिहिता-
लङ्कारां (विण० । बहुव्री० । “मण्डनन्तु प्रसाधने” इति हेमः) । द्वितीयस्मै भ्रात्रे
—मध्यमाय भ्रात्रे (तादर्थ्यं ४र्थी०) ।

मा च राजभृत्येन (प) अन्विता तस्य द्वितीयस्य वासगृहं प्रागात् । तस्याञ्च (फ) प्रभासितवैश्वानि प्रविष्टायां समुत्पन्न-मोहः वामपाणिना संरुद्धनासाग्रेऽसौ नारीचतुरो राजभृत्या-नब्रवीत्,—“निष्कास्यतामेषा, नो चेत् म्रियेऽहम्, अस्या-श्छागलगन्धो निर्याति” । इत्युक्ता राजपुरुषाः समुद्दिग्नाः सविस्मयाश्च (ब) ततो राजान्तिकं नीत्वा तं वृत्तान्तं तस्मै न्यवेदयन् । राजा तं नारीचण्डमानीय तदाऽब्रवीत्,—“ब्रह्मन् ! येयं (भ) चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः कृतदेहविलेपना दिक्षु प्रसरच्चारुसौरभा वर्त्तते, तस्या वारविलासिन्याश्छागलगन्धः कुतः ?” । इत्युक्तोऽपि स नारीचण्डः यदा न (म) प्रतिपेदे, तदा राजा विचारकुतुकोऽभवत्, अबुध्यत च तां तस्या एव

(प) अन्विता—गन्विता इत्यर्थः (अनु + इ + क्तः) । प्रागात्—प्रागमत् [प्र + इ + लुङ् इ “इयां गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इत्यनेन सिचां लुक्] ।

(फ) प्रभासितं—भास्वरं, दीपप्रभया उद्भासितं, यत् वैश्वानि—गृहं तस्मिन् प्रभासितवैश्वानि—आलोकोज्ज्वलगृहमध्ये (कर्मधा०) । निष्कास्यतां—वह्नि-क्रियतां (निर् + कस + णिच् + कर्माणि लोट्-ताम्) । म्रिये—प्राणैः विद्युज्ये [मृ + लट्-ए “म्रिङ् म्रियतां लङ्” (७।४।२८ पा०) इति ऋतो रिङादेशः, “अचि युधातुभुवां यूरिथङुबडौ” (६।४।७७ पा०) इति इयङ्] । अस्याः, गावादिति शेषः, यदा,—अस्या इति (अपादाने ऋसो०) ।

(ब) ततः,—तस्मात् स्थानात् । नीत्वा, तामिति शेषः ।

(भ) चन्दनञ्च कर्पूरञ्च कालागुरु च तानि तैः चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः,—श्वेतचन्दनकर्पूरकृष्णागुरुभिः (करणे श्या० । इन्द्र०), कृतं—विहितं, देहं—अङ्गे, देहस्य वा, विलेपनं—वर्णकं यथा सा कृतदेहविलेपना—अनुलिप्ताङ्गी (विण० । बहुव्री०) । प्रसरत्—विसर्पत्, चारु—मनोज्ञं, सौरभं—सङ्गन्धः यस्याः सा प्रसर-च्चारुसौरभा—व्याप्नुवन्मनोहरगन्धा (विण० । बहुव्री०) । वारविलासिन्याः,—गायिकायाः, अङ्गे इति शेषः ।

(म) प्रतिपेदे—स्वीचकार, तत्सकाशे अवस्थातुमिति शेषः, प्रतिपूर्वस्य

मुखेन शैशवे मातृवियोगात् अजाजोरविवर्जिताम् । ततो
राजा अतिविस्मितस्तस्य नारीचण्डस्य चण्डतां बहु प्रशंसन्
तस्मै तृतीयाय तूलिकाचण्डाय आशु शय्यामदापयत् ।

स च तूलिकाचतुरः पर्यङ्कोपरि (य) सप्तसङ्घातूलिकायां
शय्यायां धौतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवासनि सुष्राप । रात्रेः (र) यामार्धं
एव गते स सहसा पाणिना अवष्टम्भाश्वः क्रन्दन् व्यथाऽऽकुलः
तस्मात् शयनादुत्तम्यौ । तत्रस्थैश्च राजपुरुषैः तस्य पार्श्वे
(ल) गाढलग्नस्य केशस्य कुटिलाऽरुणा मुद्रा च अदृश्यत । तैश्च

पदधाताः स्वीकारार्थकत्वात् (प्राति + पद + लिट् ण) । विचाराय—सत्यनिर्णयाय,
कुतुकं—कौतूहलं यस्य तादृशः विचारकुतुकः,—अस्याश्चागलगन्धित्वं सत्यं न
वा इति निर्णयकुतूहलौ इत्यर्थः । (विण० । बहुव्री० । “कौतूहलं कौतुकञ्च
कुतुकञ्च कुतूहलम्” इत्यमरः) । अवुज्यत—अजानात् (बुध + लङ्-त) । तस्याः,—
शयिकायाः ।

(य) सप्तसङ्घातूलिकाः,—“तोषक” वा “गदि” इति ख्याताः तूलगर्भ-
शय्योपकरणविशेषाः यस्यां तादृश्यां सप्तसङ्घातूलिकायाम—उपर्यङ्कोपरि पातिततूल-
गर्भशय्योपकरणसप्तकायां (विण० । बहुव्री०), शय्यायां—शयनीये, धौतः,—
सुशुभः इति यावत्, श्लक्ष्णः,—चिक्रणः, सूचा इति यावत्, पटः,—सुचलकः,
उत्तमवस्त्रानित्यर्थः (“सुचलकः पटोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः), स एव प्रच्छदवासः,
—आशरणवस्त्रं यस्यां तस्यां धौतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवाससि—महाघांस्तरणावृतायां
(विण० । बहुव्री०), सुष्राप—निद्रा [स्वप + लिट्-णल् “लिट्यभ्यासस्त्वोभयेषाम्”
(६।१।२७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्] ।

(र) यामार्धं—प्रहरार्धं, अर्धप्रहरे इत्यर्थः । अवष्टम्भः,—अवलम्बितः
(“अवष्टम्भोऽविदूरं स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते” इति मेदिनी), वेदनाऽऽधिक्यादिति
भावः, पार्श्वः,—एकतरकक्षाधोभागः येन सः अवष्टम्भपार्श्वः,—प्रपोडितैकतरबाहु-
भूनाधोदंशः (विण० । बहुव्री०) । शयनात्—शय्यातः (“शयनं सुरते निद्रा-
शय्ययोश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(ल) गाढम्—अशिथिलं, दृढमित्यर्थः, गभीरमिति यावत्, तद्वयथा तथा
लयस्य—संसक्तस्य (विण०) । कुटिला—कुचिता, अरुणा—रक्तवर्णा, मुद्रा—
रेखा इति यावत् ।

तत्क्षणं गत्वा निवेदितो राजा तानुवाच,—“तूलिकानां तलेषु
किञ्चित् स्यात् न वा, वौच्यताम्” । ततस्ते गत्वा यावदीक्षन्ते
एकैकं तूलिकातलं, तावत् सर्वतले स्थितमेकं (व) बालं प्रापुः,
दर्शयामासुश्च तं नीत्वा तत्क्षणं राज्ञे । स च राजा तं तूलिका-
चण्डमानोय तस्याङ्गं (श) तद्रूपमङ्कितं दृष्ट्वा परं विस्मयमवाप ;
“सप्तभ्यस्तूलिकाभ्यः अस्य तनौ कथमयं बालो मग्नः ?”
इति चित्रोद्यमानस्तां रात्रिमनैषौच । प्रातश्चोत्थाय राजा,—
(ष) “अद्भुतवैदग्ध्यसौकुमार्या अमी” इति परितुष्टः तभ्य-
स्त्रिभ्योऽपि चण्डेभ्यो हेमलक्षत्रयं ददौ । ततस्ते सुखिता
विस्मृतकच्छपाः पितुर्यज्ञविघ्नेन उपार्जितपातकास्तत्र तस्यः ।

इति अद्भुतां कथामाख्याय (स) स्कन्धनिषण्णः स वेतालः

(व) बालं—केशं (“चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरीरुहः”
इत्यमरः) । दर्शयामासुः,—दृश्ययामासुः [दृश् + णिच् + लिट् उम् “काम्-
प्रत्ययादा—” (३।१।३५ पा०) इत्याम् “लघानुप्र—” (३।१।४० पा०) इत्यामन्ताद-
सनुप्रयोगः], तं—बालम् ।

(श) तद्रूपमङ्कितं—केशाकारचिह्नयुक्तम् । परम—अत्यर्थम् । सप्तभ्य-
स्तूलिकाभ्यः,—सप्तसङ्ख्याकतूलिकाः भित्त्वा इत्यर्थः (लघ्वलोपे प्रमी०) । चित्रं—
विस्मयम् अनुभवन् (“विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्” इत्यमरः) चित्रोद्यमानाः,—
सञ्जातविस्मयः [चित्र + “नमोर्वारधश्चित्रडः क्यच्” (३।१।१८ पा०) इति क्यच्
“क्यचि च” (७।४।३३ पा०) इति अस्य ईत्वे चित्रोद्य + शानच्] । अनैषीत्—
अत्यधीवहत, अतिवाहितवानित्यर्थः (नी + लुङ्-ट) ।

(ष) वैदग्ध्यं—नैपुण्यं, भोजनविषये नारीविषये च अनुभूतिपाण्डित्यमिति
यावत्, सौकुमार्ये—कोमलाङ्गत्वं, वैदग्ध्यञ्च सौकुमार्यञ्च ते वैदग्ध्यसौकुमार्यं
(दण्ड०), अद्भुतं—आश्चर्यं, वैदग्ध्यसौकुमार्यं येषां ते अद्भुतवैदग्ध्यसौकुमार्याः,—
विस्मयजनकनैपुण्यसुकीमलभावाः इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०), अमी, आतर इति
शेषः । हेमः,—सुवर्णस्य, लक्षत्रयं—त्रिलक्षं हेमलक्षत्रयं—त्रिलक्षसौवर्णमुद्रामित्यर्थः ।

(स) स्कन्धे—अंसदेशे, निषण्णः,—अवस्थितः (नि + सद + णः) स्कन्धनिषण्णः,
—स्कन्धस्थितः (विष्ण० । ७मी तत्पु०) ।

तं राजानमपृच्छत्,—“राजन् ! पूर्वोक्तं शापं विचिन्त्य त्वम् एषा
त्रयाणां कोऽधिकश्चण्डः इति ब्रूहि” । तदाकर्ण्य स धीमान्
नृपतिस्तं वेतालं प्रत्यभाषत,—“अहमेतम् (ह) अकैतवं तूलिका-
चण्डमधिकं मन्ये, यस्याङ्गे प्रगाढबाललाञ्छनं प्रत्यक्षमुद्गतं
दृष्टम् ; इतराभ्यान्तु कदाचित् तत्पूर्वमवगतं सम्भवेत्” ।
इत्युक्तवतो नरपतेः स्क्रन्धात् स वेतालः प्राग्वत् प्रययी ।
राजाऽपि तमानेतुं पुनः शिंशपातरुमूले तमन्वगात् ।

अथ नवमकथा ।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिकं गत्वा तं वेतालं स्क्रन्धे-
नादाय प्रस्थितस्तेन वेतालेन (क) प्राग्वदभ्यधायि,—“राजन् !
कथमस्मिन् श्मशाने निशि ते एतादृक् प्रयासः ? भूतसङ्कुलं
रात्रिभोषणं चिताधूमैरिव ध्वान्तैर्निरुद्धं पितृकाननं किं नेक्षसे ?

(ह) अकैतवं—कैतवविरहितम्, अकपटमित्यर्थः । प्रगाढं—सुदृढं, गभीर-
मित्यर्थः, बालस्य—केशस्य, लाञ्छनं—चिह्नं (“कलङ्काङ्गो लाञ्छनश्च चिह्नं
लक्ष्म च लक्षणम्” इत्यमरः) प्रगाढबाललाञ्छनं—दृढविद्धकेशरेखामित्यर्थः
(६४ी तत्पु०) ।

(क) प्राग्वत्—पूर्ववत्, अभ्यधायि—अवाचि [अभि + धा + कर्त्तृणि लृङ्-त
“चिण् भावकर्त्तृणीः” (३।१।६६ पा०) इति चिण् “आतो युक् चिण्कृतीः”
(७।१।३३ पा०) इति युक् “चिणो लुक्” (६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्य
लुक्] । प्रयासः,—प्रयत्नः, मत्तयनाथमिति शेषः, भूतैः,—देवयोनिविशेषैः,
सङ्कुलं—व्याप्तं (“सङ्कुलं विषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते” इति मेदिनी) भूतसङ्कुलं—
भूतालीशं (विण० । श्या तत्पु०), रात्र्या—रजन्या इतुना, रात्रौ वा, भोषणं—

तस्य भिक्षोरनुरोधतः कथमौदृशा प्रयासेन आत्मानं खेदयसि ?
तदिमं मे प्रश्नं मार्गविनोदकं शृणु,—

अवन्तीषु देवनिर्मिता (ख) शैवी तनुरिव उद्दामभोग-
भूतिविभूषिता पद्मावती, भोगवती हिरण्यवतीति च कृतादिषु
त्रिषु युगेषु पुरी क्रमशः आसीत् । कलौ च उज्जयिनौति पुरी
अस्ति, तस्यामासीत् वीरदेवी नाम नृपतिः, तस्य पद्मरति-
नाम्नो (ग) महादेवी आसीत् ।

भयङ्करं रात्रिभोषणं—निशादकरुणं (विण० । इथा तत्पु० ७मी तत्पु० वा) । ध्वान्तेः,
—अन्वकारः (“अन्वकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्” इत्यमरः), निरुद्धं—नष्टम्, अष्टष्ट-
मित्यर्थः, आहतमिदमर्थं वा, पितृकाननं—पितृवनं, श्मशानमित्यर्थः (“श्मशानं
स्थात् पितृवनम्” इत्यमरः) । अनुरोधतः,—अनुरोधतः, इष्टसम्पादनेच्छावशादित्यर्थः
(हेतौ प्रसी० । पञ्चम्यास्तसिन्) । अयमिव पश्यति इति वृद्धक् तेन ईदृशा—एवम्-
कारेण [इदम् + इश् + “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च” (३।२।६० पा०) इति
किन् “इदंकिमारीशको” (६।३।६० पा०) इति इदम् ईश्-भावः] । खेदयसि—
क्लेशयसि (खिद + णिच् + लट् सिप्) ।

(ख) शिवस्य इयं शैवी—शिवसम्बन्धिनी [विण० । शिव + “तस्येदम्”
(४।३।१२० पा०) इत्यण्, ततः स्त्रियां ङोष्] । उद्दामेन—उत्कटेन,
भोषणेनेति यावत्, अन्यत्र,—प्रचुरेणेत्यर्थः, भोगेन—सर्पशरीरेण, सर्पफणया
वा, अन्यत्र—धनेन (“भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोरपि” इति मेदिनी),
भूत्या—भक्षणा, अन्यत्र—सम्पत्त्या (“भूतिभक्षानि सम्पत्तिदक्षिणद्वारयाः स्त्रियाम्”
इति मेदिनी), यद्वा,—उद्दामाभ्याम्—अत्युग्राभ्यां, प्रभृताभ्यामित्यर्थः, भोग-
भूतिभ्याम् उद्दामभोगभूतिभ्यां, विभूषिता—कृतमण्डना, अन्यत्र—शोभिता उद्दाम-
भोगभूतिविभूषिता—भोषणसर्प-भक्षालङ्घिता, अन्यत्र—प्रभृतधनसम्पत्तिसमन्विता
(विण० । इथा तत्पु०) । कृतं—युगः, सत्ययुग इति यावत्, तत् आदिद्येषां
तादृशेषु कृतादिषु—सत्यवेतादापरिषु इत्यर्थः, उद्दामभोगभूतिविभूषिता शैवी
तनुरिव कृतादिषु त्रिषु युगेषु क्रमशः उद्दामभोगभूतिविभूषिता देवनिर्मिता
पद्मावती भोगवती हिरण्यवतीति पुरी आसीत् इत्यन्वयः ।

(ग) महादेवी—पद्महिषी ।

एकदा राजा (घ) तथा साकं मन्दाकिनीतटे पुत्रकाम्यया
तपसा हरमाराधयामास, चिरञ्च तपश्चरन् कदाचित् परितुष्ट-
शङ्करोदिताम् आकाशवाणीं श्रुत्वा,—“राजन् ! उत्पत्स्यते
ते पुत्रः शूरः कुलोद्बहः, कन्या चैका लावण्येन जिताप्सराः” ।
एतां (ङ) नाभसीं वाणीं श्रुत्वा स भूपतिरभीष्टसिद्धिप्रद्वष्टः
महिष्या समं स्वनगरीमाययौ । तस्य प्रथमं पद्मरत्यां देव्यां
शूरदेवो नाम पुत्रः, (च) तदनु च अनङ्गरतिर्नाम अनङ्ग-
मोहिनी कन्या समजायत । क्रमेण च तस्यां वृद्धिं गतायां

(घ) तथा—महादेव्या पद्मरत्या (सहार्थक-साकशब्दयोगात् श्या०), साकं
—सह (“साकं साङ्गं समं सह” इत्यमरः), मन्दाकिनीतटे—गङ्गातीरे, पुत्रकाम्यया
—निजपुत्रेच्छया [आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्र+“काम्यञ्च” (३।१।६ पा०)
इति काम्यच् “अ प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियाम् अकारः, ततः टाप्
पुत्रकाम्या तथा] । आराधयामास—अर्चयामास (आ+राध+णिच्+लिट्-
णल्), चिरं—दीर्घकालम् (अव्य०) । परितुष्टेन—सेवाप्रोतेन, शङ्करेण—हरेण.
उदिताम्—उक्तां [वद+क्तः “वचिस्वपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति
सम्प्रसारणम्] परितुष्टशङ्करोदितां—सन्तुष्टशिवभाषितां (विण० । बहुव्री०) । उत्-
पत्स्यते—जनिष्यते (उत्+पद+लृट्-स्यते) । कुलं—वंशम्, उद्बहति—धारयतीति
कुलोद्बहः,—वंशधरः, यदा,—कुलम् उत्—ऊर्ध्वं, बहति—नयतीति कुलोद्बहः,—
वंशोन्नतिकरः, विविधसत्काव्यानुष्ठानेन वंशस्य गौरववर्द्धकः इत्यर्थः (विण० ।
कुल+उत्+वह+पञ्चाद्यच्) । जिताः,—पराभूताः, अप्सरसः,—स्वर्गवेश्याः
यया सा जिताप्सराः,—अप्सरोविजयिनी, अतोव सुरूपा इति भावः (विण० ।
बहुव्री०) ।

(ङ) नाभसः,—आकाशस्य इमां नाभसीम्—आकाशीयां [नाभम्+“तस्येदम्”
(४।३।१२० पा०) इति अण्, स्त्रियां ङीष्] । अभीष्टसिद्ध्या—समोत्पत्त्या,
प्रद्वष्टः,—आनन्दितः अभीष्टसिद्धिप्रद्वष्टः,—अभिलाषपूरणजन्यानन्दितः (विण० ।
श्या तत्पु०), महिष्या (सहार्थकसमशब्दयोगात् श्या०), समं—सह ।

(च) तदनु—तत्पश्चात् । अनङ्गं—कामं, मोहयति—मूच्छयतीति अनङ्ग-
मोहिनी—कामस्यापि चित्तहारिणी (विण०) ।

स राजा (क) सदृशं वरं प्रेषुः पृथिवीमण्डलस्थान् सर्वान्
नृपतीन् पटलिखितानानाययत् । यदा तेषु एकोऽपि तस्याः
सदृशो न (ज) प्रत्यभासत, तदा स राजा वात्सल्यात् तां
सुतामभाषत,—“वत्से ! अहं तावत् ते सदृशं वरं न पश्यामि,
तत् सर्वान् नृपान् समानाय्य स्वयंवरं कुरुष्व” । एतत् पितृ-
वचनमाकर्ण्य सा राजपुत्री जगाद,—“तात ! स्वयंवरम्
(भ) अतिक्लेषणं, तदहं नेच्छामि ; यो हि युवा सुरूपः
केवलं पूर्णं विज्ञानं वेत्ति, तस्मै त्वया अहं देया, न्यूनाधिकेन
मे नास्ति प्रयोजनम्” ।

(क) समान इव पश्यतीति तं सदृशं—कन्याऽनुरूपमित्यर्थः [विण० । समान
+ दृश + “समानान्यशांश्चेति वाच्यं” (वा०) इति कङ् “दृग्दृशवतुषु” (६।१।८६
पा०) इति समानस्य सभावः] । प्रेषुः,—लिशुः, प्राप्तुमिच्छुः सन् इत्यर्थः [प्र +
आप् + सन् “आप्ज्ञप्ठृधामीत” (७।४।५५ पा०) इति आप्रोतिरश्च इत् “अत्र
लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः “सनाशंसभिच्च उः” (१।२।१६८
पा०) इति उः], पट—चित्रपटे (“पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री पित्रालद्रुमे पुमान्”
इति मेदिनी), लिखितान्—अङ्कितान् पटलिखितान्—आलेख्याङ्कितान् (विण० ।
७मी तत्पु०), आनाययत्—प्रापयत्, आनीतवानित्यर्थः (आ + नी + णिच् +
लङ्-ट), चित्रकरेणेति शेषः ।

(ज) प्रत्यभासत—अशीभत इत्यर्थः (प्रति + भास + लङ्-त) । वात्सल्यस्य
—स्निग्धस्य, स्नेहयुक्तस्येत्यर्थः, भावः वात्सल्य तस्मात् वात्सल्यात्—स्निग्धभावात्,
स्नेहादित्यर्थः (हेतौ ५मी०) । वत्से !—पुत्रि ! (“वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके
नारसि क्लीबम्” इति विश्वः) । समानाय्य—समानाययित्वा (सम् + आ + नी +
णिच् + ल्यप्), स्वयम्—आत्मना, न तु पित्रादिनिर्देशनेति भावः, वरः,—वरणं,
पतियद्वयमिति यावत्, तं स्वयंवरं—निजानुरूपपतियद्वयं (स्वयं + व + पचाद्यच्) ।

(भ) अतिक्लेषणम्—अतीवक्लञ्जाकरं [क्ली + णिच् + “आर्तङ्गीवृत्ती—”
(७।१।१६ पा०) इति पुक् + ल्युट्] । केवलम्—एकम्, एकमात्रमिति यावत्
(“एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः), पूर्णं—सम्पूर्णं, न तु कियन्मात्रमिति भावः,
विज्ञान—शिल्पविषयकं शास्त्रविषयकं वा बोधं (“मीचे धौज्ञानमत्यत्र विज्ञानं शिल्प-

इति दुहितुर्वचः समाकर्ण्य यावत् स भूपतिस्तादृशं वरम्
अन्विष्यति, तावत् तत् लोकमुखात् विदित्वा चत्वारो वीरा
विज्ञानिनो (ज) भव्याः पुरुषा दक्षिणापथात् तं राजानमाययुः ।
ते च राज्ञा (ट) सत्कृताः एकैकशः स्वं स्वं विज्ञानं राजसमक्षं
शशंसुः । तेषामेको जगाद,—“अहं तावत् शूद्रः (ठ) नाम्ना
पञ्चफुट्टिकः ; एकोऽहमन्वहं पञ्च ^{अग्राणि} वसनयुग्मानि
करोमि, तेषामेकं देवाय प्रयच्छामि, एकं द्विजाय, एकमात्मनः
कृते परिगृह्णामि, एकञ्च भार्यायै (या मे भवति) ददामि,
पञ्चमञ्च विक्रीय आहारादिकं विदधामि । तदेवं विज्ञानिने
मह्यम् अनङ्गरतिस्ते दुहिता दीयताम्” इति ।

शास्त्रयोः” इत्यमरः), यद्वा,—विज्ञानं—ज्ञानं, कर्म वा (“विज्ञानं कर्मणो ज्ञाने”
इति हैमः), यः एकमात्रं शिल्पम्, एकमात्रं शास्त्रं वा सम्पूर्णं वेत्ति, न तु असम्पूर्णम्,
अथवा य एकविषयक ज्ञानम्, एकमात्रं कर्म वा सुचारुरूपं वेत्तीति समुदायाग्रः ।
देया—समर्प्या [दा + कर्मणि यत् “दृढयति” (६।४।६५ पा०) इति आत
दृढभावे गुणः, ततः स्त्रियां टाप्], न्यूनः,—हीनः, असम्पूर्णविज्ञानविदिति भावः,
अधिकः,—अतिरिक्तः, एकमात्रविज्ञानाधिकविज्ञानविदिति भावः, तेन न्यूना-
धिकेन—हीनातिरिक्तविज्ञानिनेत्यर्थः (करणे श्या०) ।

(ज) भव्याः,—योग्याः, कन्याऽनुरूपा इति यावत् (“भव्यं श्रमे च सत्ये च
वीर्ये भाविनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरो पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः ॥ क्लीबमस्थनि—”
इति मेदिनी) । दक्षिणापथात्—अवन्तिनगरीमतिक्रम्य दक्षिणदिग्वर्त्तदेशभेदात्
(अपादाने प्रमी०) ।

(ट) सत्कृताः,—कृतादराः, सम्मानिता इति यावत् (विण०), एकः
एकः एकैकशः,—प्रत्येकशः, पृथक् पृथगित्यर्थः [“सङ्घैकवचनाच्च वीप्सायाम्”
(५।४।४३ पा०) इति एकशब्दात् वीप्सायां शम्], स्वं स्वं—निजं निजम् ।

(ठ) नाम्ना—नानधेयेन (प्रकृत्यादिभ्यः श्या०) । अहनि अहनि अन्वहं
—प्रतिदिनं [वीप्सायामव्ययी० । अनु + अहम् + “नपुंसकादन्तरस्याम्” (५।४।१०८
पा०) इति टच् “नक्षत्रिते” (६।४।१४४ पा०) इति टिलोपः] । देवाय (सम्प्र०
४र्थी०), प्रयच्छामि—ददामि [प्र + दाण् + षट्-निप् “प्राप्ताभास्यानादाण्—”

द्वितीयोऽब्रवीत्,—“अहं तावत् वैश्यः भाषाज्ञो नाम सर्वेषां मृगपक्षिणां (ङ) कृतं वेत्ति, तदेषा राजपुत्री मम दौयताम्” इति ।

ततस्तृतीयोऽभाषत,—“अहं खड्गधरो नाम भुजवीर्यशाली क्षत्रियः, खड्गविद्याविज्ञाने अस्यां क्षितौ मे (ढ) प्रतिमल्लो नास्ति ; हे राजन् ! तदेषा तनया ते मम दौयताम्” इति ।

अतश्चतुर्थोऽब्रवीत्,—“राजन् ! अहं तावत् जीवदत्तो नाम विप्रः, मम चैतादृशं विज्ञानमस्ति यत्, मृतानपि जन्तून् आनीय आशु (ण) जीवतो दर्शयामि, तद्वीरचर्यासिद्धं माम् एषा ते तनया पतिं प्रपद्यताम्” इति । एवं ब्रुवतः तान् (त) दिव्यवेशाऽऽकृतीन् पश्यन् राजा वीरदेवः सुतया दीलाऽऽरूढ इवाभवत्” ।

(७।३।७८ पा०) इति दाण्-दाधातोर्यच्चादेशः] । कृते—निमित्तम् । ददामि—दास्यामीत्यर्थः [“वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदा” (३।३।१३१ पा०) इति खट्] । पञ्चमं, वसनयुग्ममिति शेषः ।

(ङ) कृतं—वाञ्छितं, ध्वनिमित्यर्थः (कृ + क्तः । “तिरश्चां वाञ्छितं कृतम्” इत्यमरः) ।

(ढ) प्रति—प्रतिरूपः, मल्लः,—बलीयान् (मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यमेदे बलीयसि” इति मेदिनी) प्रतिमल्लः,—तुल्यबलवान्, प्रतियोद्धा इति यावत् (प्रादिस०) ।

(ण) जीवतः,—सजीवान् इत्यर्थः (विण० । जीव + शट् जीवत्, तान्) । वीरचर्या—वीराचारेण, तन्वीपदिष्टव्रतविशेषानुष्ठानेनेति यावत्, सिद्धं—सफलता गतं, प्राप्तेत्यर्थमित्यर्थः, वीरचर्यासिद्धं—तन्वीकृतप्रक्रियाविशेषेणैश्वर्यवन्तं (विण० । इया तत्पु०) । प्रपद्यतां—सम्भतां, स्वीकरीतु इत्यर्थः (प्र + पद + लोट्-ताम्) ।

(त) दिव्याः,—वस्त्रावः, रमणीया इत्यर्थः (“दिव्यं खड्गे चावरां स्त्री वस्त्रा दिविभवे चिषु” इति मेदिनी), वेशाः,—नेपथ्यानि, वसनसूषणानीत्यर्थः (“नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च” इति रभसः), आकृतयः,—रूपाणि च येषां तान् दिव्यवेशाऽऽकृतीन्—सुपरिच्छदान् सुरूपांश्च इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

इति कथामाख्याय वेतालः राजानमप्राचीत्,—“राजन् ! पूर्वोक्तं शापं स्मृत्वा ब्रूहि, (थ) एतेषां कस्मै कन्यैषा देया” इति । एतदाकर्ण्य राजा तं वेतालं प्रत्यवादीत्,—“भवाम् केवलं कालक्षेपाय (द) मां मौनं त्याजयति, अन्यथा कोऽयं गहनः प्रश्नः ? तदुच्यताम् ; शूद्राय कुविन्दाय कथं क्षत्रिया दीयते, वैश्याय च ? यच्च तद्गतं मृगादिभाषाविज्ञानं, तत् कस्मिन् कार्य्यं उपयुज्यते ? विप्रेणापि तेन स्वकर्मप्रच्युतेन ऐन्द्रजालिकेन पतितेन वीरमानिना किम् ? तस्मात् क्षत्रिया-यैव खड्गधराय विद्याशीर्य्यशालिने सा देया” इति । एतत्तस्य

सुतया—कन्यया, सहति शेषः, दीलायां—क्रीडार्थदीलनयन्त्रविशेष, यानविशेष वा, आहटः,—अधिलितः दीलाऽऽहटः,—इतस्ततः आन्दोलनशीलयन्त्रविशेषासीनः यानविशेषासीनो वा इत्यर्थः, दीलाऽऽहटो यथा कदाचित् पुरतः कदाचित् पश्चात् पुनः पुनः दीदृश्यमानो भवात्, तथा राजाऽपि समानगुणेषु तेषु कस्मै सुतां ददामि इति निश्चेतुमसामर्थ्यात् पुनः पुनः दीलायमानचेता अभवत् इति भावः ।

(थ) एतेषां—पूर्वोक्तविज्ञानचतुष्टयानां मध्ये (निर्धारणे ६४ी०) ।

(द) नाम् इति (अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा), अहं मौनं त्याजामि, भवान् मां मौनं त्याजयति—विक्षेपयति (त्यज + णिच् + लट्-ांतप्) । गहनः,—दुर्बोधः इत्यर्थः । कुविन्दाय—तन्तुवायाय (“तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्” इत्यमरः) । तद्गतं—वैश्यगतं, वैश्येन विज्ञातमित्यर्थः । स्वकर्मभ्यः,—ब्राह्मणोचितयजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेभ्यः षट्कर्मभ्यः, प्रच्युतेन—प्रस्तुलितेन स्वकर्मप्रच्युतेन—क्रियाभटेन (विण० । पूमी तत्पु०), इन्द्रेण—कौशलाद्येश्वर्य्येण, जालं—द्रष्टुर्नवावरणं, यथास्थितवस्तुदर्शनाच्चमत्प्रसाधनादिति भावः, इन्द्रजालं—मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथात्वेन दर्शनसाधनं कुहकमित्यर्थः, तेन जीवतीति तेन, इन्द्रजाल शिल्पमस्य इति वा तेन, ऐन्द्रजालिकेन—कुहकाविद्याजीविना (विण० । इन्द्रजाल + ठन्), पतितेन—क्रियालोपात् पातित्यदोषयुक्तेन (विण०), आत्मानं धीरं मन्यते इति तेन वीरमानिना—अलीकवीराभिमानवता, अवीर्येत्यर्थः [विण० । वीर + मन + “आत्ममाने खड्ग” (शारदश् पा०) इति णिनिः । अथ सर्वस्य करणे ३या०] ।

वचो (ध) निशम्य स वेतालः योगबलात् स्कन्धदेशात् सहसा
अलक्षितः कापि जगाम । राजाऽपि तथैव तमनुययौ ;
(न) सोत्साहघने हि वीरहृदये न जातु खेदोऽन्तरं लभते ।

अथ दशमकथा ।

ततश्च स राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव
स्कन्धमारोप्य सत्वरं कृतमौनः समुच्चचाल । (क) प्रयान्तञ्च
तं स्कन्धवर्त्ती स वेतालोऽपृच्छत्,—“राजन् ! आन्तोऽसि,
तदिमां आन्तिहारिणीं कथां शृणु,—

आसीत् वीरबाहुर्नाम (ख) सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चित-

(ध) निशम्य—श्रुत्वा (नि + शम + ल्यप्) । योगबलात्—योगशक्तिभाश्रित्य-
त्यर्थः, वेतालस्य दंशयोनिविशेषत्वादिति भावः (ल्यङ्लोपे पूर्वी०) ।

(न) उत्साहः,—अध्यवसायः, आरब्धकार्यं साधयाम्येव इत्येवंरूपः सङ्कल्पः
इत्यर्थः, घनः,—दाढ्यं, सङ्कल्पस्य दृढता इत्यर्थः, न तु शिथिलसङ्कल्पता इति भावः
(“घनः सान्द्रे दृढे दाढ्यं विकारे मुद्गरेऽम्बुदं । सङ्गे मुक्ते घनं मध्यमृत्यवाद्य-
प्रभेदयोः” ॥ इति हैमः), उत्साहश्च घनश्च उत्साहघनौ, ताभ्यां सह वर्त्तमाने सोत्साह-
घने—उद्यमदृढतासंयुक्ते इत्यर्थः, यद्वा,—उत्साहेन घनः,—दृढः, दृढोत्साह इत्यर्थः,
तेन सह वर्त्तमाने, अथवा,—उत्साहेन घनः,—सान्द्रः, निरन्तरः इत्यर्थः, पूर्णं
इति यावत्, पूर्णोत्साह इत्यर्थः, तेन सह विद्यमाने (विष्णो । बहुव्री०) ।
जातु—कदाचित्, खेदः,—दैवम्, अवसादः इत्यर्थः, अन्तरम्—अवकाशं,
स्थानमित्यर्थः ।

(क) प्रयान्तं—गच्छन्तं (प्र + या + शतृ, तम्)

(ख) सकलानां—सर्वेषां, भूपालानां—राजां, शिरोभिः,—मस्तकैः, यद्वा,—

शासनः पाकशासन इवापरो नृपतिः, तस्यानङ्गपुरं नाम नगर-
वरमभवत् । तत्पार्थदत्तो नाम महाधनः (ग) सार्थवाहः
प्रतिवसति स्म, तस्य धनदत्तो नाम ज्येष्ठः पुत्रः कनीयसी च
कन्या मदनसेना नाम समजायत ।

एकदा धर्मदत्तो नाम कस्यचित् (घ) बणिकपतेस्तनयः
तां लावण्यरसनिर्भरां कुचकुम्भाग्रबलित्वितयरञ्जितां यौवन-
द्विरदस्येव लीलामज्जनवापिकां वीक्ष्य सद्यः स्मरबाणौघपाता-

मकक्षैः भूपालैः, शिरसा—नतमस्तकेन, समभ्यर्चितं—सम्पूजितं, समादरेण
गृहीतमिति यावत्, शासनम्—आज्ञा (“शासनं राजदत्तोर्व्यां लिखाऽऽज्ञाशास्त्र-
शास्त्रिण” इति मेदिनी) यस्य सः सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चितशासनः,—
सर्वराजपूजिताऽऽदेशः (विण० । बहुव्री०), पाकः,—अमुरविशेषः, तस्य शासनः,—
निहन्ता पाकशासनः,—इन्द्रः, अपरः,—द्वितीयः, अपरः पाकशासन इव इत्यन्वयः ।
नगरवरं—नगरश्रेष्ठं, श्रेष्ठनगरमित्यर्थः, अभवत्—आसीदित्यर्थः ।

(ग) सार्थ—समूहं, धनसमूहं द्रव्यसमूहं वा इत्यर्थः, वहति यः सः सार्थवाहः,
—बणिक [सार्थ + वह + “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यण् । “वेदहकः सार्थवाहो
भैरवो वाणिजो बणिक” इत्यमरः] ।

(घ) बणिकपतेः,—बणिकश्रेष्ठस्य । लावण्यं—“मुक्ताफलेषु च्छायायास्तत्त्व-
त्वमिवास्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते” ॥ इत्युक्तलक्षणकान्तिविशेषः,
तदेव रसः,—जलं (“रसो गन्धरसे जले” इति मेदिनी), तस्य निर्भरः,—
वारिप्रवाहः, स इव इत्यर्थः, तां लावण्यरसनिर्भरां—लावण्यवारिभाराम्, अतीव
लावण्यवतीमित्यर्थः (विण० । दृष्टी तत्पु०), कुचौ—स्तनौ, कुम्भौ—घटौ हस्ति-
शिरःस्थमांसपिण्डौ इव वा (“कुम्भौ घटेभमूर्द्धांशौ” इत्यमरः), तथीरगं
कुचकुम्भाग्रं—सुचुकं, बलिः,—जठरावयवविशेषः (“बलिर्देत्यप्रभेदे च करचामर-
दण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि ॥ गृहदारुप्रभेदे च
जठरावयवेऽपि च” इति मेदिनी), तस्याः वितयं—विसृष्ट्यकं बलिवितयम्—
उदररेखावयं, कुचकुम्भाग्रञ्च बलिवितयञ्च कुचकुम्भाग्रबलिवितये (इ०६०), ताभ्यां
रञ्जितां—शोभितां कुचकुम्भाग्रबलिवितयरञ्जितां—सुचुकादिबलिशोभितां (विण० ।
इया तत्पु०), यौवनं—तारुण्यमेव, द्विरदः,—इक्षी, दुर्गारवेगत्वादिति भावः,

पहृतचेतनः समपद्यत,—(ङ) “अहो ! मारेण धाराऽधिरूढेन
अमुना रूपेण द्योतिता मल्ली मे हृदयं भेलुमिव निर्मिता” ।
इत्येवं प्रासादाग्रमारूढां तां दृष्ट्वा चिन्तयतः (च) चक्राहस्येव
तस्य वासरोऽतिचक्राम ।

तस्य यौवनद्विरदस्य—तारुण्यगजस्य, लौलार्थं—क्रीडार्थं, जलक्रीडांश्च,
मज्जनवापिका—स्नानसरः, तां तादृशीं लौलामज्जनवापिकां—क्रीडासरसीम्, इव
इत्यनेनान्वयः, द्विरदो यथा सरसि अवगाह्य क्रीडति, तथा यौवनमपि लावण्य-
रसनिर्भरे निमज्ज्य चिक्रीडिषति (विण० । ४र्थी तत्पु०) । सद्यः,—तत्क्षणं,
वीक्षणक्षणनेवेत्यर्थः, स्मरस्य—कामस्य, बाणौघानां—शरसमूहानां, पञ्चानामेव
बाणानामित्यर्थः, पातेन—पतनेन, आघातनेत्यर्थः, अपहृता—चोरिता, विनष्टा
इत्यर्थः, चेतना—संवित् यस्य तादृशः स्मरबाणौघपातापहृतचेतनः,—कामशराघात-
विनष्टसंज्ञः (विण० । बहुव्री०), समपद्यत—समप्रापयत (सम् + पद + लङ्-दृ) ।

(ङ) अहो !—खेदं विस्मये वा, मारेण—स्मरेण, कामनेत्यर्थः (“मारो मृत्यौ
स्मरे विघ्ने” इति मेदिनी), धारा—सैन्याग्रिमस्कन्धः, सैन्यपुरीभागः इत्यर्थः (“धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरङ्गगतिपञ्चके ।... खड्गादंनिशितमुखे” इति मेदिनी), तत्र
अधिरूढेन—अधिष्ठितेन धाराऽधिरूढेन—सैन्याग्रस्थितेन, सेनापतिरूपिणा इत्यर्थः
(मारेण इत्यस्य विण० । ७मी तत्पु०), अमुना रूपेण—सौन्दर्येण, द्योतिता—
प्रकाशिता, मल्ली—मल्लिकापुष्पं, मल्लिकापुष्पवत् सुकीमला मनाहारिणी च इत्यर्थः ।
भेलु—बेङ्गुं (भिद + तुमुन्), कामदेवः सेनापत्यं गतः मल्लिकापुष्पमेव ईदृश-
सौन्दर्येण परिवर्तितं कृत्वा मम हृदयं बेङ्गुं निर्मितवान् इति समुदायार्थः, कुसुम-
सुकुमाराऽपि इयं निशितशरवत् मम हृदयं पीडयति, इत्यहो ! इति भावः ;
यदा,—धारा—खड्गादंनिशितमुखं, तानधिरूढेन—तथात्वं गतेन, धारात्वं प्राप्ते-
नेत्यर्थः, धाराऽधिरूढेन—तीक्ष्णाग्रखड्गादिरूपिणा, हृदयभेदकसाधम्यादिति भावः
(अमुना रूपेणेत्यस्य विण० । २या तत्पु०) ।

(च) चक्राहस्येव—चक्रवाकाख्यपक्षिविशेषस्य इव, निशि प्रियाविरह-
विधुरस्येति भावः, चक्रवाकदम्पती राक्षो परस्परमेकत्रावस्थातुं न शक्नुतः, नद्याः
जलाशयस्य वा एकस्मिन् तीरे चक्रवाकः अपरस्मिन् चक्रवाकी राक्षो अवस्थाय
प्रभाते पुनः संयुज्येते इति प्रसिद्धिः । वासरः,—दिवसः, अतिचक्राम—अतीयाय,
अपगतवानित्यर्थः, रजनी समागतवती इति भावः (अति + क्रम + लिट्-णल्) ;

ततः सा मदनसेना (क) चित्तञ्च तस्य धर्मदत्तस्य तद्दर्शन-
दुःखाग्निसन्तप्तं गृहान्तरं विवेश । (ज) भास्वांश्च तद्दर्शन-
जनितरागोऽपराम्बुधौ निपपात । ताञ्च सुमुखीं (भ) नक्तम्
अभ्यन्तरागतां दृष्ट्वा तन्मुखान्निजिर्जितसन्दः शनैरुदगात् ।
धर्मदत्तश्च तावत् गृहं गत्वा तामनुचिन्तयन् (ञ) शयने

विरहसम्पादनात् रजनौसमागमो यथा अक्रवाकस्य दुःखकरः, वासराभ्युदयश्च
मिमनसम्पादनात् तथा सुखकरः, किन्तु सुखवासरो मुहूर्त्तमिव अतिगच्छति,
दर्शनपिपामा च न पूर्णतृप्तिं लभते, एवं धर्मदत्तस्यापि मदनसेनादर्शनसुयोग-
सम्पादकः सुखवासरः मुहूर्त्तमिव अपजगाम, अदर्शनसम्पादिका मुदौर्धा दुःखरजनी
च समायाता इति तात्पर्यम् ।

(क) चित्तं—मनः, मदनसेनया अपहतमिति भावः, धर्मदत्तस्य इत्यनेन
सम्बन्धः । तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनेन—आलोक्येन, यत् दुःखं—कामबाणा-
हतिजनितकष्टं, तदेव अग्निः,—अनलः, तेन सन्तप्तं—प्रज्वलितं तद्दर्शनदुःखाग्नि-
सन्तप्तं—तदप्राप्तिनिमित्तकक्लेशानलदग्धमित्यर्थः (चित्तम् इत्यस्य विष्णोः) । गृहान्तरं
विवेश इति मदनसेनाया गृहमध्यप्रवेशान् तथाऽपहतस्य धर्मदत्तचित्तस्यापि गृहमध्य-
प्रवेशो वीक्ष्यः इति भावः ।

(ज) भास्वान्—सूर्यः (मास + मतुप्), तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनात्
जनितः,—उत्पन्नः, रागः,—अनुरागः रक्तवर्णता च (“रागस्तु मात्सर्यं लोडिता-
दिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च” इति मेदिनी) यस्य तादृशः
तद्दर्शनजनितरागः,—तां दृष्ट्वा समुत्पन्नानुरागः, अक्षगमनकारालकरक्तवर्णश्च,
तादृशः सन् इत्यर्थः, अपराम्बुधौ—पश्चिमसमुद्रे, निपपात, तदप्राप्तिजनितदुःखादिति
भावः ; अक्षमितः सूर्यः समुद्रगर्भे निमज्जतीति प्रतीतिर्जायते दूरात् ।

(भ) नक्तं—रात्रौ । तस्याः,—मदनसेनायाः, सुखाञ्जात्—सुखपद्मात्, विनि-
र्जितः,—पराभूतः, अत एव पलायित इति भावः, तन्मुखान्निजिर्जितः,—तद्वदन-
कमलपराभूतः (विष्णोः । श्रुतौ तत्पु०) । शनैः,—मन्दं मन्दम्, उदगात्—उदगमत्
(उत् + इ + लृङ्-दृ), तस्याः मुखशोभया निर्जितसन्दः तदयतः स्यातुं लज्जितः
सन् एतावन्तं कालमन्तराले अतिष्ठत्, इदानीं तां स्थानान्तरगतां दृष्ट्वा पुनः शनै-
रुदगागतवान् इति तात्पर्यम् ।

(ञ) शयने—शय्यायां (“शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्” इति

चन्द्रपादाहतो लुठन् निपत्य तस्थौ ; यत्नेन सखिभिर्वन्धुभिश्च
पृच्छामानो न किञ्चित् कथयामास । निशि च कञ्छात्
प्राप्तनिद्रः (ट) तथैव तां पश्यन् अनुनयंश्च समुत्सुकः किमिव
नाकरोत् ; प्रातश्च प्रबुद्धो गत्वा रहसि स सखीं प्रतीक्षमाणाम्
उद्यानवर्तिनीं मदनसेनां ददर्श, उपेत्य च परिष्वङ्गलालसः
प्रेमपेशलैर्वचोभिश्चरणानतः उपच्छन्दयामास ।

साऽब्रवीत्,—“अहं (ठ) कन्या, साम्प्रतं ते परदाराश्च,

मेदिनी), चन्द्रस्य पादेन—किरणेन, आहतः,—पीडितः चन्द्रपादाहतः,—चन्द्रांग-
सन्तप्तः, चन्द्रकिरणस्य विरहोद्दीपकत्वादिति भावः ; लुठन्—इतस्ततो गात्राणि
विशिष्यन् (लुठ + शट्) । सखिभिः,—सहचरैः (“अथ मितं सखा सहतु” इत्य-
मरः), बन्धुभिः,—स्वजनैः (“सगोत्रबान्धवजातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः” इत्यमरः),
यदा,—सखिभिः,—सहायैः, सहचरैरिति यावत् (“सखा मित्रे सहाये ना
वयस्यायां सखी मता” इति मेदिनी), बन्धुभिः,—मितैः (“बन्धुः स्यात् पुंसि बन्धूकै
मित्रे भातरि बान्धवे” इति मेदिनी), पृच्छामानः,—जिज्ञासुमानः (प्रच्छ +
कर्मणि शानच्) ।

(ट) तथैव—पूर्ववदेव, मदनसेना प्रासादाद्यमाकृष्टा तत्पूरतन्निष्ठति इत्येवं-
रूपेणेत्यर्थः । पश्यन्, स्वप्ने इति भावः । समुत्सुकः,—समुत्कण्ठितः, तदप्राप्तिनिमित्तत्वा
इति भावः ; यदा,—इष्टार्थोद्द्युक्तः, तदनुनयेन निजाभिन्नापपुरणार्थोद्यमवान् सन्नि-
त्यर्थः (विष्ण० । “इष्टार्थोद्द्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः) । प्रबुद्धः,—जागरितः
(विष्ण० । प्र + बुध + क्तः) । रहसि—निर्जने । उपेत्य—तत्समीपं गत्वा (उप + आ
+ इ + ल्यप्), परिष्वङ्गाय—संश्लेषाय, आलिङ्गनाय इत्यर्थः, परिष्वङ्गे वा (“परिरम्भः
परिष्वङ्गे संश्लेष उपगूढनम्” इत्यमरः), लालसा—अतीव तृष्णा, औत्सुक्यं वा
(“लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाज्ञासु च दधीः” इति विश्वः) यस्य तादृशः परिष्वङ्ग-
लालसः,—आलिङ्गनकामः सन् इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०), प्रेम्णा—अनुरागेण,
पेशलैः,—चारुभिः, मनोहरैरित्यर्थः (“चारौ दक्षे च पेशलः” इत्यमरः), प्रेमपेशलैः,
—अनुरागमधुरैः (विष्ण० । इया तत्पु०) । उपच्छन्दयामास—प्राथयामास, स्वं
पतिरूपेण यद्विषयम् अनुवरोधेत्यर्थः (उप + छन्द + णिच् + लिट् + लृप्) ।

(ठ) कन्या—कुमारी, अनूदेति यावत् (“कन्या कुमारी” इत्यमरः), साम्प्रतम्

यतोऽहं पित्रा समुद्रदत्ताय बणिजे वाचा दत्ता, कतिपयैरेव
दिनैर्विवाहो मे भविता, तत् तूष्णीं गच्छ, मा कश्चित् पश्येत्,
ततो दोषो भवेत्” । इत्युक्तस्तया (उ) त्यक्तश्च स धर्मदत्तस्तां
जगाद,—“सुन्दरि ! यदस्तु, (ढ) त्वां विना नाहं जीवेयम्” ।
तदाकर्ण्य सा बणिक्सुता (ण) कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला
तमुवाच,—“तर्हि विवाहो मे तावत् सम्पद्यतां, पिता मे
चिरकाङ्क्षितं कन्यादानफलं लभतां, ततोऽहं त्वां निश्चितं प्रणयेन

—अधुना (अव्य०) । परदाराः,—परस्त्री (“अथ पुं भुक्ति दाराः” इत्यमरवचनात्
दारशब्दस्य पुंस्त्वं बहुवचनत्वञ्चावगन्तव्यम्) । वाचा—वाक्येन, न तु विवाहविधिना
इति भावः, दत्ता—समर्पिता, अहं वाग्दत्ता अभवमित्यर्थः, कन्यामिमां तुभ्यमहं
विवाहविधिना दास्यामि, इत्येवंरूपेण पित्रादिभिः दातुं सङ्कल्पिता कन्या वाग्दत्ता,
तस्या अन्येन सह विवाहः गर्हितः इति शास्त्रकृतां मतम् ; कारणवशात् भवति
चेदन्त्येन परिणयः, तदा पातित्यं तस्या जायते इति बोध्यम्) ; कतिपयैरेव दिनैः
(प्रकृत्यादिभ्यः ३या०) । भविता [भू + “अनद्यतने लुट्” (३।३।१५ पा०) इति
लुट्-ता] ।

(उ) त्यक्तः,—विसर्जितः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः (त्यज + क्तः) ।

(ढ) त्वां (विना-योगे २या०) । जीवेयं—प्राण्यां [जीव + “आशंसावचने
लिङ्” (३।३।१३४ पा०) इति आशंसायां विधिलिङ्-याम्] ।

(ण) कन्याभावस्य—कुमारोत्वस्य, पुंसंसर्गाभावरूपस्येत्यर्थः, दूषणं—दुष्टिः,
बलपूर्वकास्त्रिङ्नादिना धर्मदत्तेन तद्विशुद्धिताया अपनोदनमित्यर्थः, तस्मात् भया-
ऽऽकुला—वस्ता कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला—सतीत्वनाशभयव्यक्ता (विण० । ५मी
तन्पु०) । तर्हि—यद्येवं तदेत्यर्थः (अव्य०) । सम्पद्यतां—सिध्यतु, निष्पन्नो भवतु
इत्यर्थः (सम् + पद + लोट्-ताम्) । कन्यादानेन—दुहितृसम्प्रदानेन, यत् फलं
—पुण्यरूपमित्यर्थः (कन्यादानफलसूक्तं ब्रह्मवैवर्ते, तद् यथा,—“कन्यां ये तु
प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्घिताम् । विवाहकाले सम्प्राप्ते यथोक्तसदृशे वरे ॥
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ श्रुत्वा कन्यासम्प्रदानं पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ब्राह्मणेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां
प्रयच्छति । ब्रह्मलोकं व्रजिष्योन्नं ब्रह्मादौः पूजितः सुवैः ॥ दिव्येन तु विवाहेन

समुपेक्षामि” । तदाकर्ण्य सोऽब्रवीत्,—(त) “अन्यपूर्वा मम प्रिया नेष्टा, परभुक्ते कमले विमलेऽपि किं रतिर्जायते ?” । इति तेनाभिहित्वा साऽवादीत्,—“तर्हि (थ) कृतोद्वाहैव पूर्वं त्वामुपयास्यामि, ततः पतिम्” इति । एवमुक्तवतीं तां ब्रह्मिक्पुत्रीं प्रत्ययार्थं शपथेन सत्येन स धर्मादत्तः सम्भवन्व । ततस्तेनोज्झिता सा समुद्दिग्ना स्वं मन्दिरं विवेश ।

अथ (द) प्राप्ते लग्नदिवसे निर्वृत्ताद्वाहमङ्गला सा गत्वा

यस्तु कन्या प्रयच्छति । भित्त्वा दारन्तु सूयस्य स्वर्गलाकश्च गच्छति ॥
गन्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववञ्चिरम् ॥
शुल्केन दत्त्वा यी कन्यां तां कन्यां सम्यगर्चयेत् । स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते
कालमचयम्” ॥ शुल्केन—गोमिष्टुनरूपशुल्कापलक्षितेनार्पणेत्यर्थः । प्रणयेन—
प्रेमभावेन, समुपेक्षामि—सङ्गमिष्ये, त्वत्प्रणयिनीरूपेण तव समीपं गमिष्यामीत्यर्थः
(सम् + उप + इ + लृट्-स्यामि) ।

(त) अन्यः,—अपरः पुरुषः, पूर्वः,—प्रथमः, प्रणयीति भावः, यस्याः सा
अन्यपूर्वा—पूर्वप्रणयिनं विहाय पश्चात्कृततद्भिन्नप्रणयपात्रा, पुनर्भूरिति यावत्
(विष्ण० । बहुव्री०) ; यद्वा,—अन्येन—पुरुषान्तरेण, पूर्व—प्रथमम्, उपभुक्तामिति
भावः, या सा अन्यपूर्वा—पुरुषान्तरोपभुक्ता (विष्ण० । बहुव्री०), मम इति [“तस्य
च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति वर्त्तमानविहितकृतप्रत्यययोगात् कर्त्तरि ङ्ङी०],
नेष्टा—न अभिमता, न प्रार्थिता इत्यर्थः, न प्रीतिजननीति भावः [इष + “मति-
बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने निष्ठा] ; परभुक्ते—अन्योपभुक्ते,
कमले—पद्मे, जनान्तरोपभुक्तकमलमात्यं इत्यर्थः । रतिः,—प्रीतिः, अनुराग इति
यावत् ।

(थ) कृतः,—सम्पादितः, उद्वाहः,—परिणयः यस्याः सा कृतोद्वाहा—
सम्पन्नविवाहव्यापारा (विष्ण० । बहुव्री०), पूर्वं—विवाहानन्तरं स्वामिसम्भाषणात्
प्रागेव ।

(द) प्राप्ते—उपस्थिते, लग्नेन—शुभराशीनामुदयेन हेतुना (“राशीनामुदयो
लग्नम्” इत्यमरः), दिवसे—विवाहार्थनिर्दिष्टदिने लग्नदिवसे—वैवाहिक-
शुभराशियुक्तादिने (काले ७मी० । इया तत्पु०), निवृत्तं—निष्पन्नं (“सिद्धे निवृत्त-
निष्पन्नौ” इत्यमरः), उद्वाहाय—विवाहाय, विवाहकर्मसम्पादनायेत्यर्थः, मङ्गलं

पतिगृहं, नीत्वा च उत्सवेन वासरं, निशि पत्या समं शयनीय-
गृहमध्यास्त ; तत्र शय्यानिषणाऽपि असम्मुखी समुद्रदत्तस्य
तस्य पत्युः परिष्वङ्गं न प्रत्यपद्यत । तेनानुनीयमानाऽपि
सा यदा (ध) उदशुः बभूव, तदा स नाहमस्या अभिमतो-
ऽस्मीति हृदाऽकरोत्, अवादीच्च,—“सुन्दरि ! यदि तेऽहं
नाभिमतः, तन्ने योऽभिमतः, तं सेवितुं गच्छ” । तदाकण्य
सा नतमुखी शनैरवादीत्,—“नाथ ! त्वं मे प्राणाधिकः
प्रयान्, किन्तु मे विज्ञप्तिमेकां शृणु, सहर्षं मे अभयं प्रयच्छ,
शपथञ्च कुरुष्व, आर्य्यपुत्र ! अवक्तव्यमपि ते वदामि” । एवमुक्त-

—युभकम् यस्याः सा निर्वृत्तीहाहमङ्गला—सम्पन्नयुभपरिणयव्यापारा (विष्ण० ;
बहुव्री०) । नीत्वा—अतिवाहयित्वा । वासरं—दिवसम् । शयनीयगृहम् [“अधि-
शौङ्ख्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य कर्मात्वम्], अध्यास्त—अध्य-
तिष्ठत् (अधि + आस + लङ्-त) । शय्यायां निषणा—उपविष्टा शय्यानिषणा—
शय्यास्थिता [विष्ण० । ७मो तत्पु० । नि + षद् + क्तः “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च दः” (८।२।४२ पा०) इति निष्ठा-तस्य धातोर्दङ्कारस्य च नः], न सङ्गतम्—
अभिमुखगतं, मुखं यस्याः सा असम्मुखी—परावृत्तमुखी, पत्यौ परासुखीत्यर्थः
(विष्ण०) । प्रत्यपद्यत—प्राप्नोत्, पतिं पश्चात्कृत्य स्थितत्वात् तस्य आलिङ्गनादिकं
न बहु अमन्यत इत्यर्थः (प्रति + पद + लङ्-त) ।

(ध) उत्—उद्गतम्, अशु—नेत्रोदकं यस्याः सा उदशुः,—दृष्टनेवनोरा,
रोदनोन्मुखीति यावत् (विष्ण० । बहुव्री०) । सः,—समुद्रदत्तः । अस्याः,—
अनया इत्यर्थः [“क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि ढष्ठौ०],
अभिमतः,—प्रार्थितः, प्रियः इत्यर्थः (अभि + मन + वर्त्तमाने क्त,) । हृदा—
हृदयेन, मनसा इत्यर्थः (करणे इया०) । अयमनयोरतिशयेन प्रियः प्रेयान्—
प्रियतमः [प्रिय + “द्विवचनविभज्यापपदे तरबौयसुर्ना” (५।३।५७ पा०) इति
ईयसुन् “प्रियस्थिरस्फिरोक्—” (६।४।१५७ पा०) इति प्रियस्य प्राऽऽदेशः] ।
विज्ञप्तिं—विज्ञापनम् । सहर्षेण—आनन्देन सह सहर्षे—सानन्दं, प्रसन्नचेतसा
इत्यर्थः (क्रिया विष्ण०) । आर्य्यपुत्र ! इति पत्युः सम्बोधनम् ; अवक्तव्यमापि —
वक्तुमनहंसपि, लज्जाकरत्वात् घृणागतकृत्वाच्च इति भावः ।

वती सा (न) “तथा” इति कञ्छात् प्रतिपद्यमानं तं सविषादं सलज्जं सभयच्चावादीत्,—“नाथ ! एकदा एकाकिनीं गृहो-
द्याने मां दृष्ट्वा धर्मदत्तो नाम मम भ्रातुः सखा युवा स्मराऽऽतुरः
मामरुणत् । अहं परीवादं पितुः कन्यादानफलञ्च रक्षन्ती
हठप्रवृत्तस्य तस्य वाचमयच्छं यत्,—‘पूर्वं विवाहिता त्वामुपे-
क्षामि, ततः पतिम्’ इति । तत् प्रभो ! मे सत्यं प्रतिपालय,
(प) अनुमन्यस्व मां तदन्तिकगमनाय, तन्निकटं गत्वा क्षणेना-
गमिष्यामि, न हि आबाल्यसेवितं सत्यमतिक्रमितुं शक्नोमि” ।
इति तस्याः (फ) वचावज्रपातेन सहसा हतः समुद्रदत्तः सत्येन
बद्धः क्षणमचिन्तयत्,—“अहो ! धिक् ! इयमन्यरक्ता, एतया

(न) तथा—तदेव भवतु, वक्तव्यं ते ब्रूहि, अभयं ददामि, अपयश्च
करोमि इत्येवंद्वयमित्यर्थः । प्रतिपद्यमानम्—अङ्गीक्रियमाणं (प्राति + पद + शानच्),
तं—समुद्रदत्तं, सविषादं सलज्जं सभयमिति पदवयं (क्रिया विण०), पत्युरसन्तोष-
भयात् सविषादत्वं सभयत्वच्चावगन्तव्यम् । अरुणत्—अवाधिष्ट, मम गृहगमनमार्गम्
अवरुधे इत्यर्थः (रुध + लङ्-ट्) । परीवादम्—अपवादं, लोकनिन्दामित्यर्थः
[परि + वद + घञ् “उपसर्गस्य घञि” (६।३।१२२ पा०) इति दीर्घः । “परीवादी-
ऽपवादं स्यात् वीणावादनवस्तुनि” इति मेदिनी] । रक्षन्ती—पालयन्ती (विण० ।
रक्ष + शब्, स्त्रियां ङीष्), हठ—बलात्कारं, बलपूर्वकावरोधे इत्यर्थः (“प्रसभन्तु
बलात्कारो हठः” इत्यमरः), प्रवृत्तस्य—उद्यतस्य हठप्रवृत्तस्य—प्रसभं नामवरोडुमुप-
क्रान्तस्य (विण० । ७मौ तत्पु०), तस्य (सम्बन्धविवक्षया शेषे ६४ौ०) । अयच्छम्—
अददाम्, अङ्गीकृतवतीत्यर्थः [दाण् + लङ्-अमप् “पान्नाप्ता—” (७।३।७८ पा०)
इति यच्चादेशः] ।

(प) अनुमन्यस्व—अनुजानीहि, अनुज्ञां कुरु इत्यर्थः (अनु + मन +
प्राथनायां लोट्-स्व) ।

(फ) वचांसि—वाक्यानि, वज्रम्—अशनिरिव (उपमितिसं०), तस्य
पातेन—पतनेन वचावज्रपातेन—वाग्वज्राघातेनेत्यर्थः (कर्तरि श्या० । ६४ौ तत्पु०) ।
धिगिति आत्मनिभर्त्सनमृचकमव्ययं (“धिदिभर्त्सनमिन्दयोः” इत्यमरः), मामिति
शेषः । अन्यस्मिन्—पुरुषान्तरे, पतिव्यतिरिक्ते इत्यर्थः, रक्ता—अनुरक्ता, अनुरागि-

ध्रुवमेव गन्तव्यं, तत् कथं सत्यं हन्मि ? यातु इयं, कोऽस्याः परिग्रहः ?” इत्यालोच्य तां यथेष्टगमनाय अनुमिने । साऽपि सहसा संमुत्थाय तस्मात् (व) वेश्मनो निरगात् ।

अथ सा यान्ती मदनसेना निशि मार्गे एकाकिनी केनापि चौरिण (भ) प्रधाव्य वसनाच्चलात् रुक्धे, ऊचे च विभ्यती सा,—“का त्वं सुभ्रु ! ? क्व यासि ?” इति । साऽवादीत्,—“मुञ्च मां, किं तवानेन प्रसङ्गेन ? कार्यमस्ति मे” । ततश्चौरो-

णीत्यर्थः (“रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरङ्गिने लोहिते विषु” इति मेदिनी), अन्यरक्ता—परपुरुषामक्ता (विण० । ७मी तत्प०) । “इयमन्यरक्ता” इत्यत्र “यतः” इत्यङ्गनोयस ; यतः परपुरुषानुरक्तामिसामर्ह कानये, अतो मां धिगिति समुदायाश्रः । हन्मि—विनाशयामि, लङ्गयामीत्यर्थः (हन् + लट्-मिप्) । परिग्रहः,—स्वीकारः, ग्रहण-मित्यर्थः, अस्याः परिग्रहः कः ?—अस्याः ग्रहणे किं प्रयोजनम् ? नैवेनां पत्नीत्वेन गृह्णामीत्यर्थः, यद्वा,—परिग्रहः,—परिवारः, परिजनः इत्यर्थः, स्वामीति यावत्, कोऽस्याः पतिः ? नैवाहं कलटाया अस्याः पतित्वं स्वीकरोमीत्यर्थः (“परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राष्ट्रवक्त्रस्थभाक्करे” इत्यजयः) । अनुमिने—अनुज्ञायां, अनुमतिं दत्तवानित्यर्थः (अनु + मन् + लिट्-ए) ।

(व) वेश्मनः,—गृहात् (अपा० प्रसी० । “गृहगेहीदवसितं वेश्मं सन्न निकैतनम्” इत्यमरः) ।

(भ) प्रधाव्य—धावित्वा, द्रुतमागत्येत्यर्थः (प्र + धाव + ल्यप्), वसनाच्चलात्—वस्त्रप्रान्तभागात्, वस्त्रप्रान्तदेशमाकृष्येत्यर्थः (ल्यब्लोपे प्रसी०), रुक्धे—वदन्ते, प्रतिक्रुडा इत्यर्थः (रुध + कर्मणि लिट्-ए), ऊचे—आवभाषे [वच् + कर्मणि लिट्-ए “वचिस्वपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति चातोः सम्प्रसारणं “लिङ्य-भ्यासस्योभयैषाम्” (६।१।१७ पा०) इत्यभ्यासस्य च सम्प्रसारणम्], विभ्यती—वसन्ती (विण० । भौ + श्रट्, स्त्रियां ङीष्) । सु—सुष्ठु, शोभने इत्यर्थः, सुवो यस्याः सा सुभ्रुः, तत्सम्बुद्धौ सुभ्रु !—सुन्दरभूसमन्विते इत्यर्थः [सुभ्रु ! इति प्रयोगो न पाणिनिसम्मतः, “हे सुभ्रुः । कथं तर्हि ‘हापितः कासि वै सुभ्रु !’ इति भट्टिः ? प्रमाद एवावमिति वद्ववः” इति द्वाचितीकैः] ।

ऽब्रवीत्,—“सुन्दरि ! चौरात् (म) मत्तः कथं त्वं मुच्यसे ?” ।
तटाकर्ण्य साऽवदत्,—“गृहाण मे आभरणानि” । ततश्चौरः
(य) अभ्यधात्,—“शोभने ! किमेभिरूपलैः ? चन्द्रकान्ता-
ननां जगदाभरणभूतां भवतीं नैवाहं त्यजामि” । इति
तेनोक्ता (र) विवशा सा बणिङ्गनन्दिनी निजवृत्तान्तमाख्याय
तमेवं प्रार्थयामास,—“भद्र ! क्षणम् अपेक्षस्व. यावत् सत्यमनु-
पालयामि ; इहस्थस्यैव ते पार्श्वं सत्त्वरमेष्यामि. नाहमिमां
गिरमुल्लङ्घयिष्यामि” । एतदाकर्ण्य चौरस्तां (ल) सत्यसन्धां
मत्वा समोच, तस्थौ च तत्र तदागमं प्रतीक्षमाणः । साऽपि
तस्य धर्मदत्तस्य बणिजोऽन्तिकमाजगाम । स च धर्मदत्तस्ताम्
(व) अभीष्टां प्राप्तां दृष्ट्वा यथावृत्तं पृष्ट्वा विचिन्त्य च क्षणमब्रवीत्,

(म) मत्तः,—मत्सकाशात् [अस्मदः पञ्चम्येकवचननिष्पन्नम् । “भीवार्यानां
भयहेतुः” (१।४।२५ पा०) इति श्रुती०] । मुच्यसे ?—वाच्यसे (मुच + कर्त्तृ-
कर्त्तरि लट्-से) ।

(य) अभ्यधात्—अवादीत् [अभि + धा + लुङ्-द् “गातिष्या—” (२।४।७७
पा०) इति सिचौ लुक्], शोभने !—सुन्दरि ! इत्यर्थः । उपलैः,—प्रसरैः,
आभरणानां रत्नमयत्वात् तेषु प्रसरत्वारोपी बीजव्यः, यदा,—उपलस्यन्मुवदति-
तुच्छैरित्यर्थः (करणे इया० । “पाषाणप्रसरयावोपलाग्मानः शिला दृश्यते” इत्यमरः),
चन्द्रवत् कान्त—सुन्दरम्, आननं—वदनं यस्यास्तां चन्द्रकान्ताऽऽननाम्—इन्दुसुन्दर-
मुखीं (विष्ण० । उप० बहुव्री०), जगतां—भुवनानाम्, आभरणभूताम्—अलङ्कार-
रूपिणीं जगदाभरणभूतां—लोकललामभूताम्, अतोव सुखपामित्यर्थः (विष्ण० ।
इष्टौ तत्प०) ।

(र) विवशा—व्याकुला (विष्ण०) । गिरं—वाचम्, उल्लङ्घयिष्यामि—
अतिक्रमिष्यामि, अपलपिष्यामि वा (उत् + लघि + णिच् + लृट्-स्यामि) ।

(ल) सत्या—अमृषा, सन्धा—प्रतिज्ञा (“सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा” इत्यमरः)
यस्याः तादृशी सत्यसन्धा, यथाश्रवादिनीम् इति यावत् (विष्ण० । बहुव्री०) । तस्याः,
—मदनसेनायाः, आगमम्—आगमनं तदागमं—तत्प्रत्यावर्तनं (इष्टौ तत्प०) ।

(व) अभीष्टाम्—अभिलषितां, प्रियामिति यावत् । उत्तम्—अतीतम्,

—“सुन्दरि ! सत्येन ते तुष्टोऽस्मि, त्वया परस्त्रिया मे नास्ति प्रयोजनं, यावत् त्वां कश्चिन्नेक्षते, तावत् यथाऽऽगतं गम्यताम्” इति तेन त्यक्ता सा “तथा” इति तद्देहात् प्रत्यागमत् ।

अथ पथि चौरस्य (श) प्रतिपालयतो निकटं प्राप्य,—
“ब्रूहि कस्ते वृत्तान्तस्तत्र गतायाः ?” इति पृच्छते तस्मै सा तेन बणिजा यथोक्तं, तत् सर्वमाख्यातवती । ततः चौरस्तामवादीत्,—“यद्येवं, तत् मयाऽपि (ष) सत्यतुष्टेन विमुक्ताऽसि, साम्प्रतं साभरणा गृहं ब्रज” इति । एवं तेनापि सन्त्यक्ता रक्षिता (स) अनृणा अलुप्तशीलमुदिता पत्युरन्तिकमाययौ । तत्र गुप्तं प्रविष्टा प्रहृष्टैवाऽऽगता पृष्टा तस्मै पत्ये तत् सर्वं

अतीतविषयमित्यर्थः, अनतिक्रम्य यथावत्—पतिसकाशं यत्किञ्चित् सङ्घटितं तत् सर्वमित्यर्थः (अनतिक्रमिऽव्ययी०) । सत्येन—सत्यपालनेनेत्यर्थः । यथा—येन प्रकारेण, येन पथा वा, आगतं—प्राप्तं यथाऽऽगतं—येन प्रकारेण येन पथा वा अत्र समुपस्थितं, तेनैव प्रकारेण तेनैव पथा वा (अनतिक्रमणेऽव्ययी०) । तथा—तदेवास्तु, भवदुक्तप्रकारेणैव गृहं गच्छामित्यर्थः, इति, उक्तेति शेषः ।

(श) प्रतिपालयतः,—प्रतीक्षमाणस्य [प्रति + पा + णिप् + शतृ “पातिर्णौ लुग्वक्तव्यः” (वा०) इति लुगागमः] । प्राप्य—समागत्य (प्र + आप + ल्यप्) । पृच्छते—जिज्ञासमानाय [विष्ण० । प्रच्छ + शतृ “यद्विज्यावयिव्यधि—” (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्], तस्मै—चौराय । आख्यातवती—कथितवती (आ + ख्या + क्तवतु, स्त्रियां ङीष्) ।

(ष) सत्येन—सत्यधर्मसंरक्षणेन, तुष्टः,—प्रीतः तेन सत्यतुष्टेन—सत्यपालन-हेतुकसन्तुष्टेन (विष्ण०), विमुक्ताऽसि इत्यत्र त्वम् इति शेषः ।

(स) नास्ति कृणं—देयं, प्रतिज्ञापालनरूपम् अवश्यपरिशोधनीयमित्यर्थः (“कृणं देये जले दुर्गे” इति हैमः), यस्याः सा अनृणा—प्रतिज्ञा-कृणमुक्ता (विष्ण० । बहुव्री०), अलुप्तेन—अविनष्टेन, शीलेन—सद्गुणेन, चारिवेष्टेण हंतुना इत्यर्थः, मुदिता—पृष्टा अलुप्तशीलमुदिता—निजसतीत्वसंरक्षणप्रीता इत्यर्थः (विष्ण० । श्या तत्पु०), यथा,—अलुप्त शीलं यस्याः सा अलुप्तशीला, सा चासौ मुदिता चेति (कर्मधा०) । गुप्तं—सुरक्षितम्, अन्धैरदृष्टं यथा तथेत्यर्थः (स्त्रिया

यथावदवर्णयत् । सोऽपि (ङ) अस्नानमुखकान्तिन्तामस-
भोगलक्षणाम् अनष्टचारित्रां सत्यपालनगताम् अदुष्टमानसां
सम्भाव्य अभिनन्द्य च तया सह यथासुखं तस्थौ” ।

इति कथामुक्त्वा स वेतालस्तं भूपं पृच्छति स्म,—“राजन् !
पूर्वोक्तं शापमनुस्मृत्य ब्रूहि, एषां (क) चौरवणिजां मध्यात्
कः त्यागी ?” इति । सदाकर्ण्य स राजा मौनं विहाय तं
वेतालमाह स्म,—“एषां चौरस्त्यागी, न पुनरुभौ तौ वणिजौ ।
यो हि पतिस्ताम् अत्याज्यां (ख) विवाह्यापि अजहात्, स
कुलजः सन् अन्याऽऽसक्तां भार्यां जानन् कथं वहति ? । योऽपि

विण०) । पृष्टा, पत्या इति शेषः । अवर्णयत्—अकथयत्, वर्णितवतीति यावत्
(वर्ण + णिच् + लङ्-ट्) ।

(ङ) अस्नाना—अमलिना, प्रफुल्ला इति यावत्, अस्वलितचारित्र्यादिति
भावः, मुखकान्तिः,—मुखशोभा यस्यास्ताम् अस्नानमुखकान्तिम्—अकलङ्कचास्त्रि-
तया दृष्टवदनां (विण० । बहुव्री०) । न विद्यते सम्भोगस्य—रतस्य, पुंसंसर्गस्य
इत्यर्थः (“रतभोगौ च सम्भोगौ” इति शाश्वतः), लक्षणं—चिह्नं, विशङ्कलवेशादिक-
मिति यावत्, यस्यां यस्या वा ताम् असम्भोगलक्षणाम्—अदृष्टशृङ्गारचिह्नां, यथापूर्व-
वेशामिति यावत् (विण० । बहुव्री०), अनष्टम्—अस्वलितं, चारित्र्यं—सदृशं,
सस्वभावः इत्यर्थः, यस्यास्तामनष्टचारित्र्याम्—अकलङ्कितस्वभावां (विण० । बहुव्री०),
सत्यस्य—शपथस्य (“सत्यं शपथतथ्ययोः” इत्यमरः), पालनाय—रक्षणाय, गतां—
प्रयातां सत्यपालनगतां—प्रतिज्ञारक्षणार्थमेव प्रस्थितां, न तु अभिसाराद्यमिति भावः
(विण० । ४र्थी तत्पु०), अदुष्टं—पवित्रं, मानसं—चित्तं यस्यास्ताम् अदुष्टमानसां—
विशुद्धहृदयां (विण० । बहुव्री०), सम्भाव्य—वितर्क्य (सम् + भू + णिच् + ल्यप्),
अभिनन्द्य—प्रशस्य, सक्तोऽथ वा (अभि + नन्द + ल्यप्) ।

(क) चौरवणिजां—चौरस्य तथा समुद्रदत्तधर्मदत्ताख्यवणिग्द्वयोश्च । त्यागी
—त्यागशीलः, विषयेषु अनासक्त इत्यर्थः, निष्पृह इति यावत् ।

(ख) विवाह्य—विवाहं कृत्वा (वि + वङ् + णिच् + ल्यप्), अजहात्—
अत्यजत् (हा + लङ्-ट्) । कुलजः,—सत्कुलोत्पन्नः । वहति—गृह्णातीत्यर्थः,
पीषयितुं शक्नोतीति यावत् ।

(ग) अपरः, स भयात्, अथवा कालेन जीर्णाऽऽसक्तिवेगात् तामत्याक्षीत् । चौरस्तु (घ) गूढचारी निरपेक्षः पापी, प्राप्तं साभरणं स्त्रीरत्नं यदमुञ्चत्, तेन स एव त्यागी” इति । एतदाकर्ण्यैव स वेतालः पूर्ववत् स्वं (ङ) पदमगात्, राजाऽपि पुनस्तमानेतुं सयत्नोऽभवत् ।

अथ एकादशकथा ।

ततः स राजा शिंशपासकाशं गत्वा तं वेतालं पुनः स्कन्ध-
मधिरोप्य तं भिक्षुं प्रति आगन्तुमारम्भे । गच्छन्तश्च तं स्कन्ध-
स्थितः स वेतालः प्राब्रवीत्,—“राजन् ! विचित्रामेकां श्रमा-
पह्नां कथां ते निवेदयामि, शृणु,—

(ग) अपरः,—धर्मदत्तः । जीर्णः,—क्षीणः, आसक्तिवेगः,—अनुरागातिशयं
तस्मात् जीर्णाऽऽसक्तिवेगात्—बहुकालादर्शनेन मन्दानुरागत्वात् (कर्मधा० । हेतौ
धूमौ०) । अत्याक्षीत्—अहासीत्, त्यक्तवान् इत्यर्थः (त्यज + लुङ्-इ) ।

(घ) गूढं—गुप्तं, चरति—भ्रमतीति गूढचारी—निशाविहारी, निर्जन-
प्रदेशविहारी वा (विण० । गूढ + चर + यहादित्वात् णिनिः), गूढचारीति
विशेषणेन तस्य पुरुषान्तरकर्तृकदर्शनभयं नास्ति, येन तां त्यजेत् इति बोध्यम् ;
निरपेक्षः,—समाजसम्बन्धपरिशून्यः, ईदृक्कार्यकरणे जनसमाजे मम निन्दा
भविष्यति, अत एव न करिष्यामीत्यादि अपेक्षाविहीन इत्यर्थः, एतदपि विशेषणम्
अत्यागहेतुत्वेनोपन्यस्तमिति बोद्धव्यम् ; पापीति विशेषणमपि अत्यागहेतुत्वबोध-
नाभिप्रायेणैव उपन्यस्तं, यतः पापिनः परदारसम्भोगस्य पापजनकत्वे
बुद्धभावात् ।

(ङ) पदं—स्थानं, शिंशपावृक्षमित्यर्थः (“पदं व्यवसितिवाणस्थानलक्ष्णाङ्गि-
यस्तुषु” इत्यमरः) ।

पूर्वमासीत् उज्जयिन्यां धर्मध्वजो नाम नृपतिः । तिस्रः राजकन्यास्तस्यातिवल्लभा भार्या आसन् । तासामेका इन्दु-
लेखा, द्वितीया तारावली, तृतीया नृगाङ्गवती । ताभिः
राज्ञीभिः सह (क) विहरन् राजा जिताशेषरिपुः सुख-
मासाञ्चक्रे ।

एकदा तत्र वसन्तोत्सवे समुपस्थिते ताभिः प्रियाभिः सह
स राजा क्रीडितुम् उद्यानमगात् । तत्र (ख) अलिमाला-
मौर्वीकाः पुष्पाऽऽनता लताः अनङ्गस्य सज्जिताश्चापयष्टीरिव
पश्यन्, तत्रत्यतरूपरि वर्त्तमानानां कोकिलानां गिरं सम्भोगैक-

(क) विहरन्—क्रीडन् (वि + हृ + शतृ) । जिताः,—परामृताः, अशेषाः,
—सकलाः, रिपवः,—शत्रवः येन तादृशः जिताशेषरिपुः,—वशीकृतनिखिलारि-
मण्डलः (विष्णु० । बहुव्री०) । आसाञ्चक्रे—तस्यै [आस + लिट्-ए “दयायासञ्च”
(३।१।३७ पा०) इति आम् “कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इति
कञोऽनुप्रयोगः] ।

(ख) अलिमालाः,—भ्रमरपङ्क्तयः (“माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि”
इति हेमः), मौर्व्यः,—ज्याः (“मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः) इव यासु ताः,
अन्यत्र,—अलिमाला एव मौर्व्यः यासु ताः अलिमालामौर्वीकाः,—निषण्णभ्रमरा-
वलीभिः गुणभ्रान्तियुक्ताः, अन्यत्र,—भ्रमरावलिरचितगुणाः, “मौर्वी रोलम्बमाला”
इति कविसमयप्रसिद्धेः अनङ्गचापे भ्रमरपङ्क्तय एव मौर्वीकार्यं साधयन्तीति
ज्ञातव्यं [विष्णु० । बहुव्री० । “नद्यृतञ्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप्] । पुष्पैः,—
पुष्पसमूहभारैः, आनताः,—द्वेषमत्ताः पुष्पाऽऽनताः,—कुसुमभारावनताः (विष्णु० ।
इया तत्पु०) । सज्जिताः,—लक्ष्यवेधार्थं कल्पिताः, सगुणीकृता इत्यर्थः,
आपयष्टीः,—धनुर्दण्डान्, वसन्तागमात् सर्वाः लताः पुष्पिताः तथा पुष्पभारैश्च
द्वेषदानताश्च अभवन्, पुष्पेषु च तेषु मधुपश्रेणयः मधुपानार्थं न्यवेदुः, तासु
कामस्य सगुणीकृताः धनुर्यष्टीरिव परिदृश्यमाना आसन्, यतः पुष्पधन्वनः धनुः
पुष्पमयं, ज्या भ्रमरमयी, वायानि च पुष्पमयाश्चि, “मौर्वी रोलम्बमाला
धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकैतोः” इति कविसमयप्रसिद्धेः । सम्भोगः,—
सुरतः, शृङ्गार इत्यर्थः (“सम्भोगस्तु पुमान् भोगे सुरते निमग्नश्चने” इति मेदिनी),

रसस्य मनोजस्य आशामिव मृगवन्, वासवोपमः स राजा अन्तः-
पुरिकाभिः साकं कन्दर्पजोवितस्यापि जीवितं मधु सिषेवे ।
तत्र (ग) तस्य राज्ञः इन्दुलेखाया देव्याः केलिकचग्रहात्
कर्णायात् उत्सङ्गे उत्पलं पपात । तर्हिभिघातेन च क्षते
जाते (घ) अभिजाता सा महादेवी,—“हा ! हा !” इत्युक्त्वा
मुमुर्च्छ । तदवलोक्य (ङ) विह्वलेन राज्ञा परिजनेन च
शीताम्बुमाकृतैः समाश्वसिता सा कथञ्चित् संज्ञामवाप । अथ

एव, एकः.—प्रधानः, रसः,—आस्वादः यस्य तस्य सम्भोगैकरसस्य—शृङ्गार-
मावरसस्य (विण० । बहुव्री०), मनसि जायते इति तस्य मनोजस्य—आत्मभुवः,
कामस्येत्यर्थः [मनस् + जन + “सप्तम्यां जनेडः” (३।२।२७ पा०) इति डः] ।
वासवेन—इन्द्रेण, उपमा—तुलना यस्य सः वासवोपमः,—इन्द्रतुल्यः (विण० ।
बहुव्री०) । अन्तःपुरिकाभिः,—अन्तःपुरनिवासिनीभिः, सहिषीभिरित्यर्थः (सहार्थक-
साक-शब्दयोगात् इया०), साकं—सह (अव्य० । “साकं साङ्गं समं सह”
इत्यमरः), कन्दर्पस्य—कामस्य, जीवितं—जीवनं, जीवनतुल्या रतिरित्यर्थः, तस्य
कन्दर्पजोवितस्य—कामपद्माः रतिरित्यर्थः, जीवितं—जीवनम्, उद्बोधकमिति यावत्,
रत्युद्बोधकमिति भावः, मधु—मद्यं (“मधु मद्यं मधु खौद्रं मधु पुष्परसं विदुः ।
मधुर्देव्यो मधुश्चैवो मधुकोऽपि मधुर्मतः” ॥ इति शाश्वतः), सिषेवे—पपौ
(सेव + लिट्-ए) ।

(ग) तस्य राज्ञः,—तेन राज्ञा इत्यर्थः [“कर्त्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०)
इत्यनेन अवन्तग्रहयोगात् कर्त्तरि ङ्ङी०] । केलौ—क्रीडायां, क्रीडाकाले इत्यर्थः, यः
अचग्रहः,—केशधारणं तस्मात् केलिकचग्रहात्—क्रीडाकालिककेशग्रहणव्यापारा-
द्धेतोः (द्वेती ५मी०) । उत्सङ्गे—क्रीडदेशे, उत्पलं—कर्णभूषणीकृतं कुवलयं, राज्ञा
केलिकचग्रहवेगात् देव्या उत्सङ्गे तस्या एव कर्णायात् उत्पलं पपात इति योजना
काव्या ।

(घ) अभिजाता—कुलीना, सत्कलोत्पन्ना इत्यर्थः, तथाविधत्वादतीव सुकु-
मारीति भावः (विण० । “न्याय्ये कुलीनबुधयोरभिजातपदं विदुः” इति शाश्वतः) ।

(ङ) विह्वलेन—विह्वलेन, प्रीकावेगात् स्नातान्यपि धारयितुमशक्तेनेत्यर्थः ।
समाश्वसिता—सान्विता इत्यर्थः (सम् + आ + श्वस + चिच् + क्त, स्त्रियां टाप्) ।

राजा तां राजधानीं नीत्वा (च) भिषजां शतैर्विविधौषधैः प्रियामुपाचरत् ।

ततः स राजा रात्रौ तां सुस्थितां दृष्ट्वा द्वितीयया तारावल्या सह (छ) चन्द्रप्रासादमारोह । तत्र तस्य राज्ञः क्रोडं सुप्तायां तस्यां गवाक्षमार्गेण (ज) हिमकरत्विषः तदङ्गेषु पेतुः ; ततः क्षणात् प्रबुद्धा सा,—“दग्धाऽस्मि” इतिवादिनी संहसा शयनादुत्तस्थौ । अथ स राजा प्रबुद्धः,—“किमेतत् ?” इति (झ) सम्भ्रान्तः समुत्थाय तस्या अङ्गेषु विस्फोटान् निर्गतान् अपश्यत् । “किमेतत् ?” इति पृच्छन्तं तं तारावली राज्ञी प्राह स्म (ञ) नाम,—“अङ्गपतितैरिन्दोः किरणैरेतत् मे कृतम्” । इत्युक्तवत्याः रुदत्यास्तस्यास्ताम् (ट) शान्तिं दृष्ट्वा राजा विह्वलः परिजनमाह्वयत्, अकारयच्च तेन परिजनेन सजलैर्नलिनीदलैः शय्याम्, अदापयच्च अङ्गेषु आर्द्रश्रीखण्डविलेपनानि ।

(च) भिषजां—चिकित्सकानां, शतैः,—बहुभिः, बहुचिकित्सकैरित्यर्थः ।
उपाचरत्—अचिकित्सत (उप + आ + चर + लङ्-दे) ।

(छ) चन्द्रः,—चन्द्रवत् आह्लादक इत्यर्थः, प्रासादः,—सौधः तं चन्द्रप्रासादम् (उप० समा०) ; यद्वा,—चन्द्राय—चन्द्रकिरणसेवनाय इत्यर्थः, प्रासादः तं चन्द्रप्रासादं—प्रासादशिखरस्य गृहभेदमित्यर्थः (४र्थी तत्प०) ।

(ज) हिमकरस्य—चन्द्रस्य, त्विषः,—प्रभाः, किरणानीति यावत्, हिमकरत्विषः,—चन्द्ररश्मयः । प्रबुद्धा—जागरिता (प्र + बुध + क्त, स्त्रियां टाप्) । इति—दग्धाऽस्मि दग्धाऽस्मि एवं वचनं पुनः पुनः वदितं शौलसस्याः इतिवादिनी—एवंभाषिणी [विण० । इति + वद् + “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” (शश० १ पा०) इति णिनिः, स्त्रियां ङीष्] ।

(झ) सम्भ्रान्तः,—समुद्विग्नः, समयी वा, त्वरान्वितो वा (विण०) ।

(ञ) नाम—प्रकाशार्थकं कुसार्थकं वा अन्ययम् ; प्रकाशं प्राह स्म, अतिक्षेत्रेण प्राह स्म इति वा (“प्राकाशेऽङ्गीकृतौ कोपे नाम सम्भाव्यकुक्षयोः” इति शाश्वतः) ।

(ट) शान्तिं—पौडां, विस्फोटं, तज्जनितयातनां वा इत्यर्थः (“शान्तिः

तावच्चास्य तृतीया महिषो मृगाङ्गवती तत्पार्श्वम्
(ठ) आगन्तुमना निजमन्दिरात् निरगमत्, निर्गच्छन्ती च सा
क्वापि निःशब्दायां तस्यां रजन्यां विदूरे सुव्यक्तं धान्यावघातजं
सुमलध्वनिं शृण्वत् । श्रुत्वैव सा,—“हा ! मृताऽस्मि” इति
वदन्ती करौ (ड) धुन्वती च व्यथिता च मार्गे एव उपाविशत् ।
ततः प्रतिनिवृत्यैव परिजनेन स्वमेवान्तःपुरं नीता सा बाला
कदती शयनं भेजे । तत्परिजनश्च,—“किमेतत् ?” इति
(ठ) चिन्वन् साश्रुः आलीनभ्रमरौ पद्माविव किष्णाङ्गितौ
तस्या हस्तौ ददर्श, उवाच च गत्वा तं वृत्तान्तं राज्ञे ।

पीडाधनुष्कोट्योः” इति मेदिनी) । सजलैः,—जलसिक्तैः (विण०), नलिनीदलैः,—
पद्मिनीपत्रैः । आर्द्राणि—स्निमितानि, तरलानीत्यर्थः, न तु शुष्काणि सान्द्राणि वा,
तथाविधस्य दाहप्रकोपकत्वात् इति भावः, श्रीखण्डस्य—मालयस्य, मलयपर्वतोद्भव-
स्येत्यर्थः, श्वेतचन्दनस्य इति यावत् (“मालयस्तु स्यात् श्रीखण्डो रौहिणश्च सः”
इति त्रिकाण्डशेषः), विलेपनानि—प्रलेपान् आर्द्रश्रीखण्डविलेपनानि—चन्दनद्रव-
प्रदेष्टान्, पुनः पुनः तथा प्रलेपान् अदापयत्, यथा ते शुष्कीभवितुं न शक्नुयुः,
शुष्कोभूतप्रलेपस्य पीडाकरत्वात् मुहुर्मुहुः प्रलेपान् अकारयदित्यर्थः ।

(ठ) आगन्तुं मनः यस्याः सा आगन्तुमनाः,—आयातुकामा [“तुम् कास-
ममस्योः” (का०) इति तुमुनो मकारस्य लोपः] । विदूरे—बहुदूरे । धान्यानाम्
अवघातात्—अभिहननात्, निस्तुषीकरणादिति यावत्, जायते इति तादृशं
धान्यावघातजं—धान्यपीडनोत्पन्नं [विण० । उपपदस० । धान्यावघात + जन +
“पञ्चस्यामजातौ” (३।२।२८ पा०) इति डः] ।

(ड) धुन्वती—कम्पयन्ती (धु + शतृ, उगितसेति ऊीप्) ।

(ठ) चिन्वन्—अन्विष्यन् (चि + शतृ), साश्रुः,—सजलनेत्रः (परिजन
इत्यस्य विण०), आ—सम्यक्, लीनौ—लग्नौ आलीनी—दृढासक्तौ, गाढलग्नौ
इत्यर्थः, भ्रमरौ ययोः तादृशौ आलीनभ्रमरौ—उपविष्टमधुकरौ (विण० । बहुव्री०) ।
किष्णाभ्यां—मांसयन्त्रिभ्यां, “ज्यांटा” “कङ्का” वा इति ख्याताभ्यां घर्षणजचिह्नाभ्या-
मित्यर्थः, अङ्गितौ—चिह्नितौ किष्णाङ्गितौ—गन्धिलान्ङ्गितौ (विण० । श्या तत्पु०);
अत्र “आलीनभ्रमरौ पद्माविव” इति उपमानद्वारेण किण्वयोः तीव्रता कृष्णवर्णता च

सोऽपि राजा सम्भ्रान्तः समागत्य,—“किमेतत् ?” इति तां प्रियां पप्रच्छ । साऽपि हस्तौ प्रदर्श्य व्यथिता प्रोवाच,—
 “नाथ ! मुषलध्वनौ श्रुतमात्र एव मे एतौ किणौ जातौ”
 इति । ततः स राजा दाहशमनमौषधं चन्दनविलेपनादिकं
 तस्या हस्तयोः अदापयत् । “एकस्या उत्पलेनापि पतता
 क्षतम् (ण) आहितं, द्वितीयस्याः शशिकरैरपि अङ्गं दग्धं,
 तृतीयस्यास्याः श्रुतेन मुषलशब्देन हस्तयोरीदृशाः किणौ
 जाताः ; अहो ! युगपत् एतासां मे प्रेयसीनां गुणोऽपि अभि-
 जातत्वं दोषायैव जातः” इति चिन्तयतः अन्तःपुरेषु भ्रमत-
 स्तस्य नृपतेः सा त्रियामा शतयामिव कृच्छात् विरराम ।
 प्रातश्च स राजा (त) शल्यहर्तृभिर्भिषग्भिः सह तथा विधान-
 मकरोत्, यथा अचिरात् स्वस्थान्तःपुरनिर्हृतोऽभवत्” ।

तथा हस्तयोः आरक्तवर्णता सुकौमलता च प्रकटीकृता, पद्मद्वयोपरि भ्रमरद्वयो-
 पवेशने कृते यथा शोभा जायते, तस्या हस्तौ अपि किणौक्येन तथा शुश्रूषाते
 इति भावः ; एतेन अस्या अभिजात्यमतीव सुकुमाराङ्गीत्वञ्च प्रदर्शितम् ।

(ण) आहितं—जनितामित्यर्थः [आ + धा + क्त “दधातेर्हिः” (७।४।४२
 पा०) इति हिः] । वयः यामाः,—प्रहराः यस्याः सा त्रियामा—रात्रिः, आद्यन्तयोः
 यामाद्वयोः चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् रात्रेस्त्रियामात्वं बाध्यम् ; यथा,—दौन्—
 धर्मांशमोक्षान्, यापयति—निरवकाशो करोति, कामप्रधानत्वात् इति त्रियामा
 [त्रि + वा + “अतिस्तुसु—” (१।१४० ऊ०) इति मन् ; यातेस्तु अन्तर्भावित-
 त्वर्थत्वं बाध्यम् । “निशा निशीथिनो रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा” इत्यमरः], अतः
 यामा यस्याः सा इव शतयामिव—प्रहरद्वयत्वेन विदिता अपि शतप्रहरेवेत्यर्थः, व्यथि-
 तानां निशाया अतिदीर्घत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः । विरराम—निवहते, अव-
 सितेत्यर्थः [वि + रम + लिट्-णल् “व्याङ्परिभ्यां रमः” (१।३।८३ पा०) इति
 परस्मैपदम्] ।

(त) शल्यान्—देहान्तर्गतवायायादीन् (“श्लेष्माश्लेष्मशरे शल्यं वा आधिमादन-
 दुमे” इति रभसः), हरन्ति—आकर्षन्ति ये ते तैः शल्यहर्तृभिः,—शल्यशः (विश्व० ।
 शल्य + ह + ढच्) । विधानं—व्यवस्थामित्यर्थः । स्वस्थः,—प्रकृतिसंस्थः, नीरीश-

इत्थमेतां कथामाख्याय वेतालः पप्रच्छ,—“राजन् ! एतासां का सुकुमारतरा ?” । “यस्याः मुषले असृष्टेऽपि शब्दे-
नैव किणा उद्गताः, उत्पलेन्दुकरैः स्पर्शं जाते ययोर्व्रणविस्फोटा
(थ) वृत्ताः, ते उभे तस्याः समे न” । इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य
स वेतालः यथास्थानमगात्, राजा च दृढनिश्चयः पुनस्तमानंतुं
सत्त्वरो बभूव ।

अथ द्वादशकथा ।

अथ राजा तथैव तस्य शिंशपातरोरन्तिकं गत्वा तं वेतालं
स्कन्धमारोप्य पुनर्गन्तुं प्रावर्त्तत । वेतालश्च भूयस्तपवादीत्,
—“राजन् ! इत्थम् (क) अनुद्दिग्मः त्वं भृशं मे प्रियोऽसि,
तदेतां हृदयामाख्यायिकां ते श्रमविनीटाय कथयामि, शृणु,—

रित्यर्थः, अन्तःपरैः,—अवरोधैः, अन्तःपरवर्त्तिभिः राजदारैः हेतुभिरित्यर्थः (“अव-
रोधास्तिरोधाने राजदारैषु तद्गृहं” इति मेदिनीवचनात् राजदारापरपट्यायस्य
अवरोधशब्दस्य “स्वयंगारं भृशजामन्तःपरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्त्यावरोधश्च” इत्य-
मरवचनेन अन्तःपरवाचकत्वात् अथ अन्तःपरशब्देन राजदारा एव गृह्यन्ते, तेषामन्तः-
पुराधिष्ठानत्वादिति बोध्यम्) ; निर्वृतः,—स्वस्थः, निकृष्टश्च इति यावत्, स्वस्थान्तः-
पुरनिर्वृतः,—सहिषीणामारोग्यलाभेन स्वयमपि सुखित इत्यर्थः (विष्णु० । ३५
तत्पु०) ।

(थ) वृत्ताः,—सञ्ज्ञाताः । तस्याः,—सृगाङ्गवत्याः [“तत्त्वार्थैरतुल्योपमाभ्यां
तृतीयाऽन्तरस्थाम्” (रा३।७२पा०) इति तुल्यार्थक-समशब्दयोगात् ६४०] ।

(क) अनुद्दिग्मः,—अव्याकृतचित्तः, धीरस्वभावः इति यावत्, निर्भय इति वा ।
भृशम्—अत्यर्थम् । हृदयाय हितां हृदयां—हृदयहारिणीम्, आख्यायिकां—कथां,
परिज्ञातसत्यवृत्तान्तमित्यर्थः ।

आसीदङ्गदेशे (ख) यशःकेतुरिति युवा स्वाङ्गगुत्यर्थम् अदग्धः
तनुमाश्रितोऽपर इव स्मरो नरपतिः । बाहुवीर्येण (ग) पराजित-
वैरिकुलस्य तस्य शक्रस्येव बृहस्पतिः दीर्घदर्शी नाम मन्त्री
अभूत् । कदाचित् स राजा (घ) वयोरूपमदात् निहत-
कण्टकं राज्यं तस्मिन् मन्त्रिणि विन्यस्य शनैः सुखासक्तः सम-
जायत । केवलं निरन्तरं (ङ) प्रमदाऽऽस्पदे अन्तःपुरे तस्मै,

(ख) यशःकेतुरिति, नाम्ना ख्यात इति शेषः । स्वाङ्गस्य—स्वगात्रस्य, गुप्तार्थे,
—रक्षणार्थे स्वाङ्गगुप्तार्थे—निजदेहरक्षणार्थे, हरकोपानलादिति भावः, अदग्धः,—
अभस्मीभूतः, तनुमाश्रितः,—देहाश्रितः, अपरः,—द्वितीयः ; कामदेवः हरकोपा-
नलात् स्वदेहवाणार्थे नृपतेः यशःकेतोराकारेण अङ्गदेशे आश्रितोऽभूदिति
समुदायायः, नरपतिरतीव रूपवान् आसीदिति भावः । पुरा पतिनिन्दाश्रवण-
विसृष्टदेहदाचायणीविद्योगमाङ्गुष्ठः हरः दीर्घममाधिमाललम्बे, एतस्मिन्नन्तरे
तारकामुरोपद्रुताः सुरसङ्घाः चतुर्भुखात् दाक्षायणी देहत्यागानन्तरं हिमगिरि-
मन्दिनीरूपेणाश्रितता आस्ते, तस्याः गर्भे शिववीर्येण जनिष्यमाणं कात्तिकेयं वातारं
श्रुत्वा, समाधिभङ्गार्थं मधुसहायं मन्मथं हरसन्निधौ प्रेषयामासुः । पार्वती च
तदा जन्मान्तरीणभर्तारं तनिहापि जन्मनि प्राप्तं परिचचार । यदा खलु सा परि-
चरणाष्टं हरसन्निधिमध्यास्त, तदैव मन्मथः समाधिभङ्गनार्थं हरं पञ्चशरैर्विव्याध,
तेन च भग्नममाधिः स कारणान्विष्यन् इतस्ततो वृष्टिं निक्षिप्य पृष्ठतः अवस्थितं
पञ्चध्वजं पुष्पधन्वानं दृष्ट्वा, दृष्ट्वैव क्रोधप्रदोषस्य तस्य तृतीयनयनात् प्रभावितः
स्फुरज्ज्वालः हुताशनः मदनं भस्मीकृत्य अनङ्गोचकार इति पौराणी वार्ता ।

(ग) पराजितं—पराभूतं, वैरिकुल,—रिपुसमूहः येन तस्य पराजितवैरि-
कुलस्य—विजितागेषविपक्षस्य (विण० । बहुव्री०) । शक्रस्य—इन्द्रस्य ।

(घ) वयः,—यौवनं (“वयः पाक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्” इति
मेदिनी), रूपं—मौन्दर्यं, ताभ्यां यौ मदः,—गर्वः तस्मात् वयोरूपमदात्—तारकण्य-
मौन्दर्यात्प्रावर्तकाल् (श्या तत्पु०), निहताः,—विनष्टाः, कण्टकाः,—क्षुद्र-
शत्रवः (“रामास्ते क्षुद्रशत्रौ च तरीरङ्गे च कण्टकाः” इति शाश्वतः) यस्य तत्
निहतकण्टकं—निःसपन्नं (विण० । बहुव्री०) । विन्यस्य—निधाय (वि + नि +
अस + ल्यप्) ।

(ङ) प्रमदाना—नारीणां, यौवनमदमत्तावाप्तिगि भावः, आस्पदं—प्रतिष्ठा,

शुश्राव च तासां सानुरागगीतं, न हितैषिणां वचनम् ; रज्यति स्म स सततं जालवातायनेषु, न पुनर्वहृच्छिद्रेषु राजकार्येषु कदाचिदपि । दीर्घदर्शी तु तं राज्यचिन्ताभारं समुद्वहन् दिवानिशम् (च) अतन्द्रितस्तस्थौ ।

अथ (क) पौरेषु—“नृपं व्यसने प्रक्षिप्य महामन्त्री दीर्घदर्शी साम्प्रतं राज्ञः श्रियं स्वयं भुङ्क्ते” इति जनवादे समुत्थिते, स मन्त्री स्वगेहिनीं मेधाविनीं प्राब्रवीत्,—“प्रिये ! राजनि सुखासक्ते, तद्भारं वहतोऽपि,—“राज्यं भक्षितमर्नेन” इति महदयशो मे समुत्पन्नं जनेषु ; लोकवादो हि महतामपि दोष-

स्थानमित्यर्थः, यद्वा,—आस्पदं—कृत्यं, कार्यमित्यर्थः (“प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्” इत्यमरः) यत्र तस्मिन् प्रमदाऽऽस्पदे—स्त्रीजनाऽऽश्रये (विण० । बहुव्री०) । “न हितैषिणां वचनम्” इत्यत्र शुश्राव इति पूर्वतो योजनीयम् । रज्यति—प्रीणाति, प्रीतिमनुभवतीत्यर्थः [रज्ज + कर्माकर्त्तरि लट्-तिप् “कर्पिरज्जीः प्राचा श्यन् परस्मै-पदञ्च” (३।१।२० पा०) इति कर्माकर्त्तरि श्यन् परस्मैपदञ्च “अनिदिता हल उपधायाः कर्त्तुः” (६।४।२४ पा०) इति लोपोः] । जालम्—आनायः, मत्स्यधन्यार्थः तन्तुमयः प्रसिद्धः, जालमिव इति जालं—सूक्ष्मगौहतन्तुनिर्मितः बहुसूक्ष्मच्छिद्रः गवाक्षाधरोधकः द्रव्यविशेष इत्यर्थः, जालानिबद्धानि वातायनानि—गवाक्षाः तेषु जालवातायनेषु—जालावृतगवाक्षमार्गेषु इत्यर्थः (शाकपा०), जालावृतगवाक्षमार्गेण गृहाभ्यन्तरस्थाना मुन्दरीगतानां दर्शनेनैव नियतमात्मानं विमोदयतीति भावः । बहूनि छिद्राणि—दोषाः, दोषाधिष्करणमागं इत्यर्थः (“छिद्रे विवररन्ध्रवत् । गर्ते दोषे” इति हेमः), यत्र तादृशेषु बहुच्छिद्रेषु—बहुदोषाकरेषु (विण० । बहुव्री०), अल्पेनैव स्वल्पेनैव राज्यभ्रष्टादिविपात्तसम्भवात् राजकार्यस्य बहुदोषास्पदत्वमवगन्तव्यम् ।

(च) अतन्द्रितः,—सावहितः, सावधानः सन् इत्यर्थः (विण०) ।

(क) पौरेषु—पुरवासिवर्गेषु, पुरवासिजनमध्ये इत्यर्थः (औपश्लेषिके ७मी०) । व्यसने—कामजदोषे, प्रमदानृत्यगीतवादिवादिषु आसक्तिरूपे इत्यर्थः (“व्यसनं विपादि भग्नं दोषे कामजकोपजे” इत्यमरः । तत्र “मृगयायां दिवास्वप्नः परोवादः स्थिती मदः । तौर्ध्वविकं वृथाऽव्या च कामजो दशको गणः” ॥ इति) । श्रियं—

मावहति, रामाऽपि जनापवादेन जानकीं त्याजिता न किम् ? तन्मया किं कर्त्तव्यमधुना ?” । इति मन्त्रिणाऽभिहितं भार्या मेधाविनी धीरा (ज) अन्वर्थनाम्नो तं पतिमभाषत,—“नाथ ! तीर्थयात्राऽपदेशेन युक्त्या महीपतिमापृच्छस्व,—‘कियन्तं कालं विदेशं गन्तुं मे वृद्धस्येदानीं युक्तं, तदनुमन्यताम्’ इति । एवं हि (भू) निःस्पृहस्य ते स जनवादो निवर्त्तिष्यते ; त्वयि चास्थिते राजा स्वयं राजधुरामुदक्ष्यति ; ततश्च शनैरस्य व्यसनित्वञ्च शान्तिमेष्यति ; आगतस्य च पुनस्ते सा एव मन्त्रिता अनिन्द्या भविता” ।

सम्पदम् । जनवादं—लोकापवादं । लोकवादः,—लोकमिन्दा (कर्त्तुं), महताम्—उत्तमाणां श्रेष्ठजनानामत्यर्थः । जनापवादं—लोकानन्द्या [कर्त्तार इत्या० । अत्र “रामः” इति प्रथोऽन्यकस्यापि १मा० “गोण कस्यापि दद्यादः प्रधाने नो ह्युक्तपद्वहाम् । बहुभिन्त्याश्रयोः शब्दकर्मकाणां नानजन्तव्यः । प्रथोऽन्यकस्याप्यन्येषां एतन्तानां लादर्थो मताः” ॥ (का०) इत्यनुशासनम् ।

(ज) अन्वर्थम्—अनुगतार्थं, मेधाविनी इति शब्दस्य अर्थानुरूपमित्यर्थः, नाम—संज्ञा यस्याः सा अन्वर्थनाम्नो—साश्रकनाम्नो, महावृद्धिसतीत्यर्थः । (विष्ण० । बहवो०) । तीर्थयात्रा एव—तीर्थगमनमव, अपदेशः—कृतं तेन तीर्थयात्राऽपदेशेन—तीर्थगमनव्याजेन (करणं इत्या०), युक्त्या—न्यायेन, यथोचितविनयेनेति यावत् [“महद्युक्तऽप्रधाने” (२।३।१८ पा०) इत्यव—“विनाऽपि तदर्थोऽगृह्यतीया” इति नियमात् अत्र महद्युक्ताप्रयोगोऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया इत्या०] । आपृच्छस्व—जिज्ञासस्व [आ + प्रच्छ + लोट्-स्व “आङि न प्रच्छोः” (वा०) इत्यात्मनेपदम् । “ग्राहज्यावाय—” (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्], कियन्तं कालं [“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति रथा०] ।

(भू) निःस्पृहस्य—निर्लोभस्य, कवलितराज्य लोष्टवत् तुच्छीक्रस्य धर्मार्थं तीर्थगमनेन निराकाङ्क्षतया प्रतीयमानस्येति भावः । राज्ञः धूः,—भारः (“धूयान्मुखभारयोः” इति हेमः) तां राजधुरां—राजवाह्यभारं, राज्यमित्यर्थः [“राज + धूर् + “चृक्परश्चूःपथामानसे” (५।४।७४ पा०) इति समासान्तः अः, ततः स्त्रियां टाप्], उदक्ष्यति—पालनाय यद्दीप्यतीत्यर्थः (उत् + वह + लृट्-स्यति) ।

इति भार्यया (ज) अनुशिष्टो महामन्त्री “तथा” इति कथाप्रसङ्गेन तं मृपं यशःकेतुं व्यज्ञापयत्,—“राजन् ! अनुजानीहि मां, कांश्चिदपि दिवसानहं तीर्थयात्रार्थमितो ब्रजामि, धर्मो हि मे परमो मतः” । तदाकर्ण्य स राजाऽब्रवीत्,—“मन्त्रिन् ! (ट) मा मैवं, तीर्थैर्विना अपरो दानादिः किं न धर्मः ? स्वर्गहेष्वपि तेन स्वर्गसाधनं किं न स्यात् ?” । अथ मन्त्री तमवोचत्,—“देव ! दानादौ (ठ) अर्थशुद्ध्यादिकं मृग्यते, तीर्थानि तु नित्यशुद्धानि, यावच्च यौवनं, तावदेव धीमता गम्यानि, नो चेत् अविश्वास्ये अस्मिन् शरीरे कुतस्तैः

व्यसनमस्य अस्ति इति व्यसनी (व्यसन + अस्त्यर्थे इतिः), तस्य भावः तत्त्वं व्यसनित्वं—व्यसनयुक्तत्वं, कामजप्रमदामत्त्यादिरूपदोषधत्त्वमित्यर्थः [व्यसनिन् + “तस्य भावः त्वतलौ” (५।१।११६ पा०) इति त्व-प्रत्ययः] । अनिन्द्या—अवाच्या, अपवाद-मुक्ता इत्यर्थः, निःस्पृहत्वप्रदर्शनादिति भावः ।

(ज) अनुशिष्टः,—उपदिष्ट इत्यर्थः [विण० । अनु + शास + क्तः “शास इदङ्ङ्लोः” (६।४।३४ पा०) इति उपधाया इत्त्वम्, “शासिबसिचसीनाञ्च” (८।३।६० पा०) इति षत्वम्] । अनुजानीहि—अनुमन्यस्व, अनुज्ञां देहीत्यर्थः (अनु + ज्ञा + लोट्-ङि) । इतः,—अस्मात् स्थानात् [इदम् + पचम्यास्तमित् “इदम् इश्” (५।३।३ पा०) इति इशादेशः] । मे—मयेत्यर्थः [मतः इति वर्त्तमानविहितक्त-प्रत्यययोगात् “क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति कत्तेरि ङी०], परमः,—परः, श्रेष्ठ इत्यर्थः, मतः,—इष्टः, वाञ्छित इत्यर्थः (मन + “मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः] ।

(ट) मा मैवं, कुरु इति शेषः ।

(ठ) अर्थानां—धनानां, शुद्धिः,—धर्म्येण उपायेन अर्जनरूपनिर्द्दोषत्वं, तदादिकम् अर्थशुद्ध्यादिकं—धर्मसङ्गतीपायेन सङ्गृहीतं धनं, न तु प्रतारणापहरणादिरूपेण अन्यायेन उपायेनोक्त भावः, विशुद्धरूपेण उपार्जितः अर्थः दान-कर्मणि प्रयुक्तः, न तु चौक्यादिना, स च दातृयाचकयोः निरयसम्पादकत्वादिति निष्कर्षः, मृग्यते—अन्विष्यते, दातृभिः प्रार्थिभिर्वा इति शेषः (मृग + स्वार्थे णिच् + अङ्गंश्च णट्-ते) । नो चेत्—यौवने एव न गम्येरन् यदीत्यर्थः । तैः,—तीर्थैः ।

सह सङ्गमः ?” । इति तस्मिन् मन्त्रिण (ड) वदति, राज्ञि च तत् निषेधति, प्रविश्य प्रतीहारी तं राजानं व्यजिज्ञपत्,—
“देव ! भगवानंशुमान् व्योमसरोमध्यमवगाहते, तदुत्तिष्ठ,
स्नानवेला तैऽतिवर्त्तते” । एतदाकर्ण्य राजा सहसा स्नातुमुद-
तिष्ठत् । (ढ) यात्रोन्मुखः स मन्त्री च तं प्रणम्य गृहमगात् ।
तत्र तां भार्याम् अनुगन्तुमानसां निवार्य, स्वभृत्यैरपि
(ए) अतर्कितः स्वयुक्त्या यात्रामकरोत् ।

क्रमेण च एकाकी तान् तान् देशान् तीर्थानि च
भ्रमन् (त) ओड्राविषयं प्रापत् । तत्र अब्धेरदूरे एकं

सङ्गमः,—संयोगः, शरीरं क्षणस्थायि, कदा विनश्यति तस्य निश्चयो नास्ति, सहसा
उपरते तीर्थदर्शनं नैव भवेत् अतः यौवन एव तत् कर्तव्यमिति ग्रन्थार्थः ।

(ड) वदति—कथयति (भावे ७मी० । वद + शतृ) । निषेधति—निवारयति
(भावे ७मी० । नि + षिध + शतृ) । अंशुमान्—सहस्रकिरणः, सूर्यः इत्यर्थः
(अंशु + बाहुल्ये सतृप्), व्योम—आकाशं, सरः,—तडाग इव, दुर्ज्ञेयत्वादिति
वर्षाजलाश्रयत्वादेति भावः, तन्मध्यं व्योमसरोमध्यं—गगनसरोवरमध्यभागं,
मध्यगगनमित्यर्थः, अवगाहते—प्रविशति (अव + गाह + लट्-ते) । अतिवर्त्तते—
अतिक्रामति (अति + वृत् + लट्-ते), भगवान् सूर्योऽपि स्वकीयप्रचण्डकिरणसन्तप्तः
श्रेत्याभिलाषी स्नानाय सरोमध्यं प्रविशति, भवान् किं न सन्तप्तः ? येन एतावन्तं
कालमपि अस्नात्वा तिष्ठति ? मध्याह्नः समुपस्थितः, अतः स्नानाय प्रयातु
इति भावः ।

(ढ) यात्रायै—तीर्थगमनाय, उन्मुखः,—उद्युक्तः, उद्यमवानित्यर्थः,
यात्रोन्मुखः,—तीर्थप्रयाणीयतः (विष्ण० । ४थीं तत्पु०) ।

(ए) अतर्कितः,—अतृप्तेक्षितः, अविदितः इत्यर्थः, गुप्तभावेनेति भावः
(विष्ण०), स्वयुक्त्या—निजन्यायेन, गमनमेव न्याय्यम्, अन्यथा जनबाधो न
निवर्त्तिष्यते, नापि राजा व्यसनात् विरंस्यति इति विवेचनयेत्यर्थः (करणे श्या०) ।

(त) ओड्राः,—नीर्वाहशेषः, जनपदभेद इत्यर्थः, उत्कलदेश इति यावत्
(“ओड्राः पुं भूम्नि नीहति । ओड्रस्तु तरुभेदे स्यात्” । “ओड्रः ख्यातो जवापुष्पे”
इति पाठान्तरम् । इति मेदिनी), ओड्राणां राजा, ओड्रे भवा वा ओड्राः,—

(थ) पत्तनं प्राप्य, तत्र चैकं शैवं मन्दिरं प्रविश्य तत्प्राङ्गणे उपा-
विशत् । तत्र तम् अर्ककरमन्तप्तं (द) दूराध्वभ्रमणधूसरं निधि-
दत्तो नाम देवार्चनाऽऽगतः कश्चित् बणिक् ददर्श । स तं तथा-
विधं दृष्ट्वा मयज्ञसूत्रं सुनक्षत्रं द्विजश्रेष्ठं सम्भाव्य आतिथ्यार्थं स्वं
गृहमनयत्, अपूजयच्च स्नानभोजनाद्यैः, अप्राचीञ्च विश्रान्तं,—
“कस्त्वम् ? कुत आयातः ? क्व यासि ?” इति । सोऽब्रवीत्,—
“अहं दीर्घदर्शी नाम विप्रः, अङ्गदेशादिह आयातस्तीर्थयात्रार्थी”
इति । ततः स महाबणिक् निधिदत्तस्तमब्रवीत्,—“अहं
(ध) बणिज्यया सुवर्णेदीपं गन्तुमद्यतः, त्वं तावदस्मद्गृहे तिष्ठ,
यावदहम् आगमिष्यामि ; तीर्थयात्रापरिश्रान्तोऽसि, अत्र
कञ्चित् कालं विश्रम्य ततो यास्यसि” इति । तदाकर्ण्य स
दीर्घदर्शी प्रत्यवादीत्,—“ममेह (न) स्थित्या अलं, त्वयैव

ओड्रराजः, ओड्रदेशवासिनो वा [ओड्राः + “जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्” (४।१।१६८
पा०) इत्यञ् “तद्राजस्य बहुषु तेनेवास्त्रियाम्” (२।४।६२ पा०) इति राज-
प्रत्ययान्तस्य लृक्, “तत्र भवः” (४।३।५३ पा०) इत्यण्], तस्य तेषां वा विषयं—
देशं (“विषयो गोचरे देशं तथा जनपदेऽपि च” इति मेदिनी) ओड्रविषयम्—
सत्कलदेशम् ।

(थ) पत्तनं—नगरं (“पूः स्त्री पुरीनगर्यां वा पत्तनं पुटभेदनम्” इत्यमरः) ।

(द) दूराध्वनि—विप्रकष्टपाथ, भ्रमणान—विचरणात्, धूसरम्—ईषत्पाण्डु-
वर्णं, मार्गधूलिसम्बन्धादिति भावः (“ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः” इत्यमरः), दूराध्वभ्रमण-
धूसरं—दूरपथभ्रमणजनितधूलिसमाच्छन्नमित्यर्थः (विण० । प्रसो तत्पु०) ।

(ध) बणिज्यया—बाणिज्येन हेतुना इत्यर्थः [हंतौ श्या० । बाणिजां भावः
कर्म वा इत्यर्थे बणिज् + “दूतबणिग्भ्यां च” (वा०) इति यः, ततः स्त्रियां
बणिज्या ; कौमुदीकारस्तु—“बणिज्यमिति काशिका । साधवस्तु—बणिज्याशब्दः
स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययः, न तु कर्मणि इत्याह । भाष्ये तु—
‘दूतबणिग्भ्यां च’ इति नास्त्येव” इत्याह । “बाणिज्यं तु बणिज्या स्यात्” इत्यमरः] ।

(न) स्थित्या—अवस्थानेन (करणे श्या०), अलं—निष्प्रयोजनं, किमपि
प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः (वारणाथकमव्ययम् । “मास्य माऽलञ्च वारणे” इत्यमरः) ।

सह तत्राहमपि गन्तुमिच्छामि” । ततस्तेन साधुना,—
(प) “एवमस्तु” इति कथिते स मन्त्रो चिरादपास्तशयनी
निशां तामनैषीत् ।

अथान्येद्यस्तेन बणिजा माङ्गं वारिधिं गत्वा (फ) तद्भाण्डपूर्णं
प्रवहणं समाकरोह । तेन प्रवहणेन गच्छन् (ब) अद्भुतभीषणम्
अम्भोधिं विलोकयन् क्रमेण तत् खर्णद्वीपमुपाययौ । तत्र च
द्वीपे तेन क्रयविक्रयौ कुर्वता बणिजा निधिदत्तेन सह कञ्चित्
कालमुवास । ततश्च तेन सह प्रत्यागच्छन् प्रवहणेन, तस्मात्
सागरात् सहसा समुत्थितं (भ) प्रबालैः शाखासुभगैः जाम्बू-
नदोज्ज्वलैः काण्डैः मणिमयैः फलैः कान्तैश्च कुसुमैः सुशोभितं

(प) एवमस्तु—एवं भवतु, मयैव सह गम्यतामित्यर्थः । चिरात्—दीर्घ-
कालात्, निशावसानात् बहुपूर्वमेवेत्यर्थः, अपास्तं—परित्यक्तं, शयनं—निद्रा शय्या वा
(“शयनं सुरते निद्राशय्ययाश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी) येन सः अपास्तशयनः,—
अपगतनिद्रः, त्यक्तशयनीयो वा (विण० । बहुव्री०), निशाऽवसानात् बहुपूर्वमेव
प्रबुद्धः परित्यक्तशय्यो वा इत्यर्थः । अनैषीत्—अथापयदित्यर्थः (नी + लुङ्-द) ।

(फ) तस्य—बणिजः, भाण्डानि—मूलधनानि, पण्यद्रव्याणि इत्यर्थः, यद्वा,—
भाण्डानि—पात्राणि, पण्याधारा इत्यर्थः (“भाण्डं पात्रं बणिज्मूलधने भूषाऽश्वभूषयोः”
इति मेदिनी), तैः पूर्णं तद्भाण्डपूर्णं—बणिज्मूलधनपूरितं, विक्रेयद्रव्याधारपूरितं वा
(विण० । इया तत्पु०), प्रवहणम्—अर्णवयानमित्यर्थः ।

(ब) अद्भुतेन—आश्चर्येण सह, भीषणं—भयानकम् अद्भुतभीषणं—विस्मय-
दर्शनं घोरदर्शनञ्चेत्यर्थः (शाकपा०), यद्वा,—अद्भुतचासौ भीषणञ्चेति अद्भुत-
भीषणं—भीषणत्वेऽपि अद्भुतत्वसौदृशं यत् दर्शकानां चासौत्पादकत्वेऽपि नयनरञ्जनम्
इत्यर्थः, भीमकान्तमिति भावः ।

(भ) प्रबालैः,—विद्रुमैः, प्रबालमयैरित्यर्थः, शाखासुभगैः,—रमणीयशाखाभि-
रित्यर्थः, प्रबालनिर्मिताभिः रमणीयशाखाभिरिति यावत्, यद्वा,—शाखा—शाखा-
भूतैः, सुभगैः,—रमणीयैः शाखासुभगैः,—सुदर्शनशाखाकूपेण परिणतैरित्यर्थः,
प्रबालैरिति योजना, जाम्बूनदेन—सुवर्णेन (“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम
हाटकम् । रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः), उज्ज्वलैः,—

कल्पवृक्षमद्राक्षीत् ; तस्य च स्कन्धे सदृशपर्यङ्कोपरिस्थिताम्
अत्यङ्गुताकारां कमनीयां कामपि कन्यकामैक्षत । “अहो !
किमेतत् !!” इति स मन्त्रो यावत् (स) ध्यायति स्म, तावत् सा
कन्या वीणापाणिः गातुमुपचक्रमे,—“येन यत् कर्मबीजमुप्तं, स
निश्चितं तत्फलं भुङ्क्ते, पूर्वकृतं हि कर्म विधिनाऽपि अन्यथा
कर्तुं न शक्यते” । इति मङ्गीतार्थे (य) प्रकटय्य क्षणादेव सा
दिव्यकन्या कल्पद्रुमपर्यङ्कसहिता तत्रैव ममज्ज । “किमप्येतद-

भामुरैः जाम्बूनदीज्वलैः,—काञ्चनप्रदीपैः, स्वर्णमयैरिति यावत्, काण्डः,—स्कन्धः
(“काण्डः स्कन्धेऽपि शास्त्रनाम्” इति शाश्वतः), वृक्षस्य मूलात् शाखाऽवधिभागै-
रित्यर्थः (“अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखाऽवधिसरोः” इत्यमरदर्शनात्
काण्डप्रकाण्डयोरैकार्थकत्वम्) । कन्यस्य—मङ्गल्युत्पत्तार्थस्य, वृक्षं कल्पवृक्षम्—अभीष्ट-
वस्तुप्रदं तत्संविशेषम् । स्कन्धे—प्रकाण्डदेशे, सन्ति—उत्पृष्टानि, रत्नानि—मणयः
यव तादृशः पर्यङ्कः,—खट्वा (कर्मधा०), तस्य उपरिस्थितां सदृशपर्यङ्कोपरि-
स्थितां—बहुमूल्यामणिस्त्रांचितखट्वानिपणा (विष्ण०) ।

(स) ध्यायति स्म—दध्यौ, चिन्तयामासेत्यर्थः [ध्ये + लट्-तिप् “लट् स्मे”
(३।२।११८ पा०) इत्यतीते लट्] । उपचक्रमे—आरंभे [उप + क्रम + लिट्-ए
“प्रोपाभ्यां समर्थोभ्याम्” (१।३।४२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] । कर्मणः,—
शुभोदकक्रियाया अशुभोदकक्रियाया वा, बीजम्—अङ्गुरमिव बीजं कर्मबीजं—
परिणामे शुभाशुभहेतुमतः कर्म इत्यर्थः (६।१।१००), यद्वा,—कर्मरूपं—शुभाशुभ-
रूपमित्यर्थः, बीजमिव बीजं कर्मबीजं (रूपककर्मधा०), उत्तम—आहितं, येन
यादृक् कर्म आचरितमित्यर्थः, उत्तं बीजं कालेन अङ्कुरितं भूत्वा यथा फलदं
भवति, तथा आचरितं शुभाशुभकर्मरूपं बीजम् इहैव जन्मनि जन्मान्तरेऽपि वा
अवश्यमेव फलप्रदं भवतीति निष्कर्षः [अप + क्तः “वाचिस्त्रापि यज्ञादीनां किति”
(६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । पूर्वकृतं—जन्मान्तरानुष्ठितमित्यर्थः । विधिना
—विधाया ।

(य) प्रकटय्य—प्रख्याप्य [प्र + कट + णिच् + ल्यप् “ल्यपि लङ्पूर्वात्”
(६।४।५६ पा०) इति षेरयादेशः] । ममज्ज—प्रविवक्षित्यर्थः (मसज्ज +
लिट्-णल्) ।

पूर्वमद्य मयेह दृष्टं, क (र) अग्निः ? क च दृष्टनष्टोऽयं
दिव्याङ्गनासहितस्तरुः ? यदि च अग्नेरीदृश एव शश्वदाकारः,
तदा लक्ष्मीचन्द्रपारिजाताद्याः अस्मात् न किमुद्गताः ?” इति
सच्चिन्तयन्तं दीर्घदर्शिनं विलोक्य विस्मयाऽऽविष्टं कर्णधारा-
दयोऽब्रुवन्,—“भद्र ! एवमेषा वरकन्यका सदैव इह दृश्यते,
निमज्जति च क्षणेन, तव तु अस्या नवं दर्शनम्” इति तैरुक्ताः
स मन्त्री सविस्मयस्तेन निधिदत्तेन समं पोतात् सागरतीर-
माससाद । तत्र (ल) उत्तारितभाण्डेन तेन बणिजा दृष्ट-
भृत्येन सह स मन्त्री तद्गृहं गत्वा बहून् दिवसान् तत्र सुखेन

(र) अग्निः,—समुद्रः । आदौ दृष्टः,—दर्शितः, पश्चात् नष्टः,—अदर्शनं
गतः दृष्टनष्टः,—प्रत्यक्षानन्तरमेवान्तर्धानं गतः (विष्णु ० । स्नातान्जलिप्रवत् कर्माधा ०) ।
क अग्निः ? क चायं तरुः ? क इयमुभयोः सहदन्तरसूचकम्, अशाधजलराशिमध्ये
ईदृश्याः कामिन्याः तथा तर्थाय अवस्थानस्य अतीवासम्भाव्यत्वादिति भावः । च—
पक्षान्तरं, अथवा इत्यर्थः, अग्नेः,—समुद्रात् । शश्वत्—सदा (अव्य ० । “पुनःसदाश्रयोः
शश्वत्” इति शाश्वतः), आकारः, उद्गच्छेदिति शेषः । किं—कथम् ? उद्गताः,—
उत्थिताः, न इत्यत्र भवेयुर्गति शेषः ; अव काकः । समुद्रात् नित्यमेव यदि ईदृशी
रमणीया सुन्दरी ईदृशः मनाजः तरुर्भातिहेतुः, तदा लक्ष्मीचन्द्रपारिजातवृक्षादयः
देवामुरकर्भृकममुद्रमन्यनावसरं कथं नाद्गच्छन्त्युः ? तेषामुद्गमनमेव स्वाभाविकम्,
अग्नेः रक्षाकरत्वात् इति भावः । अस्यार्थे देवामुरैः यदा समुद्रः समथे, तदा
लक्ष्मीः, चन्द्रः, पारिजातवृक्षः, उच्चैःश्रवाः अश्वः, ऐरावती हस्ती तस्मात् समुद्रभयुः
इति पुराणवाक्ता । कर्णधारादयः,—नाविकादयः (“कर्णधारस्तु नाविकः” इत्य-
मरः । अवादिपटेन पोतधानकादीनां ग्रहणम्) । वरा—श्रेष्ठा (“देवाद्भूते वरः
श्रेष्ठे विषु क्लीवं मनाक्प्रिये” इत्यमरः), सा आसी कन्यका—कुमारी अति वर-
कन्यका—उत्तमाङ्गना (“पुंवत् कर्माधारयजातीयदृष्टीयैषु” (६।१।४२ पा०) इति
पुंवद्भावः) । पोतात्—अणवयानात् । आससाद—प्राप (आ + सद + लिट्-णल्) ।

(ल) उत्तारितानि—अवरोपितानि, भाण्डानि—बणिशूलधनानि, पण्य-
भाजनानि वा येन तेन उत्तारितभाण्डेन—अवतारितमूलधनेन, अवतारितपण्या-
धारेण वा (विष्णु ० । बहुव्री ०) । दृष्टाः,—प्रसुदिताः, स्वदेष्टागमनादिति भावः,

स्थित्वा तं निधिदत्तमुवाच,—“सार्थवाह ! भवद्देहे अहं चिरं सुखेन विश्रान्तः, इदानीं स्वदेशं गन्तुमिच्छामि, भद्रमस्तु ते” इत्युक्त्वा तमनिच्छन्तमपि बणिकपतिमामन्त्र्य स दौर्घदर्शी सत्त्वमात्रसहायस्ततः प्रतस्थे ।

क्रमेण नानादेशानतिक्रमन् निजम् (व) अङ्गविषयं प्रायात् । तत्र यशःकेतुना राज्ञा तदन्वेषणाय नियुक्ताः (श) चारा वह्नि-
नगरमागतं तं दृष्टुः । ततस्तैर्विज्ञप्तो राजा तद्विश्लेषसुदुःखितः स्वयं नगरात् निर्गत्य तमभ्यगात् । ततश्चोपेत्य (ष) परिष्वज्य अभिनन्द्य च अध्वश्मक्षामधूसरं तम् अभ्यन्तरमनयत् अब्रवीच्च तं विश्रान्तं,—“मन्त्रिन् ! अस्मान् त्यक्त्वा त्वया किमर्थं याव-

भूत्याः,—सेवकाः यस्य तेन हृष्टभृत्येन—आनन्दितपरिचारकेण । सार्थवाह !—भो बणिक ! (“वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो बाणिजो बणिक” इत्यमरः) । भद्रं—कल्याणं (“शुःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) । आमन्त्र्य—अभिनन्द्य, प्रशस्येत्यर्थः (आ + मन्त्र + णिच् + ल्यप्) । सत्त्वं—गुणविशेषः, बलं वा (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इत्यमरः), तन्मात्रः,—तदेव, सहायः,—सहचरः यस्य तादृशः सत्त्वमात्रसहायः,—सत्त्वगुणमात्रावलम्बनः, बलमात्रावलम्बनो वा, एकाकी पर्वति भावः । प्रतस्थे—निर्जगाम, प्रस्थितवानित्यर्थः [प्र + स्था + लिट्-ए “समवर्षविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(व) अङ्गस्य—देशविशेषस्य राजानः अङ्गाः [“इज्जममधकालिङ्गमूरमसादण” (४।१।१७० पा०) इत्यण् “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (२।४।६२ पा०) इति राजप्रत्ययान्तस्य लृक्], तेषां विषयं—जनपदम् अङ्गविषयम्—अङ्गदेशं, प्रायात्—समागच्छत् (प्र + आ + या + लङ्-ट) ।

(श) चाराः,—प्रणिधयः, अन्वेषणार्थे नियुक्ताः पुरुषा इत्यर्थः ।

(ष) परिष्वज्य—आलिङ्ग्य [परि + ष्वज्ज + ल्यप् “अग्निदितां हल उपधायाः कङ्कति” (६।४।२४ पा०) इति उपधानकारलोपः], अभिनन्द्य—समादरादिना सन्तोष्य, गुणख्यापनादिना प्रशस्येति वा (अभि + नन्द + णिच् + ल्यप्), अध्वानि—पथि, यः श्वमः,—पथपथ्यटनक्रमः, तेन चामः,—क्रमः, स चामो धूसरः,—ईषव्याकुलेति तादृशम् अध्वश्मक्षामधूसरं—पथशान्तं धूलिशान्तिनक्षेत्यर्थः (विश्व० ।

च्छरीरं निःस्नेहपरुषामिमां दशां मानसं नीतम् ? अथवा भगवतो भवितव्यस्य गतिं विचित्रां को विज्ञातुमर्हति ? येन अकस्मात् ते तीर्थादिभ्रमणे मतिरेषाऽभवत् ; तत् ब्रूहीदानीं के त्वया देशा भ्रान्ताः ? किञ्च नवं वस्तु दृष्टम् ?” इति । ततः स क्रमात् वर्णयन् सुवर्णद्वीपान्तम् (स) अध्वानम्, अध्वौ समुत्थितां गायन्तीं त्रिजगत्सारभूतां कल्पतरुस्थितां तां दिव्यकन्यकां तस्मै यथावदकथयत् ।

राजा तु तत् श्रुत्वैव तथा (ह) स्मरवशोऽभवत्, यथा तथा विना राज्यजीविते निष्फले अमन्यत ; अवदच्च तं मन्त्रिणम् एकान्ते नीत्वा,—“मन्त्रिन् ! मयाऽवश्यमेव सा द्रष्टव्या, नो चेत् मे जीवितं नास्तीत्यवधारय ; भवितव्यतां प्रणम्य त्वदुक्तेन पथा गच्छामि, अहं ते न निवारणीयः, नानुगम्यश्च ; गुप्त-कर्मधा०) । यावच्छरीरं—कृत्स्नदेहं, यडा,—देहावधि (“यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः), निःस्नेहात्—अविरतपथ्यटनेन देहस्य स्नेहपदाश्रयत्वात्, परुषां—कर्कशां, रुचामिति यावत् ; मानसपक्षे,—निःस्नेहात्—अस्मान् प्रति प्रेमभावपरित्यागात्, परुषां—रुचां, कठोररूपाभित्यर्थः (विष्ण० । पूनी तत्प०) ; यडा,—निःस्नेहा चामौ परुषा चेति तां (कर्मधा०) निःस्नेहपरुषां—रुचककर्कशां, विरक्तकठोराश्च । दशाम्—अवस्थां, यावच्छरीरं मानसमित्यन्वयः, सर्वशरीरं मनश्चेत्यर्थः, यडा,—शरीरावधि मनोपस्थन्तामित्यर्थः (अत्र नीतमिति नयतेर्हि कर्मकत्वात् यावच्छरीरं मानसमिति उक्ते मुख्ये कर्मणि १मा०, दशामिति अप्रधाने २या०) । भ्रान्ताः,—पथ्यटिताः [भ्रम + कर्मणि क्तः “अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः क्ङिति” (६।४।१५ पा०) इति दीर्घः] ।

(स) अध्वानं—पथ्यालम् ।

(ह) स्मरस्य—कामस्य, वशः,—अधीनः स्मरवशः,—कामाद्यतः । तथा—कन्यया, सागरांत्यया इत्यर्थः । राज्यञ्च जीवितञ्च—जीवनञ्च ते राज्यजीविते—राजत्वं जीवनञ्चेत्यर्थः (इत्त०) । एकान्ते—एकस्मिन् प्रान्ते, निर्जने इत्यर्थः । नो—न, चेत्—अदि, द्रष्टव्यामीति शेषः । अवधारय—निश्चिन्, भवितव्यताम्—अवश्यभाविताम् । ते—तथा (कर्तरि इष्टौ०) । न अनुगम्यः,—न अनुसरणीयः

मेकाकी गच्छामि, राज्यन्तु मे त्वया रक्ष्यम्, इदञ्च महचो
नान्यथा कार्यं, मया असुभिः शापितोऽसि” इत्युक्त्वा तत्प्रति-
वादं निरस्य तं मन्त्रिणं विससर्ज । तदा स दीर्घदर्शी
(क) अनल्पोत्सवेऽपि विमना इव आसीत् ; स्वामिनि असाध्य-
व्यसनासक्ते सम्मन्त्रिणां कुतः सुखम् ? ।

अथान्येद्युः स राजा तस्मिन् मन्त्रिणां करे न्यस्तराज्यभारः
निशि तापसरूपधरः यशःकेतुः स्वात् नगरात् प्रतस्थे । गच्छंश्च
स पथि कुर्मं नाम मुनिमपश्यत् । सोऽपि तं प्रणतं (ख) तापस-
कल्पं समादिशत्,—“वत्स ! लक्ष्मोदत्तेन वणिजां साकं पोतेन
वारिधौ गत्वा अभीष्टां कन्यां प्राप्स्यसि, निराकुलो व्रज” ।

[अनु + गम + “प्रेषातिमर्गप्राप्तकालेषु कृत्यान्” (३।३।१६३ पा०) इति धन] ।
असुभिः,—प्राणैः (करणे श्या० । “पंसि भुञ्जामवः प्राणाः” इत्यमरः), शापितः,
—शपथं कारितः, यदि महचनं न आप्यसि तदा मे प्राणवधपातकी भाविष्यसि
इत्यादिरूपेण, मां सतमेव द्रक्ष्यसि इत्यादिरूपेण वा दत्तदिव्यः इति भावः (शप +
णिच् + क्तः) । तस्य—मन्त्रिणः, प्रतिवादं—प्रतिकूलवचनं, मित्रवाक्यस्य प्रत्युत्तरं वा
विपरीतवचनम् इत्यर्थः, निरस्य—निवाध्य (निर् + अस + ल्यप्) । विससर्ज—
तत्याज, गृहं प्रेषयामास इत्यर्थः (वि + सृज + लिट्-णल्) ।

(क) अनल्पः,—महान्, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः तस्मिन् अनल्पो-
त्सवे—महानन्दकरविषयेऽपि (कर्मधा० । औपस्यधिके ७मी०), दीर्घकालानन्तरं
स्वदेशप्रत्यागमनरूपे इति भावः । स्वामिनि—प्रभौ (“स्वामी प्रभुविशाखयाः” इति
मेदिनी), असाध्यं—साधयितुमशक्यं, प्रतिक्रियात्मतावद्भिर्भूतमित्यर्थः, यत् व्यसनं
—विपत्, कामजदोषो वा (“व्यसनं विपदि अग्रे दोषे कामजकोपजे” इत्यमरः),
तत्र आसक्ते—अनुरक्ते असाध्यव्यसनाऽऽसक्ते—अप्रतिविधेशविप्रतिकरव्यापारे दृढपक्षे
इत्यर्थः, अथवा,—असंशोध्यदोषानुष्ठानप्रवणे (७मी तत्प० । भावे ७मी०), सागरा-
न्तःस्थाया देवबालासदृश्यास्तस्या लाभप्रयत्नस्य निष्फलत्वसम्भावतया विप्रतिजनक-
तया चेति भावः ।

(ख) तापसात् पूर्वदूतं तापसकल्पं—मुनिसदृशं, तापसरूपधरत्वात् इति

इति तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टः प्रणम्य च तं राजा गच्छन् देशान्
नदीः (ग) अद्रींश्चातिक्रम्य तमम्बुधिमाससाद ; तस्य च तीरे
मुनिप्रोक्तेन तेन लक्ष्मीदत्तेन स्वर्णद्वीपं यियासुना बणिजा
सहसा अस्य सङ्गतिरजायत ; तेन च चक्राङ्गपादमद्रादिदर्शनात्
प्रह्वेन सह स नृपः प्रवहणमारुह्य अम्बुधौ प्रतस्थे । सम्प्राप्ते
मध्यमब्धेस्तस्मिन् प्रवहणे, सहसा कल्पविटपिस्कन्धाधिरूढा सा
कन्यका (घ) उदगात् । यावत् राजा (ङ) चकोरश्चान्द्रिकामिव
तां पश्यति, तावत् सा तथैव वल्लकीवाद्यसङ्गतं गायति स्म,—
“यत् कर्मबीजं येन प्रागुप्तं, तत्फलं तेन निश्चितं भोक्तव्यं, पूर्व-
कृतं हि विधिरपि नान्यथा कर्तुं प्रभवति ; तस्मात् यत्र यथा-

भावः [तापसः + “ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षेऽदृश्येऽदृशीयरः” (५।३।६७ पा०) इति
कल्पप्] । निराकुलः,—अव्यग्रः, शान्तः इति यावत् ।

(ग) अद्रीन्—पर्वतान्, अतिक्रम्य—उल्लङ्घ्य (अति + क्रम + ल्यप्) । यातु-
मिच्छुना यियासुना—गिरगमिषुणा, गन्तुमिच्छुना इत्यर्थः [या + सन् + “सना-
शंसमिच्छ उः” (३।२।१६८ पा०) इति उः] । चक्रं—चक्राकाररंखाविशेषः, अङ्गं—
चिह्नं यथोः तादृशौ पादौ चरणौ (कर्मधा०), तद्रूपा सुद्रा—महाराजोऽयमिति
प्रत्ययोत्पादकचिह्नविशेषः इत्यर्थः, तदादिदर्शनात् चक्राङ्गपादसुद्रादिदर्शनात्—
चक्रलाङ्कितचरणावलोकनादित्यर्थः, तेन च महाराजोऽयमिति प्रत्ययादिति भावः,
प्रह्वेन—विनोतेन ।

(घ) उदगात्—उदतिष्ठत् (उत् + इ + लुङ्-द) ।

(ङ) चकोरः,—चन्द्रस्य सुधापायो पक्षिविशेषः, चन्द्रिकां—ज्योत्स्नां
(“चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना” इत्यमरः), सुधालालसचकोरी यथा भोज्यान्तरं
विहाय चन्द्रोदयमेव अत्यादरेण प्रतीक्षते, पश्याति च प्रकाशितां चन्द्रिका, तथा
राजाऽपि दृष्ट्यान्तरं विहाय तस्या एव उद्गमनमत्याग्रहणं प्रत्येक्षित, उद्गताश्च
ता प्राद्राक्षीत् इत्याशयः । तथैव—पूर्ववदेव, वल्लकीवाद्येन—वीणावाद्येन सह
(“वीणा तु वल्लकी । विपक्षो” इत्यमरः), सङ्गतं—उदयङ्गमं, मनोरममित्यर्थः,
युक्त्या भिन्नतामिति यावत् (“सङ्गतं हृदयङ्गमम्” इत्यमरः), वल्लकीवाद्यसङ्गत—
वीणावाद्येन सह ताललयसमन्वितं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विष्ण० । ३ या तत्पु०) ।

येत् यस्य यत् दैवयोगेन भवितव्यं, तत्र तेन भवितव्येनासौ
जन्तुर्विवशो नीयते” इति सूचितभाव्यार्थां गीतिकां गायन्तीं
तां पश्यन् राजा तरत्तर्णं स्मरशराहतः निस्पन्द एवातिष्ठत् ।
“हे (च) रत्नाकर ! तुभ्यं नमोऽस्तु, येन त्वया इमां प्रच्छाद्य
श्रिया हरिर्विप्रलब्धः, तत् त्वां शरणं प्रपन्नोऽस्मि, त्वं मे इष्ट-
सिद्धिं विधत्स्व” । यावदित्यं स राजा समुद्रं स्तौति स्म, तावत्
सा कन्यका (छ) सपादपा तत्र न्यमज्जत् । तदवलोक्यैव स
राजा (ज) तामनु आत्मानं सिन्धौ प्राक्षिपत् । तद्दीप्य स
सज्जनः लक्ष्मीदत्तः तं विनष्टं मत्वा दुःखात् देहं त्यक्तुं समुद्यतो-
ऽभवत् । “मा तावत् (झ) साहसं कार्षीः, मग्नस्यास्य अम्बुधौ
भयं नास्ति, एष राजा यशःकेतुर्नाम तापसरूपभृत्, अस्या
एव कन्याया अर्थे समायातः, इयं हि अस्य पूर्वभार्या, एतां

सूचितः,—प्रकटितः, भावी—भविष्यन्, अर्थः,—अभिधेयः, प्राक्तनकर्मफलस्य
अवश्यभाक्त्वयरूपः इत्यर्थः, यथा तां सूचितभाव्यार्थां—कर्मफलस्य अनतिप्रमत्तता-
प्रतिपादिकाभित्यर्थः ।

(च) रत्नाऽऽकर !—सागर ! तुभ्यं (नमः-शब्दयोगात् ४र्थो०) । प्रच्छाद्य—
सङ्गोपाद्य (प्र + छृद् + णिच् + ल्यप्), श्रिया—लक्ष्म्या (करणे ३या०) । विप्रलब्धः,
—प्रतारितः (वि + प्र + लभ + क्तः), लक्ष्म्या अपि अधिकसुन्दरीर्यामिति भावः ।
शरणं—रक्षितारण, आश्रयमित्यर्थः (“शरणं गृह्णन्ति” इत्यमरः), प्रपन्नः,—
प्राप्तः [प्र + पद + क्तः “रदाभ्यां निष्ठा-तो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२ पा०)
इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः] । विधत्स्व—सम्पादय (वि + धा +
लोट्-स्व) ।

(छ) पादपेन—वृक्षेण, कल्पवृक्षेणेत्यर्थः, सहिता सपादपा—सतरुणा
(विष्णु० । बहुव्री०) । न्यमज्जत्—प्राविशत् (नि + मज्ज + लङ्-ट्) ।

(ज) तामनु—तत्पश्चात् (अनुयोगात् तामिति २या०) ।

(झ) साहसम्—अविमृश्यकारितां, पूर्वापरमविविच्यैव प्राणविसर्जनरूपमात्म-
दृष्टमित्यर्थः, मा कार्षीः,—न कुरु [कृ + लुङ्-सि “माङि लुङ्” (१।१।१०५

प्राप्य पुनरसौ अङ्गराज्यं गमिष्यति” इति गगनादुद्धतया वाचा
ममाश्वासितोऽसौ सार्धवाहः यथाकाममिष्टं देशं स्वार्थसिद्धये
जगाम ।

राजा यशःकेतुश्च अश्वधौ मग्मः अकस्मात् दिव्यमेकं नगर-
मद्राक्षीत् । सविस्मयश्च तत् नगरं (ज) भास्वन्मणिमयस्तम्भैः
काञ्चनोज्ज्वलभित्तिभिः मुक्ताजालगवाक्षकैः प्रासादैः विराज-
मानं, नानारत्नशिलावद्भसोपानवापिकैः कामदैः कल्पवृक्षाढ्यै-
रुद्यानैरुपशोभितं दृष्ट्वा समृद्धेऽपि तत्र पुरे निर्जने गृहं गृहं
प्रविश्य यदा तां प्रियां कापि न दृष्टवान्, तदा विचिन्वन्

पा०) इति लुङ् “न माङ्गोर्गे” (६।४।७४ पा०) इत्यङागमप्रतिषेधः] । अर्थे—
निमित्तमित्यर्थः । यथाकामं—यथाऽभिलाषितम् (अव्ययी०) ।

(ज) भास्वन्तः,—उज्ज्वलाः, ये मणयः,—रत्नानि, तन्मयाः,—तटात्मकाः,
स्तम्भाः,—स्थूणाः यत्र तैः भास्वन्मणिमयस्तम्भैः,—भासुररत्नस्तम्भशोभितैरित्यर्थः
(विण० । बहुव्री०), काञ्चनैः,—स्वर्णैः, उज्ज्वलाः,—प्रदीप्ताः, भित्तयः,—कुक्षानि
येषां तैः काञ्चनोज्ज्वलभित्तिभिः,—स्वर्णमयभास्वत्कुक्षमयुक्तैः (विण० । बहुव्री०),
मुक्ताजालेन—मौक्तिकसमृद्धेन, गवाक्षाः,—वातायनानि येषां तैः मुक्ताजाल-
गवाक्षकैः,—मौक्तिकावनिर्मितवातायनसमन्वितैः, यदा,—मुक्ताजालानि—जाला-
कारावन्मस्तमुक्तासमूहाः, गवाक्षे येषां तैः मुक्ताजालगवाक्षकैः,—जालाकारेण यायत-
मुक्तावरणच्छादितवातायनरम्भः (विण० । बहुव्री० । स्वार्थे कः), प्रासादैः,—उर्म्यैः,
देवानां राज्ञाञ्च आवासभवनैरित्यर्थः (“प्रासादो देवभुजाम्” इत्यमरः) । नानाः,
—विविधाः, रत्नशिलाः,—पद्मरागगारुत्मादमणिप्रकराः, ताभिः आवृत्तानि—
घटितानि, सोपानानि—आरोहणानि, आरोहणावरोहणसाधनानीत्यर्थः, यासां
तादृशः वापिकाः,—दीर्घकाः यत्र तैः नानारत्नशिलाऽऽवद्भसोपानवापिकैः,—
विविधवर्णमणिशिलानिवद्भसोपानश्रेणोयुक्तजलाशयैः (विण० । बहुव्री०), कामानि
—काम्यान्, अभिलाषितवस्तूनीत्यर्थः (“कामः अरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे
च काम्येऽपि स्यान्नपंसकम्” ॥ इति मेदिनी), ददतीति तैः कामदैः,—वार्च्छत-
प्रदैः [विण० । उपस० । काम + दा + “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।१५ पा०) इति कः
“आतो लोप—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । समृद्धे—महासम्पदयुक्ते

उत्तुङ्गमेकं मणिमन्दिरमारुह्य तद्द्वारमुद्घाट्य तत्र प्रविवेश ।
प्रविश्य च तत्र सद्वत्तपर्यङ्कस्थितां वस्त्राऽऽच्छादितमर्वाङ्गां
शयानाम् (ट) एककामैक्षिष्ट,—“किं स्यात् सैवेयम् ?” इति
सोत्कण्ठं यावत् तन्मुखमुद्घाटयति, तावत् तामेव ईप्सितां
कन्यकामद्राक्षीत् । तद्दर्शनेन चास्य तदा (ठ) काऽपि अवस्था
ग्रीष्मर्तुमरुपान्यस्य सरिद्दर्शनेनैवाभवत् । साऽपि उन्मीलित-
लोचना तं (ड) कल्याणाकृतिलक्षणं काम्यं प्राप्तं वीक्ष्य
सम्भ्रमात् शयनमजहात् । ततश्च कृताऽऽतिथ्या आनतमुखी
(ढ) फुल्लेक्षणीत्पलन्यासैः पादयोः पूजयन्ती शनैरभ्यधात्,—

(विण०) । विचिन्तम्—अन्विष्यम् (वि + चि + शतृ), उत्तुङ्गम्—अत्युन्नतम् ।
उद्घाट्य—अनाहत्य । (उत् + घट + णिच् + ल्यप्) ।

(ट) एक एव एककः, तामेककां—द्वितीयसहाय्यरहिताम्, एकाकिनी-
मित्यर्थः [एक + “एकादाकिनिश्चामहायि” (५।३।५२ पा०) इति असहाये कन्.
ततः स्त्रियां टाप्] । ईप्सितां—वाञ्छिताम् [आप + सन् + “आप्जप्यृधाभौत”
(७।४।५५ पा०) इति ईत् “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इति
अभ्यासलोपे ईप्स इति धातोः क्तः] ।

(ठ) काऽपि—अनिर्वचनीया, प्रकाशयितुमक्षमेत्यर्थः । ग्रीष्मर्तु—निदाघ-
काले, मरुः,—मरुभूमिस्थस्य इत्यर्थः, पान्यस्य—पथिकस्य ग्रीष्मर्तुमरुपान्यस्य—
ग्रीष्मसमये मरुदेशपथ्याटकस्य पथिकस्य, सरिद्दर्शनेन—नदीविलोकनेन, मरुभूमि-
विचारिणः दःसहपिपासया कण्ठागतप्राणस्य समूर्ध्वैः पथ्याटकस्य इतस्ततो जला-
न्वेषणेन आनतस्य सहसा नदीदर्शनेन यथा अनिर्वचनीयानन्दोदयो भवति, राज्ञोऽपि
तथा आनन्दः समभूदित्यर्थः ।

(ड) कल्याणे—शुभे, प्रशस्ते इत्यर्थः, आकृतिलक्षणे—रूपचित्रे यस्य
तं कल्याणाकृतिलक्षणं—मुख्यं मुख्यलक्षणमेत्यर्थः, काम्यं—कामयितव्यम्, अभि-
लषणीयं वस्तु इत्यर्थः । सम्भ्रमात्—संवेगात्, त्वरावशादित्यर्थः, समादरात् वा
(“सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि” इति मेदिनी) ।

(ढ) ईक्ष्यते—मयने, उत्पले—ईन्दोवरे इवेति ईक्षणीत्पले (उपमिति स०),
फुल्ले—विकसिते, ईक्षणीत्पले—नेत्रेन्दोवरे, तयोः न्यासैः,—निक्षेपैः फुल्लेक्षणीत्पल-

“महाभाग ! को भवान् ? कथमिदमगम्यं रसातलं प्रविष्टोऽसि ? राजलक्षणाङ्किततनोस्ते तापसव्रतं किमिदम् ? महाभाग ! यदि ते मयि प्रसादस्तदा एतदाख्याहि” ।

एवं तस्या वचः श्रुत्वा स राजा तां प्रत्युवाच,—“सुन्दरि ! अहमङ्गराजः यशःकेतुर्नाम, (ण) आमाञ्जनादिहाम्बुधौ दृष्ट्यां त्वामश्रौषं, ततस्त्वदयेम् इमं वेशं कृत्वा राज्यं विमुच्य आगत्य च अनुमार्गेण इह प्रविष्टोऽस्मि, तन्मे काऽसि त्वं कथय” । इति तेनोक्ता सा सलज्जा सानुरागा च तमभ्यधात्,—“महाभाग ! मृगाङ्गसेन इति (त) श्रीमानस्ति विद्याधराधिपः, मां मृगाङ्गवतीं नाम तस्याऽऽत्मजां विद्धि । स पिता मामस्मिन् नगरे एकाकिनीं विमुच्य केन हेतुना सपौरजनः कापि गतः, इत्यहं न जाने ; तेनाहं (थ) शून्यवसतेरस्मात् वारिधौ उन्मज्ज कल्पद्रुमाऽऽरूढा भवितव्यतां गायामि” । एवमुक्तवती सा

न्यासैः,—प्रफुल्लनयनकुवलयपातैः (दृष्टौ तत्पु० । करणे श्या०) । प्रसादः,—अनुग्रहः ।

आख्याहि—कथय (आ + ख्या + लोट्-हि) ।

(ण) आमात्—प्रत्ययितात्, विश्वस्तादित्यर्थः (“आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) । दृष्ट्यां—दर्शनाङ्गम्, अतीव सुन्दरीर्भाति भावः । अश्रौषम्—आचक्षणम् (श्रु + लृङ्-अम) । अनुमार्गेण—पथं लक्ष्योक्त्य, तव प्रवेशपथमनुसृत्येत्यर्थः । मे—मह्यम् [“क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्” (बा०) इति सम्प्र० ४र्थी०] ।

(त) प्रशस्ता श्रोः,—लक्ष्मीरस्य अस्तीति श्रीमान्—प्रभूतसम्पदयुक्तः (श्री + प्रशंसायां भृञि वा सतुप्) । विद्धि—जानीहि [विद + लोट्-हि “हुक्लभ्यो ङिभिः” (६।४।१०१ पा०) इति ङिभिः] ।

(थ) शून्या—हीना, जनविरला इति यावत्, वसतिः,—वेश्म, आवास-गृहमित्यर्थः (“वसतिर्वेश्मयामिन्योः” इति शाश्वतः), यत्र तस्मात् ; यद्वा,—शून्या वसतिः,—वासः (“वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी) यत्र तस्मात् शून्यवसतः,—निर्जनादित्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । उन्मज्जा—उत्प्लव्य (उत् + मज्ज + ल्यप्) ।

तस्य (द) मुनेर्वचः स्मरता तेन राज्ञा पेशलैः सुवचोभिः
तथा अरज्यत, यथा अनुरागविवशा तत्क्षणं तस्य वीरस्य
भार्यात्वम् अङ्गीकृत्य समयमेकमभ्यधात्,—“आर्यपुत्र !
प्रतिमासं शुक्लकृष्णचतुर्दश्याम् अष्टम्याञ्च अनायत्ता चतुरो
दिवसान् यत्र कापि गच्छन्तो अहं त्वया न निवार्या, नापि
द्रष्टव्या ; अत्र हि कारणं विद्यते” इति । ततः “तथा” इति
(ध) प्रतिपद्य स राजा गान्धर्वेण विधिना तां परिणीय तत्र
तया सह दिव्यं भोगसुखं बुभुजे ।

एकदा सा मृगाङ्गवती दिव्यसम्भोगसुखावस्थितं तं भूपं
प्राह स्म,—“नाथ ! त्वमिहैव प्रतीक्षस्व, कार्यार्थं कापि
अहं यामि, अद्य सा कृष्णचतुर्दशी मम सम्प्राप्ता । आर्यपुत्र !
इहस्थश्च अमुं (न) स्फाटिकं गृहं मास्म गमः, मा अत्र
वाप्यां निपतितो भव, तर्हि भूलोकं त्वं तत्क्षणं गमिष्यसि”

(द) मुनेः,—कृष्णस्य । पेशलैः,—मनीहरैः । अरज्यत—समतुष्यत [रज्ज +
कर्मणि लङ्-त “अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति” (६।४।२४ पा०) इति
रज्जर्नलोपः] । अनुरागेण—आतप्रेम्णा, विवशा—विह्वला, आत्मसंवरणाद्यमेति
यावत्, अनुरागविवशा—प्रणयाधीना (विष्ण० । श्या तत्पु०) । समयं—नियमं
(“समयः शपथे भाषासम्पदीः कालसंविदीः । सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च ॥
क्रियाकारनिर्देशे च” इति हेमः) । अभ्यधात्—अचीकथत (अभि + धा +
लुङ्-द्) । प्रतिमासं—मासि मासि (वीप्तायामव्ययी०) । अनायत्ता—अनधीना,
विवशा इत्यर्थः ।

(ध) प्रतिपद्य—स्वीकृत्य (प्रति + पद + ल्यप्) । गान्धर्वाणामयमिति गान्धर्वः,
तेन गान्धर्वेण—गान्धर्वजात्यनुष्ठितेन, विधिना—नियमेन, “इच्छयाऽन्योऽन्यसंयोगः
कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयः मैथुन्यः कामसम्भवः” इत्युक्तद्वयपरस्पर-
मनोबधनपूर्वकमाख्यपरिवर्तनरूपविधानेनेत्यर्थः । बुभुजे—अनुबभूव [भुज + लिट्-ए
“भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(न) स्फाटिकं—स्फटिकनिर्मितम् । मास्म गमः,—न गच्छ [गम + लुङ्-सि

इत्युक्त्वा तमामन्त्रं तस्मात् पुरात् सा वह्निरगात् । राजाऽपि
 ण्टहीतखण्डस्तां (प) जिज्ञासुरन्वगमत्, अद्राक्षीच्च तमःश्याम-
 व्याप्तवक्त्रविलं साकारमिव पातालमागच्छन्तं कमपि
 राक्षसम् । स च राक्षसः निपत्यैव घोरं रवं कुर्वन् तां
 मृगाङ्गवतीं वक्त्रे निक्षिप्य (फ) निगोर्णवान् । तदवलोक्यैव
 स राजा अतिक्रोपेन सहसा ज्वलन् (व) निर्मोकमुक्तभुजग-
 श्यामलेन महाऽग्निना क्रोधाऽऽकृष्टेन धावित्वा राक्षसस्तस्य
 सन्दष्टोष्ठपुटं शिरसिच्छेद ।

ततो (भ) मोहनिशाऽन्धे विनष्टगतिके कान्ताध्वियोगार्त्ते

“कोत्तरं लङ् च” (३।३।१७६ पा०) इति लुङ् “न माङ्थोगे” (६।४।७४ पा०)
 इत्यङागमप्रतिषेधः] । वाप्या—दीर्घिकायाम् ।

(प) ज्ञातुमिच्छः जिज्ञासुः,—कुवेयं गमिष्यति इति विविदिषुः [ज्ञा +
 सन् + “समाशंसभिच्च उः” (३।३।१६८ पा०) इति उः] । तमः,—अन्धकारम् इव,
 श्यामं—कृष्णवर्णं, व्याप्तं—विष्टतश्च, वक्त्रं—मुखं, विलं—गह्वरमिव यस्य तं तमः-
 श्यामव्याप्तवक्त्रविलम्—असंहतघोरकृष्णवर्णमुखगह्वरं (विष्ण० । बहुव्री०), साकारं
 —मूर्तिमन्तम् (विष्ण०) ।

(फ) निगोर्णवान्—मक्षितवान् [नि + गृ + क्तवत् “कृत इडातोः” (७।१।
 १०० पा०) इति इत् “हलि च” (८।२।७७ पा०) इति दीर्घः, “रदाभ्यां निष्ठातो
 नः—” (८।२।४२ पा०) इति नः] ।

(व) निर्मोकात्—कञ्चुकात्, मुक्तः,—त्यक्तः, भुजगः,—सर्प इव, श्यामलेन
 —श्यामवर्णेन निर्मोकमुक्तभुजगश्यामलेन—कञ्चुकनिःसृतादिवत् कृष्णोज्ज्वलेनेत्यर्थः
 (विष्ण०) । सन्दष्टौ—दन्तनिपीडितौ, ओष्ठपुटौ यत्र तादृशं सन्दष्टोष्ठपुटं—
 दंशितोष्ठाधरम् (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(भ) मोहः,—मूर्च्छा एव, निशा—रात्रिः, ज्ञानाभावसाधन्यादिति भावः,
 तथा अन्धे—दृष्टिशक्तिहीने मोहनिशाऽन्धे—प्रियाविरहजशोकात् मूर्च्छितप्रायतया
 निमीलितलोचने इत्यर्थः (विष्ण० । श्या तत्पु०), विनष्टा—विध्वक्ता, गतिः,—
 गमनशक्तिरित्यर्थः, यस्य तादृशं विनष्टगतिके—गतिशक्तिविरहिते, मोहोपस्थित्या
 इति भावः [विष्ण० । बहुव्री० । “नद्युतश्च” (५।४।१५२ पा०) इति ऋः] ।

नृपे अकस्मात् मेघमलिनस्य तस्य रक्तसः अङ्गं भिक्ष्वा उद्योतित-
दिकचक्रा विमला चन्द्रमूर्तिरिव सा मृगाङ्गवतौ जीवन्ती
अक्षताङ्गी विनिययौ । तां तथा संकटीतीर्णां कान्तां दृष्ट्वा
राजा,—“एहि एहि” इति वदन् प्रधाव्यैव आलिलिङ्ग । “प्रिये !
किमेतत् ? स्वप्नाऽयमुत माया ?” । इति तेन पृष्टा सा संस्मृत्य
विद्याधरी प्रत्यभाषत,—“आर्यपुत्र ! शृणु, नायं स्वप्नः, नापि
माया ; अयं हि विद्याधरेन्द्रात् स्वपितुर्मम शापोऽभूत् । स मे
पिता बहुपुत्रोऽपि इह वसन् वात्सल्यात् मया विना आहारं
नाकरोत् । अहञ्च सर्वदा इह निर्जने (म) शर्वपूजाऽऽसक्ता
चतुर्दश्याञ्च द्वयोरेव पक्षयोरागच्छम् ।

एकदा चतुर्दश्यामिहाऽऽगत्य चिरं गौरीं समर्चयन्त्या
(य) मे दैवात् समस्तं दिनमवसितम् । तस्मिन् दिने स मम
पिता (र) मत्प्रतीक्षः क्षुधितोऽपि मां प्रति कुपितः किञ्चि-
दपि नाभुङ्क्त, नापि अपिबत् । ततो रात्र्याम् (ल) उपेतायां
मापराधां मामधोमुखीं भवितव्यताबलात् अस्नेहः शपति
स्म,—“यथा त्वं मामवज्ञाय क्षुधार्तं सर्वं दिनं विस्मृतवत्यसि,
तस्मात् मासि मासि अष्टम्योश्चतुर्दश्योश्च हरश्चैनरसात् पुरात्

नृपे (भावे ७मी०) । उद्योतितम्—उद्भासितं, दिकचक्रं—दिक्खण्डं यथा सा
उद्योतितदिकचक्रा—प्रकाशितदिकसमूहा (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(म) शर्वम्—महादेवम्, पूजायाम्—अर्चनायाम्, आसक्ता—अनुरक्ता
शर्वपूजाऽऽसक्ता—शिवाऽऽराधनतत्परा (विष्ण० । ७मी तत्पु०) । द्वयोरेव—युक्त-
कण्ठयोर्द्वयोरेवेत्यर्थः ।

(य) मे—मम (शेषे ६श्री०) । अवसितं—समाप्तम्, अवसानं जातमित्यर्थः
[अव + सो + क्तः “वसित्यति—” (७।४।४० पा०) इति इत्वम्] ।

(र) मद्यं प्रतीक्षा—अपेक्षा यस्य सः मत्प्रतीक्षः,—ममागमनपथनिरीक्षण-
कारीत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ल) उपेतायाम्—उपस्थितायां, मयीति शेषः, मयि समागतयां सत्या-

वहिर्यान्तीं त्वां कृतान्तमन्त्रासौ नाम राक्षसो निगरिष्यति,
ततश्चास्य हृदयं भित्त्वा भित्त्वा निरेष्यसि, शापं ताञ्च
निगरणव्यथां न स्मरिष्यसि, एकाकिनी च अत्र स्थास्यसि”
इति शापं ददत् स मयाऽनुनोतः ध्यात्वा शापान्तमकरोत्,—
“यदाऽङ्गपतिः यशःकेतुस्तव भर्ता भूत्वा राक्षसेन निगीर्णा
त्वां दृष्ट्वा तं राक्षसं निहनिष्यति, तदा त्वं तस्य हृदयान्निर्गता
शापात् मोक्ष्यसे, संस्मरिष्यसि च शापादिसर्वा निजा विद्याः” ।
इति शापान्तमुक्त्वा इह मामेकाकिनीं मुक्त्वा (व) सपरिच्छदो
निषधाद्रिं गतः ; अहं तदादेशेन शापमोहादिहावसम् । स
शापश्चास्य मे क्षीणः, जाता च सर्वत्र स्मृतिः ; तदद्य (श) तात-
पार्श्वगमनाय निषधाद्रिं व्रजामि, शापान्तै स्वगतिं प्राप्स्यामि

मित्यर्थः (भावे ७मी०) । अष्टम्योः,—शुक्लकृष्णोभयपक्षीययोरित्यर्थः, एवं
अतर्ह्योरपि, हरस्य—शिवस्य, अर्चने—आराधने, यो रसः,—रागः, अनुराग
इत्यर्थः (“शृङ्गारादौ त्रिषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः), तस्मात् हरार्चन-
रमात्—शिवपूजाऽनुरागात् (७मी तत्प० । इतो ५मी०) । कृतान्तस्य—यमस्या-
पीत्यर्थः, सन्त्रासः,—विपुलं भयं यस्मात् स कृतान्तमन्त्रासः,—यमस्यापि यमः इति
भावः (विण० । बहुव्री०) । निगरिष्यति—अनुयिष्यति (नि + गृ + लृट्-स्यति) ।
भित्त्वा—विदीर्य (भिट् + क्त्वा) । निरेष्यसि—निर्गमिष्यसि (निर् + इ + लृट्-
स्यसि) । निगरणव्यथां—राक्षसकवलजं दुःखम् । ध्यात्वा—चिन्तयित्वा, ध्यानस्थो
भूत्वेत्यर्थः (ध्यै + क्त्वा) । मोक्ष्यसे—उद्धारिष्यसे इत्यर्थः (मुच + कर्त्तृ + लृट्-
स्यसे) ।

(व) सपरिच्छदः,—सपरिवारः (“परिच्छदः परिवारः” इत्यमरटीकायां
चोरस्वामिभानुजीदीक्षितौ), निषधाद्रिं—निषधाख्यं पर्वतं, हरिर्वर्षस्य सीमान्त-
स्थितमिति श्रावत् ।

(ज) तातस्य—पितुः (“तातोऽनुजन्मे पितरि” इति हेमचन्द्रः), पार्श्व-
गमनाय—समीपगमनाय तातपार्श्वगमनाय—पितृसन्निधिगमनाय । शापान्ते—
पित्रा यः अभिशापः दत्तः तस्य अवसाने, स्वगतिं—स्वा—स्वकीयां, विद्याधरोचिता-
मित्यर्थः, गतिं—दशां, ज्ञानं वा (“गतिः स्त्रीमार्गदशयोः ज्ञाने वाचाऽभ्युदाययोः”

इत्येष मे नियमः । त्वमिह (ष) आस्व, व्रज वा स्वराष्ट्रम्, अत्र ते स्वातन्त्र्यम्” ।

एवं तयोक्तो नृपतिर्दुःखितस्ताम् (स) अभ्यर्थयामास, —“सुन्दरि ! सप्ताहानि त्वया न गन्तव्यं, सुमुखि ! प्रसीद, इह उद्याने त्वया सह क्रौडन् भीत्सुक्यं विनोदयामि । ततस्त्वं पितुः स्थानं गमिष्यसि, अहञ्च स्वस्थानं यास्यामि” ।

ततः सः “तथा” इति (ह) प्रतिपन्नया तया कान्तया तस्मिन्नुद्याने सजलोत्पलनेत्रासु “मा स्म याहि अस्मान् विहाय” इति हंससारसनिचयैः रुवन्तीष्विव उत्क्षिप्तवीचि-
हस्तासु वापीषु षडहं रमे । ततः सप्तमेऽहनि स राजा

इति मेदिनी), वैद्याधरीं दशां, विद्याधरोचितामवस्थामित्यर्थः । नियमः,—निश्चयः, पित्रा निर्दिष्ट इत्यर्थः ।

(ष) आस्व—तिष्ठ (आस + लोट्-स्व) ।

(स) अभ्यर्थयामास—यथाचे । भीत्सुक्यम्—उत्कण्ठाम् ।

(ह) प्रतिपन्नया—स्वीकृतया । सजलोत्पलं—जलविन्दुमंसृष्टमिन्दीवरं, नेत्रं—चक्षुरिव यासां तासु, अन्यत्र,—सजलं—सासु, उत्पलमिव नेत्रं यासां तासु सजलोत्पलनेत्रासु—सासुकुवलयमयनासु (विण० । बहुव्री०) । हंससारसनिचयैः,—जलस्थहंससारसमसूहैः, तेषां कलध्वनिकरणैरित्यर्थः (करणे श्या०), रुवन्तीषु—ध्वनन्तीषु, व्याहरन्तीषु इति यावत्, अन्यत्र,—क्रन्दन्तीषु इति ध्वनिः (रु + शलृ + “उगितश्च” (६।१।४५ पा०) इति ङीष्), उत्क्षिप्ताः,—उर्ध्वलिताः, आन्दोलिता इति भावः, वीचयः,—तरङ्गाः, हस्ताः,—करा इव यासां तासु, अन्यत्र,—उत्क्षिप्ताः,—उत्तोलिताः, मा याहि मा याहि इति कृत्वा कर्दमुत्थाप्य आन्दोलिता इत्यर्थः, वीचय इव हस्ता याभिः तासु उत्क्षिप्तवीचिहस्तासु—उद्यतोन्मिक्करासु, वापीषु—दीर्घिकासु, कासुचित् नायिकासु इति ध्वनिः ; चिरपरिचिताः वाप्यः तस्या भाविविधीगदुःखं सीदमश्नुवानाः स्वासु प्रसृष्टितोत्पलरूपसजलनेत्रैः क्रन्दन्त्यः तरङ्गरूपहस्तान् उद्यम्य हंससारसाना ध्वनिरूपवाक्यैः मा याहि इति व्याहरन्त्यः तद्गमनं निवारयन्ति इति भावः । रमे—चक्रौड [रम + लिट्-ए “अत एकहल्मध्ये षनादेशादेः लिटि” (६।४।१२० पा०) इति षभ्याससोप; षकारस्य एकारश्च] ।

(क) युक्त्या यत्र भूलोकप्रापिणी द्वारवापिकाऽस्ति, तत्र गृहे तां कान्तामनयत् ; तत्र चाऽऽगत्य तां कण्ठे गृहीत्वा तस्यां वाप्यां निधत्त सहसा तथा स्वपुरोद्याने वापीमध्यादुत्तस्थौ ।

तत्र कान्तासमेतं प्राप्तं तं भूपं दृष्ट्वा उद्यानपालकाः प्रहृष्टा गत्वा मन्त्रिणं दीर्घदर्शिनं जगदुः । सोऽपि आगत्य पादयोः पतित्वा तम् (ख) आनीतेप्सिताङ्गनं सपौरोऽभ्यन्तरं प्रावेशयत् । “अहो ! कथं सैषा दिव्याङ्गना अनेन राज्ञा प्राप्ता ? या (ग) व्योम्नि विद्युदिव क्षणदृश्या मया दृष्टा ; धात्रा ललाटाक्षरपङ्क्तिषु यस्य यस्मिंश्चित्, तत्तस्य असम्भाव्यमपि अवश्यम् उपतिष्ठते” । इति तस्मिन् (घ) मन्त्रिमुख्ये अन्यस्मिंश्च जने ध्यायति, सा मृगाङ्गवती तं भूपतिं स्वदेशाऽऽगतं दृष्ट्वा पूर्णसप्ताहा वैद्याधरीं गतिं गन्तुमियेष, परं तदा

(क) युक्त्या—उपायेन, केनचित् व्याजनेत्यर्थः । भूलोकप्रापिणी—मर्त्यगामिनी (विण०), द्वारभृता वापिका द्वारवापिका—भूलोकगमनाय द्वारस्वरूपा दीर्घकैत्यर्थः (शाकपाणि०) । तथा—मृगाङ्गवत्या सह ।

(ख) आनीता—सम्प्राप्ता, ईप्सिता—अभिलाषिता, अङ्गना—कामिनी येन तम् आनीतेप्सिताङ्गनं—सम्प्राप्ताकाङ्क्षितनायिकं (विण० । बहुव्री०), सपौरः,—पुरवासिवर्गसहितः (मन्त्री इत्यस्य विण०) ।

(ग) व्योम्नि—वारिणि, समुद्रजले इत्यर्थः, अन्यत्र,—व्योम्नि—आकाशे (“व्योम वारिणि चाऽऽकाशे भास्करस्याङ्गनायये” इति मेदिनी) । क्षणं—क्षणमात्रं, दृश्या—दर्शनीया क्षणदृश्या—मुहुर्क्षमात्रमवलोकनाद्यां, एकत्र,—शोभमेव वारिधौ मिमग्नत्वात्, अत्र,—अचिरप्रभत्वात् इति भावः (विण० । सुप्पुपेति स०) । धात्रा—विधात्रा । उपतिष्ठते—समुपगच्छतीत्यर्थः [उप + स्था + लट्-ते “अकम्पकाच” (१।३।२६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(घ) मन्त्रिषु—अमात्येषु, मुख्यः,—प्रधानः तस्मिन् मन्त्रिमुख्ये—सचिवश्रेष्ठे (७मी तयु० । भावे ७मी०) । ध्यायति—चिन्तयति (ध्ये + ञट्) । विद्याधराणामियं वैद्याधरी तां वैद्याधरी—विद्याधरसम्पत्तिर्गौ गतिं—दशाम्, अवस्था-

उत्पतनी विद्या स्मृतौ नाविरासीत् । ततः सा (ङ) सुषितं व
परं विषादमगमत् ।

“कथमेवं विषसाऽसि ? प्रिये ! वद” इति राज्ञाऽभिहिता
सा विद्याधरौ तमब्रवीत्,—“अहं शापमुक्ताऽपि यत्
(च) इयच्चिरं त्वत्स्नेहपाशसंयमिता स्थिता, तेन मम विद्या
दिव्या गतिश्च नष्टा” । तदाकर्ण्य राजा,—“ममयं विद्याधरौ
(छ) सिद्धा” इति प्रहृष्टः महान्तमुत्सवं चकार । तदवलीक्य
स दीर्घदर्शी मन्त्रो निशि गृहं गत्वा शयनीयं प्राप्य च सहसा

मित्यर्थः, विद्याधरलोकगमनोपयोगिनौ शक्तिमिति यावत्, यद्वा,—गतिं—मार्गं,
विद्याधरलोकगमनाय निदिष्टं पन्थानमित्यर्थः, यद्वा,—गतिं—ज्ञानं, विद्याधरो-
चितामाकाशगातिरस्करण्यादिविद्यामित्यर्थः (गतिः स्त्री मार्गदशयांज्ञाने यावा-
ऽभ्युपाययोः” इति मेदिनी) । इयं—अभिलक्षाप (इष + लिट्-णल् “अभ्यासस्था-
सवर्णे” (६।४।७८ पा०) इति अभ्यासस्य इय] । उत्पतनी—ऊर्ध्वगामिनी,
व्योममार्गे विचरणशक्तिसाधिका इत्यर्थः । नाविरासीत्—प्रादुरभवत्, आविर्भूतवत्तो-
त्यर्थः (आविस् + अस + लङ्-ट्) ।

(ङ) सुषिता—हता, चौरंरपहतसर्वस्वा इत्यर्थः, उत्पतनीविद्याया विस्मरणा-
दिति भावः, यद्वा,—सुषिता—खण्डिता, शस्त्राऽऽहता इति भावः (विष्ण० ।
सुष + क्तः, स्त्रियां टाप् । “सुषितं हतखण्डितयोः” इति मेदिनी) ।

(च) इदं परिमाणमस्य इयत्—एतावत् [इदम् + “किमिदंभ्यां वो घः”
(५।२।४० पा०) इति वतुप्, यस्य च घः “इदकिमोश्रीश्वकी” (६।३।२० पा०)
इति इदम ईशादेशः, “यस्येति च” (६।४।१४८ पा०) इति ईशो लोपः], चिरं
—दीर्घकालं, त्वयि स्नेहः,—प्रीतिः, पाशः,—रज्जुरिव, तेन संयमिता—आवृत्ता
त्वत्स्नेहपाशसंयमिता—तत्र प्रणयरज्जुवद्धा (विष्ण० । श्या तत्पु०) । दिव्या गतिः,
—आकाशगतिः ।

(छ) सिद्धा—निष्पन्ना, समैव स्त्रीत्वेन प्रतिपन्ना, इतः परं न विद्याधर-
पुरीं गमिष्यतीति भावः, यद्वा,—सिद्धा—नित्या, सदैव मत्संकाशं स्यास्यति नान्यत्र
गमिष्यतीति भावः (“सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे”
इति डैमः) ।

(ज) हृत्स्फोटेन व्यपद्यत । ततो राजा स्वयं धृतराज्यभारः
तया मृगाङ्गवत्या सह चिरं स्वर्गसुखमनुभवन् तस्थौ” ।

इति कथामाख्याय स वेतालः पर्यपृच्छत्,—“राजन् !
स्वामिनस्तथा (भ) अभ्युदये सम्पन्ने तस्य महामन्त्रिणः हृदयं
यत् स्फुटितं, तस्य को हेतुः ? किं दिव्याङ्गना मया नाऽऽप्ता
इति शुचा ? वा राज्यार्थिनः पुनः राजाऽऽगमनर्जेन दुःखेन ?
यदि जानन्नपि एतत् मह्यं न वक्ष्यसि, तदा ते धर्मा (ज) वि-
नङ्गति, यास्यति च ते शिरः शतधा खण्डितम्” । इत्याकर्ण्य
राजा तं वेतालम् अवादीत्,—“योगेश्वर ! नैतत् द्वयमपि
(ट) शुभचरिते मन्त्रिवरे सम्भवति, किन्तु ‘येन भूभुजा
स्त्रोमात्रानुरागात् राज्यमुपेक्षितम्, अधुना तु दिव्यस्त्रीरक्तस्य
तस्य अत्र का वार्त्ता ? तन्मे कष्टे कर्तुऽपि प्रत्युत दोष एव
समधिको जातः’ इति विभावयतस्तस्य मन्त्रिणां हृदयं स्फुटित-

(ग) हृदः,—हृदयस्य, स्फोटः,—स्फुटनं, विदरणमित्यर्थः, तत्र हृत्स्फोटन—
वर्त्ताविदरणम् ।

(भ) अभ्युदये—वृद्धौ, दिव्याङ्गनारूपसम्पन्नाभे इत्यर्थः । शुचा—शौकेन ।
राज्य—राजत्वम्, अर्थायत्तं—आर्चितं शीलमस्य इति राज्यार्थिनः,—राज्यलोलुपस्य
[“सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य” (३।२।७८ पा०) इति ताच्छील्ये णिनिः] ।

(ज) विनङ्गति—सांश्रयते, विनष्टो भविष्यतीत्यर्थः [वि + नञ् + लृट्-स्यति
“मस्जिनशोर्भलि” (७।१।६० पा०) इति जुम्] ।

(ट) शुभचरिते—साधुस्वभावे । उपेक्षितम्—अवज्ञातम् (उप + ईक्ष् + क्तः) ।
दिव्यस्त्रियां—विद्याधराङ्गनाया, रक्तस्य—आसक्तस्य दिव्यस्त्रीरक्तस्य—विद्याधरो-
पसक्तस्य (विष्णो ० । ७मी तत्पु०) ! अत्र—राज्यापेक्षणे । वार्त्ता—कथा इत्यर्थः । कष्टे
—राज्ञः राजकार्ये मनीषाविधानाय तीर्थाटनरूपकेशभागे इत्यर्थः । प्रत्युत—वैप-
रीत्येन, दोष एव—अनिष्ट एव, यद्यहं तीर्थभ्रमणाय नागच्छं, तदा दिव्याङ्गना-
दर्शनमाप नाघटत, राजाऽपि तद्वार्त्तां नाश्नोत्, अतः मे तीर्थभ्रमणकेशः दुःखाय
एव सञ्जात इत्याशयः । विभावयतः,—विभावयतः (वि + भू + णिच् + शतृ) ।

मिति मन्ये” । इत्यभिहितो वेतालः स (ठ) मायी तत्क्षणात् निजमेव निलयं जगाम । राजाऽपि तमवाप्तुं पुनरुद्यतः तमेव शिंशपातरुमाससाद ।

अथ त्रयोदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत । गच्छन्तश्च तं पुनर्वेतालः प्राब्रवीत्,—
“राजन् ! शृणु सङ्क्षिप्तार्थिकां कथाम्,—

अस्ति वाराणसी नाम पुरी । तत्र देवस्वामीति राजमान्यो द्विजः कश्चित् प्रतिवसति स्म । तस्य महाधनस्य हरिस्वामीति सुतोऽभवत् । (क) तस्य लावण्यवती नाम उत्तमा पत्नी आसीत्, यां तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिर्माणेन शिचितकौशला विधिरनघैरूपलावण्यैर्विनिर्ममे । कदाचित् स हरिस्वामी तथा

(ठ) माया—कुहकम् अस्यासीति मायी—कुहकौ (विण० । अस्यर्थे इन्) ।
निलयम्—आवासं, शिंशपावृक्षमिति यावत् ।

(क) तस्य—हरिस्वामिनः । तिलोत्तमा—तन्नामासुराः, आदिर्यासां तादृशः सुराङ्गनाः,—देवकामिन्यः, अप्सरसः इत्यर्थः, तासां निर्माणेन—सृजनेन तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिर्माणेन—तिलोत्तमाप्रभृत्यप्सरसां निर्मित्या, शिचितं—बहुसङ्गी-
विनिर्माणेन अभ्यस्तमित्यर्थः, कौशलं—नेपथ्यं येन सः शिचितकौशलः,—पुनःपुन-
रुत्तमाङ्गनासृष्ट्या अभ्यसितसृजनपारिपाद्यः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । नास्ति
अर्थः,—मूल्यं, मूल्येनाक्रयत्वादिति भावः (“मूल्ये पूजावधावर्थः” इत्यमरः), यस्य
तादृशं यत् रूपलावण्यं—सौन्दर्यादिकमित्यर्थः, तैः अनघैरूपलावण्यैः,—अमूल्य-
सौन्दर्यप्रभादिभिरित्यर्थः (कर्मधा०), विनिर्ममे—ससृजं (वि + निर् + मा +
चिट्-ए) ।

कान्तया चन्द्रांशुशीतले (ख) हर्म्ये रतिश्रान्तो निद्रां ययौ ।
तस्मिंश्च काले (ग) कामचारो मदनवेगो नाम विद्याधरकुमारः
तेन पथा नभसि सञ्चरन् तत्र समायात्, अपश्यच्च तां लावण्य-
वतीं पत्युः पार्श्वे सुप्ताम् । स तु दृष्ट्वैव तां सुप्तामिव गृहीत्वा
नभोमार्गेण प्रायात् ।

क्षणेन च प्रबुद्धो हरिस्वामी तां प्राणेश्वरीमपश्यन् ससम्भ्रमं
शयनादुदतिष्ठत्,—(घ) “अहो ! सा मम कान्ता क्व गता ?
कुपिता किं मयि ? आहोस्वित् प्रच्छन्ना मञ्चितं जिज्ञासुः
क्वापि स्थिता परिहसति ?” इत्येवं बहु (ङ) वितर्कयन्
व्याकुलः समन्तात् हर्म्यप्रासादवलभौषु अन्विष्यन् निशि
अभ्रमत्, परम् आगृहीद्यानात् सर्वत्र चिन्वन् कुतोऽपि तां न
प्राप । ततः शोकार्ग्नसन्तप्तः स (च) सगद्गदं विललाप,—“हा !

(ख) हर्म्ये—सौधे, हर्म्यपृष्ठे इति यावत् ।

(ग) कामेन—स्वेच्छया, चरितुं—अभितुं शीलमस्य इति कामचारो—
यथेच्छनिष्ठारो [“सुप्यजातो णिनिस्ताच्छौल्ये” (१।१।७८ पा०) इति णिनिः] ।

(घ) अहो—खेदसूचकमव्ययम् । आहोस्वित्—अथवा (अव्य०) ।

(ङ) वितर्कयन्—विचारयन् (वि + तर्क + णिच् + शतृ) । हर्म्ये—धनिनां
वासगृहं (“हर्म्यादि धनिनां वासः” इत्यमरः), प्रासादः,—देवागारं (“प्रासादो
देवभुभुजाम्” इत्यमरः), वलभौ—चन्द्रशाला, सौधोपरिस्थगृहमित्यर्थः (“चिता
घर” इति वज्रभाषा । “गृहान्ते वलभौ चन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि” इति रभसः),
तासु हर्म्यप्रासादवलभौषु—स्वकीयाशालिकादेवागारसौधस्योपरिवर्सांतषु, स्वगृहे
देवमन्दिरे हर्म्योपरिस्थचुद्रगृहे चेत्यर्थः (इन्द्र०) । परं—किन्तु, गृहीद्यानात्—
गृहसमीपस्थोपवनात्, आ—व्याप्य आगृहीद्यानं—हर्म्यमारभ्य गृहीद्यानमभि-
व्याप्यत्यर्थः, तस्मात् [“आङ् मय्यादावचने” (१।४।८८ पा०) इति प्रती० ।
“आङ्मय्यादाऽभिविध्याः” (२।१।११ पा०) इत्यव्ययी०] । चिन्वन्—अन्विष्यन्
इत्यर्थः (चि + शतृ), कुतः,—कस्मादपि स्थानात्, किमपि स्थानमन्विष्येत्यर्थः
(ल्यब्लोपे प्रती०), यद्वा,—कुतः,—कुत्रेत्यर्थः ।

(च) गद्गदः,—शोकजातुसंरुद्धकण्ठद्वयतया अस्पष्टभाषणमित्यर्थः, तेन सुष्ठु

चन्द्रमुखि ! हा ! ज्योत्स्नासिताङ्गि ! हा ! प्रिये लावण्यवति !
रात्र्या तुल्यगुणहेषात् अनया किं न सोढाऽसि ? । त्वया कान्त्या
जिता यीऽयं चन्द्रः चन्दनशीतलैः (क) करैः मामसुखयत्, सोऽयं
त्वया विना लब्धान्तर इव तैरेव ज्वलद्भिरङ्गारैरिव विषदिग्धै-
राशुगैरिव मां तुदति” । इत्येवं विलपतस्तस्य हरिस्वामिनः

सगद्गदम्—अस्यष्टाक्षरं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विण०), विललाप—परिदिदेव
(वि + लप + लिट्-णल्) । ज्योत्स्ना—कौमुदी, तद्वत् सितं—शुभम्, अङ्गं यस्याः
तस्मिन्नुद्भो ज्योत्स्नासिताङ्गि !—चन्द्रिकाधवलकलेवरं ! । रात्र्या—यामिन्या (कर्त्तृ),
तुल्यगुणेन—सदृशगुणेन, समानगुणवत्त्वयेत्यर्थः (हेतुना), यो ईषः,—इष्ट्या, तव
गुणासहिष्णुता इत्यर्थः, तस्मात् तुल्यगुणहेषात्—समानगुणामहनात् (इया तत्पु० ।
हेतौ प्रसी०), तुल्यगुणत्वञ्च रात्र्या सह लावण्यवत्याः चन्द्रबन्धुत्वत्वात् ज्योत्स्नावत्
सिताङ्गलावण्यादिसत्त्वाच्च अवगन्तव्यम् ; चन्द्रस्यैव रात्रेरुपस्थापकत्वात् चन्द्रस्य रात्रे-
र्मुखभूतता, लावण्यवत्यास्तु अतिसुन्दरमुखत्वात् चन्द्रबन्धुत्वत्वम्, अत एव निशया
सह स्वस्याः तुल्यगुणत्वम् ; एवं ज्योत्स्नालावण्यादिकमपि निशयानेव चन्द्रादये
आयते, अतस्तयोः रात्रेरङ्गभूतत्वं, लावण्यवत्या अपि ज्योत्स्नासमानशुचाद्भादकाङ्ग-
कान्तित्वात् लावण्यपूर्णत्वाच्च निशया तुल्यगुणत्वं, दृश्यते च लोके तुल्यगुणपुरुषद्वयं
परस्परं द्विषत् अन्योऽन्यमपकरोति, एवं राविरपि तुल्यगुणा लावण्यवतौ द्विषन्ती
स्वप्रतिष्ठामरक्षणार्थं तां हतवतीत्याशयः । सोढा—चान्ता, सहनाहो इत्यर्थः, सोढा
इत्यत्र त्वमिति शेषः [सह + क्तः “हा ढ्” (८.२।३१ पा०) इति हस्य ढः “भषस्यो-
धोऽधः” (८.२।४० पा०) इति निष्ठा-वस्य धः “एना एतुः” (८.४।४१ पा०) इति
धस्य ढः “ढा ढे लापः” (८.३।१३ पा०) इति ढकारलोपः] ।

(क) करैः,—किरणैः । असुखयत्—सुखमन्वभावयत्, सुखिनमकरोदित्यर्थः
[“सुखदुःखतत्करणे” इति सुखशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इत्यनेन
करोत्यर्थे णिचि “प्रातिपादिकाद्वात्यर्थे बहुलमिष्टवच्च” (ग०) इत्यनेन णिचि परे
चिलोपे सुखि इति धातोः लङ्-ट्] । लब्धं—प्राप्तम्, अन्तरम्—अवकाशो येन स
लब्धान्तरः,—प्राप्तावसरः, तवानुपस्थित्या भयशून्यः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०),
तैः—करैः । विषदिग्धैः,—विषालितैः (विण० । इया तत्पु०), आशुगैः,—बाणैः
(“आशुगी मारुते बाणे” इति शाश्वतः) । तुदति—पीडयति (तुद + लट्-तिप्),
शौन्दर्यसङ्ग्रामे त्वया पराजितचन्द्रः यैः शीतलैः करैः त्वङ्ग्यात् नियतं मां सुखिन-

सा निशा कच्छेण (ज) व्यरंसीत्, न तु विरहव्यथा । अथ प्रातः (भ) भास्वान् करैः विश्वस्य सन्तमसं विभेद, परं तस्य हरिस्वामिनो मोहान्धतमसं न भेत्तुं चक्षमे । (ज) तीर्ण-निशैश्चक्राक्षैरिव वितीर्णस्तस्य करुणाऽऽक्रन्दितध्वनिः शतगुणत्वं भेजे । स स्वजनैः (ट) सान्त्वयमानोऽपि वियोगानलदीपितः

भकरोत्, इदानीं त्वदभावात् छिद्रं लब्ध्वा निर्भीकः स एव चन्द्रः तैरेव करैः मां नित्यं पीडयति इति सरलाशयः ।

(ज) व्यरंसीत्—अपागमत्, अतिक्रान्ताऽभद्रित्यर्थः [वि + रम + लृङ्-ट “व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्] ; न तु विरहव्यथा, इत्यत्र व्यरंसीत् इति योजनीयम् ।

(भ) भास्वान्—सूर्यः । विश्वस्य—जगतः, सन्तमसं—विष्वक्तमः, सर्वतो-
व्यापि अन्धकारमित्यर्थः (“तमः । विष्वक् सन्तमसम्” इत्यमरः), विभेद—
ननाश (भिद + लिट्-णल्) । मोहः,—अविद्या, समत्वबोधजनितासक्तिविशेषः
इत्यर्थः (“अथ मोहो नृलङ्घः स्यादविद्यायाश्च मूर्च्छने” इति मांडनी), स एव
अन्धतमः,—गाढध्वान्तं, निविडान्धकारमित्यर्थः (“ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्” इत्यमरः),
तं मोहान्धतमसम्—अज्ञानघनान्धकारं [सन्तमसमवतमसमिति पदद्वयम् “अव-
समन्धेभ्यस्तमसः” (५।४।७८ पा०) इति समासान्तः अच्] । चक्षमे—अशक
(क्षम + लिट्-ए) ।

(ज) तीर्णा—उत्तीर्णा, अतिवाहिता इत्यर्थः, निशा—रात्रिः यैस्तैः तीर्णनिशैः,
—श्रापितरात्रिकैः, चक्रवाक्या सह विच्छिन्नतया इति भावः, चक्राक्षैः,—
रघाङ्गनामकैः, चक्रवाकैरित्यर्थः, वितीर्णः,—विमृति गतः, स्वस्थानात् दूरमतिगत
इत्यर्थः । करुणः,—दोनः, स चामौ आक्रन्दितध्वनिः,—क्रन्दनशब्दः, चक्रवाकपक्षे,
—आह्वानध्वनिः (कर्मधा० । आक्रन्दित इति भावे क्तः, तेन “क्रदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् आक्रन्दितम् आक्रन्द इत्यर्थः, “आक्रन्दः क्रन्दने
ज्ञाने मित्रदारुणयुद्धयोः । भातय्येपि च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी), चक्रवाक-
हन्तः निशायां परस्परवियुक्तः नद्युभयतीरे तूष्णीम् आसीत् इति कविसमयप्रसिद्धः ;
निशावसाने स विमुक्तकण्ठः करुणस्वरेण अन्योऽन्यमाह्वयति । हरिस्वामी तु रात्र-
पेक्षया अधिककरुणम् उच्चैः चक्रन्द इत्यर्थः ।

(ट) सान्त्वयमानः,—आश्रयमानः (सान्त्व + णिच् + कर्मणि शानच्) ।

तां प्रेयसीं विना धृतिं न लेभे; “इहानया स्थितम्, इह स्नातम्, इह प्रसाधनं कृतम्, इह च विहृतम्” इति इतस्ततः कुरोद ।
 (ठ) बन्धवः सुहृदश्च तमेवं प्राबोधयन्,—“न तावत् सा मृता, कथं वा त्वया आत्मा हन्यते ? तदवश्यं तामवामासि, धैर्य-
 मवलम्बस्व, तां गवेषय च, धीरस्य उद्योगिनोऽप्राप्यमिह नास्ति” इति । इत्येवं (ड) बोधितः स हरिस्वामी कृच्छ्रेण कैश्चित् दिनैः धृतिं बबन्ध, अचिन्तयच्च,—“सर्वस्वं ब्राह्मणसात् कृत्वा तीर्थानि तावत् भ्रमामि, पापसञ्चयञ्च क्षपयामि, पापक्षये जाते जातु तां प्रियां भ्राम्यन्वाप्नुयाम्” । इत्यालोच्य स समुत्थाय स्नानादिकमकरोत् ।

अन्येद्युश्च (ठ) सत्रे विविधान्नपानानि कृत्वा अवारितं द्विजन्मनामभ्यवहारमकारयत्, धनानि च तेभ्यः सर्वाणि धृतिं—धैर्यम् । प्रसाधनं—वेश्म, अलङ्करणमित्यर्थः, अलङ्काररचनादिना आत्मनः शोभासम्पादनमिति यावत् (“सिद्धौ वेश्म प्रसाधनम्” इति मेदिनी) । विहृतं—क्रीडितं (वि + हृ + क्तः) ।

(ठ) बन्धवः,—ज्ञातयः (“सगीतवान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः” इत्यमरः) । एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण, प्राबोधयन्—समाश्वानयन् (प्र + बुध + णिच् + लङ्-अन्) । अवाप्तासि—लब्धासि [अव + आप + लुट्-तासि “अनद्यतने लुट्” (३।३।१५ पा०) इति लुट्] । अवलम्बस्व—आश्रयस्व (अव + लब्धि + लोट्-स्व) । गवेषय—अन्विष्य (गवेष + णिच् + लोट्-हि) ।

(ड) बोधितः,—आश्वासितः (बुध + णिच् + क्तः) । बबन्ध—आललम्बे इत्यर्थः (बन्ध + लिट्-णल्) । ब्राह्मणेभ्यः दयं ब्राह्मणसात्—विप्राधीनमित्यर्थः [“ब्राह्मण + “दये वा च” (५।४।५५ पा०) इति सातिः] । पापसञ्चयं—सञ्चितपापं, क्षपयामि—नाशयामि [क्षप + णिच् + लट्-मिप् । अथवा—क्षै + णिच् + लट्-मिप् “आदेशे क्षपदेशेऽशिति” (६।१।४५ पा०) इति ऐकारस्य आकारे कृतं “अर्त्तिक्रीडौ—” (७।१।३६ पा०) इति पुगागमः] । जातु—कदाचित् । अवाप्नुयां—लभेय (अव + आप + लिङ्-याम्) ।

(ठ) सत्रे—यज्ञे, सदादाने वा, “सदाव्रत” इति प्रसिद्धे अन्नपानादि-

प्रादात् । (ण) ब्रह्मण्यमात्रवित्तस्य स्वदेशान्निर्गत्य प्रियां प्राप्तुं तीर्थानि भ्रमितुमगात् । भ्राम्यतश्च तस्य (त) भीमो ग्रीष्मर्तु-
केशरी प्रचण्डादित्यवदनो दीप्ततद्रश्मिकेशरः समाजगाम ।
समीरणश्च प्रियाविरहमन्तप्तानां पान्थानां निःश्वासमाकृतैः
(थ) न्यस्तोष्मा इव अत्युष्णो वहति स्म । जलाशयाश्च (ढ) शुष्यद्वि-
पाण्डपङ्काः घर्मलुप्तान्बुमम्पदः स्फुटितहृदया इव दृश्यन्ते स्म ।

दानक्षेत्रे इत्यर्थः (“सर्वमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च” इत्यमरः) । अवारितम्—
अनिर्विद्धं यथा तथा (क्रिया विण०) । अभ्यवहारं—भोजनम् (अभि + अव +
हृ + घञ्) ।

(ण) ब्रह्मणी भावः कर्म वा ब्रह्मण्यं—ब्राह्मणाचारः, पूजनादिकं ब्राह्मणकर्म
वा इत्यर्थः, तन्मात्रं—तदेव, वित्तं—धनं यस्य सः ब्रह्मण्यमात्रवित्तः,—विप्रत्वमात्र-
विभवः (विण० । बहुव्री०) ।

(त) भीमः,—भयानकः, एकव, —प्राणिनां तीव्रमन्तापदायकत्वात्, अन्यत,
—भीतिजनकत्वात्, ग्रीष्मर्तुः,—निदाघकालः, केशरी—सिंह इव सः ग्रीष्मर्तु-
केशरी—ग्रीष्मकालरूपः सिंहः (उपमांतस०), सिंहस्तु मावयवः प्राणी, ग्रीष्मकालस्तु
न तथा, ग्रीष्मकालश्चेत् सिंहः, तदा तस्य मुख्यादिकमङ्गं किं भवेत् ? इत्या-
शंसायां मुख्यादिकं प्रदर्शयति, प्रचण्डेति ।—प्रचण्डः,—सुतीक्ष्णः, आदित्यः,—सूर्यः,
वदनं—मुखमिव यस्य सः, ग्रीष्मकाले सूर्यदेवा तीक्ष्णतरो भवति इति सर्वानु-
भूतमेव (विण० । बहुव्री०), सिंहस्य केशरादिकं विद्यते, ग्रीष्मकालश्चेत् सिंहः, तदा
कोटिशः तस्य केशरः भवेत् ? इत्याशंसायामाह, दीप्तिरिति ।—दीप्ताः,—प्रभोज्ज्वलाः,
तस्य—सूर्यस्य, रश्मयः,—किरणाः, केशराः,—जटाः इव, सिंहग्रीवाभ्यरोमाणः इव
इत्यर्थः, यस्य सः दीप्ततद्रश्मिकेशरः,—प्रोज्ज्वलसूर्यमयूरुवरूपसटालः इत्यर्थः ; सिंहस्य
आपिङ्गलाः सूक्ष्माः केशरा विद्यन्ते, ग्रीष्मर्तुस्तु सूर्यमण्डलं परितः ये आपिङ्गलाः
स्फुरज्ज्वालाः मयूरुवाः शलाका इव दृश्यन्ते, ते एवात्र केशरसदृशत्वेनावधातव्याः ;
स्फुरद्रश्मिजालरूपकेशरवान् ग्रीष्मकालरूपसिंहः तीक्ष्णसूर्यकिरणरूपं वदनं व्यादाव
जगत् वसितुं समाधात इत्यर्थः ।

(थ) न्यस्तः,—स्थाप्यतया निरुष्टः, न्यासीकृत इत्यर्थः, ऊष्मा—सन्तापः यस्मिन्
सः न्यस्तोष्मा—न्यासरूपेण अपिप्तसन्तापः (विण० । बहुव्री०) ।

(ढ) शुष्यन्ति—प्रखरसूर्यकरणेण शुष्कतां गच्छन्ति, अत एव विपाण्डूनि—

पादपाञ्च पक्षिणां (ध) चीत्कारमुखरास्तापस्नानदलाधराः
मधुश्रीविरहिण इव समदृश्यन्त ।

तस्मिंश्च काले अर्कतापेन कान्तावियोगेन क्षुधया तृषया
अध्वश्रमेण चातीव क्लान्तो हरिस्वामी भोजनार्थं भ्रमन्
कञ्चित् ग्राममाससाट । तत्र च पद्मनाभनाम्नः विप्रस्य गृहे
बहून् विप्रान् (न) भुञ्जानान् दृष्ट्वा द्वारशाखां समालम्ब्य
निःशब्दनिश्चलस्तस्थौ । तथा स्थितं तमालोक्य तस्य याज्ञिकस्य
विप्रस्य गृहिणो साध्वी सञ्ज्ञातदया व्यचिन्तयत्,—“अहो !

विशेषेण पाण्डुवर्णतां गतानि, पङ्कानि—कट्माः येषां तादृशाः शुष्यद्विपाण्डुपङ्काः,
—सूर्यकिरणसम्पर्केण रसशोषणात् पाण्डुवर्णकट्मान्विताः (विण० । बहुव्री०),
घर्मण—आतपेन, रौद्रेणेत्यर्थः (“घर्मः स्यादातपेऽपि च” इति शाश्वतः), लुप्ताः,
—विनष्टाः, शुष्काः इति यावत्, अश्वूनि—जलान्येव, सम्पदः,—विभवाः येषां ते
घर्मलुप्तान् सम्पदः,—आतपशुष्कवारिरूपधनाः (विण० । बहुव्री०), स्फुटितदृढयाः,
—विदोर्णवचःस्थिताः, जलशोषणेन तलभागस्य उन्मूलिततया कट्मानामपि शुष्कतया
विदोर्णतया च दृश्यमानाभ्यन्तरभागत्वादिति भावः (विण० । बहुव्री०) ।

(ध) चीत्कारेण—उच्चरवेण, मुखराः,—सशब्दाः चीत्कारमुखराः,—विपुल-
कलरवयुक्ताः इत्यर्थः, मधुश्रीवियोगेन उच्चैर्विलापपरायणा इति भावः, तापेन—
आतपसन्तापेन, स्नानानि—ग्लानानि, दलानि—पत्राणि एव, अधराः,—दन्त-
च्छदाः येषां ते तापस्नानदलाधराः,—रौद्रदग्धकिसलयरूपाधरौष्टाः, चीत्कार-
शब्दकरणे मुखस्यावश्यकत्वात् मुखस्य च ओष्ठाधरावयवसमुदायत्वात् अत्र नव-
किसलयानां मुख्यावयवाधरत्वेनोत्प्रेक्षणमधिगन्तव्यं, विरहिणोऽपि प्रियवियोगसन्तापेन
अधरक्लानता लोकदृष्टा एव ; मधो—वसन्ते, वसन्तागमे इत्यर्थः (“मधुर्मतो
वसन्तेऽपि” इति शाश्वतः), या श्रीः,—श्रीभा, (काचिन्नायिका च इति ध्वनिः)
तया विरहिणः,—वियोगिनः मधुश्रीविरहिणः,—वसन्तकालोचितसौन्दर्यपरित्यक्ता
इत्यर्थः ।

(न) भुञ्जानान्—अन्नतः [भुज + शानच् “भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०)
इत्यात्मनेपदम्] । द्वारस्य शाखां द्वारशाखां—द्वारावयवविशेषं (“चीत्काट्”
“माशु” इति नाम्ना प्रसिद्धम्) ।

(घ) क्षुत् नाम गुर्वी कस्य लाघवं न कुर्यात् ? यदेष कोऽपि अन्नार्थी द्वारि अधोमुखस्तिष्ठति ; दृश्यते चासौ दूरादभ्यागत इव स्नातः क्षीणेन्द्रियः ; तदेषः अन्नदानपात्रम्” इत्यवधार्य सा साध्वी परमान्नभृतं सष्टतश्चक्रे पात्रमुत्तिष्ठ्य पाणिभ्यामानीय प्रश्रयवती तस्मै ददौ, जगाद च एनं,—“भुङ्क्ष्व इह क्वचित् वापीतटे गत्वा” । सोऽपि “तथा” इति तदन्नपात्रं गृहीत्वा नातिदूरतो गत्वा कापि वापीतटे वटतरोरधः स्थापितवान् ।

ततः स तत्र वाप्यां पाणिपादं प्रक्षाल्य (फ) आचम्य च यावत् भक्षयितुं सहर्षः परमान्नमुपैति, तावत् कश्चित् श्येनः कुतश्चित् चञ्चा पादद्वयेन च एकं कृष्णसर्पं गृहीत्वा तस्मिन् तरावुपाविशत् । तेन पक्षिणा (ब) आक्रम्य उह्यमानस्य

(घ) क्षुत्—क्षुधा, नाम—सम्भावनायकमव्ययं, गुर्वी क्षुधा सर्वस्यापि लाघवं कुर्यादिति सम्भावयामौत्यर्थः, यद्वा,—नाम इति कुत्सायकमव्ययम् ; ईदृशी क्षुधा धिक्, या सर्वस्यैव लाघवं कुर्यादित्यर्थः (“नाम कोपेऽभ्युपगमं विनश्ये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुत्साप्राकाशविकल्पेऽपि च दृश्यते” ॥ इति मेदिनी), गुर्वी—महती । क्षीणेन्द्रियः,—दुर्बल इत्यर्थः । अन्नदानपात्रं—भोज्यदानयोग्यम् । परमाद्देन—पायसेन, भृतं—पूर्णम् इति तादृशं परमान्नभृतं—परमान्नपूर्णमित्यर्थः (परमान्न + भृ + क्तः) । पात्र—भाजनं, भृदादिनिमित्तमित्यर्थः, उत्तिष्ठ्य—उत्थित्य, गृहीत्वेत्यर्थः (उत् + धिप + ल्यप्) । प्रश्रयः,—प्रणयः (“प्रश्रयप्रणयौ समौ” इत्यमरः), स अस्या असीति प्रश्रयवती—पतिथौ अस्यादरवतीत्यर्थः, समादरपूर्वकमिति भावः (विष्णु), यद्वा,—प्रश्रयवती—विनीतेत्यर्थः ।

(फ) आचम्य—आचमनं कृत्वा, भोजनात् प्राक् आस्त्रविहितं जलगण्डुष-पानरूपमाचारविशेषम् अनुष्ठायित्वर्थः, मुखप्रक्षालनं कृत्वा इत्यर्थो वा (आ + चम + ल्यप्) । श्येनः,—पक्षिविशेषः ।

(ब) आक्रम्य—आक्रमणं कृत्वा, बलपूर्वकमवदध्य इत्यर्थः (आ + क्रम + ल्यप्), उह्यमानस्य—नीयमानस्य [विष्णु । बह + कर्मणि आनच्, “वचिस्त्रपि-

उत्क्रान्तजीवितस्य तस्य मर्त्यस्य आस्थात् विषलाला विनियेयी ;
सा अधःस्थिते तस्मिन्ननपात्रे तदाऽपतत् । हरिस्वामी तु तददृष्ट्वा
क्षुधार्तः आगत्यैव तत् सर्वं भुक्तवान् । अथ तस्य भुक्तवत एव
तीव्रा विषज्वाला प्रादुरभवत् । (भ) “अहो ! विधौ विपर्यस्ते
किमिव न विपर्येति ? तत् मत्तोरष्टतशर्करम् अन्नं मे विषो-
भूतम्” इति जल्पन् हरिस्वामी परिस्खलन् तां सत्रिणस्तस्य
विप्रस्य गेहिनीं गत्वा प्राब्रवीत्,—“ब्राह्मणि ! त्वदत्तात् अन्नात्
मे विषं जातं, तत् क्षिप्रं कञ्चित् विषमन्त्रिणम् आनय, नो चेत्
तव ब्रह्महत्या भविता” । इत्याकर्ण्य सा साध्वी “किमेतत्” इति
विह्वला यावत् विषमन्त्रिणमानाययितुं चेष्टते स्म, तावत् स
हरिस्वामी (म) परावृत्तनेत्रः प्राणैर्व्ययुज्यत । ततः सा निर्दोषा-
ऽपि (य) आतिथेयी अपि सत्रिणा तेन विप्रेण सिथ्याऽतिथिवध-

यजादीनां किंति” (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्], उत्क्रान्तम्—अपगतं,
जीवितं—जीवनं यस्य तस्य उत्क्रान्तजीवितस्य—मृतस्य । आस्थात्—मुखात्
(“वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्” इत्यमरः), विषमिश्रिता लाला विष-
लाला—सविषलाला (शाकपार्थिव०) ।

(भ) अहो ! इति खेदसूचकमव्ययम् ; विधौ—देवे, विपर्यस्ते—विपरीते,
प्रतिकूले इत्यर्थः (भावे ७मी०), किमिव—किंवा, न विपर्येति ?—न प्रतिकूलयति ?
न विकृष्टतामेति ? अपि तु सर्वमेव विपर्येति इत्यर्थः (वि + परि + इ + कट्-तिप्) ।
अविषं विषं भूतं विषीभूतं—विषत्वेन परिणतम् (अभूततद्भावे च्छुः) । परिस्खलन्—
विषवेगेन खलितगतिः सन्, पतन्प्रायः सन् इत्यर्थः (परि + खल + शल्) ।
सत्रिणः,—याज्ञिकस्य । विषं—विषलक्षणमित्यर्थः । विषाय—विषवेगनिवारणाय,
मन्त्रः विद्यते अस्य तं विषमन्त्रिणं—विषवैद्यमित्यर्थः (विषमन्त्र + अस्यर्थे इनिः) ।

(म) परावृत्ते—प्रत्यावृत्ते, जागतिकदृष्ट्यान् चिरानवृत्ते इत्यर्थः, निमीलिते
इति यावत्, नेत्रे यस्य सः परावृत्तनेत्रः,—निमीलितान्त्रः ; यदा,—परावृत्तनेत्रः,
—उद्वृत्तनेत्रः, ऊर्ध्वनेत्र इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्रीहः) । व्ययुज्यत—व्यहोयत (वि + युज
+ कर्मणि लङ्-त) ।

(य) अतिथौ साध्वी आतिथेयी—अतिथिसंवापरायणा [विष्णु० । अतिथि

जनितकोपेन भार्या निष्कासिता, शुभादपि कर्मणः समुत्पन्न-
मृषापवादा जातावमाना च तपसे तीर्थमग्निश्चियत्” ।

इति कथामाख्याय वेतालः पृच्छति स्म,—“राजन् ! एषा
सर्पश्येनामृतातृणां मध्ये कस्य (र) विप्रबधोऽभूत् ? अस्य वादो
धर्मराजसकाशे अपि अभवत्, परं न कोऽपि निर्णयः
समजनि ; तत् राजेन्द्र ! त्वमेव ब्रूहि, कस्य ब्रह्महत्या जाता ?
मिथ्या ब्रुवतो जानतस्ते स एव शापः स्मर्त्तव्यः” इति । तदाकर्ण्य
राजा समुन्मिक्तमौनस्तं वेतालमब्रवीत्,—“कस्य तत्
पातकम् ? सर्पस्य तावदवशस्य शत्रुणा भक्ष्यमाणस्य कोऽत्राप-
राधः ? श्येनेनापि क्षुधितात्मना न किमपि दृष्टं, तत्तस्यापि
नात्रापराधः । अकस्मात् (ल) प्राप्तमतिथिं भक्ष्येण भोजयतो-
र्दम्पत्योरपि द्वयोर्वाऽन्यतरस्य वा कथं दोषः ? यतस्तौ धर्मैक-

+ “पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इति ङञ् “षिद्गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०)
इति ङौष्] । निष्कासिता—मृदात्रिर्वासिता (निर् + कम् + णिच् + क्तः, स्त्रियां
टाप्) । समुत्पन्नः,—सञ्जातः, मृषा—मिथ्या, अपवादः,—निन्दा, अतिथिद्वयनरूप
इत्यर्थः, यस्याः सा समुत्पन्नमृषाऽपवादा—सञ्जातालोककुत्सना (विष्ण० । बह्व्री०) ।
तपसे—तपस्यां कर्तुं (ताडर्थ्यं ४र्थी०) । अग्निश्चियत्—असेविष्ट, आग्निस्तवतीत्यर्थः
[णि + लङ्-द् “अग्निद्रुस्रभ्यः कर्त्तरि चङ्” (३।१।४८ पा०) इति चङ् “चङि”
(६।१।११ पा०) इति द्विर्भावः “अचि युधातुभुवां—” (६।४।७७ पा०) इति
इयङ्] ।

(र) विप्रबधः,—ब्रह्महत्यापातकः इत्यर्थः । वादः,—वितर्का, कस्य
ब्रह्महत्या अभूत् इत्यस्य तत्त्वनिर्णयाय परस्परयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकः वाक्यप्रयोग इत्यर्थः,
धर्मराजसकाशे—यमसन्निधौ । समजनि—अभूत् [सम् + जन + लृङ्-तन् “दीप-
जन—” (३।१।६१ पा०) इति चिण् “जनिवधीश्च” (७।३।३५ पा०) इति उप-
धाया ङङ्भावः “चिणो लृक्” (६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्मै तस्य लृक्] ।

(ल) प्राप्तं—समुपस्थितम् । जाया च पतिश्च तयोः दम्पत्योः,—जायापत्योः
[“जायाग्रहस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते” । “दम्पती जम्पती जायापती

प्रवृत्तौ नेममपराधमर्हतः । अहं तावत् तस्यैवैषा ब्रह्महत्या
इति मन्ये, योऽविचार्यैव (व) एषामन्यतरस्य तां ब्रूयात्”
इति । इतिवादिनो नृपस्य स्कन्धात् स वेतालस्तत्क्षणादलक्षितः
तमेव शिशपातकमवललम्बे । राजाऽपि तमानेतुं समुद्योगो
तथैव (श) अन्वधावत् ।

अथ चतुर्दशकथा ।

अस्ति अयोध्या नाम नगरो. या (क) रक्षःकुलक्रतान्तस्य
रामस्य राजधानी आसीत् । तस्यां वीरकैतुर्नाम राजा महा-
बाहुः वसन् (ख) प्राकारो नगरोमिव इमां लोणीं ररक्ष ।
तस्मिन् महोपतौ शसति महोम् अस्यां पुण्यां रत्नदत्तो

भाष्यापतो च तौ” इत्यमरः] । तौ—दम्पती, धर्म—अतिथिपरिचरणरूपधर्म्यानुष्ठाने
एव, एकः,—केवलः, न तु हत्याकरणरूपमन्दोद्दिश्यककर्मणि द्वात भावः (“एके
मुख्यान्धकेवलाः” इत्यमरः), प्रवृत्तः,—अभिनिविष्टः तौ तादृशौ धर्मकप्रवृत्तौ—
केवलधर्मानिरतौ (विष्ण० । बहुव्री०) । अहंतः,—युज्येते, दृष्टशापराधस्य योग्यौ न
भवतः इत्यर्थः (अहं + लट्-तम्) ।

(व) एषां—सर्पश्रेणास्रटातृणाम्, अन्यतरस्य—कस्याप्येकस्य, तां—ब्रह्महत्याम् ।

(श) अन्वधावत्—अन्वद्ववत्, अनुधावितवानित्यर्थः (अनु + धाव + लङ्-दृ) ।

(क) रक्षःकुलानां—राक्षससमूहानां, क्रतः अन्तः—नाशः येन तस्य
(बहुव्री०) ; यदा,—रक्षःकुलानां—राक्षसवंशानां, क्रतान् इव क्रतान्तः,—यमः
तस्य, निःशेषेण राक्षसवंशोन्मूलकत्वादिति भावः, रक्षःकुलक्रतान्तस्य—राक्षसवंश-
नाशकस्य, राक्षसवंशयमस्य वा (विष्ण०) ।

(ख) प्राकारः,—परिखावेष्टिततटस्थस्रकूटीपरिस्थापितः इष्टकाटिर्चितनगर-
वेष्टनं, प्राचीरदिशेष इति यावत् । लोणीं—पृथिवीं, परिखावेष्टितप्राकारो यथा

नाम कश्चित् महाबणिक् प्रतिवसति स्म । तस्य नन्दयन्तीति (ग) समाख्यायां पत्न्यां रत्नवती नाम देवाराधनलब्धा सुता समजायत । सा (घ) पितृवेश्मनि रूपलावण्यविनयैः सहजैः गुणैः सह दिने दिने वृद्धिमवाप । ताञ्च यौवनशालिनीं वाञ्छ्य केवलं महान्तो बणिजो न, राजानोऽपि तत्पितरं ययाचिरे । सा तु मनस्विनी पुरुषदोषिणी वासवमपि भर्तारं न कामयत स्म, विवाहकथामपि श्रुत्वा प्राणान् त्यक्तुं यतते स्म । तेन तस्य पिता (ङ) वात्सल्यदुःखितस्तूष्णीं तस्थौ । स च (च) प्रवादस्तस्यामयोध्यायां सर्वत्र पप्रथे ।

(छ) अत्रान्तरे चौरैर्मुष्यमाणाः समस्ताः पौराः सम्भूय तं नृपं वीरकेतुं व्यजिज्ञपन्,—“प्रभो ! प्रतिरात्रं चौरैरिह वयं मुष्यामहे, ते तु नास्माभिलेख्यन्ते, तदिदानीं देवः प्रमाणम्” ।

रिपुपक्षात् नगरं रक्षति, तथा स राजा प्राकारोपमनिजबाहुभ्यां पृथिवीमिमां शत्रु-
बलात् रक्षितवान् इति समुदायाश्रयः ।

(ग) समाख्यायां—नाम्नाम् ।

(घ) पितृवेश्मनि—पितृगृहं । सहजैः,—स्वाभाविकैः, जन्मना सह जातै-
रित्यर्थः ।

(ङ) वात्सल्यस्य भावः वात्सल्यं तस्मात् वात्सल्यात्—स्नेहवशादित्यर्थः,
दुःखितः,—विषण्ण इति यावत्, वात्सल्यदुःखितः,—कन्यायाः संसारसुखास्वादवे-
षनिच्छादशंकात् स्नेहपीडितमनाः सन्नित्यर्थः ।

(च) प्रवादः,—परम्पराऽऽगतवाक्यम्, एकस्मादन्यैः श्रुतं तदाक्यमित्यर्थः ।
पप्रथे—व्याप, व्याप्नो बभूवेत्यर्थः (प्रथ + णिङ्-ए) ।

(छ) अत्रान्तरे—अस्मिन्नवकाशे, एतत्समयाभ्यन्तरे इत्यर्थः । मुष्यमाणाः,—
अपक्रियमाणाः, अपक्रियमाणधनाः इति भावः (मुष + कर्मणि शानच्) । सम्भूय—
मिलित्वा (सम् + भू + ल्यप्) । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं—प्रत्येकरात्रौ (वीस्रः प्रा-
मत्यग्री०) । मुष्यामहे—पीड्यामहे, पीडितधना भूयामहे इति भावः (मुष + कर्मणि
अट्-महे), ते—चौराः । लेख्यन्ते—इक्ष्यन्ते (लेख + कर्मणि अट्-पन्ते) । देवः,—

इति पौरैर्विज्ञप्तो राजा तां (ज) पुरीमभितः तस्कराणामनु-
सन्धानाय कुन्नान् रात्रिरक्षकान् आदिशत् । तं च यदा
समन्विष्ट न तान् चौरानवापुः, तदा राजा स्वयं निशि
(भ) एकाकी गृहीतशस्त्रो भ्रमन् एकतः एकं, प्राकार-
पृष्ठेन यान्तं, निःशब्दपदसञ्चारविचित्रगतिकौशलं, सशङ्क-
लोलनयनं, मुहुः पृष्ठतः पश्यन्तं, कमपि पुरुषमपश्यत् ।
“अयं स चोरो मे पुरीं (ज) मुष्णाति एकचरः” इति
मत्वा स नृपस्तस्यान्तिकमुपययौ । ततः स चौरस्तं नृपं
दृष्ट्वा,—“कोऽसि ?” इति पप्रच्छ । राजाऽपि,—“चोरोऽहम्”

राजा भवानित्यर्थः (“राजा महारको देवः” इत्यमरः), प्रमाणं — प्रमाता, एतदप-
द्रवनिवारणे कर्त्तव्यनिर्णेतार इत्यर्थः (“प्रमाणं हेतुमर्थ्यादाशस्त्रेयत्ताप्रमादेषु”
इत्यमरः) ।

(ज) पुरीमभितः,—समन्तात्, नगरस्य चतुःपार्श्वे इत्यर्थः (पुरीमिति अभितः-
शब्दयोगे २या०) । कुन्नान्—गुप्तान्, प्रच्छन्नतया अवास्थितानित्यर्थः (विष्ण०), रात्रि-
रक्षकान्—निशाकालिकपुरोरक्षकराजपुरुषानित्यर्थः, आदिशत्—आज्ञापयत् (आ
+ दिश + लङ्-ङ) ।

(भ) एकाकी—निःसहाय एव [एक + “एकाकाकिनिष्ठासहाये” (प्राशप्र २
पा०) इति आकिनिच्, तस्य लुक् च] । एकतः,—एकस्या दिशि [एक +
“आद्यादिभ्यः उपसङ्गानम्” (वा०) इति सप्तम्यास्तसिल्], एकम्—एकाकिनं,
द्वितीयसहायराहितमित्यर्थः । निःशब्दपदसञ्चार—शब्दशून्यचरणचालनेन हेतुना,
विचित्रम्—अद्भुतं, विचित्रजनकमित्यर्थः, गतिकौशलं—गमननैपुण्यं यस्य तादृशं
निःशब्दपदसञ्चार-विचित्रगतिकौशलं—शब्दशून्यचरण-निर्लेपानुमितापूर्वगमनाभिज्ञम्
(विष्ण० । बहुव्री०), सशङ्के—सभये, कस्यापि दृष्टिविषयीभवनादिति भावः, अत
एव लोले—चञ्चले, इतस्ततो दृष्टिनिर्लेपादिति भावः, नयने यस्य तादृशं सशङ्क-
लोलनयनं—भीतिविह्वलचक्षुषमित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । पृष्ठतः,—पृष्ठदेशे,
पश्यादित्यर्थः [पृष्ठ + “आद्यादिभ्यः उपसङ्गानम्” (वा०) इति सप्तम्यास्तसिल्] ।

(ज) मुष्णाति—चोरयति (मुष + लट्-तिप्), एकः,—एकाको एव, चरति
—धमतीति एकचरः,—असहायः इत्यर्थः (एक + चर + पचाद्यच्) ।

इति तं चौरं प्रत्यवादीत् । तदाकण्यं स चौरः (ट) मानन्दं तम् अभ्यधात्,—“तर्हि दिष्ट्या त्वं मे सुहृत्, तत् एहि मम गृहं, मित्राऽऽचारं तावत् करोमि” इति । तदाकण्यं स राजा, —“तथा” इत्युक्त्वा, तेनैव चोरेण सह वनान्तः प्राकारवष्टितम् (ठ) अशेषभागशोभाऽऽद्यं भास्वद्रत्न-विराजितं नवीनं बलिराजानधिष्ठितं पातालमिव तद्गृहं ययौ । तत्र प्रविष्टे तस्मिन् कृतासनपरिग्रहे राजानि स तस्करः गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश । क्षणे च तस्मिन् काऽपि दासी समेत्य तं नृपमवादीत्,—“महाभाग ! कथं त्वमिह मृत्युमुखे प्रविष्टः ?

(ट) मानन्द—मन्त्रप्रे (क्रिया विण०), तं—राजानम्, अभ्यधात्—अर्वाचत [आभ + धा + लृङ् ट “गातव्याधपाभ्यः—” (२।१।७७ पा०) इति निचो लृक्] । दिष्ट्या—हृषंसूचकमव्ययं (“दिष्ट्या हृषे मङ्गले च” इति मेदिनी) । मित्रं—सुहृदि, य आचारः,—आचरणं तं मित्राऽऽचारं—सुहृदि करणीयं व्यवहारमित्यर्थः ।

(ठ) अशेषाभ्यां—प्रभृताभ्यां, भोगः,—धनं, सुखसाधनं द्रव्यजातमित्यर्थः (“भोगः सुखे धनं चाहंः शरीरफणयोरपि” इति मेदिनी), शोभा—सौन्दर्यं, ताभ्यां भोगशोभाभ्याम्, आद्य—सम्पन्नं, सम्पद्युक्तमित्यर्थः, अशेषभोगशोभाऽऽद्य—निखिल-भोग्यवस्तुजातपुण्यं रमणीयञ्च, अन्यत्र,—अशेषाणां—बहुविधानां, श्वेतरक्तनीलकणादि-वर्णानां द्वित्रिचतुःशिरस्कानाञ्च इत्यर्थः, भोगानां—सर्पशरीराणां, सर्पाणामिति यावत्, या शोभा तथा आद्यं—पूर्णमित्यर्थः, अशेषभोगशोभाऽऽद्यं—सुकार्त्तिकविविधसर्प-पूर्णमित्यर्थः (विण० । श्या तत्पु०), भास्वद्भिः,—अत्युज्ज्वलैः, रत्नैः,—मणिभिः, एकत्र,—नानादेशात् अपहृत्य आनीतैः, अन्यत्र,—सर्पाणां शिरःसंस्थैः इत्यर्थः, विराजितं—श्रीभितं भास्वद्रत्नविराजितं—प्रोज्ज्वलमपिराजिविष्कुरितं (विण० । श्या तत्पु०) । बलिराजेन—प्रह्लादपौत्रेण तन्नाम्ना दैत्याधिपेन, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितं बलिराजानधिष्ठितं—बलिराजविहीनं (पातालमित्यस्य विण० । श्या तत्पु०), पातालमिव इत्यनेन तस्य गृहं मृत्तिकागिन्नस्यम् इति सूचितम् ; पाताले बलिराजा अस्ति, अस्य गृहे केवलं स एव नास्ति, अन्यत् सर्वं पातालसदृशमिति भावः ।

(ड) एकचौराऽमी निर्गत्य त्वयि पापमाचरिष्यति, ध्रुवमयं विश्वामघातो, तदितस्त्वरितं ब्रज” ।

इत्युक्तस्तथा स राजा द्रुतं निर्गत्य राजधानीञ्च गत्वा निशि सैन्यानि (ढ) असज्जयत् ; समैन्यश्वागत्य तस्य दस्योः तत् भूगृहं तैर्वैलेरकणत् । अथ गृहं रुद्धं दृष्ट्वा स चौरः (ण) वृत्तं प्रति भेदमवगत्य, मरणे निश्चितमतिः शूरा युद्धाय निर्ययौ ; निर्गतश्च रणे अमानुषं विक्रमं कुर्वन् कारिणां करान्, वाजिनां जङ्घान्, भटानाञ्च शिरांसि एक एव खड्गचर्मभृत् चिच्छेद । ततः (त) तं क्षपितानीकं नृपः स्वयमभ्यधावत् ।

(ड) एकः,—श्रेष्ठः, निपुण इति यावत् (“एकं सङ्गान्तरं श्रेष्ठे केवलै-
तरयोऽपि” इति मेदिनी) । स नामो चौरः एकचौरः,—चाप्यानपुणः (कर्मधा०) ।
पापम—आनष्टामत्यर्थः, जननादरूपानि यावत् ।

(ढ) असज्जयत्—सज्जनादयत्, अस्त्राशस्त्रादिना सज्जितानि अस्त्रादीन्यर्थः
(घञ्ज + णिच् + लङ्) । भूगृहं गृहं भूगृहं—सालिकान्नयं सवनमित्यर्थः
(शाकपाथं०) । वलैः,—नैः (“वकुशिनो वलैः सैन्यम्” इत्यमरः), अकणत्—
—आक्रान्त (कृध + लङ्) ।

(ण) वृत्त—चरितं, निजस्वभावमित्यर्थः, यद्वा,—व्रजम्—अतीतम्, अतीत-
विषयमित्यर्थः, स्वेनाचरितचौद्यादशानात् यावत्, यद्वा,—वृत्तं—वृत्तं, जीविका-
मित्यर्थः (प्रातिशब्दयानि रथा० । “वृत्तं वृत्तौ दृढं सते । चरिते वर्तुलं कुन्दः स्वतीता-
धीतयोर्वते” ॥ इति हेमः) । भेद—सीटनं, रङ्गप्रकाशमित्यर्थः । करान्—
शङ्खान् (“करां वर्धपिल्लं रग्नां पाणौ मलयशृङ्गयोः” इति मेदिनी) । भटानां—
याङ्गणां (“भटा यांघाय यांङार.” इत्यमरः) । खड्गं—कृपाणं, चर्म—फलकं च,
“ढाल” इति ख्यातं, विभर्ति—धारयतीति खड्गचर्मभृत्—आनचर्मधारी [खड्गचर्म
+ भृ + णिप् “ऋषस्य पिपति काति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] ।

(त) त—चौरः, क्षपितानि—नाशितानि, अनीकानि—सैन्यानि (“अनीको-
ऽस्त्री रणे सैन्ये” इति मेदिनी) येन तं क्षपितानीकं—विष्वक्तराजसत्त (विष्णु० ।
बहुव्री०) । अभ्यधावत्—अभ्यद्रवत्, धावित्वा आक्रामितवानित्यर्थः (अभि + धाव +
लङ्-ट्) ।

स राजा खड्गविद्याऽभिज्ञः (थ) करयुक्तिमवलम्ब्य तस्य हस्तात् निस्त्रिंशं कुरिकाञ्च जहार । ततोऽशस्त्रं तं मुक्तशस्त्रो नृपो बाहुयुद्धेन चौरं धरण्यां (द) जीवग्राहमग्रहोत् । प्रातश्च नौयमानं शूलाऽऽरोपणाय बध्यभूमिं तं (ध) सडिण्डिमं चौरं सा बाणक-कन्या हर्म्यपृष्ठतः रत्नवती ददर्श । तच्च (न) व्रणितं धूलि-लिप्ताङ्गमपि दृष्ट्वा सा काममोहिता तत्क्षणं पितरमुपेत्य प्रोवाच,—“तात ! योऽयं बध्यभूमिं नौयते चौरः, अयमेव मया भर्ता वृतः, तदेनं नृपात् रक्ष, नो चेदहं एतमनुस्मिये” ।

तदाकर्ण्य पिता तामवादीत्,—“पुत्रि ! किमिदं भाषसे ? चौरोऽयं पौराणां सर्वस्वहृत् राजपुरुषैः बधार्थं नौयते, कथम् एनमहं (प) नृपतः सोक्षयामि ? कीदृशी च ते प्रवृत्तिरियम् ?” इति निभेत्यमानाऽपि यदा सा निर्वृन्धं न तत्याज, तदाऽमौ

(थ) करयुक्ति — हस्तकोशलाभित्यर्थः । निस्त्रिंशं — खड्गं (“खड्गे तु निस्त्रिंश-चन्द्रदात्तामविष्टयः” इत्यमरः ।)

(द) जीवतोति जीवः, तं जीवं—जीवन्तमित्यर्थः, गृह्णातीति जीवग्राहं—जीवनेन सहितं यथा भवति तथेत्यर्थः [क्रिया विण० । जीव + गृह् + “समूला-कृतजीवेषु हनृकञ्ग्रहः” (३.४.३६ पा०) इति णसुन्] ।

(ध) डिण्डिमः,—कस्यापि विषयस्य आधोपणकाले वादनीयः वाद्यभेदः, तेन सहितं सडिण्डिमं—डिण्डिमवादनसहितं (क्रिया विण०) ।

(न) व्रणः,—क्षतं, युद्धकालिकास्त्राघातजनित इत्यर्थः, मञ्जातः अस्य इति तं व्रणितं—क्षताङ्गमित्यर्थः [विण० । व्रण + “तदस्य मञ्जातम” (५।२.३६ पा०) इति तारकादित्यादितच्] । भर्ता वृतः,—पतिः कृत इत्यर्थः, भर्तृपदे अधिष्ठापित इति यावत् । नृपात् रक्ष इत्यत्र [“भौवार्थानां भयहृतः” (१।४.२५ पा०) इति वाणार्थक-रक्षधातुयोगात् प्रमी०] । अनुस्मिये—अनुमृता भवामीत्यर्थः [अनु + मृ + कर्त्ताङ् लट्-प् “रिङ्गग्रन्थः” (७।४।२८ पा०) इति रिङ् “अचि शुधातु—” (६।४।७७ पा०) इतीयङ्] ।

(प) नृपतेरिति [“भौवार्थानां—” (१।४।२५ पा०) इत्यनेन वाणार्थक-सोक्ष-धातुयोगात् प्रमी०], सोक्षयामि—सोक्षयामि, रक्षामीत्यर्थः (सोक्ष + णिच् + लट्-

बणिक् दुहितृवत्सलः राजानं समुपेत्य सर्वस्वेनापि तं चौरं बध-
मोक्षमयाचत । राजा तु (फ) हेमकोटिशतैः प्रलोभ्यमानो-
ऽपि तं स्वशरीरपणाऽऽनीतं सर्वापहारिणं चौरं न तत्याज ।

ततः पितरि विमुखे प्रत्यावृत्ते सा बणिक्सुता बन्धुभिर्वार्य-
माणाऽपि (ब) अनुमर्त्तुं कृतस्नाना शिविकामारुह्य तस्य दस्यो-
र्बध्यभूमिमगात् ; पितरौ बान्धवाश्च रुदन्तस्तामन्वगच्छन् ।
तस्मिंश्च समये (भ) बधकैः स चौरः शूलमधिरोपितः गलत्राण-

मिप्) । निर्भक्ष्यमाना—ताद्यमाना (विण० । निर + भर्त्स + णिच् + कर्मणि
शानच्), पिता इति शेषः । निबन्धम्—आग्रहम् । दाहतरि—कन्याया, वत्सलः,
—सिम्भः दुहितृवत्सलः,—तनयास्नेहपरवशः (विण० । ७मी तत्प०) । बधात—
जीवननाशात्, मोक्षं—मूर्तिं बधमोक्षं—प्राणरक्षामित्यर्थः ।

(फ) हेम—सुवर्णानां, स्वर्णमुद्राणामित्यर्थः, कोटिशतैः,—शतकोटिसङ्काकः
हेमकोटिशतैः,—शतकोटिसङ्काकद्वौनारैराप इत्यर्थः (करणं इत्या०) । स्वशरीरं—
निजदेह एव, पणः,—मूल्य (“पणां वराटमाने स्नात मूल्यं काषापणं ग्लहं” इति
विश्वः), तं आनीतं—प्राप्तं स्वशरीरपणाऽऽनीतं—निजदेहमूल्येन कोटिमूल्यं,
स्वशरीरमापि अस्य सङ्ग्रहार्थं मूल्यस्वरूपेण दास्यामीति सङ्कल्प्य धृतिमिति भावः,
यथा,—स्वशरीरमेव पणः,—ग्लहः, द्यूतादिषु कान्यतः निधमविशेषः इत्यर्थः,
शरीरं पततु पततु, एत ग्लहाम्यव, तदशक्तौ जीवनमापि देयमित्येवं प्रतिज्ञा-
विशेष इति भावः (“द्यूतादौ कान्यते चैव बद्धमुष्टौ भृतौ पणः” इति शाश्वतः),
तेनानीतं स्वशरीरपणाऽऽनीतं—निजजीवनमापि पणत्वेनाङ्गीकृत्य आवर्द्धमित्यर्थः
(विण० । ३या तत्प०) ।

(ब) अनु—सह, सङ्कल्पितभर्त्ता इति शेषः (“अनु हीने सहाये च
पशास्मादृश्ययोरपि” इति मेदिनी), मर्त्तुं—प्राणाम्यक्तम् अनुमर्त्तुं—सहमरणाय
(अनु + मृ + तमुन्), कृतस्नाना—भर्त्तनगमनव्यवसितायाः स्नानानुर्त्तनपनालङ्कार-
धारणादौनां लोकाचारत्वेनानुष्ठेयत्वात् स्नाता । माता च पिता च तौ पितरौ—
मातापितरौ [“पिता माता” (१।२।७० पा०) इत्येकशेषः] । रुदन्तः,—क्रन्दन्तः
(विण० । रुद + शतृ) ।

(भ) बधते—हिंजति, हन्तीत्यर्थः, इति तैः बधकैः,—घातकैः [“बध

स्तथाऽऽगतां स्वजनान्वितां दृष्ट्वा, कथयतो जनात् वृत्तान्तं
शृण्वन्, क्षणमश्रुणि मुक्त्वा हसन् प्राणान् जहौ । ततः शूला-
दवतारितं चौरकलेवरमादाय सा साध्वी बणिकसुता चिता-
मारुह ।

तस्मिंश्च क्षणे श्मशाने कृतनिवासः भगवान् भैरवः अदृश्यः
अन्तरीक्षात् वार्चाममामुवाच,—“पतिव्रते ! अस्मिन् (म) स्वयं-
वरपतौ तव अनया भक्त्या तुष्टोऽस्मि, तत् मत्तो वरं प्रार्थयस्व” ।
तन्निश्चय्य सा वरदं देवं प्रणम्य वरं वव्रे,—“भगवन् ! अपुत्रस्य
मे पितुः पुत्रशतं (य) भूयात्, येनानन्यसुतोऽयं मां विना
प्राणान् न जह्यात्” । इतिवादिनीं तां साध्वीं देवः पुनरन्त-
रीक्षात् अब्रवीत्,—“साध्वी ! पितुस्ते पुत्रशतं भवतु, अन्यच्च
वर (र) वृणीष्व, त्वादृशी दृढसत्त्वा एतावन्मात्रं नाहंति” ।

हिंसायाम्” इत्यस्य बध् + ण्वल् “जनिवन्मोक्ष” (७।३।३५ पा०) इति उपधाया ब्रह्म
भावः] । गलन्तः,—नि.सरन्तः, प्राणाः,—अनवः यस्य सः गलन्त्याणाः,—आसन्न-
मृत्योरित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । कथयतः,—परस्परं वदन्वत्या अनुसरणवृत्तान्त-
मालोचयतः इत्यर्थः । जहौ—तत्याज [हा + लिट् + ण्वल् “आत औ णलः”
(७।१।३४ पा०) इति औ] ।

(म) स्वयम्—आत्मना, वरः,—वरणं स्वयंवरः, तेन तव वा लब्धः पतिः,
—भर्ता तस्मिन् स्वयंवरपतौ—स्वयंवरमनोनीतस्वार्त्तानि (शाकपार्थि०), यद्वा,—
स्वयम्—आत्मना, वरः,—वरणं यस्य तादृशः पतिः तस्मिन् स्वयंवरपतौ—स्वयमेव
व्रते भर्तार (कर्मधा०) । मत्तः,—मत्तकाशात् (अस्मद् + पञ्चम्यास्तमित्) ।

(य) भूयात्—जनिषोष्ट [भृ + लिङ् + यात् “लिङाशिषि” (३।४।११६
पा०) इति लिङ्] । न—नार्त्त, अन्यः,—नत्तः अपरः, सुतः,—तनयः, सुता—
तनया वा यस्य सः अनन्यसुतः,—मद्व्यतिरिक्तापत्यान्तरविरहितः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(र) वृणीष्व—भजस्व, प्रार्थयस्वेत्यर्थः (क्रादिगणोय—वृ + लोट् + स्व) ।
दृढम्—अचलं, सत्त्वं—सत्त्वगुणः, स्वभावो वा, व्यवसायो वा, मङ्गल्य इत्यर्थः, चित्तं
वा (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मने व्यवसायासुचितेष्वस्त्री

तदाकर्ण्य सा अवादीत्,—“देव ! यदि मयि प्रसन्नोऽमि, तदैष मे भर्ता जीवतु, धार्मिकश्च सदा भवतु” इति । “एवमस्तु, अक्षतशरीरस्तव पतिः उत्तिष्ठतु, धार्मिकश्च भवतु, राजा वीर-
कृत्यास्य तुष्यतु” । इति उक्तवति (ल) अदृश्यमूर्त्तौ शर्वे नभसि स्थिते सहसा स चौरा जीवन्नक्षतशरीरः समुत्तस्थौ । ततो (व) विस्मितहृष्टो रत्नदत्तो बणिक् तां रत्नवतीं चौरं जामातर-
च्चादाय प्रहृष्टैर्बान्धवैः साहै निजमन्दिरं प्रविश्य लब्धपुत्रवरः स्वाऽऽनन्दोचितमुत्सवमकरोत् । (श) ज्ञातवृत्तान्ततुष्टश्च राजा तदैव तं चौरमेकवीरमानाय्य सेनापतिं व्यधात् । स च चौर्यात् निवृत्य तां बणिक्सुतां परिणीय धर्मरतः तया साकं सुखेन कालं निनाय” ।

तु जन्तुषु” इति मदिनी) यस्याः सा दृढमत्वा—महामत्त्वगुणमप्यत्रा, स्थिर-
स्वभावा वा, अटलमङ्गल्या वा, दृढमना वा (विण० । बहुव्री०), एतावन्मात्रं—
केवलमेकवरं, नार्हति—न युज्यते, त्वत्सदृशी साध्वी केवलमेकमात्रवरस्य योग्या
न भवति, वरान्तरस्यापि योग्या इत्यर्थः ।

(ल) अदृश्या—दर्शनाविषयीभूता, मूर्त्तिः,—आकारः यस्य तस्मिन् अदृश्य-
मूर्त्तौ—दर्शनपथातीतरूपे (विण० । बहुव्री०), शर्वे—भैरवे, महादेवे इत्यर्थः (सर्वत्र
भवे ७मी०) ।

(व) आदौ विस्मितः,—आश्चर्यान्वितः, पश्चात् हृष्टः,—सन्तुष्टः विस्मित-
हृष्टः,—मृतस्य पुनरुज्जीवनरूपसम्भवव्यापारदर्शनात् विस्मयं गतः, पुनः कन्या-
जामातृलाभादतीवानन्दित इति भावः (विण० । स्नातानुलिप्तवत् स०) । स्वाऽऽनन्दी-
चितं—निजप्रोत्यनुरूपं, यादृशः हर्षः अजायत तदुपयुक्तमित्यर्थः, अतिमहान्तमिति
यावत् (विण० । दृष्टो तत्पु० ७मी तत्पु० वा) ।

(श) ज्ञातः,—लोकमुखात् श्रुतः, यः वृत्तान्तः,—वाक्तां, तेन तुष्टः,—प्रीतः
ज्ञातवृत्तान्ततुष्टः,—चौरादेर्वृत्तान्तश्रवणात् परिहृष्टः (विण० । श्रया तत्पु०), यदा,—
आदौ ज्ञातवृत्तान्तः, पश्चात् तुष्टः,—विदितसर्ववाक्तां अत एव परितुष्टः (स्नातानु-
लिप्तवत् स०) । एकः,—मुख्यः (“एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः), वीरः,—शूरः
तम् एकवीरं—वीरश्रेष्ठं (विण० । कर्मधा०), जामात्य—आह्वयेत्यर्थः, दूतादिभि-

इति कथामाख्याय वेतालो (ष) दत्तपूर्वशापभयं तं भूषं पप्रच्छ.—“राजेन्द्र ! ब्रूहि, सपितृकां समुपागतां तां बणिक्-सुतां दृष्ट्वा चौरैण शूलपृष्ठवर्तिना रुदितं हसितञ्च किम् ?” । राजा प्रत्यवदत्,—“चौरैण अस्य अकारणबन्धोः बणिजः (स) नाऽऽनृत्यं लब्धमिति दुःखात् रुदितम् । ‘किमियं कन्या नृपानपि विहाय चौरै मयि अनुरक्ता !! अहो ! स्त्रीचित्तमति-विचित्रम्’ इति सविस्मयेन हसितञ्च” । इतिवादिनस्तस्य मर्हीपतेरंसात् स वेतालस्तत्क्षणमलक्षितः स्वं निलयं प्रत्य-पद्यत । राजाऽपि अविलुप्तधैर्यैस्तमनुसरन् तं शिंशपातक-साजगाम ।

रिति शेषः (आ + नो + णिच् + ल्यप्) । व्यधात—अकार्षीत् इत्यर्थः [वि + धा + लुङ्-द् “गातिस्था—” (२.४।७७ पा०) इति सिचौ लृक्] ।

(ष) दत्त—विहितम्, उत्पादितमिति यावत्, पूर्वं—प्राक्, प्रागुल्लिखित-मिति यावत्, शापात् भयं यस्मै तं दत्तपूर्वशापभयं—प्राक् प्रदर्शिताभिसम्पातभयं (विण० । बहुव्री०) । सः पितृ वधेन या सा तां सपितृकां—पितृसहिता [“नटृतय” (५।४।१५३ पा०) इति कप्] । किम् ?—कथम् ? ।

(स) नास्ति कृणं—दंयम्, उत्तमर्णे इति शेषः (“कृणं दंयं जले दगे” इति हेमः), यस्य सः अनृत्यः, तस्य भावः आनृत्यम्—कृत्यशुद्धिं, राजसर्भोप सर्वस्वे-नापि बधदण्डनिवारणार्थप्रयत्नरूपोपकारकृणात् मुक्तिमित्यर्थः ।

अथ पञ्चदशकथा ।

ततो नृपः पुनस्तथैव गत्वा शिंशपामूलं, तं वेतालं प्राग्वत्
स्क्रन्धमारोप्य गन्तव्याभिसुखं गन्तुमारभे । वेतालोऽपि यान्तं
तं नृपं कथाम् (क) एतामाचचक्षे,—

“आसीत् नेपालराज्ये शिवपुरं नाम नगरम् । तत्र पुरा
यशःकेतुर्नाम नृपः यथार्थनामा प्रतिवसति स्म । स मन्त्रिणि
प्रज्ञासागरनामके राज्यभारं निवेश्य चन्द्रप्रभानाम्ना
(ख) महादेव्या समं भोगानसेवत ! (ग) कालेन गच्छता तस्य
तस्यां देव्यां शशिप्रभा नाम जगन्नेत्रशशिप्रभा कन्या समुद-
पद्यत । क्रमेण सा (घ) यौवनस्था कदाचित् मधुमामे
सपरिच्छदा उद्याने यात्रांत्सवं द्रष्टुमगमत् । अत्रान्तरे काञ्चित्

(क) एता—वक्ष्यमाणाम्, आचचक्षे—कथयामास (आ + चक्ष +
लिट्-ए) ।

(ख) महादेव्या—प्रधानमहिष्या, समं—सह ।

(ग) कालेन (इति अपवर्गे इया०) । जगतां—भुवनानां, लोकत्रयस्थाना-
मिति भावः, यानि नेत्राणि—चक्षूषि, तेषां शशिप्रभा—चन्द्रिका, नेत्रतर्पकत्वात्
कीमुदीकपेत्यर्थः, जगद्धेवशशिप्रभा—जगत्त्रयनयनहारिणीत्यर्थः, अतीव सुन्दरीति
भावः । समुदपद्यत—समजायत (सम् + उत् + पद + लङ्-त) ।

(घ) यौवने—तारुण्यं, तिष्ठतीति यौवनस्था—युवतीत्यर्थः [यौवन + स्था +
“सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः “आतो लोपः इटि च” (६।४।६४ पा०)
इति आकारलोपः] । मधुमामे—चैवमामे (“स्वास्ते चैवशी मधुः” इत्यमरः),
सपरिच्छदा—सोपकरणा, राजतनयोचितवस्त्रालङ्कारयानामनादिसङ्किता इत्यर्थः
(विण०) । यात्रांत्सवं—देवास्त्रिंशोत्सवं, यात्राशब्देनैव देवास्त्रिंशोत्सवं लब्धेऽपि
पुनरुक्तवपदं “पञ्चिनीषण्डं” “धनुज्या” इत्यादिवत् न दोषाऽऽवश्यं ; यदा,—यात्रा
—देवास्त्रिंशोत्सवः, तत्र उत्सवम्—राजन्दजनकाशुष्ठानं यात्रांत्सवं—देवपूजाकपीत्-

(ङ) आक्यपुत्रो मनःस्वामी नाम द्विजयुवा यात्रादर्शनार्थ-
मागतः तां कुसुमावचयोद्यताम् उत्क्षिप्तबाहुलतिकां लक्षितैक-
पयोधरां दृष्ट्वा मदनमोहितः तथा हृष्टया सद्योद्धतस्य मनसः
स्वामी नैवाभवत् । “किमियं (च) मनोभुवो रतिः वसन्त-
सम्भृतानि पुष्पाणि स्वयम् उत्क्षिनुते ? किं वा स्वयं वनदेवता
माधवमर्चयितुमागता ?” इति चिन्तयन्तं तं सा नृपनन्दिनी

सवाङ्मृतमुत्सवान्तरमित्यर्थः (“यात्रा तु यापनीपाथे गतौ देवार्चनोक्तवै”
इति विश्वः) ।

(ङ) आक्यपुत्रः,—धनितनयः (“इभ्य आक्या धनी” इत्यमरः) । कुसुमा-
वचयाय—पुष्पचयनाय, उद्यताम्—उद्यमवती कुसुमावचयोद्यता—पुष्पचयनप्रवृत्ता
(विष्ण० । ४र्थी तत्पु०), उत्क्षिप्तः,—उर्ध्वोन्नोन्नतः, बाहु,—एकभुजः, लतिका
—लता इव यथा ताम् उत्क्षिप्तबाहुलतिकां—उत्थापितैकभुजवालिं (विष्ण० ।
बहुव्री०), लक्षितः,—वाङ्मृतोलनात् दृष्टः, एकः पयोधरः,—जनः यस्याः तां
लक्षितैकपयोधरां—दृष्टैकस्तनीं (विष्ण० । बहुव्री०) । हृष्टया—प्रसूदितया, प्रफुल्ल-
चित्तया इत्यर्थः, उत्सवदर्शनेनेति भावः, “हृष्टया” इत्यत्र “दृष्टया” इति पाठे
—नेत्रविषयीभूतया (विष्ण०) । मनसः स्वामी—स्वाचित्तस्य प्रभुः, शशिप्रभया
चित्तहरणार्थात् भावः ; कामाववशः राजनन्दिन्यामेव चित्तं समर्पयामासेति
स्पष्टार्थः ।

(च) मनसि मनसो वा भवतीति मनोभूः तस्य मनोभुवः,—कामस्य
(मनस् + भू + कृप्) । वसन्तेन—वसन्तर्तुना, कामसखिनेति यावत्, सम्भृतानि
—सम्यक् पुष्टानि वसन्तसम्भृतानि—वसन्ताविर्भावहेतुना बहुलतया सञ्जातानीति
यावत्, कामसखा वसन्तः कामपदया रतेस्तवागमने विदत्तैव स्वयमावि-
रभवत्, तेन च पुष्पाणि बहुलतया सञ्जातानि, रतिस्तु साख्यप्रीत्या स्वयमेव
तानि सञ्चिभतीति भावः ; यद्वा,—वसन्तेन कर्मा, सम्भृतानि—रतेः मन्त्रोपायं
नानादृशात् एकत्र सङ्गृहीतानि इत्यर्थः (विष्ण० । इया तत्पु०) । स्वयम्—आत्मना,
स्वकर्त्रेणेत्यर्थः, सख्यादरादिति भावः, उत्क्षिनुते—सङ्गृह्णाति (उत् + क्षि +
लट्-त्) । स्वयं—सूक्ष्ममतीत्यर्थः । माधवं—विष्णुं वसन्तं वा । “वसन्तं माधवं
विष्णो वैशाखे मासि माधवः” इति शाश्वतः) ।

समपश्यत् । सा च दृष्टमात्रे (छ) साङ्गे नव इव स्मरे तस्मिन्
समुत्सुका पुष्पाणि च स्वाङ्गानि च नास्मरत् ।

इत्येवं यावत् तौ अन्याऽन्यानुरक्तौ चित्रलिखिताविवाऽऽस्तां,
तावत् सहसा “हा हा” इति खः समुदभृत् । “किमतत् ?” इति
(ज) समुत्क्षिप्तकन्धरं पश्यतोस्तयोः उपलब्धान्यमदगन्धोत्थया
रूपा भग्नाऽऽलानां मत्तो द्विपः निर्गत्य मार्गद्रुमान् रुजन्
पातिताधारणो लब्धमानाङ्कुशस्तत्राऽऽगात् । ततश्च परिजनं
(भ) सन्वस्ताविद्रुते स मनःस्वामी युवा समम्भ्रमं प्रधाव्य तां

(छ) साङ्गे—सावयवे, मूर्तिर्भात इत्यर्थः, न तु अनङ्गे इति भावः, नवे—
अभिनवे, न तु पुराणे इत्यर्थः, हरकांपानलदग्धः पुरातनकामः अनङ्गः जातः,
अयन्तु नवः कामः साङ्गः इति विलक्षणाऽयं कानादिति भावः । समुत्सुका—
तद्दर्शनाय उद्युक्ता, उत्कण्ठिता वा । स्वाङ्गानि—निजावयवान्, निजसत्तानपीति
भावः ।

(ज) समुत्क्षिप्तं—समुत्थापिते, कन्धरे—शीवे यस्मिन् तत् समुत्क्षिप्तकन्धरम्
—उद्यतशीवं यथा तथा (क्रिया विण०), पश्यतोस्तयोः,—पश्यन्तौ तौ अनादृत्य
इत्यर्थः [“षष्ठी चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति अनादरे षष्ठी०], उपलब्धात्
—विदितात्, आघ्रातादिति यावत्, अन्यस्य—स्वतरस्य हस्तिन इत्यर्थः, मदगन्धात्—
दान-वारगन्धात्, उत्था—सञ्जाता तथा उपलब्धान्यमदगन्धोत्थया—प्रातगजमद-
गन्धाऽऽघ्राणजनितया (विण०), रूपा—क्रोधेन, भग्नं—खण्डितम्, आलानं—
बन्धनस्तम्भः (“आलानं बन्धस्तम्भ” इत्यमरः) येन सः भग्नाऽऽलानः,—बन्धनस्तम्भं
भङ्क्ता इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), मत्तः,—क्षरितमदः । मार्गद्रुमान्—पथस्थान्
वृक्षान् (शाकपार्थि० ७मी तत्पु० वा), रुजन्—भञ्जन् (रुज + शट्), पातितः,—
पृष्ठदेशात् निक्षिपितः, आधारणः,—हस्तिपकः, हस्तिचालक इत्यर्थः (“आधारणा
हस्तिपका हस्तारोहा गणादिनः” इत्यमरः), येन सः पातताऽऽधारणः,—
निक्षिप्तचालकः (विण० । बहुव्री०) ।

(भ) आदौ सन्वस्तः,—आतभोतः, पश्चात् विद्रुतः,—पलायितः तस्मिन्
“सन्वस्ताविद्रुते—भोतप्रधाविते (विण० । स्नातानुलिप्तवत् स० । भावे ७मी०) ।
ससम्भ्रमं—सत्वरं (क्रिया विण० । “सम्भ्रमस्वर” इत्यमरः), प्रधाव्य—द्रुत गत्वत्यर्थः

राजपुत्रीम् अङ्गैः किञ्चित् कृताश्लेषां भयप्रेमत्रपाऽऽकुलां दोर्भ्या-
माढाय गजगोचरात् सुदूरमनयत् । अथ कथमपि (ज) प्राप्त-
परिजना तं युवानं पश्यन्ती माराग्निपुटपाकपच्यमाना सत्वरं
राजभवनमगात् ।

स तु युवा उद्यानात् तस्मात् स्थान्तःपुरप्रविष्टां तां दृष्ट्वा
समुत्सृज्य व्यचिन्तयत्,—“एतां विना नाहं क्षणमपि स्थातुं
जीवितुं वा (ट) समुत्सृजे, तन्मम श्रीमूर्तदेवा नामात्र सिद्धो
धूर्त्ता गुरुर्गतिः” इति सञ्चिन्त्य कथमपि अवसिते तस्मिन् दिने
प्रातस्तस्य गुरोर्मूर्तदेवस्यान्तिकमगात् ; अपश्यच्च तं मित्रेण
शशिना नित्यमङ्गतम् । ततश्च समुपेत्य तस्मै प्रणम्य तत्

(प्र + धाव + ल्यप्) । अङ्गैः,—हस्ताद्यवयवैः, गात्रे वा (करण इत्या०), किञ्चित्
—इषत्, न तु गाढमिति भावः, कृतः आश्लेषः,—सम्बन्धः आलिङ्गनं वा यथा
ता कृताश्लेषां—संश्लिष्टां, अङ्गसम्पृक्तानित्यर्थः, आलिङ्गितां वा (विष्ण० । बहुव्री०),
भयेन—वासिनः, प्रेम्णा—प्रणयेन, तपया—लज्जया च, आकुला—कातरानित्यर्थः
(विष्ण० । इत्या तत्प०), दोर्भ्यां—बाहुभ्यां (“भुजयाद्व प्रवेष्टो दोः” इत्यमरः) ।
गजगोचरात्—हस्तिस्पर्शयोग्यस्थानात्, हस्तिमात्रिण्यादित्यर्थः ।

(ज) प्राप्ताः,—लब्धाः, परिजनाः,—अनुचरजनाः यथा सा प्राप्तपरिजना
—लब्धस्वजना (विष्ण० । बहुव्री०) । मारः,—भटनः (“भटनो मन्मथो मारः”
इत्यमरः), अग्निः,—अनलः इव, सन्नापकत्वादिति भावः, तत्र पुटपाकेन—पुटः,
—पात्रविशेषः, तेन पाकः,—पचनं तेन पात्रविशेषाभ्यन्तरे अन्नगन्धसन्नापनेत्यर्थः,
पच्यमाना—तप्यमाना माराग्निपुटपाकपच्यमाना—कामानलान्तर्दृष्टानां, पुट-
पकद्रव्यं यथा अभ्यन्तरे दग्धं भवति बहिर्न दृश्यते, तथा राजनन्दिनी अपि
कामानलेन हृदयं दह्यमाना अभवत्, न तु बाह्यरिति भावः ।

(ट) समुत्सृजे—क्षमे, शक्तामि इत्यर्थः (सम् + उत् + सृज् + लट्-प्) । सिद्धः,
—गुटिकासिद्धः इत्यर्थः, साधनप्रभावेण गुटिकाविद्यां वशीकृत्य कामरूपीति
भावः, धूर्त्तः,—मायी, मायाविद्याजीवीत्यर्थः (विष्ण० । “धूर्त्तान्तु खण्डितवणे धूर्त्तौ
धत्तूरमायिनीः” इति हंसचन्द्रः) । गतिः,—उपायः (“उपायो वत्सं च गतिर्गति-
र्यावा गतिर्दंशा” इति शाश्वतः) । अवसिते—सप्ताहे, अतिबाह्यते इत्यर्थः [भावे

(ठ) स्वमनोषितं न्यवेदयत् । सोऽपि विहस्य तत् साधयितुं प्रत्यपद्यत ।

ततः स (ङ) धूर्तपतिः मुखे योगगुणिकां निक्षिप्य आत्मानं वृद्धब्राह्मणरूपमकरोत्, द्वितीयां गुणिकां तस्य मनःस्वामिनो मुखे निक्षिप्य तं सुकान्तकन्यकारूपं व्यधाञ्च । अथ स धूर्त-
राजः तद्रूपं तं समादाय तं राजानमुपेत्य सभायां व्यजिज्ञपत्,
—“राजन् ! एक एवास्ति मे पुत्रः, तत्कृते दूरात् इयं कन्या
याचित्वा आनीता, परं स मे पुत्रः कापि गतः, तमन्वेष्टुमहं
यामि, तदेषा कन्या त्वया रक्ष्यतां, यावदहं सुतम् अन्विष्यामि,
त्वं हि विश्वाम्यः रक्षिता” इति । तच्छ्रुत्वा शापभयेन स
भूपतिः “तथा” इति प्रतिपद्य सुतां शशिप्रभामानाययामास,
जगाद च तां,—“पुत्रि ! कन्यामिमां स्वमन्दिरे रक्ष, स्वपार्श्व-
मेवास्याः शय्यां प्रकल्पय” । इति पित्राऽऽदिष्टया तया स कन्या-
रूपः द्विजयुवा मनःस्वामी निजमन्तःपुरं नातः ।

अथ तस्मिन् मूलदेवे (ठ) यथारुचि प्रयाति, कन्यारूपः
स मनःस्वामी प्रियाऽन्तिके अहर्निशं तिष्ठन् कतिपयैः दिवसैः
सखीमिव प्रीतिविस्रम्भशालिनीं विदित्वा, एकदा विरहक्षामां

७मो० । अव + षा + क्तः “द्यतिस्यतिमास्थानिर्त्तिकिति (७।४।४० पा०) इति
इकारः] ।

(ठ) स्वमनोषितं—निजमनोऽभिलाषम् ।

(ङ) धूर्तपतिः,—मायाविशेषः । योगेन—योगसाधनेन, लब्धां—प्राप्तां,
गुणिकां—गुटिकां योगगुणिका—साधनवशीकृतगुटिकां (शाकपार्थि०) । सुकान्ता
—आतकमनोया, या कन्यका—कुमारी, सुकान्तकन्यका [कर्माधा० । “स्त्रियाः
पुंवङ्गाधितपुंस्काद—” (६।३।३४ पा०) इति पुंवङ्गाधः], तस्या रूपमिव रूपम्—
आकारः यस्य तं सुकान्तकन्यकारूपं—सुरूपकुमारीमूर्तिं (विधेय विण० । बहुव्री०) ।

(ठ) यथारुचि—यथेष्टम्, अभिलाषितदंशमित्यर्थः (अव्ययौ०) । अहश्च
निशा च अहर्निशं—रात्रिर्दिवं (इन्द्रैकवङ्गावे क्रीवत्वं ऋक्सत्त्वच) । प्रीत्या—प्रणयेन,

शयनीयलुत्तनं तां राजसुतां राक्षी आसन्नशयनस्थितः पप्रच्छ.
—“मखि ! किं त्वं दिने दिने पाण्डुरकान्तिः क्षीयमाणा
कान्तवियुक्तेव दुःखिता तिष्ठसि ? ब्रूहि, स्निग्धमुग्धे मखो-
जने मयि कोऽविश्वामः ? न चेत् मम वदिष्यसि, तदाऽहं न
भोक्ष्ये” । तदाकर्ण्य मा विनिश्चय्य शनैरब्रवीत्,—“मखि !
किं मे त्वयि अविश्वामः ? शृणु, कथयामि,—

एकदाऽहं यात्रां द्रष्टुं (ण) मधूद्यानं गताऽभूवम्, अपश्यञ्च
तत्र कञ्चित् सुभगं हिममुक्तेन्दुमयीकं दर्शनोद्दीपितस्मरं मधु-

विस्मयः,—विश्वामः (“समौ विस्मयविश्वामौ” इत्यमरः), तेन शालने—यज्जने तां,
यदा,—प्रीतिविस्मयाभ्यां शालने इति तां प्रीतिविस्मयशालिनीं—प्रेमविश्वामसनान्वतां,
मनःस्वामी आत्मानं प्रातः राज्यकन्यां स्नेहशालिनीं विश्वामास्नेत्यर्थः [शाल +
“बहुलमाभीक्ष्ण्ये” (३।२।८१ पा०) इति शिनिः] । विरहं—विच्छेदं, लामां—
क्रशां [लै + क्तः “लायी मः” (८।२।५३ पा०) इति क्त-प्रत्यये सः] विरहलामां—
पियवियोगकातरां (विण० । ३या तत्प०), शयनीये—शय्यायां, लुठन्तौ—विचिपन्तौ,
शिथिलं तिष्ठन्तीति यावत्, तनः,—अहं यस्याः तां शयनीयलुत्तनं,—शय्यालुठित-
ट्टिहं (विण० । बहुव्री०) । आसन्ने—समीपवर्तिनि, शयने—शय्यायां, स्थितः,—
आसौनः आसन्नशयनस्थितः,—निकटस्थशय्योपरि उपविष्टः (विण० । ७मौ तत्प०) ।
स्निग्धः,—स्नेहसम्पन्नः, अत एव मुग्धः,—मृदुः, गुणदोषनिर्धारणमिजः इत्यर्थः,
केवलगुणदर्शीति भावः, तस्मिन् स्निग्धमुग्धे—स्नेहवशीभूते इत्यर्थः (कर्मधा०) ।
भोक्ष्ये—खादिष्यामि (भुज + लृट्-स्ये) ।

(ण) मधौ—वसन्ते, यत् उद्यानम्—आक्रीडं, विहारस्थानमित्यर्थः, तत्
मधूद्यानं—वसन्तकाले भ्रमणोपयोगि राजोद्यानमित्यर्थः (आकपरिवा०) । सु—
शोभनं, भगं—श्रीः (“भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्यवत्तार्ककोत्तिषु” इत्यमरः) यस्य तं
सुभगं—सुशीकं (विण० । बहुव्री०), हिमात्—तुषारात्, शिशिरकार्णिकार्णित्यर्थः,
मुक्तेन—अमावस्येन, हिमावरणापगमात् प्रकाशितेन इत्यर्थः, इन्दुना—चन्द्रेण,
नेवतर्पकेणेति भावः, समाना—तुल्या, श्रीः,—श्रीभा, सौन्दर्यमित्यर्थः, यस्य तं
हिममुक्तेन्दुमयीकं—वासन्तपूर्णशशधरमोहरमित्यर्थः, शिशिरे सर्वदा तुषारावृते
नभसि चन्द्रः मलिनी दृश्यते, वसन्ते तु तुषाराभावात् निम्नस्थे नभसि चन्द्रः स्फुटं

माममिवालङ्कृतकाननं ब्राह्मणपुत्रम् । यावत् (त) इमे समुत्सुके
तन्मुखेन्दुद्युतिसुधापायिनी लोचने मे चकोरायितुं प्रवृत्ते,
तावत् मदस्रावी निरर्गलः अकालकालमेघनिभः महागजो
गर्जन् अकस्मात् तत्राऽऽगात् । (थ) तत्कम्भमाच्च परिजने भय-

दृश्यते मनोहरश्चातोव इति तदोपम्यं [विण० । बहुव्री० । “नद्युतश्च” (५।४।१५३
पा०) इति कप्, सभानस्य स-भावश्च], दर्शनेन—अवलोकनेनैव, न तु साक्षिभ्येनेति
भावः, उद्दीपितः,—प्रज्वालितः, स्मरः,—कामः, कामानल इति यावत्, येन
यस्मात् वा तं दर्शनोद्दीपितस्मरं—कामोद्दीपकम्, अतोव सुरुपमित्याशयः, मधु-
माममिव—चैवमाममिव, अलङ्कृतं—शोभितम्, एकत्र,—नवपल्लवपुष्पादिना, अकञ्च,
—रूपप्रभया इति भावः, काननं—वनम्, उपवनमिति यावत्, येन तम् अलङ्कृत-
काननं—भूषितोद्यानं, चैवमामस्य वसन्ताश्रितात् पुष्पादिविकाशेन काननशोभकत्व-
मवगन्तव्यं (विण० । बहुव्री०) ।

(त) इमे—परिदृश्यमाने, इति अङ्गुलीनिर्देशपर्यन्तं स्वकीयनेत्रद्वयप्रदर्शनम् ;
समुत्सुके—प्रियदर्शनरूपेष्टनाधनाशमुद्युक्ते (विण० । “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्य-
मरः), तस्य—ब्राह्मणपुत्रस्य, मुखमेव इन्दुः,—चन्द्रः, तस्य द्युतिः,—शोभा, अन्यत्र,
—रश्मिः (“द्युतिः स्त्री रश्मिशाभयोः” इति मैट्टिनी), सा एव सुधा—अमृतम्,
अन्यत्र,—तस्याः सुधा—तस्याः स्तुतमस्तुतमित्यर्थः, तां पातुं शीलमनयोः इति
तन्मुखेन्दुद्युतिसुधापायिनी—तदामनशशधरकान्तिपीयूषपानशालिनी [विण० ।
“सुप्यजातौ णिनिक्ताच्छील्ये” (३।२।७८ पा०) इति णिनिः] । चकोरः,—पक्षि-
विशेषः, तद्वदाचरितुं चकोरायितुं—चकोरवदाचरणं कर्तुमित्यर्थः, चकोरी यथा
चन्द्रसुधां विहाय नान्यत् किमपि पिबति, केवलं तल्लालन एव ऊर्ध्वमुखान्तर्भाति, तथा
मम चक्षुषी अपि ब्राह्मणतनयस्य मुखं विहाय नान्यत् किमपि अपश्यतः, केवलं
तदासक्तो एव अतिष्ठतामिति भावः [चकोर + “कर्तुः क्यङ् सप्तोपश्च” (३।१।११
पा०) इति क्यङ् “अकृत्यावधात्कयोर्दीर्घः” (७।४।२५ पा०) इति दीर्घः, ततः
तुमुन्] । निरर्गलः,—निष्प्रतिबन्धः इत्यर्थः, पातितार्धोरणत्वात् इति भावः, अकाले
—असमये, वर्षातिरिक्तो समये इत्यर्थः, यः कालमेघः,—ऋणवर्णमेघः, तन्निभः,
—तत्सदृशः अकालकालमेघनिभः,—अनार्तवज्रलटोपमः, गजस्य अतर्कितोपस्थित्या
गादृक्कणवर्णत्वेन च अकालकालमेघस्यस्यं (विण० । नित्यसमा०) ।

(थ) तस्मात्—गजत्, सम्भ्रमः,—साध्वसं, भयमित्यर्थः, यदा,—तस्य सम्भ्रमः,

विद्रुते भयविह्वला अहं तेन विप्रपुच्छेण दोर्भ्यामुत्क्षिप्य दूरतो नीता ; तदा श्रीखण्डलिमेव सुधामित्तेव न जाने, कामपि तदङ्गस्पर्शेन दशामन्वभवम् । क्षणेन च परिजनेन मिलितेन अवशाऽहमिहाऽऽनीता स्वर्गादिव भुवस्तले निक्षिप्ताऽस्मि । तदा प्रभृति (द) तैस्तैः सङ्कल्पैः कल्पितसङ्गमं तं प्राणदं प्रियं पार्श्वस्थमिव सदा पश्यामि, सुप्ताऽपि तमेव आश्लिष्यामि, किं बहुना, तमेव सततं चिन्तयन्ती कालं हरामीति । तदेष मां प्राणेश्वरविरहानलः दिवानिशं दहति” ।

इति तस्या वाक्सुधया पूरितश्रवणविवरः स मनःस्वामी सानन्दः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः आत्मप्रकाशनावसरोऽयमिति विविच्य मुखात् गुलिकां निष्काम्य स्वं रूपं (ध) प्रकटीचक्रे, जगाद च,—“सुन्दरि ! स एवाहं, यस्त्वया उद्याने दर्शनक्रोतश्चिरदामतां नीतः । त्वद्विरहाऽऽलुपोऽहमिदं कन्यारूपं गृहीत्वा त्वत्प्रकाशमागतोऽस्मि । तदिदानीं काम-सन्तप्तं मां (न) प्रसाददृष्ट्या निर्वापय” इति । एवं वदन्तं तं

—संवेगः, आगमनवेग इत्यर्थः (“सम्भ्रमः साध्वसंऽपि स्यात् संवेगादर्थोरपि” इति मादिनी), तस्मात् तत्सम्भ्रमात्—तद्व्यात् तस्यागमनवेगं दृष्ट्वा वा । श्रीखण्डः,—श्वेतचन्दनं, तेन लिप्ता श्रीखण्डलिप्ता—श्वेतचन्दनचर्चित्वा (विष्ण० । इया तत्पु०) ।

(द) तैस्तैः,—आलिङ्गनादिरूपैः, सङ्कल्पैः,—माननकस्याभिः, न तु कायिकै- रिति भावः (“सङ्कल्पः कस्यां माननम्” इत्यमरः), कल्पितः,—कल्पनाविषयी- कृतः, सङ्गमः,—संसर्गं यस्य तं कल्पितसङ्गमं—कृतसंसर्गमित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । हरामि—अतिवाहयामीत्यर्थः (हृ + लट् मिप्) ।

(ध) अप्रकटम्—अप्रकाशं, प्रकटं—प्रकाशं सम्यग्दर्शनं धक्रे प्रकटीचक्रे—प्रकाशीचकार (प्रकट + कृ + लिट् ए अभृततङ्गावे चिः) ।

(न) प्रसादपूर्णा दृष्टिः तथा प्रसाददृष्ट्या—सानुग्रहात्मलोकनेनेत्यर्थः (शाकपार्थि०), निर्वापय—शीतलीकुरु [निर् + वा + णिच् + “वांसङ्गी—” (अ० ३१६ पा०) इति पुक् + लोट्-ङि] ।

प्राणेश्वरं प्राप्तं विलोक्य सा राजसुता क्षिप्रं (प) स्नेहा-
ऽऽश्रय्यत्रपाऽऽकुला सहसा किंकर्तव्यविमूढा समपद्यत ।
ततश्च गान्धर्वविवाहेन (फ) कृतमङ्गलौ तौ प्रेम्णा परमेण तत्र
निभृतं तस्थतुः । ततः स मनःस्वामी तत्र (ब) द्विरूपभृत्
तस्थौ, दिवा सगुलिकः कन्यारूपः, रात्रौ निष्कासितगुलिकः
पुमान् ।

अथ गच्छत्सु दिनेषु यशःकेतोर्नृपस्य श्यालको मृगाङ्क-
दत्तः मृगाङ्कदत्तां नाम निजां सुतां द्विजातये महामन्त्रिणः
प्रज्ञासागरस्य (भ) सूनवे महाऽऽङ्खरपुरःसरं प्रददौ । तस्मिन्
मातुलपुत्र्या विवाहे सा राजपुत्री शशिप्रभा निमन्त्रिता
मातुलगृहं प्रायात्, तथा सह सोऽपि कन्यारूपी मनःस्वामी

(प) स्नेहः.—प्रेम, आश्रय्य—विस्मयः, नाय्याः सहसा पुरुषाकारेण परि-
णमनादिभिरावृत्तभावः, त्रपा—लज्जा, नवप्रणयमार्गान्निष्ठमूलभा इति भावः, ताभि-
राकुला—यस्ता, यगपत् । वायधभावादेशात् आत्मसंवरणाक्षमा इति भावः,
स्नेहाश्रय्यत्रपाऽऽकुला—प्रणयाद्भूतलज्जादिभावैरधीरा (विण० । बहुव्री०) । किं-
कर्तव्यम्—आत्मनः । धर्म्ये । कर्माचरणीयं, तस्मिन् विमूढा—अज्ञा किं कर्तव्यविमूढा
—कर्तव्यानिहारणाक्षमा (विण० । ७मी तत्प०) ।

(फ) कृतं—निर्वाह्यं, मङ्गलं—सर्वांशरक्षणम्, अन्योऽन्यप्राप्तिरुपस्थाभीष्टमिच्छि-
रिति यावत्, यदा,—मङ्गल—कल्याणं, परम्परामूलनानन्द इति यावत् (“मङ्गला-
सितदूर्वायामुमाया पतिर्भासजे । नपुंसकस्य कल्याणे सर्वांशरक्षणेऽपि च” इति
मेदिनी) यथायांभ्यां वा तौ कृतमङ्गलौ—सिद्धाभीष्टौ, जातानन्दौ वा (विण० ।
बहुव्री०) ।

(ब) द्वे—द्विप्रकारे, रूपे—आकारौ, स्त्रीपुरुषे इति यावत्, विभर्ति इति
द्विरूपभृत्—स्त्रीपुरुषधरः [द्विरूप + भृ + क्तिप् “ऋषस्य पति—” (६।१।७१ पा०)
इति तुक्] । गुलिकया सह वर्तते यः सः सगुलिकः,—मुखधृतगुलिकः (विण० ।
बहुव्री०) । निष्कासिता—मुखान् बाह्यकृता, गुलिका येन सः निष्कासितगुलिकः,
—गुलिकाविहीनमुखः (विण० । बहुव्री०) ।

(भ) सूनवे—पुत्राय ।

समायात् । तत्र तं कान्तं कन्यकारूपं मनःस्वामिनं दृष्ट्वा
 स मन्त्रिसुतः (म) स्मरव्याधवाणैर्नितरां हतोऽभवत् । तत-
 स्तया (य) कपटकन्यया मुषितचित्तः स मन्त्रिसुतः स्ववधू-
 महितोऽपि शून्यमात्मानं मन्यमानः स्वगृहं जगाम ; आगत्य
 च गृहं तन्मुखलावण्यध्यानासक्तो मोहमगात् । “किमेतत् ?”
 इति (र) सम्भ्रान्ते परिजने उत्सवोज्झिते स प्रज्ञासागरः
 पिता द्रुतं तत्रोपागमत् । तेन च पित्रा आश्वास्यमानः स
 मोहात् (ल) प्रबुध्य प्रलपन्निव सोन्मादं मनोगतमुज्जगार ।
 तच्च परार्धीनं मत्वा तत्पितरि नितरां व्याकुले, विदितवृत्तान्तो
 राजा तत्रैवाऽऽययौ । स राजा तं तथाविधं दृष्ट्वा (व) सप्तमीं
 मदनावस्थां गतोऽयमिति मन्यमानो जगाद,—“कथं ब्राह्मण-

(म) स्मरः,—कामः, व्याध इव—स्मयथुरिव, तस्य वाणैः,—शरैः स्मर-
 व्याधवाणैः,—कामशरैः, नितराम—अत्यशम् (अत्य०) ।

(य) कपटेन—कुशला, कन्या—कुमारी तथा कपटकन्यया—कन्यादप-
 धारिण्या, न तु वाजवकन्येत्यर्थः (विण०), मुषितचित्तः,—अपहृतमनाः (विण० ।
 बहुव्री०) । तस्याः,—कपटकन्यायाः, मुखलावण्यस्य—वदनकान्तेः, ध्याने—
 चिन्तायाम्, आसक्तः,—निरतः तन्मुखलावण्यध्यानासक्तः,—मनःस्वामिवदन-
 शोभाचिन्तनाकष्टः (विण० । ७मी तत्प०) ।

(र) सम्भ्रान्ते—भीते, त्वरान्विते वा । उत्सवः,—आनन्दानुष्ठानम्, उज्झितः,—
 —त्यक्तः येन तस्मिन्, यदा,—उत्सवात् उज्झितः,—निवृत्तः तस्मिन् उत्सवोज्झिते
 —त्यक्तोत्सवे विरतोत्सवे वा (विण० । बहुव्री० ५मी तत्प० वा । भावे ७मी०) ।

(ल) प्रबुध्य—संज्ञाय, संज्ञां लब्ध्वा इत्यर्थः (प्र + बुध + ल्यप्), प्रलपन् इव
 —अमर्थकं भाषमाण इव, अलल्यवाची इवेति यावत् (प्र + लप् + शट्), सोन्मादं
 —वातुलतया सह वर्तते यः तदग्रथा तथा सोन्मादं—सोन्मत्तताकं (क्रिया विण०) ।
 उज्जगार—उच्चारयामासेत्यर्थः (उत् + गृ + लिट्-णल्) ।

(व) सप्तमस्य पूरणीं सप्तमीम्—“अभिलाषश्चिन्तामृतिगुणकथनीडेगसम्पत्ता-
 पाय । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशाव कामदशाः” ॥ इत्युक्तासु स्मरस्य
 दशसु दशासु मध्ये सप्तमदशामुन्मादरूपमित्यर्थः, मदनावस्थां—स्मरदशाम् । ब्राह्मणस्य

निक्षेपः कन्याऽस्मै दीयते ? तथा च विना नियतमसौ पश्चिमां दशां यास्यति, अस्मिंश्च विनष्टे अस्य पिता महामन्त्री अपि विनश्यति, अस्य च नागे मे राज्यनाशः, तदत्र का गतिः ?” ।

इत्युक्ताः सर्वास्ताः (ग) प्रकृतयः प्राब्रुवन्,—“राजन् ! प्रजानां धर्मरक्षणं राज्ञां परमो धर्मः, तस्य मूलं मन्त्रं विदुः, स च मन्त्रिष्ववस्थितः, मन्त्रिनागे मूलनाशात् कथं धर्मरक्षा ? अस्य च सपुत्रस्य मन्त्रिणो द्विजस्य वधात् पापञ्च स्यात्, तस्मादामन्नोऽयं धर्मविप्लवः भवता अवश्यं परिहर्तव्यः । मा विप्रन्यस्तकुमारिका मन्त्रिपुत्राय दातव्या, अथ कालान्तरे विप्रः आगमिष्यति, तदा तस्य प्रतिविधानं भविता” इति । एवं प्रकृतिभिरुक्तो नृपतिः “तथा” इति तां (ष) कूटकन्यां मन्त्रिपुत्राय दातुं प्रत्यपद्यत ।

अथ लग्नं निश्चित्य राजसुतागृहात् आनीतः कन्यारूपः स मनःस्वामी तं महीपतिं जगाद,—“राजन् ! अन्येन अन्यार्थमाननीतां मां यदि अन्यस्मै ददासि, (स) कामं तदस्तु, त्वं

—ब्रह्मज्ञानरूपधरस्य मूलदेवस्य इत्यर्थः, निक्षेपः,—न्यासः, स्थाय्यधनमित्यर्थः, पुनर्यज्ञाय स्थापिता भाविपुत्रवर्धनार्ति यावत्, ब्राह्मणनिक्षेपः,—ब्राह्मणस्य न्यस्तधनरूपिणीत्यर्थः (विष्णु ० ! इक्षी तत्पु ०) । नियतं,—निश्चितम् । पश्चिमां—चरमां, दशसु दशामु शेषां मृत्युरूपमित्यर्थः ।

(ग) प्रकृतयः,—पौरवर्गाः (“प्रकृतिर्गुणसास्ये स्यादमाणादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे” इति मेदिनी) । तस्य—धर्मरक्षणस्य, मूलं—प्रधानकारणमित्यर्थः, मन्त्रं—मन्त्रणाम् ; मन्त्रं तस्य मूलं विदुः इत्यन्वयः । स च—मन्त्रः इत्यर्थः । आसन्नः,—समीपवर्ती । धर्मविप्लवः,—धर्मव्यसनम् ।

(ष) कूटेन—मायया, कपटेनेत्यर्थः (“मायाटन्मादिशङ्केषु सोऽवयवयन्त्रयोः । अयोधनेऽनृते राशौ निश्चले कूट इष्यते” इति शाश्वतः), कन्या तां कूटकन्या—कपटकुमारीम् ।

(स) कामम्—अनुमती, स्वीकारार्थक्रमव्ययमिदं, त्वद्वचनमहं स्वीकरोमी-

हि राजा, धर्माधर्मौ तवोचितौ ; अहन्तु ईदृशेन समयेन विवाहमिच्छामि, तावदहं बलात् पत्या एकशय्यां न नेतव्या, यावदसौ षण्मासान् तीर्थानि परिभ्रम्य न समायाति ; नो चेत् दन्तैः कृत्तजिह्वां मामवधारय” ।

इति तेन समये उक्ते, राज्ञा सम्बोधितः स मन्त्रिपुत्रः (ह) प्राप्तनिर्वृतिः “तथा” इति प्रतिपद्य आशु तं परिणीय एकस्मिन् वामके वेतिरक्षिते तां मृगाङ्गदत्तां ताञ्च कूटवधूं स्थापयित्वा तीर्थयात्रायै प्रतस्थे । स च मनःस्वामी स्वरूपस्तथा

त्यर्थः (“कामं चादेऽनन्तरितमोः” इति कैमः), यदा,—कामम्—अकामतोऽनन्तरितं, इच्छाऽभावेऽपि अगत्या स्वीकरामित्यर्थः (“अकामानमर्तो कामममृतोपगमैऽपि च” इति कटः) । तव—त्वया इत्यर्थः [“क्तस्य च वर्तमाने” (२।३.६७ पा०) इति कर्त्तारं दृष्टौ०], उचितौ—ज्ञातौ, यदा,—उचितौ—अमर्तौ, तन्मौ इत्यर्थः, संलग्नोक्तिरियं, राज्ञा धर्माधर्माविवेचनं नास्ति, उभयमपि प्रयोजनानुरोधादकृष्टितमाचरन्ति ते, अतः अन्याश्रयमानताया अन्याश्रयं क्षामं त्वयि न चित्रमिति भावः (“उचितं भवेत् न्यस्तं भित्ते ज्ञाने समञ्जसं” इति मेदिनी) । समयेन—शपथेन, नियमेन वा (“मनयः शपथं भाषामस्यदोः कालमन्विदोः । मिहान्ताचारमङ्गेतनियमावमरेषु च ॥ क्रियाकारं निदंशे च” इति वैजयन्ती) । षण्मासान्—सामष्टकं यावत् [“कालाध्वनोरन्यन्तसंयोगे” (२.३.५ पा०) इति २या०] । कृत्ता—छिन्ना, जिह्वा—रसना यथा तां कृत्तजिह्वां—छिन्नरसनां (विष्ण० । बहुव्री०), यदि महत्त्वं भर्वाङ्गीकृत्यते, तदाऽहं छिन्नरसमेव निर्वाचा तिष्ठामि, नैनं किञ्चिदप्यलपामि इति : सया यदुक्तं, तत् कदाऽपि न वितथं भवेत्, यद्यहममृतवादिनो भवेयं, तदा जिह्वां सं शतखण्डीकृत्य निक्षिपामि इति निश्चिन् इति वा भावः ।

(ह) प्राप्ता—अधिगता, निर्वृतिः,—सुखं (निर्वृतिः स्वस्थितावस्तं गमने च सुखे स्तिथाम्” इति मेदिनी) येन सादृशः प्राप्तनिर्वृतिः,—जातानन्दः (विष्ण० । बहुव्री०) । वानः,—गृहं, स एवेति वासकः (स्वार्थे कन्) तस्मिन् वामके—भवने, वेदः,—वेतसलता धार्यतया अस्य असीति वेदी—वेतधरः, दौवारिकः इत्यर्थः (वेत + अस्यर्थे इतिः), तेन रक्षिते—गुप्ते वेतिरक्षिते—द्वाराधिष्ठत-प्रतिहारिणि ।

मृगाङ्कदत्तया सह एकगृहे (क) समानशयनाशनस्तस्थौ ।
तथास्थितं तं कदाचित् सा मृगाङ्कदत्ता मिश्रि वह्निःसुप्तपरि-
जनं शय्यागृहे रहमि प्राब्रवीत्,—“सखि ! कामपि कथा-
माख्याहि, मे निद्रा नास्ति” । तदाकर्ण्य स स्त्रीरूपो युवा
अस्यै कथामिकामकथयत्,—“सखि ! पृथ्वीमासीत् इला नाम
राजा सूर्यवंशभवः । गौरीशापेन स्त्रीत्वं प्राप्तस्य तस्य विश्वैक-
माह्वनं रूपमासीत् : तदवलाक्य देवीद्यानगतश्चन्द्रतनयो
बुधस्तां चकर्म, तयाश्च सङ्गात् पुरुरवाः समजायत” । इति
कथां सङ्क्षेपेणाक्त्वा स धूर्तः पुनरुवाच,—“सखि ! इत्थं देवता-
ऽऽदेशात् मन्त्रोपधिबन्ताश्च कदाचित् पुरुषः स्त्री, कदाचन
स्त्री च पुमान् स्यात् : तदेवं (ख) महतामपि कामजाः
संयोगा जायन्ते” । श्रुत्वेतत् सा (ग) मुग्धा तरुणी मृगाङ्क-
दत्ता सहवामविस्रम्भात् प्राह,—“सखि ! श्रुत्वा ते इमां कथां
मे अङ्गं सिमिसिमायते, हृदयञ्चेदं मोदतीव, तदेतत् किम् ?
ब्रूहि” । तदाकर्ण्य अङ्गनारूपः सः युवा तां प्रत्यवादीत्,—

(क) समाने—एके, अभिन्न इत्यर्थः (“समानः सत्समैकेषु विषु ना नाभि-
माकते” इति मेदिनी), शयनाशने—शय्याभोजने यस्य सः समानशयनाशनः,—
एकवशार्थे एकवभोजौ च, यदा,—अग्राति अव इति अशनं—भोजनपावम्, एके
शयनाशने—शयनीयभोजनाधारं, यदा,—समाने—समे, तुल्ये इत्यर्थः, शयनाशने—
शय्याभोजने यस्य सः अनुरूपशय्याशायो अनुरूपभोजो चेत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ख) महता—रुहात्मनां, देवादीनामित्यर्थः, कामजाः,—सम्भोगवासनीत्याः ।

(ग) मुग्धा—सुन्दरी, मृदा वा, विभ्रान्तचित्ता इत्यर्थः (विष्ण० । मुग्ध +
क्ताः । “मुग्धस्तु सुन्दरं मृदे” इति मेदिनी) । सहवासने—एकत्रावस्थानेन
इतना, विस्रम्भात्—विश्रान्तात् (“समौ विस्रम्भाविश्रासौ” इत्यमरः) सहवामविस्रम्भात्
—एकस्यानवसतिर्जनितोत्पन्नाविश्रामात् (इत्या तत्प० । हेतौ पूमी०) । सिमिसिमः,
—हर्षजनितभावविशेषः, “अशर् अशर्” इति भाषा, तमनुभवति इति सिमिसिमायते
—सिमिसिमरूपभावविशेषमनुभवति, हृष्यात् इत्यर्थः [सिमिसिम + “सुखादभ्यः—”

“सखि ! एतानि ते (घ) अपूर्वाणि कामचिह्नानि, मया एतानि अनुभूतानि, अहं तव न निगुह्ये” । इति तेनाक्ता सा पुनरवादीत्,—“सखि ! त्वं मे प्राणसमा, तदहं त्वां किं न वच्मि ? (ङ) अपि केनापि उपायेन इह पुंसः प्रवेशः स्यात् ?” । एवमुक्तवतीं तां स धूतपतः शिष्यो युवा विप्रः प्राह,— (च) “यद्येवं, तत्ते वदामि सखि ! अस्ति मे वैष्णवः प्रसादः, येनाहं स्वेच्छया निशि पुरुषः स्यां, तदेषः अद्य त्वत्कृते पुमान् भवामि” । इत्युक्त्वा स मनःस्वामी मुखात् गुलिकामवताय्य परमसुन्दरस्वरूपं तस्यै अदृश्यत् । ततस्तयोस्तत्कालांचितरसः (छ) कोऽपि रतीक्ष्वः प्रावर्त्तत । ततश्च स तया मान्वसुत-भार्यया साकं दिवा नारा, रात्रौ पुमान् भूत्वा काञ्चित् कालमनयत् ।

अथ तं मान्वसुतम् (ज) आसन्नाऽऽगमनकालं बुद्ध्वा तां

(३।१।१८ पा०) इति क्यङ् “अक्तेत्सार्वधातुकयोर्दाघः” (७।४।२५ पा०) इति दीर्घः, ततः लट्-त्ते] । सीदति—अवसादं गच्छति (सद + लट्-ति) ।

(घ) अपूर्वाणि—पूर्वमनुभूतानित्यर्थः । तव—त्येत्यर्थः (सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि ६४०) । निगुह्ये—सङ्गृह्य, त्वं मत्सकाशं हृदयभावं मा सङ्ग्राहय, सत्यं ब्रूहीत्यर्थः (नि + गुह् + कर्माणि लट्-ए) ।

(ङ) अपि—प्रश्नसूचकमव्ययं (“गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि” इति श्रावतः) ।

(च) यद्येवम्—दृष्टशी यदि ते पुरुषाकाङ्क्षा स्यादित्यर्थः । विष्णोरयं वैष्णवः,—विष्णुसम्बन्धो, विष्णुर्विहित इत्यर्थः (विष्णु + अण्), प्रसादः,—अनुग्रहः । स्यां—भवेयम् [अस + लिङ्-याम् “असारङ्गापः” (६।४।१११ पा०) इति अक्षरेकार-लोपः] । त्वत्कृते—तव निमित्तं, तव वासनापूरणाशामित्यर्थः ।

(छ) कोऽपि—अनिवर्त्तनीय इत्यर्थः ।

(ज) आसन्नः,—ानकटः, आगमनकालः,—प्रत्यावर्त्तनसमयः यस्य तादृशम् आसन्नाऽऽगमनकालं—समीपप्रत्यावर्त्तनसमयं, प्रायः पृथग्विज्ञासमित्यर्थः (विष्ण० ।

तद्वाय्यामाढाय निशि स्वैरं पलाय्य कापि प्रायात् । ततश्च तं
वृत्तान्तं विदित्वा स मूलदेवः पुनः वृद्धिजाऽऽकृतिः शशिना
मितेण (भ) सम्भूय तं यशःकृतुमुपेत्य सविनयमब्रवीत्,—
“देव ! आनीतोऽयं मया पुत्रः, तद्देहि मे तां स्त्रियाम्” इति ।
ततः स नृपः सम्मन्त्र्य शापभोतः समस्यधात्,—“ब्रह्मन् ! न
जानि मा ते स्त्रिया क्व गता, तत् क्षमस्व, अस्माच्चापराधात्
स्वसुतां तव सुताय ददामि” । इत्युक्त्वा तं धृतराजं (ज) क्रोध-
निष्ठुरं विब्रुवाणं जरद्विप्ररूपं कथाञ्चिदनुवीच्य तत्पुत्रस्य कृततत्-
पुत्रव्यपदेशाय शशिनं तां तनयां शशिप्रभां यथाविधि प्रादात् ।
ततः स मूलदेवः तथाभूतो बधूवर्गं नीत्वा स्वं निलयं प्रायात् ।
ततस्तस्मिन् मनःस्वामिनि उपस्थिते तस्य मूलदेवस्य अग्रतः
तस्य शशिनश्च महान् विवादः समजायत । मनःस्वामौ
अब्रवीत्,—“एषा शशिप्रभा मह्यं दीयतां, कन्यैवामौ मया
गुरोरनुग्रहात् प्राक् परिणीता” इति । शशौ प्रोवाच,—

बहुव्री०) । स्वैरं—स्वच्छन्दं, स्वाभिप्रायानुसारमित्यर्थः (क्रिया विण० । “मन्द-
स्वच्छन्दयोः स्वैरः” इति शाश्वतः), पलाय्य—पलायनं कृत्वा [परा + अय + ल्यप्
“उपसर्गस्यायतौ” (ङः२।१६ पा०) इति अथोत्तरपदस्य उपसर्ग-रूपस्य
लत्वम्] ।

(भ) सम्भूय—मिलित्वा (सम् + भू + ल्यप्) । मे—मह्यम् । स्त्रियां—
बधू, पुत्रबधूमित्यर्थः (“समाः स्त्रियाजनोक्त्वः” इत्यमरः) ।

(ज) क्रोधेन—कोपेन, निष्ठुरं—परुषं क्रोधनिष्ठुरं—रोषकर्कशं (विण० ।
इया तत्पु०), वि—विशेषेण, विरुद्धं वा, ब्रुवाणं—कथयन्तं । विब्रुवाणम्—अतिशयं
तिरस्कुर्वन्मित्यर्थः (वि + ब्रू + शानच्), जरन्—वृद्धः, विप्ररूपः,—ब्राह्मणरूपः तं
जरद्विप्ररूपं—वृद्धब्राह्मणवैश्वरं (विण० । कसोधा०), यद्वा,—जरतो विप्रस्य
रूपमिव रूपं यस्य तं (बहुव्री०) । कृतः,—विहितः, तस्य—विप्रस्य, पुत्रः इति
व्यपदेशः,—कृतं यस्मिन् तस्मै कृततत्पुत्रव्यपदेशाय—पुत्रेतिदत्तकपटपरिचयाय
(विण० । बहुव्री०) ।

“मूर्ख ! कोऽस्यास्त्वम् ? ममैवैषा भार्या, अग्निमार्त्तिक-
मेषा पित्रा मया दत्ता” । इत्थं (ट) मायाबलप्राप्तराजपुत्री-
निमित्तं विवदमानयोस्तयोः कोऽपि निर्णयः नाऽऽसीत् ।
तद्राजन् ! त्वं मम ब्रूहि, कस्येयं भार्या (ठ) उपपद्यते ? एतं
मे संशयं छिन्धि, समयश्च त्वया मम स्मर्यताम्” इति । इति
वेतालवचः श्रुत्वा राजा तं प्रत्यभाषत,—“मन्येऽहं शशिन
एवामौ (ड) न्याय्या भार्या, यस्मै तत्पित्रा सर्वजनसमक्षम्
अग्निमार्त्तिकञ्च धर्म्येण वर्त्मना दत्ता । मनःस्वामी तां चौर्येण
गान्धर्वधर्मता भेजे ; चौरस्य (ढ) परस्वेषु स्वत्वं नैव कदाचित्
न्याय्यम्” इति । एतत् राज्ञी वचनं निशम्य स वेतालः पुन-
स्तथैव स्वं निलयं प्राप । राजाऽपि दृढप्रयत्नः पुनस्तत्र गत्वा
तं स्कन्धमधिरोप्य गन्तुं प्रवृत्ते ।

(ट) मायाबलेन—कलव्यवहारयोगेत्यर्थः, प्राप्तायाः,—लब्धायाः, राजपुत्राः,
—राजनन्दिन्याः, निमित्तं—कारणं मायाबलप्राप्तराजपुत्रीनिमित्तं—कपटताऽऽनीत-
राजकुमारोद्धतोः (इष्टौ तत्पु०), विवदमानयोः,—वैमत्यहेतुकं नानाविधं विरुद्धं
भाषमाणयोः, अन्योऽन्यं कलहायमानयोरित्यर्थः [वि + वद “भासनीपसम्भाषा—”
(१।३।४७ पा०) इति वैमत्ये आत्मनेपदानियमात् लटः शानच्] ।

(ठ) उपपद्यते—युज्यते (उप + पद + लट् + ते) । छिन्धि—खण्डय, निरासय
इत्यर्थः [छिद् + लोट्-ङि “रुधादिभ्यः अम्” (३।१.७८ पा०) इति अमि कृते
“हुक्लृभ्यो ह्रिधिः” (६।४।१०१ पा०) इति ह्रिधि-भावः] । समयः,—नियमः,
जानन्नपि मृषाभाषणे शिरसः शतधाभवनरूपं शापवचनमित्यर्थः ।

(ड) न्याय्या—उचिता, न्यायसङ्गता इत्यर्थः । धर्मादनपेतेन धर्म्येण—
धर्मविहितेन, यथाशास्त्रं वैवाहिककर्मानुष्ठानरूपेणेत्यर्थः, वर्त्मना—मार्गेण ।

(ढ) परस्वेषु—परधनेषु ।

अथ षोडशकथा ।

अथ राजा तं वेतालं नीत्वा गच्छति स्म । वेतालश्च तम-
ब्रवीत्,—“राजन् ! शृणु अपूर्वमैकां कथाम्,—

अस्ति (क) हिमवान् नाम सर्वरत्नभूमिर्नगैन्द्रः, यो हि
गौरीगङ्गयोः हरभार्ययोस्तुल्यप्रभवः ; यस्य कुलभृभृताम् अग्रणीः
सूर्येणाप्यदृष्टपृष्ठदेशः अभिमानोन्नतः सर्वत्र गीयते ।
तस्य (ख) सानोरुपरि काञ्चनपुरं नाम पुरं रविणा न्यासीकृतं
रश्मिवृन्दमिव विभाति । तत्र जौमूतकेतुरिति शोमान् विद्या-

(क) हिमवान्—हिमालयः । सर्वेषां रत्नानां—पद्मरागादिमणीनां, भूमिः,
—उत्पत्तिस्थानं सर्वरत्नभूमिः,—समस्तरत्नप्रभवः (विष्णु० । इष्टी तत्पु०), नगेषु
भगानां वा इन्द्रः,—श्रेष्ठः नगैन्द्रः,—पर्वतराजः (इष्टी वा उन्नी तत्पु०) । तुल्यः,
—एकः, प्रभवः,—उत्पत्तिस्थानं तुल्यप्रभवः,—एकौत्पत्तिस्थानं (कर्मधा०),
गौरी मेनकागर्भजाता हिमालयतनया, गङ्गा च हिमाचलादमन्त्रा, अतस्तथैवैक-
प्रभवत्वं, किञ्च उभे एव शिवेन परिणीते इति शास्त्रम् । कुलभृभृतां—“महेंद्रा
मलयः सद्यः युक्तिमानृजपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च समाव कुलपर्वताः”
इत्युक्तानां सप्तानां वर्षपर्वतानां, पर्वतश्रेष्ठानामपि इत्यर्थः । सूर्येणाप्यदृष्टपृष्ठदेशः
इति अन्युन्नतत्वादिति भावः, सूर्यस्तस्य कटकभार्गनेव विचरति, अतस्तस्य पृष्ठदेशं
दृष्ट्वा न शक्नोतीत्याशयः (विष्णु० । बहुव्री०), अभिमानेन—गर्वेण, सर्वभृभृताः अहं
श्रेष्ठ इति दर्पणेत्यर्थः, उन्नतः,—उच्चगिरा इत्यर्थः, अभिमानोन्नतः,—दर्पितः
(विष्णु० । बहुव्री०) । गीयते—कथ्यते (गी + कर्माणि लट्-ते), जनैरित्यर्थः ।

(ख) सानोः,—प्रस्थस्य, पर्वतोपरिस्थसमभभागस्येत्यर्थः (“स्तः प्रस्थः
सानुर्वास्त्रियाम्” इत्यमरः) । अन्यासः न्यासः कृतः तत न्यासीकृतं—निक्षेपीकृतं,
पुनर्ग्रहणाय किञ्चित् कालं स्थापितमित्यर्थः (अमृततडावे च्छिः), विविधमण्य-
रत्नादिविभूषितं काञ्चनपुरमेतादृशमुज्ज्वलमासीत् यत्, दर्शनमात्रेणैव सूर्यमयूख-
जालमेवेदम् एकव स्तूपीभूय समवास्थितमिति प्रतिभाति इति विशदार्थः ।

धरपतिः पुरन्दर इव (ग) मरौ समध्यवास । तस्य गृहोद्याने
कुलक्रमाऽऽगतः कल्पतरुः स्थितः । स राजा जीमूतकेतुः तं
देवस्वरूपं कल्पतरुमाराध्य तत्प्रसादात् (घ) जातिस्मरं बोधि-
सत्त्वांशसम्भवं दानवीरं महासत्त्वं सर्वभूतानुकाम्यनं गुरु-
शुश्रूषणपरं जीमूतवाहनं नाम पुत्रं प्राप ।

कालेन सम्प्राप्तयौवनं तं स राजा (ङ) सद्भिस्तद्गुणैः सचिवैश्च
प्रेरितः यौवराज्ये अभिषिक्तवान् । कदाचित् यौवराज्यस्थितः
स जीमूतवाहनः हितैषिभिः पितृमन्त्रिभिरुपेत्य जगदे,—
“युवराज ! योऽयं कल्पतरुः सर्वकामदः (च) सर्वभूतानामधृष्यश्च
तवोद्याने तिष्ठति, अयं तव सदा पूज्यः ; अस्मिन् अनुकूले
स्थिते शक्नोऽपि नास्मान् बाधितुं शक्नुयात्, किमुतापरः ?” ।

(ग) मरौ—सुतेरौ, देवानामावासभूमिस्वरूपे इत्यर्थः । समध्यवास—
अधितष्ठौ (सम् + आ + वस + लिट् गल्) ।

(घ) जातिं—पूर्वजन्म स्मरान्तं यस्मादृशं जातिस्मरं—प्राक्तनजन्मवृत्तान्त-
स्मरणयुक्तं (विण० । जाति + स्मृ + पचाद्यच्), बोधिसत्त्वः,—बुद्धदेवः, तस्य
अशात् सम्भवं,—उत्पत्त्यर्थं तादृशं बोधिसत्त्वांशसम्भवं—बुद्धदेवांशसम्भृतं
(विण० । बहुव्री०), दाने—त्यागे, वीरः,—भटः, श्रेष्ठो वा (“वीरो जिने भटे
श्रेष्ठे” इति हंसचन्द्रः) तं दानवीरं—दानधर्मयुद्धदयाभेदेन चतुर्विधेषु वीरेषु मध्ये
वीरविशेषं, दातृश्रेष्ठमित्यर्थः (विण० । ७मी तत्प०) ।

(ङ) सद्भिः,—उत्तमैः । प्रेरितः,—प्रणोदितः, चालित इत्यर्थः (विण०) ।
अभिषिक्तवान्—निर्योजितवान्, युवराजपदप्रदानार्थं नामातीथाहृतैर्जलैर्यथाविधि
स्नपितवानित्यर्थः (आ + पिच् + क्तवत्) ।

(च) सर्वभूतानां—निखिलप्राणिनां, सर्वप्राणिभिरित्यर्थः (कदयोगी कर्त्तरि
६ष्ठी०), न धृष्यः अधृष्यः,—धर्षणानर्हः, अपराजित इत्यर्थः [धृष् + “अर्हे कृत्यत्तच्च”
(१.१.१६८ पा०) इति यत्] । तव—त्वयेत्यर्थः (कर्त्तरि ६ष्ठी०) । अनुकूले—
प्रसन्ने । शक्नोः,—इन्द्रः । बाधितुं—पीडयितुं, पराजितुमिति यावत् । किमुत—किं
पुनः ।

एतदाकर्ण्य स जीमूतवाहनः (क) अन्तराचिन्तयत्,—‘अहो-
वत ! ईदृशममरपादपं प्राप्यापि पूर्वेः पुरुषैरस्माकं तादृशं फलं
किमपि नासादितं, केवलं कौथिदपि कपणैस्तैः काञ्चिदपि अर्थ-
मर्थितः, तेन चात्मा च महात्मा चैषः उभौ लाघवं नीतौ,
तदहमस्मात् मनोरथमभीष्टं साधयामि’ इत्यालोच्य स महात्मा
पितुरन्तिकमाजगाम । आगत्य च (ज) विहिताशेषशुश्रूषया
परितोषितं सुखभामौनं पितरमेकान्ते व्यजिज्ञपत्,—“तात !
त्वमेव जानासि यदेतस्मिन् संसारसागरे आशरीरमिदं सर्वं धनं
वैचिविभ्रमचञ्चलं, विशेषेण अचिरस्थायिनी प्रकाशपलायिनी

(क) अन्तः,—मनांसि । अहोवत !—खेदः अनुकम्पायां वा (अव्य० ।
“अहोवतानुकम्पाया खेदं सर्वोपनेति च” इति मेदिनी), पूर्वपुरुषाणां कापण्यं
श्रुत्वा तान् प्रति खेदः, अनुकम्पा वा इति बोध्यम् । अमरपादप—देवतक
(“पञ्चेन देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पानि वा हरिचन्दनम्”
इत्यमराक्तौ कल्पवृक्षस्य देवतकत्वम्) । कपणैः,—कदर्यैः, क्षुद्राश्रयैरत्यर्थः (विष्ण० ।
“कदर्यै कपणक्षुद्राकिम्पवानमितम्पचाः” इत्यमरः) ; ईदृशं देवदुर्लभं सर्वाभीष्टप्रदं
द्रव्यं प्राप्यापि किमपि पारलौकिकं श्रेयः असाधयित्वा केवलं तुच्छं हि कस्यपि अभि-
लाषात् तेषां कपणत्वम् अनुकम्पनीयत्वञ्च बोद्धव्यम् । तेन च—आकिञ्चित्कराश्र-
प्रार्थनहेतुना इत्यर्थः ; महाधनिनः दानवौरस्य च समीपे आकिञ्चित्करवस्तुप्रार्थनं स्वस्य
मीमांसयत्वव्यञ्जकं दातुश्च तत् ग्लानिकरमिति एतादृशकर्मणा उभयोरिव लघुत्व-
सम्पादनमवगन्तव्यम् । अभीष्टं—प्रियम् ।

(ज) विहिता—कृता, या अशेषा—कृत्वा, विविधा इति यावत्, शुश्रूषा
—परिचर्या तथा विहिताशेषशुश्रूषया—सम्पादितविविधसेवया (कर्मधा० ।
करणे श्या०) । आशरीरम्—आदेहं, शरीरमारभ्येत्यर्थः [“आङ्मर्यादाभिर्विभ्योः”
(२।१।११ पा०) इति अव्ययीभावः] । वीचः,—तरङ्गस्य, विभ्रमः,—विलासः, तद्वत्
अचलं—अपलं, क्षणविध्वंसि इति यावत्, तरङ्गो यथा उत्थायैव विलीयते, इदं
शरीरं सर्वं धनजातञ्च तथा स्वल्पेनैव कालेन विलीनं भवति न चिरं तिष्ठतीति भावः ।
अचिरस्थायिनी—क्षणस्थायिनी, प्रकाशः,—प्रकटीभावः, तदनन्तरमेव पलायिनी—
पलायनशीला प्रकाशपलायिनी—उदयानन्तरमेव पलायनस्वभावा (विष्ण० । शाक्-

सन्ध्याविद्युदिव चला लक्ष्मीः न कुत्रापि कदाऽपि स्थिरा, एकः परोपकार एवास्मिन् संसारे अनश्वरः युगान्तशतसाक्षिणी धर्म-यशसी प्रसूते । तात ! तत् क्षणिकेषु एषु सर्वेषु अस्माभिरीदृशः कल्पतरुः किमर्थं रक्ष्यते ? यैश्च पूर्वैरयं 'मम मम' इति आग्रहेण रक्षितः, तैरिदानीं कुत्र गतम् ? तेषां कस्यायम् ? अस्य वा ते के ? तस्मात् परोपकारैकफलसिद्धये त्वदाज्ञया इमं कामदं कल्पपादपम् आराधयामि” ।

अथ पित्रा “तथा” इति (भ) अभ्यनुज्ञातः स जीमूतवाहनः कल्पतरुं गत्वा उवाच,—“देव ! त्वया अस्मात्पूर्वेषामभीष्टाः कामाः पूरिताः, तन्मन्त्रैकमनन्यं कामं परिपूरय ; यथा पृथ्वी-मदरिद्रां पश्यामि, तथा करोतु देवः । (ज) भद्रमस्तु ते, व्रज, लोकाय अर्थिने त्वं मया दत्तोऽसि” । इतिवादिनि कृताञ्जली जीमूतवाहने “त्यक्तस्त्वया एषोऽहं यातोऽस्मि” इति वाक्

पार्थिवा०), सन्ध्या च विद्युच्च ते इव सन्ध्याविद्युदिव—सन्धेव विद्युदिव च इत्यर्थः, सन्ध्याया मुहूर्तद्वयात्मकत्वात् मुहूर्तद्वयस्थित्यात्मिका सन्ध्या यथा अचिरस्थायिनी, तथा विद्युच्च यथा प्रकाशमात्रमेव पलायनपरा तथा लक्ष्मीरपि चला इति योजना । अनश्वरः,—अविनश्वरः [न + नश + “ङण् नश—” (३.२।१६३ पा०) इति कश्च्], युगान्तानां—युगावसानानां, शतं—शतमङ्गलं, तस्य साक्षिणी—साक्षाद्दृष्टी युगान्तशतसाक्षिणी—पर्यायक्रमेण पुनः पुनरावर्त्तमानबहुयुगचतुष्टयस्य प्रत्यक्ष-दर्शिनीत्यर्थः, “कौर्त्तिर्यस्य स जीवति” इति सिद्धान्तात् धर्मयशसीरक्ष्यत्वात् इति भावः [धर्मयशसी इत्यस्य विष्णु० । इष्टी तत्पु० । युगान्तशत + साक्षात् + “साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्” (५।२।८१ पा०) इति इतिः “अव्ययानां भसावे” (वा०) इति टिप्पणीपः] । प्रसूते—जनयति (प्र + सू + लट्-ते) ।

(भ) अभ्यनुज्ञातः,—अनुमतः । कामाः,—मनोरथाः । एकम्—एकमात्रं, न द्वितीयमित्यर्थः । अन्यः,—अमदृशः (“अन्योऽमदृशेतरयोः” इति हेमः), स न भवतीति तम् अनन्यं—सदृशं, तव माहात्म्यानुपमित्यर्थः ।

(ज) भद्रं—शुभम् । अर्थिने—याचकाय, दरिद्रायेति यावत् ।

तस्मात्तरीरुदभूत् । क्षणेन च स कल्पतरुः (ट) दिवः समुत्पत्य
भुवि तथा वसूनि अवर्षत्, यथा न कोऽपि दुर्गत आसीत् ।
ततस्तस्य (ठ) तथा सर्वजीवानुकम्पया त्रैलोक्ये यशः पप्रथे ।

अथ (ड) तद्गोत्रजाः सर्वे मात्सर्यात् असहिष्णवः कल्प-
पादपरहितं तं जीमूतवाहनं सपितृकं सुजयं मत्वा सम्भूय च
तस्य राज्यापहरणाय योद्धुं समनह्यन्त । तदवलोक्य जीमूत-
वाहनः पितरमवादीत्,—“तात ! धृतायुधेन त्वया योद्धुं कस्य
शक्तिरस्ति ? किन्तु अस्य (ठ) पापस्य विनाशिनः शरीरस्य कृते
बन्धून् हत्वा कोऽक्षपणो राज्यमाकाङ्क्षति ? तत् किं नो राज्येन ?
अन्यत्र क्वचित् गत्वा वयं धर्ममेव आचरिष्यामः, येन लोकयो-

(ट) दिवः,—आकाशान् (अपा० प्र० १०), दिवमृत्प्राथम्येण वा (ल्यबन्तीपे
प्र० १०) । वसूनि—धनानि (“रिक्थमृक्थं धनं वसू” इत्यमरः) । दुर्गतः,—दरिद्रः
(“निःस्वस्तु दारिद्र्यं दौर्गता दारिद्र्यं दुर्गताऽपि सः” इत्यमरः) ।

(ठ) तथा—पूर्वाक्तकल्पतरुदानरूपया इत्यर्थः । पप्रथे—वितस्तार (प्रथ +
लिट् ए) ।

(ड) तस्य—जीमूतवाहनस्य, गोत्रात्—वंशात्, जायन्ते इति तद्गोत्रजाः,—
तद्वंशप्रभवाः, जीमूतवाहनस्य ज्ञातिवर्गाः इत्यर्थः [तद्गोत्र + जन + “अन्धेष्वपि
दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति डः] । मत्सरः,—अन्यगमद्वेषः (“मत्सरी-
ऽन्यगमद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु” इत्यमरः), तस्य भावः तस्मात् मात्सर्यात्—
पराभ्युदयासहनस्वभावत्वात्, असहिष्णवः,—असहनाः, जीमूतवाहनस्य यशः सोढुं
मशक्नुवानाः इत्यर्थः [न + सह + “अलंकृञ्—” (३।२।१३६ पा०) इति इणुच्] ।
सुखेन जेतुं शक्यं सुजयम्—अनायासेन पराजितव्यं [सु + जि + “ईषद्गुःसुषु—”
(३।३।१२६ पा०) इति खल्] । समनह्यन्त—समवर्त्मयन्, कवचादिना आत्मनः
समसज्जयन् इत्यर्थः (सम् + नह + लङ्-अन्त) ।

(ठ) पापमनेन साधयति पापमस्यास्ति इति वा तस्य पापस्य—पाप-
कारिणः इत्यर्थः, शरीरलाभमन्तरा पापाचरणाशक्यत्वात् तस्मादक्षत्वेन शरीरस्यापि
पापत्वं बोद्धव्यम् (अश-आदित्वादच्) । बन्धून्—ज्ञातीन् (“मगीवबान्धवज्ञाति-
बन्धुस्त्रिजनाः समाः” इत्यमरः) । अक्षपणः,—अक्षुद्रः, उदाराश्रयो महानित्यर्थः ।

रुभयाः सद्गतिः स्यात् । कृपणा एते (ण) दायादा राज्यलोलुपा मोदन्ताम्” । इतिवादिनं तं जीमूतकेतुरब्रवीत्,—“पुत्र ! अहं त्वदर्थं राज्यमिच्छामि, त्वच्चेत् कृपया तत् जहासि, तदा हृदस्य मे तेन किम् ?” । इत्थं (त) कृताभ्यनुज्ञेन पित्रा मात्रा च समन्वितः स जीमूतवाहनः राज्यं विहाय मलयाचलमगात्, तत्र स रचिताऽऽश्रमः पितरौ शुश्रूषमाणस्तस्थौ ।

एकदा स इतस्ततो भ्रमन् विश्वावसुनाम्नः (थ) सिद्धराजस्य तत्र निवासिनः पुत्रं मित्रावसुं नाम दृष्ट्वा सम्भाष्य च मित्रम् अकरोत् । ततश्चैकदा स जीमूतवाहनः उपवने स्थितं देव्या गीर्थ्या (द) आयतनं दृष्ट्वा प्रविवेश, ददर्श च तत्र उपवीणयन्तीं, सखीजनपरिवृतां, शैलवालाऽऽराधनार्थं स्थितां, लोचनलावण्य-

लोकयोः रुभयाः,—ऐहिकपारविकथीः, सद्गतिः,—शुभावस्था, इहलोकं यथाधर्मादि-
लाभः परलोकं चाक्षय्यधर्मलाभः इत्यर्थः ।

(ण) दायं—पैतृकधनम्, आददते—गृह्णन्ति इति दायादा,—मान्दयाः, ज्ञातयः इत्यर्थः [दाय + आ + दा + “आतश्चोप—” (१।१.१२६ पा०) इति कः । “दायादौ सुतबन्धवौ” इत्यमरः] । मोदन्तां—प्रीयन्तां (मुद + लोट्-
अन्ताम्) ।

(त) कृता—दत्ता, अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः येन तेन कृताभ्यनुज्ञेन—विहितानु-
मोदेन, समर्थतपुत्रप्रार्थनेनेत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । शुश्रूषमाणः,—सेवमानः
[शु + सन् + “अञ्जनगमां सनि” (६४१६ पा०) इति सनि परे दीर्घः “ज्ञाशु-
श्रुदृशां सनः” (१।२.५७ पा०) इत्यात्मनेपदविधानात् लटः शानच्] ।

(थ) सिद्धाः,—देवयानिविशेषाः, तेषां राजा तस्य सिद्धराजस्य—
सिद्धाधिपस्य ।

(द) आयतनं—स्थानं, मन्दिरमित्यर्थः । उप—समीपे, वीणया गायन्तीम्
उपवीणयन्ती—देव्याः समीपे वीणावादनपुरःसरं गानं कुर्वतीमित्यर्थः [विष्ण० ।
उप + वीणा + “मुण्डमिश्र—” (१।१।२१ पा०) इति मूवस्य ह्रस्वौ “प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे
इत्येव सिद्धे केषाश्चिद्गुणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजयम्” इति नियमात् णिच् +
शब्दः] । शैलवाला—पार्वती, तस्या आराधनार्थं—पूजार्थं शैलवालाऽऽराधनार्थं

दर्शनेन लज्जितैरिव निश्चलैर्मृगैराकर्ण्यमानमङ्गीतवीणारवाम्,
अञ्जनेन कृष्णां कर्णमूलं विमथ्नुतीं पाण्डवचसूमिव तारकां
विभ्रतीं, परस्पररोपमर्देन मुखेन्दारिव दर्शनसदृशमभिवाञ्छन्ती
उन्मूल्य स्तनौ दधतीं. धातुः सृष्टवती मुष्टिग्रहेणैव निपीडिते
बलीमग्नाङ्गुलीमुद्रे मध्ये क्षाममनोरमां कामपि कन्यकाम् ।

—गौरीपुत्रायम् । आकर्ण्यमानः, —श्रुयमाणः, मङ्गीतायाः, —संशब्दितायाः, कर्णं
ध्वनन्त्या इत्यर्थः. (“गौरीं शाब्दितागानयोः” इति हेमः), वीणायाः, —वक्त्रक्याः, रवः,
—शब्दः यस्यास्ताम् आकर्ण्यमानमङ्गीतवीणारवां —श्रुयमाणवीणाध्वना, यद्वा, —
आकर्ण्यमानः मङ्गीतस्य वीणायाश्च रवः यस्यास्तां (विष्णु ० । बह्व्री ०) । अञ्जनेन—
कज्जलेन, कृष्णां—कृष्णावर्णा, मञ्जुसज्जनरेखायुक्तामित्यर्थः, चमूपत्ते, —अञ्जनेन—
तदाख्यमहाराजविशेषेण उपलब्धितामित्यर्थः. (इत्यमृतसूक्तयोः ३५०), कृष्णः
सहायत्वेनासामस्तीति तां कृष्णां—कृष्णाभिज्ञितामित्यर्थः. (अर्श-आदित्वादच्),
कर्णमूलं—कर्णसमीपं, विमथ्नुतीम्—आघट्टयन्ती, स्पृशन्तीमित्यर्थः, आकर्ण्य-
विष्कारतामिति भावः, अन्यत्र, —कर्णः, —तदाख्यः दूर्योधनसखा एव, मूलं—
प्रधानं, मङ्गीतं प्रधानमूलं कर्णमित्यर्थः, विमथ्नुतीम्—आलोडयन्तीम्, उन्मूल-
यन्तीमित्यर्थः, यद्वा, —कर्ण एव मूलं यस्य तं कर्णमूलं—कर्णसेनापतिकसैन्यममूहं,
कर्णाधिकतरैर्यवन्दमित्यर्थः. (वि + मन्य + क्त, तां), पाण्डवचसू—पाण्डवसंज्ञां,
तारकां—दृशं, नयनमित्यर्थः. (“तारकां दैव्याभिवर्णधार्यान् इयोर्दृशि । कनीनि-
कायामृचे च न पुमान् वातरि विपु” ॥ इति मेदिनी) । परस्पररोपमर्देन—अन्योऽन्य-
सङ्घर्षेण, अतिपीनतया परस्परसंस्पृष्टत्वादिति भावः । सृष्टवती,—सृष्टकर्तुः,
सृजनं कृतवती इत्यर्थः, कन्याम् इति शेषः. (सृज + कर्त्तरि क्तवतु.), मुष्ट्या ग्रहः,—
ग्रहणं तेन मुष्टिग्रहेण—सृजनसमये मुष्टिद्वारा धारयेनेत्यर्थः, निपीडिते—कृशं ; ननु
मध्यदेशस्य चेदीदृशी कीमलता यत्, मुष्टिपीडनेनैव सः क्षीणः सञ्जातः, तदा
पीडनकाले कीमलपदार्थे अङ्गुलिचिह्नानीव मध्यदेशेऽपि अवश्यमेव अङ्गुलिचिह्नानि
सम्भवन्ति, तानि तु कथं न दृश्यन्ते इत्याह, बलीति । —बलीषु—उदररेखावशेष,
मग्ना—अदर्शनं गतेति भावः, अङ्गुलीमुद्रा—अङ्गुलीरेखा यत्र तादृशं बलीमग्नाङ्गुली-
मुद्रे—विबलीशीभिते इति भावः, मध्ये—कटिदेशं (औपम्योपके ७भी०), मध्य-
देशावच्छेदे इति यावत्, क्षामा—कृशा, अत एव मनोरमा तां क्षाममनोरमां—
कृशीदरीं मनोहारिणीञ्चेत्यर्थः. (कर्मधा०) ।

तथा च दृष्ट्या तन्वा स जीमूतवाहनः सद्यः (ध) दृष्टिमार्ग-
प्रविष्ट्या मुषितचित्तोऽभूत् । माऽपि तं (न) भृषितोद्यानम्
उत्कण्ठाविकारप्रदं कामाङ्गदाहवैराग्यात् वनमाश्रितं मधुमिव
दृष्ट्वा अनुरागविवशा तथा विह्वस्ततां भेजे, यथा सखीनां
व्याकुलतामधात् । ततः स जीमूतवाहनस्तस्याः सखीमपृच्छत्,
—“भद्रे ! तव सख्याः किं (प) धन्यं नाम ? को वा वंशोऽनया
अलङ्कृतः ?” । तदाकर्ण्य सखी प्राब्रवीत्,—“महाभाग ! इयं हि
नाम्ना मलयवती, मित्रावसीः स्वमा, सिद्धराजस्य दुहिता” ।
एवमुक्त्वा सा सखी सहृदया तं जीमूतवाहनं, सहाऽऽगतं मुनि-
पुत्रम् अस्य (फ) नामान्वयी पृष्ट्वा तां मलयवतीं स्मितमिताक्षरम्
अवादीत्,—“सखि ! विद्याधरेन्द्रस्यास्य किमार्तिथ्यं न

(ध) दृष्टिमार्गेण—जीमूतवाहनस्य नैवपर्येन, नयनं विस्फारोक्त्य दर्शना-
धमरे इति भावः, प्रविष्ट्या—अन्तर्गतया दृष्टिमार्गप्रविष्ट्या—विस्फारितश्चक्षुःपथेन
हृदयान्तर्गतया (विण०) ।

(न) भृषितम्—अलङ्कृतम्, उद्यानं येन तं भृषितोद्यानं—सगिडतीपवनम्,
उद्यानशीभावर्द्धकमित्यर्थः, उत्कण्ठा—उत्कलिका, प्रियजनविरहं तस्य सम्यह-
स्मरणमिति यावत् (“चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सम्यहं पुनः । उत्कण्ठीतु-
कलिके तस्मिन्, अभिध्या तृभयोरपि” इति शब्दार्णवः), सा एव विकारः,—अन्यथा-
भावः, तं प्रददाति इति तम् उत्कण्ठाविकारप्रदम्—उत्कलिकाजनकं, चित्तापहारक-
मिति भावः, कामस्य—सदनस्य, स्वमखस्य इति यावत्, अङ्गदाहात्—हरणं भस्मी-
करणात्, वैराग्यं—निर्वेदः तस्मात् कामाङ्गदाहवैराग्यात्—सम्यग्भरणेन संसार-
नैसृज्यात् । मधुं—वसन्तम् । विह्वस्ततां—व्याकुलतां (“विह्वस्तव्यकुली समी”
इत्यमरः) । अधात्—समपादि, विह्वस्तवतीत्यर्थः [धा + लुङ्-द् “गातिस्था—”
(२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्] ।

(प) धन्यं—पुण्यवत्, प्रशस्यमिति यावत्, नामव्याजेन ईदृश्याः लोक-
ललामभृतायाः आश्रयं प्राप्य तस्य जन्मसार्थकं सञ्जातमिति धन्यपदप्रयोगाशयः ।

(फ) नाम च अन्वयः,—वंशश्च (“सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयी ।
वंशोऽन्वयायः सन्तानः” इत्यमरः) तौ नामान्वयी—नामजनने (इन्द्र०) । स्मितेन—

करोषि ? जगत्पूज्य एषः अतिथिः प्राप्तः” । इति तयोक्ते सा सिद्धराजसुता तूष्णीं लज्जाऽवनताऽऽनना अभूत् । ततः सखी, —“लज्जावतीयं, (ब) मत्तोऽर्चा गृह्यताम्” इतिवादिनी तस्मै साध्यां मालामुपानयत् । स च जीमूतवाहनः (भ) प्रेमनिर्भरः तां मालामादाय तस्या मलयवत्याः कण्ठे समर्पयत् । साऽपि (म) तिर्यक्प्रसृतया स्निग्धया दृशा नीलोत्पलमयीभिव मालां तस्मै प्रत्यर्पयत् । इत्येवम् (य) अन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरयोस्तयोः एकां सिद्धराजसुतां काऽपि चेटो समागत्य जगाद,—“राज-पुत्रि ! जननी त्वां स्मरति, शीघ्रमागच्छ” । तदाकण्ठे सा (र) कामेषुकीलितामिव मालां दृष्टिं प्रियमुखात् कर्थाञ्चित्

इषडास्येन सह, मितं—मल्पम्, अक्षरं यस्मिन् तत् स्मितमिताक्षरम्—इषडास्ययुक्त-परिमिताक्षरं यथा तथा (क्रिया विण०) ।

(ब) मत्तः,—मत्सकाशात् (अपादाने प्रसी० । पञ्चम्यास्तसिन्), अर्चा—पूजा, अतिथिर्विहिता इति भावः । अर्घाय—पूजाविधये (“मूल्यं पूजाविधावर्घः” इत्यमरः) इदम् अर्घ्ये—दूर्गेन्द्रकान्तादिकं (“विष्वज्यमर्घार्थं” इत्यमरः), तेन सह वर्तते तां साध्याम्—अर्घ्यमर्हिताम् ।

(भ) प्रेम्णः,—स्नेहस्य, निर्भरः,—अतिशयो यस्य सः प्रेमनिर्भरः,—स्नेहातिशयः, अतिशयप्रणयसम्पन्नः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), प्रेम्णा निर्भरः,—निःशेषेण परिपूर्ण इति वा (इथा तत्प०) ।

(म) तिर्यक्—वक्रभावेन, प्रसृतया—प्रेरितया, निक्षिप्तया इति यावत्, तिर्यक्प्रसृतया—सकटाक्षयत्यर्थः (विण०) । नीलोत्पलमयीभिव—नीलोत्पलमयिता-मिवेत्यर्थः, ईन्दौवरलोचनत्वादिति भावः ।

(य) अन्योऽन्य—परस्परं, कृतः,—विहितः, अशब्दः,—शब्दरहितः, अवाचिकः इत्यर्थः, मानस इति भावः, स्वयंवरः,—आत्मनैव पतिपत्नीरूपेण वरणं याभ्यां तयोः अन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरयोः,—मिथः सत्पादितमानसाववाहयोरित्यर्थः (विण० । बहुव्री० । निहतिर दृष्टी०) ।

(र) कामिनी—कन्दर्पबाणे, कीलितां—बद्धां (“बद्धे कीलितसंयतौ” इत्यमरः) कामेषुकीलितां—मन्मथबाणनिबद्धां (विण० । ७मी तत्प०), इदमर्द्धमेव

आकृष्य कच्छ्रेण गृहमगात्, जीमूतवाहनोऽपि तद्गताऽऽत्मा
स्वमाश्रममयासीत् । अथ सा प्राणेशविरहाऽऽतुरा स्वां जननीं
दृष्ट्वा शयनीयं गत्वा आशु तत्र पपात ।

अथ सा (ल) अन्तर्गतकामाग्निधूमेनेव आविलनेत्रा,
सन्तापकथिताङ्गी, अशूणि प्रमुञ्चन्ती, सखीभिश्चन्दनैर्लिप्ता,
पद्मिनीदलैश्च वाजिता, शयने सख्या अङ्गे भूतले च न शर्म
लेभे । ततश्च (व) वामरे रक्तया सन्ध्यया सह कापि गते, चन्द्रे
च हसन्त्याः प्राच्या मुखं समाक्रम्य चुम्बति, सा स्मरेणाऽऽपूर्य-
माणाऽपि जीवितसृहाशून्या दूर्तसम्प्रेषणादिकं लज्जया कर्तुं

जीमूतवाहनमुख्यादन्यत्र प्ररयितुमक्षमत्वादिति भावः, यथा कथितं कस्यपि प्राणिनं
कस्मिंश्चित् शङ्खौ रज्ज्वादिना दृढं संयम्य स्थापयति, स च प्राणी तत्स्थानादन्यत्र
चलितं न शक्नोति, तथा कामोऽपि मलयवतीदृष्टं जीमूतवाहनमुखं गतिं अनु-
रागरज्ज्वा निगवाणं दृढं निबध्य स्थापितवान्, सा च तन्मुखात् दृष्टिं क्षणमप्यत्र
नेतुं न शक्नोति तात्पर्यम् ; एतेन अतिरमणीयं जीमूतवाहनमुखं कामवाण
इव योऽपि दन्मायकमिति प्रतीयते ; सीत्कां—सीत्कुकांसत्यर्थः, सीत्कण्डितामित्यर्थो
वा (विण०) ।

(ल) अन्तर्गतस्य—हृदि प्रच्छन्नं स्थितस्य, कामाग्रेः,—मदनानलस्य, धूमेन
अन्तर्गतकामाग्निधूमेन—हृदिस्थितमदनानलधूमेन (दृष्टौ तत्पु०), आविलनेत्रा—
कलुषितनेत्रा, रक्तेक्षणा इति यावत्, प्रियाप्राप्त्या अविरतरौदनजनितनेत्रलौहस्य
कामाग्निधूमस्पर्शजनितत्वोत्प्रेक्षा ; सन्तापेन—कामानलोष्मणा, कथितं—निष्पन्नं,
निःशेषेण पाकं प्राप्तामित्यर्थः (“निष्पन्नं कथितम्” इत्यमरः), अङ्गं यस्याः सा सन्ताप-
कथिताङ्गी—कामाग्निदग्धावयवा, वितर्णदंष्ट्रा इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । अङ्गे—
उत्सङ्गे, कोले इत्यर्थः (“उत्सङ्गाचक्रयोरङ्गः” इत्यमरः) । शर्म—सुखं (“शर्मणात-
सुखानि च” इत्यमरः) ।

(व) वामरे—दिवसे, नायके इति ध्वन्यते, रक्तया—परुषवर्णया, अनुरक्तया
इति ध्वन्यते, सन्ध्या—कयाचित् नायकयेति ध्वन्यते । कापि गते—अनिर्दिष्ट-
प्रदेशे प्रस्थिते, निशायां समागतायामित्यर्थः, चन्द्रे—कस्मिंश्चिन्नायके इति ध्वन्यते ।
प्राच्याः,—पूर्वादिर्बद्धाः, प्रेथस्या नायिकाया इति ध्वन्यते । समाक्रम्य चुम्बति—

नाशकत्, निनाय च कृच्छ्रेण निशाम् । जीमूतवाहनोऽपि
तद्वियोगाऽऽर्त्तः (श) शयनस्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः,
नूतनोद्भिन्नरागोऽपि प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः, लज्जामूकोऽपि
कामजां पौडां वदन् निशामनैर्षीत् ; प्रातश्चोत्थाय नितान्त-
मुत्सुकः तदेव गौर्या मन्दिरमगात् । तत्र तेन सख्या मुनिपुत्रेण
(ष) पृष्ठतः आगत्य यावदसौ समाश्वास्यते, तावत् मदना-
नलविह्वला सा मलयवती विरहासहा एकाकिनो गृहा-
न्निर्गत्य गुप्तं प्राणत्यागाय तत्र निर्जने समायात् । सा पादपा-
न्तरितं कान्तमलक्षयन्ती (स) उदशुलोचना देवीं गौरीं व्यजि-
ज्ञपत्,—“देवि ! तव प्रसादात् अस्मिन् जन्मनि यदि मया
जीमूतवाहनः पतिः न लब्धः, तदा अन्यस्मिन्नपि जन्मनि यथा
सरभसं गृहीत्वा चुम्बति इत्यर्थः, प्राच्यां दिशि चन्द्रोदये च सञ्जाते इति
भावः ।

(श) शयनस्थः,—शय्यायामवस्थितः, शय्यास्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः
इति विरोधः, कामस्य वशीभूतः, कामपौडित इति विरोधपरिहारः ; नूतनोद्भिन्नः,
—अभिनवप्रकाशितः, रागः,—रक्तवर्णः यस्य सः नूतनोद्भिन्नरागः,—प्रत्ययप्रकाशित-
रक्तवर्णः, तथाभूतोऽपि, प्रीन्मिषन्ती—प्रकर्षेण प्रकाशमाना, पाण्डुरा—पाण्डुवर्णा,
कान्तिः,—अङ्गलावर्णं यस्य सः प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः,—प्रकाशमानपाण्डुच्छायः
(विष्णु० । बहुव्री०) ; रक्तोऽपि पाण्डुर इति विरोधः, नूतनोद्भिन्नः,—सद्यः सञ्जातः,
रागः,—अनुरागः (“रागस्तु मात्सर्यं लोहतादिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ
वृत्तेऽपि च” इति मैदिनी) यस्य सः नूतनोद्भिन्नरागः,—अविरोधजातप्रणयाऽपि
(विष्णु० । बहुव्री०), प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः,—अवरहपाण्डुदेहः इति परिहारः ;
लज्जया मूकः,—वचनरहितः लज्जामूकः,—लज्जया तूष्णीं स्थितः (विष्णु० । श्या
तत्पु०) तथाभूतोऽपि, कामजां पौडां वदन्—कथयन् इति विरोधः, वदन्—
पाण्डुरकान्त्यादिना प्रकाशयामास इति तत्परोहारः ।

(ष) पृष्ठतः,—पश्चाद्देशात्, पश्चादनुसृत्यत्यर्थः (ल्यब्लोपे प्रसी० । पञ्चम्या-
कसिल्) । समाश्वास्यते—सान्त्वयते (सम् + आ + श्वास + णिच् + कर्माणि लट्-ते) ।

(स) उदत्—उद्भूतम्, अशु उदशु, उदशुणी—निर्गच्छहारणी, लोचने—

स एव मे पतिर्भूयात्, तथा प्रसादः क्रियताम्” । इत्युक्त्वा सा स्तोत्ररीयेण तत्क्षणम् अशोकतरुशाखायां, तस्या एव देव्या श्रुतः “हा नाथ ! जीमूतवाहन ! विश्वविख्यातकरुणेनापि त्वया कथमस्मि न (ह) परिव्राता ?” इत्युक्त्वा यावत् गले पाशं नियच्छति, तावत् इयमशरीरिणी भारती अन्तरीक्षात् समुदभूत्,—“पुत्रि ! मा साहसं कार्षीः, भावि विद्याधरचक्रवर्ती जीमूतवाहनस्ते पतिर्भविष्यति” । इति दैवीवाचमाकर्ण्य सवयस्यः जीमूतवाहनः हृष्टां तां प्रियामुपाजगाम । “एष ते देव्या वरः प्रदत्तः सत्यमेव” इति (क) तन्मित्रे मुनिपुत्रे तां बालां जल्पति, जीमूतवाहनस्तत्तत् पेशलं ब्रुवन् स्वहस्तेन व तस्याः कण्ठात् पाशममोचयत् ।

ततोऽकस्मात् तत्र पुष्पाणि (ख) चिन्दती काऽपि सखी तं व्यापारमवलोकयन्ती हृष्टा संमत्य तां सर्वोदया दृशा भुवं

नयने यस्याः सा उदयलोचना—साशुनेवा (विण० । बहुव्री०) । लब्धः,—प्राप्तः, प्राग्भव ननसा पतित्वेन वृतः इति भावः (लभ + कर्माणि क्तः), तव प्रसादात् लब्धः पतिः जीमूतवाहनः अस्मिन् जन्मनि यदि मे—मम न भूयात् इत्युत्तरणान्वयः, लोकसाक्षिकपतिर्न भूयादित्यर्थः ।

(ह) परिव्राता—रक्षिता, जीवनपरित्यागात् न वारिता इत्यर्थः (परि + वे + क्तः, स्त्रियां-टाप्), अहमिति शेषः । पाशं—रज्जुं, नियच्छति—निबध्नाति (नि + यम + लट्-ति) । साहसं—बलात्कारकृतकार्यं, पूर्वापरमावावच्यैव हटकारितामित्यर्थः, यद्वा,—साहसं—दमम्, आत्मविनाशरूपं दण्डमित्यर्थः (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्यं दमोऽपि च” इति मेदिनी) । भावी—आचरमेव भावयन्, विद्याधरं चक्रवर्ती—सार्वभौमः, आसमुद्राक्षितोऽशः इत्यर्थः, विद्याधर-सामो चक्रवर्ती—सार्वभौमश्चेति वा (“चक्रवर्ती सार्वभौमः” इत्यमरः) ।

(क) तन्मित्रे—जीमूतवाहनस्य सुहृदि । जल्पति—कथयति (जल्प + शठ् तन्मिन्) । पेशलं—रुचिरं, प्रियमित्यर्थः ।

(ख) चिन्दती—सङ्कलन्ती [चि + शठ् + “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति

लिखन्तीं जगाद,—“सखि ! दिष्ट्या वर्द्धसे अभीष्टमिद्वितः ।
अद्यैव महाराजो विन्वावसुस्ते पिता मम सन्निधौ कुमारिण
मित्रावसुना विज्ञप्तः,—‘तात ! जगन्मान्यः कल्पतरुप्रदः योऽयं
विद्याधरेन्द्रतनयो जीमूतवाहन इहाऽऽगतः, नः अतिथित्येन
(ग) नः पूज्यः, तादृशश्चान्यो वरः न दृश्यते, तस्मादसौ मलय-
वत्या कन्यारत्नेन पूज्यताम्’ । ‘तथा’ इति राज्ञा (घ) श्रद्धितं,
भ्राता ते मित्रावसुः अस्य महाभागस्य आश्रममद्यैव गतः ।
मन्ये, सद्य एव ते विवाहो भविता, तत् स्वं सन्दिरमागच्छ,
एष च महाभागः स्वमाश्रमं यातु” । इति तथा सख्या
अभिहिता सा शनैः प्रहृष्टा समुत्सुका च प्रायात् । जीमूत-
वाहनोऽपि शीघ्रमाश्रममाजगाम । आगत्य च मित्रावसोः
यथाऽभीष्टं कार्यं श्रुत्वा अभिनन्द्य च स्त्रां जातिं पूर्ववृत्तान्तञ्च
तस्मै समाचक्षते । ततो मित्रावसुः प्रीतः परितुष्टयोस्तत्पित्रो-
रावेद्य गत्वा स्वगृहं पितरौ तदानीविर्गर्णेन समनन्दयत्,
अनयञ्च तस्मिन्नेव दिने स्वं गृहं जीमूतवाहनम् । ततश्च यथा-
यथं महोत्सवं विधाय, तत्रैव शुभे दिवसे तस्य विद्याधरेन्द्रस्य
मलयवत्याश्च विवाहविधिं निरवर्त्तयत् । ततो जीमूतवाहनः

ङीष्] । मत्रोडया—मलज्जया, दृशा उपलक्षितान् (इत्यमृतलक्षणे श्या०) ।
लिखन्तीं—पादाङ्गुल्या रखायुक्तां कर्तुमीति भावः [विष्ण० । लिख + शत +
“उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीष्] । दिष्ट्या—वर्द्धसूचकमव्ययम् (“दिष्ट्या वर्द्धे
मङ्गले च” इति मेदिनी), वर्द्धसे—अभ्युदयसे, सुखेन तिष्ठसीत्यर्थः (वध + लट् से) ।

(ग) नः,—अस्माकम्, अस्माभिरित्यर्थः (ऋद्व्योगे कर्त्तरि ङ्ङी०) । वरः,
—जामाता (“वरो जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सते” इति शाश्वतः) ।

(घ) श्रद्धितं—आदत्ते, समादरेण मित्रावसुवचसि अगमोदिते इत्यर्थः [भावे
७मी० । “शदन्तरीरुपसर्गवहतिः” इति नियमात् अत् + धा + क्त “दधातेर्हिः”
(७।४।४२ पा०) इति हिः “कुर्याद्वाऽन्यतरस्याम्” ((८।४।६२ पा०) इति
हस्य धत्वम्] ।

मिद्धमनोरथः तथा नवोदया मलयवत्या सह तत्रैव कियन्तं कालं तस्थौ ।

एकटा (ङ) कौतुकाक्षिप्तचित्तः स मित्रावसुना सह मलयाद्रिं भ्राम्यन् समुद्रवेलामाममाद । तत्र (च) अस्थिमङ्गा-
तान् पतितान् दृष्ट्वा स तं मित्रावसुं, “केषामेते अस्थिमङ्गाः प्राणिनाम् ?” इति पप्रच्छ । ततः श्यालको मित्रावसुः तं कारुणिकमब्रवीत्,—“मखे ! शृणु, अत्र वृत्तान्तं सङ्क्षेपेण ते कथयामि,—

पुरा (कृ) नागमाता कद्रुः तार्क्ष्यमातरं सपत्नीं विनतां सकपटपणनिर्जितां दासीतामनैषीत् । तेनैव वैरेण तार्क्ष्यस्तां

(ङ) कौतुकेन—अपूर्वप्यलदशेनकौतुहलेन, आक्षिप्तम—आकृष्टं, चित्तं—मानसं यस्य सः कौतुकाक्षिप्तचित्तः,—कुतूहलाक्रान्तमनाः (विण० । बहुव्री०) । समुद्रवेलां—समुद्रतीरम् ।

(च) अस्थिमङ्गातान्—अस्थिमूढान् ।

(कृ) नागमाता—सर्पजननी, कद्रुः,—तन्नाम्नी कश्यपपत्नी, तार्क्ष्यः,—गरुडः (“गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यः” इत्यमरः), तस्य मातरं—जननीं तार्क्ष्यमातरं—गरुड-प्रभुं, समानः पतिः यस्याः सा तां सपत्नीं—समानपतिकां [समान + पति + “नित्यं सपत्न्यादिषु” (४।१।३५ पा०) इति नः, ततः निपातनात् समानस्य स-भावः “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (४।१।५ पा०) इति ङीप्] । पणेन—ग्लहनेन, निर्जितां—पराजितां पणनिर्जितां (३या तत्प०), कपटेन—मिथ्याव्यवहारेण सह, पणनिर्जितां सकपटपणनिर्जितां—कलनाशयेण पणवशीकृतमित्यर्थः (विण०); पुरा किल कद्रुर्विनतयोः सपत्न्योः एवमात्मापः प्रक्रान्तः यत्, इन्द्रहयस्य खलु उच्चैःश्रवसः पुच्छवालाः वर्णेन कोदृशाः ? कद्रुस्तु तान् कृष्णवर्णानाह । विनता पुनः शुभ्रान् इति । एवं स्ववचनस्य याथार्थ्यसंस्थापनप्रवृत्तयोक्तयोर्महान् वादः समजायत । ततः काभ्यामेवं पणः स्थापितः यत्, याऽव वादे पराजिता भविष्यति, सा अन्यस्याः आ-मरणान्तिकी दासी भविता । एवं समर्थं कृत्वा उभेऽपि स्वं स्वं मन्दिरमगच्छताम् । ततो रात्रौ कद्रुः पुत्रानाङ्गय सर्वं विज्ञाप्य एवमाह यत्, यूयमधुनेव उच्चैःश्रवसं गच्छ, स कृष्णपुच्छयेत् प्रस्थावर्त्तन्तां, अतपुच्छयेत् यूयं कृष्णवर्णाः तत्पुच्छन्तीमानि तथा

मातरं दास्यान्मोचयित्वाऽपि बलात् नागान् कद्रुपुत्रान् सदा पातालं प्रविश्य भक्षयितुं कांश्चित् जघान, कांश्चित् ममर्द च । इत्थं क्रमेण सर्वनागेषु व्याघ्रेषु सर्वक्षयमाशङ्क्य नागराट् वासुकिः प्रार्थनापूर्वं तार्क्ष्येण (ज) समयं व्यधात्,—‘स्वर्गेन्द्र ! एकमेकं नागं ते आहारार्थं प्रत्यहं प्रेषयामि अत्र दक्षिणोदधेः पुलिने, त्वया तु पुनः कदाचन पातालं न प्रवेष्टव्यं, सर्वेषु नागेषु एकपदे निहतेषु तव कः स्वार्थः ?’ । इति नागराज-मोक्ते स गरुडः स्वार्थेदर्शी ‘तथा’ इति प्रत्यपद्यत । तदा प्रभृति दिने दिने अस्मां गरुत्मान् वासुकिप्रेषितमेकैकं नागम् आस्मिन् अश्वधेः पुलिने भुङ्क्ते, एते च तेषां भक्ष्यमाणानां नागाना-मस्थिसञ्चयाः कालक्रमात् गिरिशृङ्गनिभाः समपद्यन्त” ।

इति मित्रावसामुखादुपश्रुत्य (झ) सान्तर्दुःखः स जीमूत-वाहनः निजगाद,—“मत्ने ! शीघ्रः स राजा वासुकिः, यः

आसजत, यथा तानि कृष्णवर्णानि प्रतीयन्ते । तेषां मातृनिर्देशात्तथा अकुर्वन् । अथ अन्येद्युक्ते सपत्नी गत्वा तत्पुच्छलीमानि कृष्णान्येवापश्यताम् । एवं कपटपणनिर्जिता विनता कद्रोः दासीत्वमगात् । ततः गते च सुबहुतिथे काले विनतागर्भं गरुडः सञ्जातः । समतीतबालावस्थया सः विदितमातृदारुवृत्तान्तः नागानपृच्छत्, कीदृशेन समयेन मातरं मे दास्यान्मोचयितुमर्हस्य यूयम् ? । ते च अमृतमेव निष्प्रयं स्थिरोचक्रुः, गरुत्मानपि दिवं गत्वा देवराजं विजित्य अमृतमानोय तंभ्यो दत्त्वा मातरममोचयदिति पौराणिकी वार्त्ता !

(ज) समयं—नियमं (“समयः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निर्देशे च” इति मेदिनी) । दक्षिणोदधेः,—दक्षिणदिगवस्थितसमुद्रस्य, पुलिने—जलमध्यादुत्थिते द्वीपे (“तोयो-त्थितं तत् पुलिनम्” इत्यमरः । तत् इति द्वीपमित्यर्थः । “पुलिनं द्वीपमुच्यते” इति त्रिकाण्डशेषः) । एकपदे—तत्काले, एकास्मिन्नेव काले इत्यर्थः (“एकपदं तत्कालं नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(झ) सान्तः,—मनसि, दुःखं, तेन सह वर्तते इति सान्तर्दुःखः,—दुःखितः

स्वहस्तेन स्वाः प्रजा विहिषे उपहारीकरोति । स (ज) क्लीवः धृताऽऽननसहस्रोऽपि एकेन आननेनापि,—‘मामग्रतः भुङ्क्ष्व गरुत्मन् !’ इति भाषितुं नाशकत् ? कथं वा निःसत्त्वः स्वकुलक्षये तार्क्ष्यमभ्यर्थयामास ? कथं वा तार्क्ष्यः कश्यपसुतो वीरः कृष्णवाहनः ईदृशं पापं कुरुते ? अहो ! मोहस्य प्रागल्भ्यम् !!” । इति उक्त्वा “असारेण देहेन अद्य एकस्यापि नागस्य जीवितरक्षणं कुर्यामि” इति मनसि सङ्कल्प्य स्थिते तस्मिन् महामत्त्वे जीमूतवाहने, मित्रावसोः पितुराज्ञया कश्चित् (ट) प्रतीहारः तयोराह्वानार्थमाजगाम । स तु जीमूतवाहनः,—“व्रज त्वमग्रतः, अहं पश्चात् यास्यामि” इति तं मित्रावसुं (ठ) विसृज्य स्वयं तत्रास्थात् । तस्मिंश्च गते जीमूतवाहनः तत्र (ड) वाञ्छितार्थोन्मुखो भ्रमन् दूरात् करुणं

मानसः । शीघ्रः,—शीकार्हाः, दयायोग्यः इत्यर्थः, दुर्बलत्वात् हीनत्वाद्वा इति भावः ।

विहिषे—शत्रवे (सम्प्र० ४र्थी०) ।

(ज) क्लीवः,—अविक्रमः, दुर्बल इत्यर्थः (“पापे क्लीवं नपुंसके षष्ठेऽन्यवद-
विक्रमे” इति मेदिनी), धृतं—बोद्धम्, आननानां—सुखानां, सहस्रं येन सः धृता-
ऽऽननसहस्रः,—सहस्रवदनः, वासुकेः सहस्रफणत्वादिति भावः (विष्ण० । बहुव्री०) ।
अशकत्—अक्षमिष्ट [अश + लुङ्-द “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्लेरङ्]
निःसत्त्वः,—दुर्बलः । अभ्यर्थयामास—ययाचे (अभि + अर्थ + णिच् + लिट्-णल्) ।
मोहस्य—अविद्यायाः, मूढताया इति यावत् (“अविद्यामूर्च्छयोर्भौहः” इति
शान्मतः), प्रागल्भ्यम्—औद्धत्यं, निमंयत्वं वा ।

(ट) प्रतीहारः,—हाःस्थः, शररक्षक इत्यर्थः (“हारि हाःस्थे प्रतीहारः”
इत्यमरः) ।

(ठ) विसृज्य—त्यक्त्वा, सम्प्रेष्य इत्यर्थः (वि + सृज + ल्यप्) । अस्थात्—
अवर्तिष्ट [स्था + लुङ्-द “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इति सिञ्ची लुक्] ।

(ड) वाञ्छिताय—ईप्सिताय, अर्थाय—प्रयोजनाय, नागजीवनरक्षार्थं निज-
जीवनदानरूपप्रयोजनसाधनायेत्यर्थः, यदा,—अर्थाय—वस्तुने, गरुडागमनरूपायेत्यर्थः

रुदितमशृणोत् । गत्वा च कियद्दूरम् उत्तङ्गशिलातलममीपगम्
एकं दुःखितं युवानं सुन्दराकृतिं (ढ) राजभटेनेव पुंसा
आनीय तत्क्षणं त्यक्तं, रुदतीं वृद्धां मातरं सानुनयं निवर्त्तयन्तं
पुरुषमदाक्षीत् ।

अथ “कोऽयम् ?” इति जिज्ञासुः स यावदत्र करुणार्द्रचेताः
(ण) कृन्ः शृण्वन् जीमूतवाहनस्तिष्ठति स्म. तावत् सा वृद्धा
दुःखभारातिपीडिता स्त्री युवानं तम् अनुशोचितुं प्रावर्त्तत.—
“हा शङ्खचूड ! हा दुःखशतलालित ! हा गुणिन् ! हा कुलैक-
तन्तो ! पुत्र ! काहं त्वां पुनर्दृक्ष्यामि ? वत्स ! त्वन्मुखचन्द्रे
गते स तव पिता शीकाम्बकारपतितः वृद्धः कथं जीविष्यति ?
अर्ककरस्पर्शादपि यत्तव अङ्गं दूयेत, कथं तत् तार्क्ष्यभक्षणजां
रुजां मोढुं शक्यति ? । विस्तीर्णनागलोकेऽपि विधात्रा
(त) नागाधिपेन च अभव्याया मे एकसुतस्त्वं विचित्य किं
लब्धः ?” । इति विलपन्तीं तां स युवा तनयः प्राब्रवीत्,—

(“अर्थोऽभिधेयरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः), उन्मुखः.—उदयुक्तः । रुदितं—
रोदनं (“रुदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशने” इति न्यायात्) ।

(ढ) राज्ञः,—मृपतेः, भटः.—योद्धा तेन राजभटेन—राजमैत्रेनेत्यर्थः ।

(ण) कृन्ः,—प्रच्छन्नः, गुप्तभावेनावस्थितः सन्नित्यर्थः (कृट् + क्तः) । युवानं
तमिति (कर्मप्रवचने २५०), अनु—लक्ष्योक्त्य, शोचितं—विलपितं, हेतुभूत-
युवोपलक्षितः शोक इत्यर्थः । कुलस्य—वंशस्य, एकः,—अद्वितीयः, तन्तुरिव तन्तुः,
—सूत्रं, तत्सम्बन्धने कुलैकतन्तो !—वंशावलम्बनस्वरूप इत्यर्थः, द्वितीयसन्ताना-
भावात् सूत्रमिव त्वामेव आश्रित्य वंशोऽस्माकमद्यापि तिष्ठति, तवीच्छेदात् वंशोऽयं
निश्चयमेव पतिष्यतीति भावः । दूयेत—तप्येत, क्लिश्येत इति यावत् (दू + लिङ्-
ष्टेत्) ।

(त) नागाधिपेन—सर्पराजेन, वासुकिना इत्यर्थः, अभव्यायाः,—अमङ्ग-
लायाः, दुर्लक्षणाया इत्यर्थः । विचित्य—अपचित्य, उच्छिद्येत्यर्थः (वि + चि +
ष्यप्) ।

“मातः ! दुःखार्त्तमपि मां किं भृशं (य) दुःखयसि ? गृहानेव निवर्त्तस्व, एष ते पश्चिमः प्रणामः, आगमनवेला चेयं गरुत्मतः” । तदाकर्ण्य,—“हा ! हताऽस्मि, को मे पुत्रमिह (द) पास्यति” इति सा वृद्धा दिक्षु प्रक्षिप्ताऽऽर्त्तलोचना भृशं चक्रन्द ।

एतत् सर्वमाकर्ण्य बोधिसत्त्वांशमभवः स जीमूतवाहनः दृष्ट्वा च सर्वं (ध) गाढकरुणो व्यचिन्तयत्,—“हन्त ! अयं शङ्खचूडो नाम नागः वासुकिना आहाराय ताड्ययि प्रहितः, इयञ्चास्य जननी स्नेहेनान्वागता, एकसुता चेयं दुःखिनी नितान्तमार्त्ता विलपति, तदेनमेवमार्त्तम् एकान्तनाशिना देहेन यदि न रक्षामि साम्प्रतं, तन्मे निष्फलं जन्म धिक् !” इत्यालोच्य मुदा समुपगम्य जीमूतवाहनः वृद्धां तामुवाच,—“नागमातः ! अहं ते पुत्रं रक्षामि, मा रुद” । इति श्रुत्वा सा वृद्धा गरुडशङ्किनी सन्त्रस्ता,—“तार्क्ष्य ! मां भुङ्क्ष्व मां भुङ्क्ष्व” इति जगाद । शङ्खचूडः प्राब्रवीत्,—“मातः ! नैषः तार्क्ष्यः, मा

(य) दुःखं—दुःखितं करोषि दुःखयसि—पीडयसि [दुःख + “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिच् + लट्-सिप्], गृहान् (“गृहाः पुंसि च भूमेऽव” इत्यमरात् पुलङ्गे बहुवचननिर्देशः) । पश्चिमः,—चरमः, शेषः इत्यर्थः ।

(द) पास्यति—रक्षिष्यति (पाल रक्षणे इति पा + लृट्-स्यति) । प्रक्षिप्तं—निक्षिप्ते, सञ्चालिते इत्यर्थः, मार्त्त—पीडिते, कातरे इति यावत्, लोचने—नयने यथा सा प्रक्षिप्ताऽऽर्त्तलोचना—रक्षकान्वेषणाय इतस्ततः प्रेरितव्याकुलनेत्रा इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(ध) गाढा—अत्यर्था, करुणा—दया यस्य सः गाढकरुणः,—अतिदयालुः [विण० । बहुव्री० । “गांस्त्रिथोरुपसृज्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ऋक् ।] एनं—शङ्खचूडम् । एकान्तं नष्टं शीलमस्येति तेन एकान्तनाशिना—अवश्यमेव क्षयिष्येत्यर्थः [एकान्त + नश् + “सुव्यजातो णिनिष्ठाच्छीत्ये (३।२।७८ पा०) इति णिनिः] । मुदा—इदं ।

त्रासं कार्षीः, कायं चन्द्र इव (न) अन्तरिन्द्रियमाह्लादयति !
 क्व चामौ तार्क्ष्यः भयमुत्पादयति !” । इति शङ्खचूडेनोक्ते
 जीमूतवाहनोऽब्रवीत्,—(प) “अस्व ! अहं विद्याधरः ते
 सुतं रक्षितुमायातः ; स्वमेतत् शरीरं वस्त्रच्छन्नं गरुत्मते क्षुधि-
 ताय दाम्यामि, त्वमेतं सुतं नीत्वा गृहं व्रज” । तदाकर्ण्य
 वृद्धा अवदत्,—(फ) “मा मैवं, त्वं मम अधिकः पुत्रः, यस्य
 ईदृशेषु अस्मासु ईदृशो कृपालुता” । एतदाकर्ण्य स जीमूत-
 वाहनः पुनरब्रवीत्,—“मातः ! न त्वमस्य मे मनोरथस्य भङ्गं
 कर्तुमर्हसि” । (ब) आग्रहेण एवं ब्रुवन्तं तं शङ्खचूडः
 अवादीत्,—“महामत्स्व ! त्वया मत्वं कृपालुता दर्शिता,
 नाहन्तु त्वच्छरीरेण स्वशरीरं रक्षितुमिच्छामि, रत्नव्ययेन
 को हि पाषाणं रक्षति ? मादृशैः स्वमात्रानुकम्पिभिर्विश्वम्
 आपूर्णं, येषां जगदनुकम्प्यं, तादृशा भवादृशा अतिविरलाः ।

(न) अन्तरिन्द्रियम्—अन्तःकरणं, मन इति यावत् ।

(प) अस्व !—मातः ! [“अस्वाश्वेनयोर्ऋषः” (७।३।१०७ पा०) इति
 सुन्वीधने अस्वा-शब्दस्य ऋषः] । स्वं—निजम् ।

(फ) मा मैवम् इत्यत्र वद इति शेषः । अधिकः,—शङ्खचूडात् गरीयान्,
 श्रेष्ठ इति यावत् ।

(ब) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकाभिनिवेशनेत्यर्थः (“विनाऽपि तद-
 योगं तृतीया” इति नियमात् सङ्गशब्दाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया श्या० ।
 “आग्रहोऽन्यदासक्त्योराक्रमे ग्रहणेऽपि च” इति मेदिनी) । वयमिव दृश्यामहं इति
 तैः मादृशैः,—मत्सदृशैः [अस्मद् + दृश + “त्यदादिषु” (३।२।६० पा०) इति कञ्
 “त्वमावेकवचने” (७।२।६७ पा०) इति अस्मदो मादेशः “आसर्वमानः” (६।३।६१
 पा०) इति आकारोऽन्तादेशः], स्वमात्रम्—आत्ममात्रं, केवलं निजमवेत्यर्थः, अनु-
 कम्पन्ते—दयन्ते इति तैः स्वमात्रानुकम्पिभिः,—निजमात्रकृपालुभिः, केवलमात्म-
 जीवनरक्षार्थं यतमानैरित्यर्थः, स्वायंतत्परैरिति भावः (अनु + कम्प + यदादित्वात्
 णिनिः) । येषां—यैरित्यर्थः [“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२।३।७१ पा०) इति कर्त्तरि

हे माधो ! अहं कलङ्कः (भ) शशिविम्बमिव शङ्खपालकुलं शुचि कलङ्कयितुं न च शक्यामि” । इति तं प्रतिपिध्यैव शङ्खचूडः मातरं पुनर्जगाद,—“अस्व ! अस्मात् (म) कान्तारात् निवर्त्तस्व, अत्रैतत् नागानामसृग्भिरुक्षितं कृतान्तलीला-पर्यन्तरौद्रं बध्यशिलातलं किं न पश्यसि ? अहमिदानीम् अध्वितटं गत्वा गोकर्णाऽऽख्यमोक्षं नत्वा द्रुतमागच्छामि, यावत् तावत् नागच्छति” इत्युक्त्वा मातरम् आपृच्छ च स शङ्खचूडो गोकर्णप्रणामार्थमगात् ।

“अस्मिंश्चेत् समये तौ च आगच्छेत्, तदा मे मनोरथः सिद्धः स्यात्” इति जीमूतवाहनो यावत् मनस्यकरोत्, तावत्

दृष्टौ०] अनकम्पा—दयनीयम् (अनृ + कम्प + ग्यत्) । (तादृशाः भवादृशाः इति सादृशाः इतिवत् साध्यम्)

(भ) शशिविम्बं—चन्द्रमण्डलं (“विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु” इत्यमरः), शङ्खपालः,—अष्टनागनायकेषु अन्यतमो नागविशेषः, तथा च,—“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्माऽपि तक्षकः । कर्कोटः कलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः” ॥ अत्रोक्तः शङ्ख एव शङ्खपालः, तथा च,—“नागोदयं प्रवक्ष्यामि दृग्जानेन त भार्षितम् । ब्रह्मणा हि पुरा सृष्टा यद्वा नागाख्यनेकशः ॥ अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात् वासुकिम । तक्षकं भूमिपुत्रं कर्कोटश्च वृधं विदः ॥ पद्मं ब्रह्मर्षिं विद्यात् महापद्मं भार्गवम् । कलिकः शङ्खपालश्च द्वावेतौ तु शनैश्चरः” ॥ इति । असौ च शङ्खचूडस्य पूर्वपुरुष इति ज्ञातव्यम् ; तस्य कुलं—वंशं शङ्खपालकुलं—शङ्खपालान्वयं, शुचि—पवित्रं, निष्कलङ्कमिति यावत् ।

(म) कान्तारात्—दर्शमवर्त्मनः, विपत्त्यङ्गलस्थानादिति भावः (“कान्तारोऽस्त्री महारण्यं विलं दर्शमवर्त्मनि । पंसि स्याद्विचित्रभेदे” इति मेदिनी) । असृग्भिः,—रक्तैः, उक्षितं—सिक्तम् (उक्ष + क्तः), कृतान्तलीलया—यमविलसितेन, इतस्ततः पर्यन्त-सृतास्थिदर्शनोद्भवेति भावः, पर्यन्तं—सनीपवर्त्तिप्रदेशोऽपि इत्यर्थः, रौद्रं—भीषणं, घोरदर्शनमित्यर्थः, यस्मात्तादृशं कृतान्तलीलापर्यन्तरौद्रं—भीषणं कृत्योर्लीलाचैवमिति यावत् (विष्णु० । बहुव्री०) । आपृच्छ—जिज्ञासित्वा इत्यर्थः (आ + प्रच्छ + ल्यप् सम्प्रसारणञ्च) ।

(य) आसन्नपक्षीन्द्रस्य पक्षपवनान्दोलितान् निवारणपरा-
निव तरुन् वीक्ष्य, गरुडाऽऽगमनवेलीयमिति मत्वा जीमूत-
वाहनः परार्थप्राणदित्तया तां बध्यशिलामाकरोह । आरूढ-
मेव तं महासत्त्वं गरुडः सहसा निपत्य तस्मात् शिलातलात्
चञ्चुा जहार, (र) जवाच्च स्रुतशोणितधारम् उत्खातशिरो-
रत्नं तं नीत्वा मलयान्द्रेः शृङ्गे भक्षयितुमारभे । “एवमेव
(ल) प्रतिजन्म मे परार्थी देहः स्यात्, परोपकृतिरहितौ
स्वर्गमोक्षौ मा भूताम्” इति तार्क्ष्येण भक्ष्यमाणस्य तस्यानु-
ध्यायतः विद्याधरन्द्रस्योपरि नभस्तलात् पुष्पहृष्टिः पपात ।

अत्रान्तरे स रक्तधाराक्तशिरामणिः तत्पत्रा मलयवत्याः

(य) आसन्नः,—समोपवर्तित्वर्थः, पक्षीन्द्रः,—गरुडः तस्य आसन्नपक्षीन्द्रस्य—
आगतप्रायगरुडस्य (कर्मधा०), पक्षपवनेन—गरुडस्य पक्षवर्गोत्पन्नायुना, आन्दोलि-
तान्—आलोलितान् पक्षपवनान्दोलितान्—पक्षवातालोलितान् (३या तत्प०),
निवारणपरान्—प्रातर्निषेधतत्परान्, माऽत्रागच्छ, भूमिभिर्मां जीवशोणितेन मा दूषय
इति पवनान्दोलितशाखाप्रणाखादिरूपहस्ताद्यवयवमञ्जालनेन समुपागच्छन्तं गरुडं
निषेधयत इव स्थितानित्यर्थः (विण०) । दातुमिच्छा दित्वा [दा + सन् “दानं
मोक्षप्रदमलम्—” (७।४।५४ पा०) इति अच इस् “अच लोपाऽभ्यासस्य”
(७।४।५८ पा०) इति अभ्यासलोपः “अ प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रिया-
मकारप्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप्], परार्थप्राणदित्तया—अन्यस्य जीवनरक्षार्थं
निजप्राणदानेच्छया ।

(र) जवात्—वेगात्, स्रुता—चरिता, शोणितधारा—रक्तसन्ततिः यस्य तं
स्रुतशोणितधारं—निर्गलितरक्तप्रवाहं (विण० । बहुव्री०), उत्खातम्—उत्पाटितम्,
उत्पतितमिति यावत्, शिरोरत्नं—चूडामणिः यस्य तम् उत्खातशिरोरत्नं—प्रभष्ट-
सुकुटस्थप्रधानमणिविशेषं (विण० । बहुव्री०) ।

(ल) जन्मानि जन्मानि प्रातिजन्म—प्रत्येकजन्मानि (वीष्मायानव्ययीभावः) ।
मा भूतां—न भवतां [“माङ्ङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) इति भृ + लुङ्-तां “न
माङ्ङयोगे” (६।४।७४ पा०) इति अङ्गागमप्रतिषेधः] । अनुध्यायतः,—चिन्तयतः
(विण० । अनु + ध्ये + शब्द) ।

पुरोऽपतत् । तत् चूडारत्नं दृष्ट्वा सुविह्वला (व) अशुरयो-
रन्तिकस्था सासं ताभ्यामदर्शयत् । तौ च दम्पती सूनोस्तं
अङ्गामणिं विलोक्य सहसा “किमेतत् ?” इति (श) सम्भ्रान्तौ
बभूवतुः । ततः (ष) स्वविद्याऽनुभावात् यथावृत्तमवेत्य
राजा जीमूतकेतुः राज्ञी च बध्वा मलयवत्या सह द्रुतं तत्र
यावत् गन्तुं प्रावर्त्ततां, तावत् स शङ्खचूडस्तं गोकर्णशिवं प्रणम्य
तत्राऽऽययौ, ददर्श च तत् शिलातलं रुधिराद्रम् । दृष्ट्वैव “हा
हृतोऽस्मि महापापः, ध्रुवं तेन महात्मना कृपालुना मत्कृतं
गरुत्मते आत्मा दत्तः, तदन्वेषामि स महात्मा शत्रुणा क्व नीतः,
तच्चेत् जीवन्तमाप्नुयां तदा अयशःपङ्के न (स) मज्जेयम्”
इति उदश्रुर्वदन् स अनन्तरं सान्द्रां पतितां रक्तधारामनुसरन्
ययौ ।

अत्रान्तरे तं जीमूतवाहनं भक्षयन् गरुडस्तं हृष्टं विलोक्य
व्यचिन्तयत्,—“अहो ! (ह) अपूर्वः कोऽपि अयं महासत्त्वः

(व) अशूश्च अशुरश्च तयोः अशुरयोः,—अशूश्च अशुरयोः [“अशुरः अशू”
(१।२।७१ पा०) इति एकशेषः] । असंख्य—नेत्राभ्यां सह सासं—सजलनेत्रं,
सरोदनमिति यावत् (“अशु नेत्राभ्यां सरोदनश्चासमस्तु च” इत्यमरः), तदयथा तथा
(क्रिया विण०) ।

(श) सम्भ्रान्तौ—ससाध्वसौ, सत्तप्तौ इत्यर्थः (“सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्
संवगादर्थोरापि” इति मादिभौ) ।

(ष) स्वविद्याऽनुभावात्—निजज्ञानप्रभावात्, विद्याधराणां देवयोनित्वात्
भूतर्भाविष्यदत्तमानज्ञानानुकूलशक्तिविशेषादित्यर्थः, वृत्तम्—अतीतम्, अतीतव्यापार-
मित्यर्थः, तदनातिक्रम्य इति यथावृत्त—सङ्घटितव्यापारमित्यर्थः (अनातिक्रमार्थं अव्ययो-
भावः) । प्रावर्त्तता—प्रारभता (प्र + वृत् + लङ्-धाताम्) ।

(स) मज्जेयं—नमस्तीर्तव्यं (मज्ज + लिङ्-धाताम्) । उत्—उद्धतम्,
अशु—नेत्रजलं यस्य सः उदश्रुः,—सजलचक्षुरित्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।
सान्द्रा—घनाम् ।

(ह) अपूर्वः,—अदृष्टपूर्वः, विस्मयजनकचरित्र इत्यर्थः । महासत्त्वः,—महात्मा ।

मया भक्ष्यमाणोऽपि प्रहृष्यति, न तु प्राणैर्वियुज्यते, विभर्त्ति च लुप्तशेषेऽपि गात्रे रोमाञ्चकञ्चुकम् । किञ्चास्य (क) उपकारिणोव दृष्टिर्मयि प्रसौदति ; तदेषः न नागः, कोऽप्येष महापुरुषः, तदेनं पृच्छामि, न पुनर्भक्षयामि” । इति (ख) विमृषन्तं तं ताक्ष्यं जीमूतवाहनः प्राह,—“पक्षिराज ! किं निवृत्तोऽसि ? अद्यापि मे दंष्ट्रं मांसशोणितं वर्त्तते, न च ते त्वं पश्यामि, तत् पुनर्भुङ्क्ष्व” । एतदतिविचित्रमाकर्ण्य स पक्षिराट् तं पप्रच्छ,—“महात्मन् ! नैव त्वं नागः, तत् ब्रूहि, को भवान् ?” इति । “नाग एवास्मि, कोऽयं ते प्रश्नः ? (ग) प्रकृतमनुसर, को हि बालिशः प्रस्तुताथैविरुद्धमाचरेत् ?” ।

इत्थं जीमूतवाहने ताक्ष्यं (घ) प्रेरयति, समुपेत्य स शङ्खदूडः दूरात् तमुवाच,—“विनतानन्दन ! मा महापापं साहसञ्च कथाः, कोऽयं ते भ्रमः ? न ह्येष नागः, नागोऽह-

अधिकं लुप्तः, किञ्चित् शेषः ताक्ष्यन् लुप्तशेषे—नष्टावांशष्ट (क्वातानुलिप्तवत् स०), लुप्तात् शेषः लुप्तस्य शेष इति वा (धूमो तत्प० दृष्टो तत्प० वा) । कञ्चुकमिव रोमाञ्चं रोमाञ्चकञ्चुकं—परजीवनरक्षणाभीदात् निर्भीकवत् प्रोद्भिन्नपुलकामत्यर्थः, रोमाञ्चस्य कञ्चुकसाधनान्तु खरस्पर्शत्वरंखावत्त्वादिनाऽवगन्तव्यम् ।

(क) उपकारिणि—उपकारकत्तरि, गरुडस्योपकारकत्वन्तु निजजीवन-विसर्जनेन परजीवनरक्षणरूपस्य कामस्य पूरकत्वादित्यवगन्तव्यम् ।

(ख) विमृषन्त—विचारयन्तं (वि + मृष + शठ) । त.स—सौहित्यम्, उदर-पूर्तिमित्यर्थः, उदरस्य अतिशयेन पूरणात् भक्ष्येच्छातो विरतिमिति यावत् (“सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः” इत्यमरः) ।

(ग) प्रकृतं—प्रस्तुतम्, आरब्धमित्यर्थः, अनुसर—अनुविधेहि, आरब्धं भोजनं निःशेषेण समापयेत्यर्थः । बालिशः,—मूर्खः (“अज्ञे मूढयथाज्ञातमूर्खं वैधेय-बालिशः” इत्यमरः) ।

(घ) प्रेरयति—चोदयति, भक्ष्यार्थं प्रवर्त्तयति इत्यर्थः (प्र + इर + णिच् + शठ) । साहसम्—अविमृष्यकारित्वं दुष्करं कर्म वा (“साहसन्तु दमं दुष्कर-

मस्मि” । इत्युक्त्वा द्रुतमेत्य (ङ) तयामध्ये विभ्रान्तं ताक्ष्यं पुनः शङ्खचूडोऽब्रवीत्,—“गरुत्मन् ! कस्ते भ्रमः ? मे फणं हे च जिह्वे न पश्यसि ? किञ्चास्य सौम्यामाकृतिं न पश्यसि ?” इत्थं शङ्खचूडे वदति सा भार्या मलयवती पितरौ च सर्वेऽत्र सत्वरम् आययुः । तच्च विलुप्ताङ्गं पुत्रं दृष्ट्वाऽस्य पितरौ,—“हा पुत्र ! हा जीमूतवाहन ! हा कारुणिक ! हा वत्स ! हा परार्थ-प्रदत्तजीवित ! हा वैनतेय ! त्वया कथमिदमविमृश्य समा-चरितम् ?” इति विलपन्ती भृशं रुरुदतुः । तत् श्रुत्वा ताक्ष्या भृशमनुतप्तो व्याचिन्तयत्,—“हा ! कथं बोधिसत्त्वांशसम्भवो मया मोहात् भञ्जितः ? सोऽयं जीमूतवाहनः परार्थप्राण-दाता, यस्य कृत्स्नेऽत्र जगति कात्तिघोषणा भ्रमति !! तदास्मिन् मृतं पापस्य मे अग्निप्रवेशन युक्तम्, अधर्मविषवृक्षस्य स्वादु

कर्मणि । आवस्यकतौ धातयः” इति हैमः), भा कथाः,—न कुरु [क + “नाडि-लुङ्” (३३.१८५ पा०) इति लुङ्-थाम् “न माङ्योगे” (६४.७४ पा०) इत्यङागमप्रातिपदः] ।

(ङ) तयाः,—गरुड़जीमूतवाहनयोः । विभ्रान्तं—संशयं गतम्, अयं नागो वा अन्यो वा इति निर्णयाक्षमतया सन्दर्भमित्यर्थः (वि + भ्रम + क्तः । विण० । “अथ विभ्रमः । शांभाया संशयं हार्व” इति हैमः) । फणं—फणां, हे जिह्वे—द्विधा विभक्ता जिह्वा इत्यर्थः, सर्पाणां हिजिह्वत्वात्, तथा च,—“अथ सर्पान्वाचदं सर्वान् परम-दृष्टवत् । इदमानीतममृतं निर्जम्प्यामि कुण्डेषु वः ॥ स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राप्नोत पन्नगाः ! । भवद्विरिदमानीनैः यदुक्तं तद्वचस्तदा ॥ अदामी चैव मातेयमद्य प्रभृति चान्तु मे । यथोक्तं भवतामेतत् वचो मे प्रतिपादितम् ॥ ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत । शक्नोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ अथाऽऽगतास्तमुद्देशं सर्पाः सुधार्थिनस्तदा । स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमञ्जलाः ॥ यत्रैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशमंसरे । तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाः कृतञ्च तत् ॥ सोमस्थानमिदञ्चति दर्भास्ते लिलिहुस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा ॥ अभवंशामृत-स्पर्शात् दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पाः गरुडेन मङ्गात्मना” ॥ इति भा० आ० ३४ अ० ५०) ।

फलं किं पच्यते ?” इत्येवं चिन्ताकुले तार्क्ष्ये स जीमूतवाहनः
(च) बन्धून् समागतान् दृष्ट्वा निपत्य व्रणव्यथया पञ्चत्वमवाप ।

ततस्तत्र शोकदीनयोस्तत्पितृः “हा हा” इति विलपतोः,
शङ्खचूडे च आत्मानं निन्दति, सा मलयवती (छ) अश्रुगद्गदं
नभो दृष्ट्वा पूर्वप्रसन्नां तां वरदां देवीमस्विकामिति उपालभत,
—“मातः ! ‘विद्याधरचक्रवर्त्ती ते पतिर्भविता’ इत्यहं त्वया
आदिष्टा, तन्मम भाग्येन त्वं मिथ्यावादिना जाताऽमि” । इत्युक्त-
वत्यां तस्यां सा गौरी प्रत्यक्षोभूय,—“पुत्रि ! न मे वचो
(ज) मृषा” इत्युक्त्वा कमण्डलोरमृतं तं जीमूतवाहनं सिषेच ;
तेन च सः अक्षतमर्वाङ्गः पूर्वाधिकतरद्युतिर्जीविन् सद्यः समु-
त्तस्थौ । अथ सा देवी सर्वेषु प्रणमत्सु, उत्थितं प्रणतं तं
जीमूतवाहनं प्राब्रवीत्,—“पुत्र ! तुष्टाऽस्मि ते अनेन देह-
दानेन, तदेषाऽहं निजेन पाणिना विद्याधरचक्रवर्त्तिपदे
त्वामभिषिञ्चामि” एवं वदन्ती देवी कलसास्त्रभिः तं जीमूत-
वाहनमभ्यषिञ्चत्, (झ) तेन च पूजिता तत्क्षणात् तिरोदधे ।

(च) बन्धून् —पितृदिस्वजनान् (“सर्गादवात्सवज्जातबन्धुस्वस्वजनाः समाः”
इत्यमरः) । पञ्चानां—चित्यपूतजीमकड्डीमरुपाणां पञ्चमहाभूतानां भावः तत् पञ्चत्वं
—मृत्युम् ।

(छ) अश्रुणा—अश्रुपरीधेन हेतुना, गद्गदम्—अस्पष्टाक्षरम् अश्रुगद्गदं—
बाष्पावकड्कण्ड यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विण०), नभः,—अन्तरीक्षं, दृष्ट्वा—
अवलोक्य, आकाशं लक्षीकृत्येत्यर्थः । इति—वक्ष्यमाणप्रकारेण, उपालभत—अदृश्यत्,
तिरश्चकारेत्यर्थः (उप + आ + लभ + लङ्-त) ।

(ज) मृषा—मिथ्या (अव्य० । “मृषा मिथ्या च विभक्ते” इत्यमरः) । अमृतं
—जलेन, अमृतवत् तज्जलस्य मृतमस्त्रीवकत्वात् अमृतमदृशेनेति भावः (“सलिलं
कमलं जलम् । पयः कीलालममृतम्” इत्यमरः) ।

(झ) तेन—जीमूतवाहनेन । तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हितवतीत्यर्थः [तिरस
+ धा + लिट्-ए “तिरोऽन्तर्धी” (१।४।७१ पा०) इति समासः] ।

अस्मिंश्च ममये नभसः दिव्याः कुसुमवृष्टयः (ज) पेतुः, नन्दुश्च सहर्षं दिवि देवदुन्दुभयः ।

अथ गरुत्मान् विनतस्तं जीमूतवाहनमुवाच,—“चक्रवर्त्तिन् ! अहं (ट) पुरुषातिशये त्वयि अतिप्रीतोऽस्मि, येन अपूर्वोदारमतिना त्वया त्रिजगत्कौतुकावहं ब्रह्माण्डभित्तिलिखितम् इदं चित्रं कृतम् ; तन्मामाज्ञापय, सत्तश्चाभिमतं वरं वृणोष्व” । इतिवादिनं गरुडं स महासत्त्वः प्रावदत्,—गरुत्मान् ! सानुतापेन त्वया पुनर्नागा न भक्ष्याः, ये च (ठ) अस्थिशेषाः पूर्वं त्वया भक्षिताः, ते जीवन्तु” इति । “एवमस्तु, न भोक्ष्येऽहमतः परं नागान्, ये च प्राग्भुक्ताः, ते च जीवन्तु” इति तेन वरे दत्ते, ये नागा अस्थिशेषाः पूर्वभक्षिताः, ते च सर्वे सद्यः समुत्तस्थः । ततः सर्वेषु सुरनागमुनिगणेषु मानन्देषु मिलितेषु स मलयाचलः (ड) लोकत्रयभूम्याख्यां लेभे । तस्मिंश्च काले गौर्याः प्रसादात् सर्वे विद्या-

(ज) पेतुः,—बभ्रशिरे [पत + लिट्-उस् “अत एकहल्मध्ये—” (६।४।१२० पा०) इति अभ्यासलोपः अकारस्य च एकारः], नेदुः,—दध्वतुः (नद + लिट्-उस्, पूर्ववद्रूपसिद्धिः) ।

(ट) पुरुषेषु अतिशयः,—उत्कर्षवान् तस्मिन् पुरुषातिशये—पुरुषश्रेष्ठे (७मी तत्प०) । अपूर्वा—अदृष्टाश्रुतपूर्वव्यर्थः, अमानुषोति यावत्, उदारा—महतो, मतिः,—इच्छा (“उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्” । “मतिः स्तोच्छाधिधोः श्रुतौ” इत्युभयव्यपि मेदिनी) यस्य तेन अपूर्वोदारमतिना—अन्यदुर्लभमददाशयेन (विष्ण० । बहुव्री०) । ब्रह्माण्डं—जगत्त्रितयमेव, भित्तिः,—कुण्डं, चित्रविन्यासाणां इति भावः, तत्र लिखितं—चित्रितं ब्रह्माण्डभित्तिलिखितं—जगत्पटे सुदृढमखितं (विष्ण० । ७मी तत्प०), ब्रह्माण्डभित्तिलिखितत्वात् आकल्पस्यायि इति भावः । आज्ञापय—आदिश, कित्ते प्रियं करोमीति शेषः ।

(ठ) अस्थिशेषाः,—अस्थिमात्रावशिष्टाः, मृता इति भावः ।

(ड) लोकत्रयस्य—भुवनत्रयस्य, देवनरनागलोकस्य स्वर्गमर्त्यरसातलस्येत्यर्थः,

धरेश्वराः तमद्भुतं (ढ) जीमूतवाहनोदन्तं विविदः । ततश्च ते सर्वे समेत्य चरणावनताः तं (ण) सुदितबन्धुसुहृत्समंतं गोरीश्वकरकृतमहाभिषेकं हिमाद्रिं निन्युः । तत्र गत्वा स जीमूतवाहनः पित्रा मात्रा भार्यया मलयवत्या मित्रावसुना लोकोत्तरचरितेन शङ्खचूडेन च समं बहुरत्नशोभितां विद्याधर-चक्रवर्तितां भुञ्जानः सुखमध्युवाम ।

इति महतीं विचित्रां कथामाख्याय वेतालः पर्यपृच्छत्,—“राजन् ! ब्रूहि, शङ्खचूड-जीमूतवाहनयोः काऽधिकः (त) सत्त्वेन ? यदि जानन्नपि न वदसि, तदा पूर्वमेव दत्तः शापः नभविता” इति । राजा अब्रवीत्,—(थ) “बहुजन्म-मिद्धमेतत् जीमूतवाहनस्य न चित्रं, श्लाघ्यस्त्वत्र शङ्खचूडः, यो मरणादुत्तीर्णोऽपि अन्यं प्राप्य सुदूरं गताय शत्रवे ताज्याय पश्चात् धावन् स्वं देहमुपानयत्” । एतत्तस्य नृपस्य वचनं भूमिः,—स्थान, समीपनस्थानानिति यावत्, सुरनागसुरगोनासेकत्र सेलनादित भावः (“भूमिः चित्तौ स्थानमात्रं” इति हेमः), लोकवयभूमिः इति आख्या—सजा लोकवयभूम्याख्या—विजगदास्पदाभिधानम् ।

(ढ) जीमूतवाहनस्य उदन्त—वृत्तान्तं (“वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः उदन्तः स्यात्” इत्यमरः), विविदः,—अवजग्मः, ज्ञातवन्तः इत्यर्थः (विद + लट्-उम्) ।

(ण) सुदितः,—पुनर्जीवनप्राप्ता दृष्टेः, बन्धुनाः,—पित्रादामः स्वजनेः, सुहृद्भिः,—मित्रैश्च, समेत—सङ्गतं सुदितबन्धुसुहृत्समन्तम्—मानन्दितस्वजनसाव-सृष्टितम् (विष्णु० । श्या तत्पु०) ।

(त) सत्त्वेन—सत्त्वगुणेन, स्वभावेन वा, चित्तेन वा, असुभिर्वा, अधिकः,—श्रेष्ठः, अग्रेसरमध्यं कः सत्त्वगुणाधिकः, उन्नतस्वभावो वा, उदारमना वा महाप्राणो वा इत्यर्थः ।

(थ) बहुभिः जन्मभिः,—पूर्वपूर्वजन्मभिः, मिद्धं—निष्पन्नम्, आचरितमित्यर्थः, बहुजन्ममिद्धं—जन्मजन्मान्तरोपसंस्कारवशात् अधिगतमित्यर्थः, एतत्—सत्त्व-मित्यर्थः । चित्रम्—आश्चर्यं, सहजसंस्कारत्वादिति भावः ।

निश्चयं वेतालः शिंशपाऽन्तिकमगात् । राजाऽपि तमानेतुं
पुनः प्रययौ ।

अथ सप्तदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलमुपेत्य वेतालञ्च तं तथैव
स्कन्धमारोप्य चलितुमुपचक्रमे । वेतालञ्च तं पुनरब्रवीत्,—
“राजन् ! अमविनोदाय पुनरहमेकामाख्यायिकां कथयामि,
शृणु,—

पुरा गङ्गाकूले कनकपुरं नाम पुरमेकमासीत्, यस्मिन्
(क) धर्मस्य एकोऽपि पादः कलिना न विहृतः । तत्राभवत्
यशोधराऽऽख्यो (ख) यथार्थनामा महीपतिः, यो हि धीरो
वेलाऽद्रिरिव क्षितिं विप्लवात् ररक्ष । यश्च जगदाङ्गादकः

(क) धर्मस्य—पूर्णचतुष्पादधर्मस्येत्यर्थः । पादः,—चरणः, चतुर्थांश इति
यावत् (“पादस्तुरीयो भागः स्यात्” इत्यमरः), कलिना—तदाख्यचतुर्थयुगेन,
विहृतः,—विनाशितः, सत्ये चतुष्पादः, वेतायां विपादः, हापरे विपादः
धर्मः तस्यै, कलौ तु एकपादः धर्मः अस्ति पादवयञ्चान्यत् तेनैव पापेन भयं,
कनकपुरे तु राज्ञो यशोधरस्य पुण्यशासनप्रभावात् कलिना धर्मस्य एकोऽपि पादः
नैव भङ्गः शिके, सत्ययुगवत् पूर्णचतुष्पाद एव धर्मः विद्यते, राजाऽयं महाप्रभावः
पुण्यवांस इति फलितम् ।

(ख) यथार्थनामा—यशोधर इति सार्थकनामा, महायश इति यावत् ।
वेला—सीमा, सीमारूप इत्यर्थः (“वेला काले च सीमाग्रामव्येः कूलविकारयोः”
इति मेदिनी), तादृशः अद्रिः वेलाऽद्रिः,—मर्यादापर्वतः, मर्यादापर्वतास्तु ब्रह्माण्ड-
पुराणे प्रदर्शिताः ; यथा,—“जाठरो देवकूटश्च पूर्वस्यान्दिशि पर्वतौ । तौ दक्षिणो-
त्तराग्रमावागीलनिषधायतौ ॥ कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चा-
यतावेतावर्षवान्तव्यवस्थितौ ॥ निषधः पारियात्रश्च पश्चिमी वर्षपर्वतौ । तौ दक्षिणो-

(ग) चण्डप्रतापोऽखण्डमण्डलस्य विधिना चन्द्राकविकीकृत्येव विनिर्मितः । (घ) जनता यं पापभीरुं यशोलुब्धं परस्त्रीषु षण्डं शीर्थ्यैदार्यमयं विदन्ति । तस्य राज्ञः पुरे कश्चित् महाबणिक् प्रतिवसति स्म, तस्य उन्मादिनी नाम कन्याऽभवत् । यस्ता-मद्राक्षीत्, स मदनबाणहतः उन्मादवानेवाभूत् । तस्यां (ङ) यौवनस्थायां स बणिक् नीतिविज्ञः तं यशोधरं राजान-मुपेत्य व्यजिज्ञपत्,—“प्रभो ! त्रैलोक्यरत्नभूता मे कन्यैका प्रदेयाऽस्ति, तां देवस्य अनावेद्य अन्यस्मै न दातुमुत्सहे, अस्मिंश्च भूमण्डले देव एव सर्वरत्नानां प्रभुः, तत् तां स्वीकृत्य मामनुगृह्णातु देवः” ।

इति तस्य वचनमाकर्ण्य स राजा निजान् ब्राह्मणान् तस्या

परायामावागौलनिषधायतौ” ॥ इति । स च क्षितिसमुद्रधीरन्तरेऽवस्थितः अख-प्रावनात् पृथिवीं रक्षति । विप्रवात्—राष्ट्रविपश्ययात् जलप्रावनाच्च ।

(ग) चण्डप्रतापः,—तीक्ष्णप्रभावः, अवश्यशासन इति यावत्, अखण्डमण्डलः, —अविभक्तदेशः, कस्मैदेशाधिपतिरित्यर्थः, एकातपवीकृतसमयदेशः सप्ताद् इति यावत् (“मण्डलं दंशविम्बयोः । भुजङ्गभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके ॥ मङ्गाते दंशभेदे च” इति हेमः), अखण्डमण्डलयन्द्रः जगदाह्लादकः, अखण्डमण्डलः मुख्यं चण्डप्रतापः, राजानि तस्मिन् जगदाह्लादकत्वचण्डप्रतापत्वाखण्डमण्डलत्वादि-गुणसङ्गावात् चन्द्राकौ एकीभूतौ इवावस्थितौ इत्युत्प्रेक्षा ।

(घ) जनता—जनसमूहः । परस्त्रीषु षण्डं—क्रीवं, परदारविमुखमित्यर्थः ।

(ङ) यौवने—युवभावे तिष्ठतीति तस्यां यौवनस्थायां—प्राप्तयौवनायां सत्या-मित्यर्थः (भावे ७मी०) । प्रदेया—कस्मैचिद्वराय विवाहविधिना समर्पणीया, परिणाययितव्या इत्यर्थः । अनावेद्य—अविज्ञाप्य [आ + विद + ल्यप्, न आवेद्य अनावेद्य “नलोपो नञः” (६।३।७३ पा०) इति नलो नञ् लोपे कृते “तस्मात्तुङ्गिचि” (६।३।७४ पा०) इति मुडागमः] । उत्सहे—शक्नोमि (उत् + सृज् + लृट्-प्) । स्वीकृत्य—अङ्गीकृत्य, पवीत्रेण परिगृह्येत्यर्थः (अस्त्वं स्वं कृत्वा इति स्त + चि + कृ + ल्यप्) ।

लक्षणानि परीक्षितुं व्यसृजत् । ते ब्राह्मणा गत्वा तां त्रिलोक-
सुन्दरीं दृष्ट्वा सद्यः (च) क्षोभमगमन्, व्यचिन्तयन्श्च,—“यदि
राजा इमां परिणयेत्, तदा राज्यमवसोदेत्, एतस्यामासक्त-
चित्तः स कदाऽपि न हि राज्यम् अवेक्षिष्यते, तस्मादेषा
सुलक्षणेति राज्ञे नाम्नाभिः कथनीयम्” इति । इत्येवं मनसि
सङ्कल्प्य ते राजान्तिकमाजग्मुः, ऊचुश्च,—“देव ! सा कुलक्षणा”
इति । तेन च स राजा तां बणिक्सुतां न स्वीचकार । ततः
तदाज्ञया स बणिक् तां कन्यां बलधराऽऽख्याय सेनापतये
प्रददौ । अथ सा भर्तृगृहे तेन भर्ता सुखेन (क) अस्थात् ।

इत्थं (ज) गच्छति काले हेमन्तहस्तिनं प्रफुल्लकुन्दलता-
दन्तं मथिताम्बुजिनीवनं हत्वा लसत्पुष्पमञ्जरीकैमरावलिः

(च) क्षोभं—चाञ्चल्यं, तस्या राज्ञः अत्यासक्तिर्भियात भावः । परिणयेत्—
उद्दहेत् (परि + नी + लिङ्-यात्) । अवसोदेत्—नश्येत् [अव + सद + लिङ्-यात्
“मात्राभाष्या—” (७।१।७८ पा०) इति भोटार्देशः] ।

(क) अस्थात्—अवासीत् [स्था + लुङ् दृ “गातिस्था—” (२।४ ७७ पा०)
इत्यादिना सिद्धौ लुक्] ।

(ज) गच्छति—अतिवहति । हेमन्तः,—हिमर्तुः, स हिमोव तं हिमन्तहस्तिनं
—गजसदृशं हिमन्तर्तुं, हिमन्तकालस्य धूममदृशकुड्मार्टिकावहलत्वेन पश्चिमी-
षण्डविमर्दकत्वेन च धूमवद्देहंन अम्बुजिनीकाननविमर्दकेन च गर्जेन साय-
मवगन्तव्यम् ; प्रफुल्ला—विकचा, या कुन्दलता—कुसुमितकुन्दशाखा (“लता
प्रतिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम्” इति शाश्वतः), अथ कुसुमानां विकारिण
संदृष्टासु लतास्वपि विकशितत्वापचारः, सा दन्त इव यस्य तम्, अन्यत्र,—कुन्दलता
इव दन्तः यस्य तं प्रफुल्लकुन्दलतादन्तं—पुष्पितकुन्दशाखारूपदन्तविशिष्टं, गजदन्तानां
शुभत्वाद्दीर्घत्वाच्च कुसुमितकुन्दशाखीपस्यम्, अन्यथा केवलस्य स्तल्पस्य कुन्दस्य औपस्यं
तु गजदन्तसादृश्यहानिदोषः स्यात् इति बोद्धव्यं (विण० । बहुव्री०), मथितं—
विलोडितं, विनाशितमित्यर्थः, अम्बुजिनीवनं—पश्चिमीषण्डं येन तं मथिताम्बुजिनी-
वनम्, एकत्र,—हिमपातनेन, अथर्व,—अवगाहनेनेति भावः, विदलितपश्चिमीषण्डं
(विण० । बहुव्री०) । लसन्ती—दोषमाना, या पुष्पमञ्जरी—कुसुमवक्त्ररी, सा

चूताङ्कुरनखः कानने क्रीडन् मधुकेशरी समाजगाम । तस्मिंश्च
काले वसन्तोत्सवं द्रष्टुं स राजा यशोधरः गजारूढः निर्जगाम ।
(भ) तद्रूपेण सम्भाव्यविप्लवाः कुलयोषितः अपसारयितुं तदा
उद्धृष्य दत्तं डिण्डिमं श्रुत्वा सा उन्मादिनी परित्यागावमानिता
हस्यपृष्ठतः तस्मै राज्ञे आत्मानमदर्शयत् । स च राजा
(ज) सन्धुक्षितस्य मधुना मलयानिलैः कामाग्नेः ज्वाला-
मिवोद्गतां तां दृष्ट्वा चुक्षुभे ; तस्याश्च रूपं मनोभुवो जैत्रमस्त-
मिव हृदये गाढं प्रविष्टं निर्वर्णयन् क्षणात् मोहमगात् ।

केशरावलिः,—सिंहस्य सट्टासंहतिरिव यस्य सः । अन्यत्र,—लसत्पद्ममञ्जरीव केशरा-
वलिः यस्य स लसत्पद्ममञ्जरीकेशरावलिः,—प्रोद्भिन्नकुसुमवल्लरीरूपकेशरधारी
(विष्ण० । बहुव्री०), चूताङ्कुराः,—आसमुकुलाः, नखाः,—कररुहा इव, अन्यत्र,
—चूताङ्कुरा इव नखा यस्य सः चूताङ्कुरनखः,—आसमुकुल इव नखधारी,
नखरायुधा हि सिंहाः तैरेव परान् दारयन्ति, वसन्तोऽपि चूताङ्कुररूपेणास्त्रेण
विरहिहृदयांन दारयन्ति इति तस्मात्प्रसक्तम् । मधुः,—वसन्तः, वसन्तर्तुरिति यावत्,
केशरी—सिंह इव, अन्यत्र,—मधुरिव केशरी मधुकेशरी—वसन्तकालरूपः सिंहः ।

(भ) तस्य—राज्ञः, रूपेण—सौन्दर्येण तद्रूपेण—राज्ञः सौन्दर्यसम्पत्त्या,
सम्भाव्यः,—सम्भावनाहं, विप्लवः,—आचल्यं यासां ताः सम्भाव्यविप्लवाः,—आशङ्क-
विकाराः, राज्ञः सौन्दर्यातिशयदर्शनेन शङ्कनीयमानसविकाराः इत्यर्थः (विष्ण० ।
बहुव्री०) । उद्धृष्य—राजा बहिरागच्छति, सर्वा यूयं तद्गमनमागोदपगच्छत इति
उच्चैः वाद्यसङ्घयोगेन घोषयित्वा (उत् + घष + ल्यप्) । परित्यागेन—कुलक्षणेति
विश्वस्य अनादरात् प्रत्याख्यानेन, अवमानिता—अवज्ञाता परित्यागावमानिता—
अयद्वेषपरिभृता, तन्तु योषितामतोव मनुकारणमवगन्तव्यं (विष्ण० । श्या
तत्पु०), हस्यपृष्ठतः,—हस्यपृष्ठमारुह्य (ल्यब्लोपे प्रसी०) ।

(ज) सन्धुक्षितस्य—उद्दीपितस्य (विष्ण० । सम + धुक्ष + क्तः), मधुना—
वसन्तेन (कर्त्ता), मलयानिलैः,—दक्षिणस्थमलयपर्वतागतवायुभिः (करणे श्या०),
तस्य कामोद्दीपकत्वात् । ज्वालां—शिखाम्, अतीव सन्नापकत्वादिति भावः । चुक्षुभे
—विषकार, चक्षुक्षितो बभूवेत्यर्थः (चुभ + लिट्-ए) । मनसः भूः,—उत्पत्तिः यस्य
मनसो भवति इति वा, मनसि भवति इति वा तस्य मनोभुवः,—कामस्य (मनस् +

अथ स भृत्यैराश्वामितो राजधानीं प्रविश्य (ट) पृष्टेभ्य-
स्तेभ्यस्तां प्रागुपनतोऽङ्गिताम् उन्मादिनीं बुबुधे । ततः स राजा
तान् “कलक्षणेयम्” इतिवादिनो विप्रान् देशान्निर्वास्य
(ठ) अनुदिनं तामिव समुत्सुको दध्यौ,—“अहो ! जगन्निष्कलङ्गे
तस्या मुखे सति निर्लज्जो जडात्मा अयं शशी नित्यमुदेति ।

भृ + क्तिप्), जैव—जैव, जयसाधनमित्यर्थः [विण० । जि + “तृन्” (३।२।१३५
पा०) इति तृन् “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति ञिणि क्तत्वे पूर्वपठशङ्कः ।
“जैवस्तु जैता” इत्यमरः] । निर्दण्डं—अवलीकयन् [निर् + वर्ण + “सत्पाप—”
(३।१।२५ पा०) इति णिच् + लटः शवादेशः । “निर्दण्डं ननु निध्यानं दर्शनालोक-
नेक्षणम्” इत्यमरः] ।

(ट) पृष्टेभ्यः,—जिज्ञासितेभ्यः, राज्ञा इति शेषः, तेभ्यः,—भृत्येभ्यः । आदौ
उपनता—प्राप्ता, पिवा दातुमिष्टत्वात् प्राप्तपाया इत्यर्थः, पश्चात् उज्जिता—लक्षण-
ज्ञानां ब्राह्मणानां सवाभाषणदोषात् यक्ता ताम् उपनतोऽङ्गिताम्—उपस्थितां
परित्यक्ताञ्चेत्यर्थः (विण० । स्नातानुलिप्तवत् स०) ।

(ठ) दिने दिने अनुदिनं—प्रतिदिनं (वीष्मायामव्ययी०) । समुत्सुकः,—
उत्कण्ठितः सन्, दध्यौ—चिन्तयामास (ध्ये + लिट् णल्) । जगत्—भुवनत्रयमित्यर्थः,
निष्कलङ्गे—कलङ्कशून्ये जगन्निष्कलङ्गे—विभुवने एकमात्रकलङ्कविरहिते, केवलम्
अस्या मुखमन्तरा विभुवने नैवविधं किञ्चिद्व्यमलं, यत् कियताऽपि कलङ्गेनामंसृष्टं
दृश्यते इति तात्पर्यम् ; यद्वा,—जगत निष्कलङ्गं यस्मात् तादृशं जगन्निष्कलङ्गे
(मुखे इत्यस्य विण०), पृथिव्यां सर्वथा रमणीयं नैव किञ्चिदस्ति, इत्यपवाद-
प्रस्तावके इत्यर्थः, अतुलनीये इति भावः । निर्लज्ज इति ।—निर्लज्जत्वञ्च शशिन
इदं यत्,—अकलङ्किनः तस्या मुखस्य विद्यमानत्वेऽपि कलङ्कमलिनस्य आत्मनः
नित्यप्रकाशनम् ; अङ्गः,—हिमयन्तः, आत्मा—स्वरूपं यत् सः अडात्मा—शिशिरमयः,
अथच अडात्मा—अपाङ्गः, मूर्खस्वरूपः इत्यर्थः, मूर्खमन्तरा कोऽन्यः कलङ्कितमात्मानं
प्रदर्शयति ? इति भावः (“जडा स्त्रियाम् । शूकशिख्यां हिमयन्तमूकापाशेषु तु
विषु” ॥ इति विश्वमेदिन्यौ), अडात्मा—जलमयमण्डल इत्यर्थः, उलयोरभेदात्,
चन्द्रमण्डलस्य जलमयत्वे प्रमाणं यथा सिद्धान्तशिरोमणौ,—“चन्द्रस्य दर्शने त्वयं
विशेषः,—चन्द्रो हि जलमयः, तस्य स्वतो दीप्तिर्नास्ति, तस्य दूरस्थितजलमवकाश

कठोरौ हिमकलसौ गजकुम्भौ च कर्कशौ अस्याः (ङ) पीनयो-
स्तुङ्गयोः पयोधरयोः सादृश्यं न लभेयाताम् । (ठ) काञ्ची-
नक्षत्रमालया विराजितम् अस्या जघनस्थलं कन्दर्पमातङ्ग-
मस्तकनिभं कं न विलोभयेत् ? ” । इत्येव तामन्तश्चिन्तयन्
राजा (ण) कामाग्निपुटपाकेन पच्यमानः दिवानिशं क्षीयते
स्म । (त) क्रिया निगूहमानश्च पृच्छद्वाः आग्नेभ्यः तत्

दृश्ययोग्यत्वात्, सूर्याकिरणप्रवेशेनैव दीप्ता दशनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्याधः-
स्थितत्वेऽपि” इत्यादि । अनेन शशिनः परानुग्रहजोषित्वं हेयत्वसोक्तं, ततश्च य ईदृशः
हेयः, स कथं निखिलादरभाजने तादृशे सुखे सत्यपि नित्यमुद्विष्टः ? इत्येव
तस्य उदयनस्य दात प्रतीयते ।

(ङ) पीनयोः,—स्थूलयोः, तुङ्गयोः,—उन्नतयोः ।

(ठ) काञ्ची—कांटमध्याविशेष (“स्तोक्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना
तथा” इत्यमरः), या नक्षत्रमाला—नक्षत्राणां मालाव सप्तविंशतिभौतिकैः कृता
रचना, यद्यपि “एकावत्यैक्याष्टिका । सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिभौतिकैः” ॥
इत्यमरोक्तेः सप्तविंशतिभौतिकर्थायता एक्याष्टिका एकावली एव नक्षत्रमाला-
शब्दवाच्या, तथाऽपि “एका यष्टिर्भवेत् काञ्ची” इत्यनेन काञ्ची अपि एक्याष्टिक-
त्वात् सप्तविंशतिभौतिकर्थायतायां तस्यां सादृश्यानिवन्धनः नक्षत्रमालाशब्दोपचारः ;
तथा काञ्चीनक्षत्रमालया—सप्तविंशतिभौतिककाण्डतरसनया । जघनस्थलं—स्त्रियाः
कटीपरीभागः (“पञ्चात्रितन्वं स्तोक्याः कौर्वे तु जघनं पुरः” इत्यमरः), कन्दर्पश्च
मातङ्गमस्तकञ्च—गजकुम्भश्चैत्यर्थः, ते कन्दर्पमातङ्गमस्तके, तन्निभं कन्दर्पमातङ्ग-
मस्तकनिभं—कन्दर्पमदृशम् उन्मादकं कारकुम्भमदृशं विशालखेल्यर्थः, एतेनास्यां
जघनप्रदेशस्य अतीव रमणीयत्वमुद्घोषकत्वञ्च गम्यते ।

(ण) कामः आग्रिर्व, सनापकत्वादात भावः, तव यः पुटपाकः,—
अन्तर्निगूढः पाकविशेषः तेन कामाग्रपुटपाकेन—पञ्चशरानलजन्याभ्यन्तरिकपाक-
विशेषेत्यर्थः (कर्त्ता) । क्षीयते स्म—कृशोभयते स्म [क्षि+कर्मकर्त्तरि लट्-ते
“क्षीयते इति कर्मकर्त्तरि” (का० सू० ४० पू आधि० २ अ० पू सू०)] ।

(त) क्रिया—लज्जया, निगूहमानः,—गोपायन् [नि+गूह+शानच्
“ऊदुपधाया गोहः” (६।४।८८ पा०) इति उपधायाः क्त], क्षीयताकारणमिति
शेषः, पृच्छद्वाः,—जिज्ञासमानेभ्यः [प्रच्छ+शट् “ग्रहिज्या—” (६।१।१६ पा०)

पीडाकारणं प्रकाशयामास । (य) “अलं सन्तापेन, स्वार्थीनां तां किं न भजसे ?” इति तैरभिहितः स धार्मिकः नरपतिः नैव तदनुमेने ।

ततो बलधरो नाम सेनापतिः तत् विदित्वा उपेत्य च चरणाऽऽनतः प्रभुम् (द) अभ्यर्थयामास,—“देव ! दासस्त्री सा तव दास्येव, न पराङ्गना ; अहञ्च स्वयं प्रयच्छामि, तदेनां मे भार्यां गृहाण । (ध) अथवाऽहं ताम् इह देवकुले त्यजामि, तर्हि तस्या ग्रहणे न दोषः” । इति सेनापतिना निर्वन्धेन अभ्यर्थ्यमानोऽपि सान्तःकोपं तमुवाच,—“अहं राजा भूत्वा कर्ममोदशमधर्मं कुर्याम् ? मयि धर्मम् (न) अतिक्रामति कः स्ववर्त्मनि तिष्ठेत् ? भक्तोऽपि त्वं कथं मां पापे परलोकमहा-

इति सम्प्रसारणम्], आप्तेभ्यः,—स्तेभ्यः, स्वजनेभ्य इत्यर्थः (“आप्ते लब्धे स्वसत्ययोः” इति मेदिनी), यद्वा,—आप्तेभ्यः,—प्रत्यायतेभ्यः, विशुक्तसुहृद्वा इत्यर्थः (“आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) ।

(य) अलं—निषेधाद्येकमव्ययम्, अलं सन्तापेन—सन्तापं मा कुरु इत्यर्थः (“गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका” इति नियमात् गम्यमानाक्रिया-ऽपेक्षया साधकत्वेन करणे श्या०), स्वार्थीनां—निजाऽऽयतां, निजसेनापतेः पत्नीत्वात् तस्याः स्वार्थीनत्वम् । अनुमेने—अनुसुमुदे, स्वीकृतवानित्यर्थः [अनु + मन + लिट्-ए “अत एकहल्मध्ये—” (६।४।१२० पा०) इत्यभ्यासलोपः, अकारस्य च एकारः] ।

(द) अभ्यर्थयामास—यथाचे (अभि + अर्थ + णिच् + लिट्-णल्) । पराङ्गना—परस्त्री, दासस्त्र्यामिके वस्तुनि प्रभोरेव स्वाम्यत्वात्, यदाह कात्यायनः,—“दासिनोढा त्वदासो या साऽपि दासीत्वमाप्नुयात् । यस्मादभर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः” ॥ इति । “दासस्य तु धनं यत् स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः श्रुतः” ॥ इति ।

(ध) अथवा—पक्षान्तरे, परस्त्रीति मत्वा यदि न गृह्णामि तदा इति भावः । देवकुलं—देवगृहं, देवतां साधोक्त्य इति भावः । तस्याः ग्रहणे न दोषः,—मया पारित्यक्तायाः तस्या अस्त्रामिकत्वात्, अस्त्रामिकधनस्य च राजाधिकृतत्वात् अदोष इति भावः ।

(न) अतिक्रामति—उल्लङ्घयति (अति + क्रम + शब्द । भावे णी०) । स्ववर्त्मनि

दुःखहेतोर्दणसुखावहे नियोजयसि ? यदि त्वं धर्मपत्नीं विहास्यसि, तदा त्वां न क्षमिष्ये । मादृशः को हि तादृशं धर्मविप्लवं सहेत ? तत् (प) वरं मृत्युः” इति उक्त्वा स राजा तं निषिषेध । (फ) उत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि त्यजन्ति, न सत्यथम् । (ब) तथैवार्थयमानान् सर्वानपि पौरजानपदान् मिलितानपि स राजा सुदृढनिश्चयो निराचकार । ततः क्रमेण तेनैव (भ) स्मरज्वरभवीष्मणा अभोक्ष्यं प्रक्षीणदेहः स राजा यशोधरः यशःशेषतां प्रययौ ; सेनापतिश्च प्रभोस्तथा विलय-मसहिष्णुः अग्निं विवेश, अनिर्वचनीयं हि भक्तचेष्टितम्” ।

इति कथामाख्याय स्कन्धस्थितो वेतालः तं पप्रच्छ,—

—निजकर्तव्यपथे । धर्माय—सह धर्माचरणाय, पत्नी तां धर्मपत्नीं—सहधर्मिणी (४र्थी तत्पु०), विहास्यसि—त्यक्त्यासि (वि + हा + लृट्-स्यसि) ।

(प) वरं—मनाक्प्रियः, इदृगधर्मं कृत्वा जीवनरक्षणापेक्षया मृत्युरपि प्रियः इत्यर्थः (“देवाहुते वरः श्रेष्ठे विषु क्लोवं मनाक्प्रिये” इत्यमरः) ।

(फ) उत्तमसत्त्वाः,—सत्स्वभावाः ।

(ब) तथैव—उक्तप्रकारेणैव, सेनापतिप्रदर्शितरीत्येवेत्यर्थः, अर्थयमानान्—याचमानान् (अर्थ + णिच् + शानच्) । पौराः,—पुरवासिनः, नागरिका इत्यर्थः, जानपदाः,—जनपदवासिनः, नगरादन्यत्र देशवासिन इत्यर्थः (“भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मैटिनी), पौराश्च जानपदाश्च ते तान् पौरजानपदान्—नगरवासिनः देशवासिनश्चेत्यर्थः, यद्वा,—पौराः,—पुरवासिनः, ये जानपदाः,—जनाः तान् पौरजानपदान्—पुरवासिजनान् (कर्मधा०) ; पौराः,—पुरवासिनः जनाः, जानपदाः,—नगरवासिनश्च जनाः तानिति वा । निराचकार—प्रत्याचक्ष्यौ, निवारयामासेत्यर्थः (निर् + आ + कृ + लिट्-णल्) ।

(भ) स्मरज्वरात्—कामज्वरात्, भवः,—उत्पात्तयस्य तादृशेन कषणा—सन्तापेन स्मरज्वरभवीष्मणा—कामज्वरसन्तापेन (कर्मधा०), अभोक्ष्य—निरन्तरम् । यश एव शेषः तस्य भावशेषतां यशःशेषता—कीर्त्तिसावाशिष्टता, मृत्युर्मात्रं यावत् । विक्षयं—मृत्युमित्यर्थः । भक्तचेष्टितम्—अनुरक्तसंबन्ध-व्यवहारः ।

“राजन् ! एतयोः सेनापतिमहीभृतोः कोऽधिको मतः ? त्वया पूर्वदत्तशापम् अनुस्मृत्य वक्तव्यम्” । राजा अवदत्,—“अहं राजानमधिकं मन्ये” । तदाकर्ण्य वेतालः (म) साक्षेपमब्रवीत्,—“राजन् ! सेनापतिः कथं नाभ्यधिकः ? यः स्वामिने तथाविधां स्वभार्यां सुचिरेण ज्ञाततद्भोगसुखास्वादोऽपि समुपानयत्, प्रभौ च पञ्चत्वमागते तद्भक्त्या आत्मानमग्निसादकराञ्च ; राजा तु अनास्वादिततद्भोगस्तस्य भार्यां जहौ” ।

वेतालेनैवमुक्तः स राजा विहस्य पुनरब्रवीत्,—“यद्यपि एतत्, तथाऽपि (य) नातिचित्रं तत्, कुलपुत्रो हि सेनापतिः, स भक्त्या तथाऽकरोत्, प्राणैरपि भृत्यानां स्वामिरक्षणं व्रतम् । राजानस्तु (र) मदधाता गजा इव निरङ्कुशा विषयोन्मृग्या धर्ममय्यादाश्चङ्कलां छिन्दन्ति । तेषां हि

(म) साक्षेपं—समक्षेपं, किञ्चिन्निर्मलं इत्यर्थः । तथा सह भोगः तद्भोगः, तत्र यत् सुखम्—आनन्दः, तस्य आस्वादः,—रसः, ज्ञातः,—अनुभूतः, तद्भोगसुखास्वादः,—तत्सम्भोगानन्दरसः येन सः ज्ञाततद्भोगसुखास्वादः,—विदित-तत्पुरतस्तुत्रभाष्यः (विष्णु० । बहुव्री०), समुपानयत्—समुपाहरत्, उपायनी-कर्तुमैच्छदित्यर्थः (सम् + उप + आ + नी + लङ्-ट्) ।

(य) नातिचित्रं—नातिविस्मयकरमित्यर्थः । कुलपुत्रः,—सत्कुलोत्पन्नः इत्यर्थः । व्रतं—नियमः, अवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

(र) मदंन—दानं वारिणा, गर्वेण च (“मदो रेतसि कसूर्या गर्वे हर्षेभ-दानयोः” इति विश्वः), आधाताः,—परिपूर्णा इत्यर्थः, मदधाताः,—मदमत्ताः, गर्विताश्च । निरङ्कुशाः,—अङ्कुशो नाम गजताडनविशेषः, तदनाथताः, अङ्कुशताडने-नापि वशीकर्तुमक्षमा इत्यर्थः, अन्यथ,—निर्वाधा इत्यर्थः, अतिक्रान्तशासना इति यावत्, विषयेषु—करिष्यादेषु भाग्यद्रव्येषु, अन्यथ,—सर्ववन्दनार्थानां द्रव्येषु भाग्यद्रव्येषु, उन्मृग्याः,—प्रवणाः विषयोन्मृग्याः,—भाग्यद्रव्यासक्ताः (विष्णु० । ७मो त पृ०) । धर्मस्य मय्यादा—स्थितिः (“मय्यादा सीमानि स्थितौ” इति मादिनी), अङ्कुशा—निगड इव, नियामकत्वादिति भावः, ताम्, अन्यथ,—धर्ममय्यादा इव

(ल) उद्विक्तचित्तानाम् अभिषेकास्त्रभिः समं विवेको विगलति ।
 (व) चलचामरमारुतैरुद्धूय तेषां वृद्धोपदिष्टशास्त्रार्थरजांसि
 उत्तिष्ठन्त्यन्त इव । (श) आतपत्रेण च सत्यं सूर्यालोक इव
 निवर्त्यते । (ष) विभूतिवात्यया चोपहृता दृष्टिः मार्गं नक्षते ।

शङ्कना तां धर्ममर्यादाशङ्कनां—धर्मस्थितिद्वयं निगडमित्यर्थः, किन्दन्ति—कृन्तन्ति,
 उत्तिष्ठन्त्यन्तीत्यर्थः (किट् + लट् अन्ति) ।

(ल) उद्विक्तचित्तानां—विषयप्रबलमनसामित्यर्थः, अभिषेकाय—राज्याधि-
 कारप्राप्ताये यथाविधि स्नानाय, यत् अस्त्र—बहुतीथाहृतं जलं तैः अभिषेकास्त्रभिः,
 —राज्याभिषेकजलैः । विवेकः,—विचारः, इदं मत इदममत इति विवेचना इत्यर्थः,
 विगलति—नश्यति, यदेव अभिषेकार्थं शिरसि निषिक्तमस्त्रं भुनो गलति, तदेव
 विवेकोऽपि पलायते इत्यर्थः ।

(व) चलत्—चालोत्थयन्तः, ये चामराः—बालव्यजनानि, तेषां मारुतैः,
 —वायुभिः चलचामरमारुतैः,—व्यजनानिलैः, उद्धूय—उड्डीयित्यर्थः (उत + धृ +
 ल्यप्) । वृद्धेः,—पदार्थाभिः, आचार्यादिभिर्गतं यावत्, उपदिष्टाः,—अनुश्रिताः, ये
 शास्त्रार्थाः,—शास्त्रपतिपादितविषयाः, ते रजांसि—पद्मशुभ्रः इव, मर्यादाभिर्जतया
 अकिञ्चित्करंधाधेन आसन्नभावादिति भावः, तानि वृद्धोपदिष्टशास्त्रार्थरजांसि—
 धूलिराशिवत् अकिञ्चित्कराणि शास्त्रशासनानीत्यर्थः, अत्र “मारुतः” “उत्क्षेप” इति
 वाक्यद्वयबलात् शास्त्रार्थं रजस्वारीपः बाधः, उत्तिष्ठन्त्यन्ते—उत्थत्यन्ते (उत + तिष्ठ
 + कर्माणि लट्-अन्ते), वृद्धेभ्यः यत् किञ्चित् शास्त्रज्ञानमर्जितं, तत् सर्वे वायुवर्गेन
 धूलिराशिवत् चानुरानिलसेवनगर्वभरणं विनीयते इति भावः ।

(श) आतपत्रेण—कृत्रेण, कृत्रचामरादीनां राजलक्ष्मत्वात् इति भावः, सत्यं
 —तथ्यं, राज्ञां कूटव्यवहारपरायणत्वादिति भावः, कृत्रेण यथा सूर्यालोकं निवाच्यते,
 तथा राजलक्ष्मातपत्रमपि शिरसि धारणमात्रमेव सत्यव्यवहारात् राजानं विमुखी-
 करोतीति भावः ।

(ष) विभूतिः,—ऐश्वर्यं, वात्या—वातममूढः इव, प्रकृतिविषय्यामकत्वादिति
 भावः, तथा विभूतिवात्यया—सम्यद्रूपप्रबलवायुना । मार्गं—सत्यं, पथानञ्च, प्रबल-
 वातीहृतधूलिराशिरुद्धा दृष्टिर्यथा मार्गदर्शनेऽसमर्था भवति, तथा ऐश्वर्यराशीनां
 आकचक्येन कलुषिता दृष्टिः सदिदमसदिदमिति विवेक्तुं नैव शक्नोतीति
 व्यत्यर्थम् ।

जगद्विजयिनोऽपि ते ते नहुषादयो राजानः (म) मारमोहित-
चेतसः तां तां विपदं प्राप्तवन्तः । एष राजा पृथिव्याम्
एकच्छत्रोऽपि यत्तथा उन्मादिन्या चपलया लक्ष्म्या इव
विमोहितोऽपि प्राणानपि तत्याज, न पुनः अमार्गे पदं निदधे,
तेनासौ वीरः मे अधिको (ह) मतः” ।

इत्याकर्ण्य नृपतेर्वाक्यं स वेतालः स्कन्धवर्त्ती पुनः स्वमेव
पदं मायया प्रायात् । राजाऽपि अचलचित्तस्तं तथैवानुमसार ;
आरब्धे सुदुष्करेऽपि महतां मध्ये विरामः कुत एव इति ।

अथ अष्टादशकथा ।

ततः स राजा (क) क्रव्याद्भिः परिवृते, ज्वालाविलोल-
रसनैर्भूतैरिव चिताग्निभिः समन्तादतिरौद्रे तस्मिन् पितृवने
तस्यां क्षपायां तं शिंशपातरुमुपेत्य तत्र वेतालविकृतान्
सदृशाकृतीन् तस्मिन् तरौ लम्बमानान् सुबहून् प्रेतकायान्

(म) मारेण—मदनेन (“मदनो मन्मथो मारः” इत्यमरः), मोहितं—मोहं
गतं, चेतः,—चित्तं येषां ते मारमोहितचेतसः,—कामविमुग्धचिताः (विष्ण० ।
बहुव्री०), तां तां—सर्पयोन्यादिप्राप्तिरूपामित्यर्थः ।

(ह) मतः,—स्वीकृतः, विवेचितः इत्यर्थः ।

(क) क्रव्यं—मांसम् अदतीति तैः क्रव्याद्भिः,—मांसाग्निभिः प्राणिभिः
(“क्रव्यात् रक्षसि पंसि स्यात् मांसाग्निन्यन्यस्त्रिङ्गकः” इति मेदिनी) । ज्वाला—
शिखा, विलोला—चञ्चला, रसना—जिह्वा इव येषां तैः, अन्यथ,—ज्वाला इव
विलोला रसना येषां तैः ज्वालाविलोसरसनैः,—खोलजिह्वावत् परिदृश्यमान-
शिखावद्भिः, अन्यथ,—प्रज्वलिताग्निशिखावत् परिदृश्यमानजिह्वैः (विष्ण० । बहुव्री०) ।
अतिरौद्रे—अतिभीषणे । पितृवने—श्मशाने (“श्मशानं स्यात् पितृवनम्” इत्यमरः) ।
क्षपायां—रात्रौ । वेतालेन विकृतान्—विकृतिं प्रापितान् (विष्ण० । श्या तस्य०) ।

अशङ्कितमद्राक्षीत्,—“अहो ! किमेतत् ? किंवा अयं माया
वेतालो मे कालं क्षिपति, यया इह भूयसाम् एषां कं ग्राह्यं
न वेद्मि । यदि (ख) अमिद्वायस्य मे रात्रिरियं गच्छति, ततोऽहं
वह्निं प्रवेक्ष्यामि, न तु हास्यतां सह्ये” इति चिन्तयत-
स्तस्य राज्ञो निश्चयं ज्ञात्वा सत्त्वतुष्टः स वेतालः तां मायां
संजहार । ततोऽसौ एकमेव नरकलेखरे स्थितं वेतालं दृष्ट्वा
तथैवावतार्य अंसेन गृहीत्वा पुनः प्रतस्थे । प्रस्थितश्च तं स
वेतालः प्राब्रवीत्,—“राजन् न (ग) विरज्यसि चेत्, तदिमां
कथां कथयामि, शृणु,—

अस्ति (घ) गौर्या तपसा परितुष्टवृत्तेन शम्भुना
असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेनैव स्वयं निर्मिता भोगवत्यमरावत्यो-

क्षिपति—आतवाहयतीत्यर्थः, यया—मायया (करणे श्या०) । भूयसां—बहूनाम्,
एषां—शत्रूणां (निज्जारे दृष्टौ०) ।

(ख) अमिद्वायस्य—असम्पन्नप्रयोजनस्य, निष्फलप्रयत्नस्य इत्यर्थः (विण० ।
बहुव्री०) । प्रवेक्ष्यामि—अन्तर्गमिष्यामि (प्र + विश + लृट्-स्यामि) । हास्यताम—
अकृतकार्यतया जनानामुपहासाम्यदतामित्यर्थः । सत्त्वेन—व्यवसायेन, निश्चय-
नेत्यर्थः (“द्व्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्वौ तु जन्तुषु” इत्यमरः), तुष्टः,—प्रोतः
सत्त्वतुष्टः,—सङ्कल्पदार्ढ्यदर्शनेन तुष्ट इत्यर्थः (विण० । श्या तप्०) । संजहार—
संवद्रे, संवदतवानित्यर्थः (सम् + ह + लिट्-णल्) ।

(ग) विरज्यसि—विरक्तोभवसि [वि + रज्ज + लट्-सिप् “अमिद्वितां—”
(६।४।२४ पा०) इति उपधाया नकारलोपः] ।

(घ) गौर्या (कर्त्तरि श्या०), तपसा (करणे श्या०), आदौ परितुष्टः,
पश्चात् वृत्तः,—मत्प्रौढ्यं ईदृशीमेकां परीं निम्नादि इत्येवंरूपेण दुर्गया प्राप्यतः,
नियुक्ता वा, तेन परितुष्टवृत्तेन—पार्वत्यास्तपस्यया सत्त्वतुष्टेन अत एव स्वच्छया
तत्प्रायेणापूरणाय प्रवृत्तेनेत्यर्थः (विण० । कर्मधा०) । न सामान्यः,—इतरभुलभः,
यः गुणोत्कर्षः,—गुणातिशयः, तव लुब्धेन—लोलुपेन असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेन
—गुणानां विशिष्टतया उत्कर्षमन्यादनवर्तनेत्यर्थः, गुणजेन स्वयमपि गांशना
इति भावः ; स्वयं निर्मिता इति उज्जयिन्याः महाकाव्याख्यप्रसिद्धालङ्कारमूर्त्यधि-

स्तृतीया उज्जयिनी नाम पुरी । यस्याम् (ङ) उदारसुकृतिनः
नानाभोगेन उपहंहिताः स्वर्गमपि न कामयन्ते ; यस्यां वर-
योषितां कुचेषु कार्कश्यं, लोचनेषु चापलं, भ्रूषु भङ्गिः ।
यस्याश्च निशासु (च) तमः, कविवक्रोक्तिषु वक्रत्वं, दन्तिषु
मदः, मुक्ताचन्दनशशाङ्केषु जाड्यमासीत् । तस्याश्च चन्द्रप्रभो
नाम राजा अभवत् । (छ) देवस्वामीति विश्रुतो बहुधन-

ष्ठानत्वात् गौरीतपसा तृथो हरः तत्प्रायेणापुरणाय गुणात्कर्षभ्रायिष्ठां सर्वपरी-
क्षलामभूतां पुरीमुज्जयिनीं स्वयमेव निम्नितवानिव इत्यभिप्रायः ; भोगवती—
पातालस्था नागराजपुरी (“नदीमगर्थोर्नागानां भोगवती” इत्यमरः) । तृतीया—
तृतीयसङ्क्रापूरणकारिणी, भोगवत्यमरावतीस्पृष्टिनीत्यर्थः ।

(ङ) उदाराः,—महत्त्वः, सुकृतयः,—पुण्यानि एषां सन्तीति तादृशाः
उदारसुकृतिनः,—महापुण्यवन्तः (विश्व०) । उपहंहिताः,—वह्निताः (उप +
हन् + क्तः) । वरयोषिताम्—उत्तमाङ्गनानाम् । कार्कश्यं—काठिन्यं, कुचेषु एव
कार्कश्यं स्थितं, न लोकव्यवहारेषु कार्कश्यमित्यर्थः, तत्रत्याः सर्वे जना अतीव
कीमत्प्रकृतय आसन् इति भावः । “लोचनेषु” “भ्रूषु” इत्युभयत्रापि वरयोषिता-
मित्यनुषङ्गः, चापलं—चाञ्चल्यं, लोचनेषु एव चापलं, न लोकव्यवहारेषु इत्यर्थः,
सर्वे तत्रत्या धीरा विवेकिनश्च इति भावः । भङ्गिः,—कौटिल्यं, वक्रता इत्यर्थः,
अत्रापि पूर्ववत् व्याख्या, सरलप्रकृतयः सर्वे तत्रत्या इति भावः ।

(च) तमः,—अन्धकारः तमोगुणश्च, निशासु एव तमः,—अन्धकारः परन्तु
न जनेषु तमः,—तमोगुणः इत्यर्थः, सर्वे जनाः सात्विकाः राजसा वा तत्रस्था इति
भावः, एवमुत्तरत्रापि व्याख्यानमनुरूपं सङ्गमनीयम् ; कवीनां वक्रोक्तिषु—
काव्याङ्गभेदेषु, तदाख्यालङ्कारेषु वा, काकुवचनेषु वा कविवक्रोक्तिषु—काव्येषु
इति भावः, वक्रत्वम्—अभुवोधाद्यै, क्रूरत्वञ्च, काव्याविशेषेषु एव वक्रत्वं परन्तु
जनेषु न वक्रत्वं—क्रूरत्वमिति, सर्वे तत्र उदारा इति भावः, दन्तिषु—गर्जेषु,
मदः,—टान-वारि, गर्वश्च, सर्वे विनीताः तत्र आसन्निति भावः, जाड्यं—शीतस्य
मूर्खत्वं च (“शीतं गुणं तददृष्ट्याः सुभीमः शिशिरां जाडः” इत्यमरः “जाडं मूर्खं
हिमाघातं” इति विश्वश्च) भावः जाड्यं—मूर्ख्यं, मूर्खता च, सर्वे विदांसः तत्र
इति भावः ।

(छ) देवस्वामी इति, नाम्ना इति शेषः, विश्रुतः,—विख्यातः ।

सम्पन्नः बहुयज्ञः बहुश्रुतश्च कश्चिद्विप्रः तस्य अमात्य आसीत् ।
तस्य तनयश्चन्द्रस्वामी नाम कदाचित् (ज) कामपि विक्षिप्तैः
कृष्णसाराभैर्नेत्रैरिवाक्षैर्निरन्तरम् 'अत्र कम् आश्लिष्यामः' इति
विपद्भिर्विवक्षितां, 'कोऽसौ अस्ति, यस्य अलकापतेरपि
श्रियं न हरामि' इति द्यूतकृतां कलहस्वनैरुच्चैर्वदन्तीमिव
द्यूतकारमहागोष्ठीं द्यूतेन क्रीडितुं ययौ ।

तां प्रविश्य स क्रमात् तैः (भ) कितवैरक्षैर्दीव्यन् वस्त्रा-
दिकं हारयित्वाऽपि अन्यत् धनमहारयत् । यदा तु तद्धनं

बहवः,—अनेकं, यज्ञाः,—यागाः अनृष्टतया सन्ति यस्य सः बहुयज्ञः,—सम्पा-
दितबहुयाग इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), बह्वि श्रुतानि—शास्त्राणि ("श्रुतं
शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः) अधीतत्वेन सन्ति यस्य सः बहुश्रुतः,—अधीतविविधशास्त्रः
(विण० । बहुव्री०) ।

(ज) कामपि—अनिर्दिष्टमित्यर्थः, विक्षिप्तैः,—पातितैः, एकत्र,—कटाचायंम्,
अन्यत्र,—क्रीडायामिति भावः, पटस्थस्य निरन्तरमित्यनेन सम्बन्धः, निरन्तरं विक्षिप्ते-
रित्यर्थः, कृष्णसाराभैः,—कृष्णसाराख्यसर्गावशेषनेत्रसदृशैरित्यर्थः, मनोहारिभिर्भिति
भावः, आकर्णविश्रान्ततया मुग्धतया च कृष्णसारनेत्रं यथा मनोहारि, अक्षोऽपि
स्य प्रति आकर्षकत्वात् तथा मनोहारकः इति कृष्णसाराभैरित्यनेन गम्यते । अक्षैः,
—पाशकैः (करणे ३या० । "अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते" इत्यमरः) । विपद्भिः,—
विपत्तिभिः (कर्त्तृभिः), अक्षक्रीडकानां विपदः अवश्यभाव्यत्वात् तत्स्थानस्य
विपत्त्यदुल्लतया नेत्रमदृशपाशकद्वारा विपत्कर्त्तृकतत्स्थानस्य दर्शनोत्प्रेक्षितं
बाहुव्यम् । अलकापतेरपि—कुर्वरस्यापि, श्रियं—सम्पदं, धनाधिपोऽपि यदि
द्यूतासक्तो भवति, तदा तस्माप निःशेषितसर्वधनं करोमि द्यूतस्य धननाशकत्वात्
इति भावः । द्यूतकृतां—द्यूतक्रीडकानां, कलहस्वनैः,—विवादबोधकध्वनिभिः ।
द्यूतकाराणाम्—अक्षधृत्तां, महतो—विशाला, गोष्ठी—सभा ("गोष्ठी सभा-
सलापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी) तां द्यूतकारमहागोष्ठीम्—अक्षक्रीडकानां
महतौ सभितिम् ।

(भ) कितवैः,—द्यूतकृद्भिः ("धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्कमाः"
इत्यमरः), प्रयोजककर्त्तृभिरित्यर्थः । दीव्यन्—क्रीडन् [दिव + लटः शब्द "दिवि च"
(दा१।७० पा०) इति दौघः] ।

तैर्याच्यमानं नाटात्, तदा (ज) सभिकेन साऽवष्टभ्य लगुडैः
 अताड्यत । लगुडाहतसर्वाङ्गः स विप्रसुतः पाषाणमिव निश्चलम्
 आत्मानं मृतमिव कृत्वा तस्थौ । तथैव च (ट) द्वितान् दिवसान्
 तस्मिन् तत्र अवस्थिते, क्रूरः स सभिकः तान् कितवान्
 अभाषत,—“अनेन पाषाणकं श्रितं, तदेनं क्वचित् अन्धकूपे
 नीत्वा क्षिपत, अहं युष्माकम् एतद्देयं धनं दास्यामि” । इति
 तेनोक्ताः कितवास्तं चन्द्रस्वामिनम् उत्क्षिप्य (ठ) कूपगवेषिणः
 दूरम् अरण्यं निन्युः । तत्राऽऽगत्य कश्चित् वृद्धः कितवस्तान्
 अन्यान् एवमब्रवीत्,—“अयं तावत् प्रायशो मृतः, तत्
 किमनेनाधुना कूपे क्षिप्तेन ? तदिहैव एनमुज्झित्वा गत्वा
 कूपे उज्झितं वक्ष्यामः” । इति तस्य वचस्ते सर्वे “तथा”
 इति प्रतिपद्य तथैव तं त्यक्त्वा गताः ।

अथ गतेषु तेषु कितवेषु स चन्द्रस्वामी समुत्थितः तत्र
 शून्यमेकं शिवमन्दिरं विवेश । तत्र किञ्चित् समाश्वस्य
 सुदुःखितश्चिन्तयामास,—(ड) “हा कष्टं ! विश्वस्तोऽहं धूर्तैः

(ज) सभिकेन—द्यूतकारकेण, द्यूनाध्यक्षेणेत्यर्थः (“सभिकाः द्यूतकारकाः”
 इत्यमरः) । अवष्टभ्य—आक्रुष्य, प्रतिक्रुष्य इत्यर्थः [अव + कृन्भ + ल्यप्
 “अनिदितां—” (६।४।२४ पा०) इति उपधाया नलोपः “अवाञ्छा—” (८।१।६८
 पा०) इति षत्वम् । “अवष्टब्धोऽविदूरं व्याटाक्रान्ते आवलम्बिते” इति मेदिनी] ।
 अताड्यत—प्राक्रियत (ताड + णिच् + कर्माणि लङ्-तन्) ।

(ट) द्वौ वा त्रयो वा सङ्ख्या दीप्तां तान् द्वितान्—द्वौ वा त्रौन् इत्यर्थः
 [विण० । बहुव्री० । “बहुव्रीहौ सङ्ख्याये उज्जबहुगणात्” (५।४।७३ पा०) इति
 ङच्] । तस्मिन्—चन्द्रस्वामिनि । पाषाण एव पाषाणकः (स्वार्थे कप्प्रत्ययः) तत्
 पाषाणकं—पाषाणत्वं, श्रितम्—आश्रितम् ।

(ठ) कूपम्—अन्धकूपमित्यर्थः, गवेषयन्ति—अन्विष्यन्ति इति तान् कूप-
 गवेषिणः,—कूपान्वेषिणः [विण० । बहुव्री० । “बहुकृत्वाभीक्ष्ण्य” (३।२।८१ पा०)
 इति णिनिः] ।

(ड) हा कष्टम् !! इति खेदतूष्कमव्ययम् ; विश्वस्तः,—जातविश्वासः, तेभ्यः

कितवैः मायया मृषितः, तदीदृशः नग्नः पांशुधूसराङ्गः क
यामि ? पिता बन्धुः सुहृदाऽपि दृष्ट्वा किं मां वदेत् ? तदिहैव
साम्प्रतं स्थितोऽस्मि, नक्तञ्च क्षुत्प्रशान्तये निर्गत्य कथमपि
भोजनं प्रति यतिष्ये” इत्यालोचयतस्तस्य क्लान्तस्य दिगम्बरस्य
मन्दोक्तताऽऽतपो रविस्त्यक्ताम्बरः अस्ताचलमगात् । तावच्च
(ढ) भूतिलिप्ताङ्गः महाव्रती शूलधरो हर इवापरः
कश्चित्तापसः तत्राऽऽजगाम । स चन्द्रस्वामिनं दृष्ट्वा,—
“कोऽसि ?” इति पृष्ट्वा, तस्मात् वृत्तान्तं श्रुत्वा च प्रणतं
तमवादीत्,—“भद्र ! त्वं ममाऽऽश्रमं प्राप्तः क्षुत्क्लान्तोऽतिथिः,
तदुत्तिष्ठ, कृतस्नानो मम (ग) भिक्षाभागमाहर” । इति
तेनोक्तश्चन्द्रस्वामी तमब्रवीत्,—“भगवन् ! विप्रोऽहं कथं तव
भिक्षाभागं भोक्ष्ये ?” । तदाकर्ण्य सः (त) सिद्धस्तापसः निजां

न्यस्तविश्वास इत्यर्थः । पांशुना—धूल्या, धूसराणि—धूसवर्णानि, ‘अङ्गानि यस्य सः
पांशुधूसराङ्गः,—धूलिधूसरितावयवः (विष्णु० । बहुव्री०) । साम्प्रतम—अधुना,
दिवाभागे इत्यर्थः । नक्तं—रात्रौ (अव्य०) । दिगेव अम्बरं—वस्त्रं यस्य स तस्य
दिगम्बरस्य—विवस्त्रस्य, मन्दोक्तः,—स्वल्पीकृतः, आतपः,—प्रकाशः (“प्रकाशो
द्योत आतपः” इत्यमरः) येन सः मन्दोक्ततातपः,—ऋक्षीकृतद्योतः, निजतेजः
संहरन् इत्यर्थः । त्यक्तं—विसृष्टम्, अम्बरं—व्योम, आकाशमिति यावत्
(“अम्बरं न द्योर्व्योम्नि सुगन्धन्तरवस्त्रयोः” इति मेदिनी), येन सः त्यक्ताम्बरः,—
परिहृतमभोदेशः, नग्नमण्डलं विहाय इत्यर्थः ।

(ढ) भूत्या—भक्षणा (“भूतिर्भक्षानि सम्पदि” इत्यमरः), लिप्तम् अङ्गं यस्य
सः भूतिलिप्ताङ्गः,—भक्ष्यचर्चितावयवः (विष्णु० । बहुव्री०), महत—उत्कटं, व्रतं—
नियमः अस्य अस्तीति महाव्रती—उत्कटतपस्वी [“आम्यहतः समानाधिकरण-
जातीययोः” (६.१.४६ पा०) इति महतस्तस्य आकारः] ।

(च) भिक्षायाः,—भिक्षितवस्तुनः, भिक्षालब्धद्रव्यस्येत्यर्थः (“भिक्षा भृतौ
च यात्रायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः” इति विश्वः), भागम्—अंशं भिक्षाभागं—
भिक्षितद्रव्याशम्, आहर—स्वीकृत्य, गृह्णाणेत्यर्थः (आ + ह + लोट् + हि) ।

(त) सिद्धः,—योगसिद्ध इत्यर्थः (विष्णु०) । निजाम्—आत्मीयां, निज-

मठिकां प्रविश्य अतिथिवासत्वेन इष्टमम्पादिनीं विद्यां सम्भार । (थ) स्मृतोपस्थिताञ्च तां, “किं करोमि ?” इतिवादिनोम्,—“अमुष्य अतिथेरातिथ्यं कुरुष्व” इति शशास ।

तथा “तथा” इत्युक्ते, सहसा तत्र सोपवनम् अङ्गनाजन-सहितं सौवर्णं पुरमुत्पन्नं स चन्द्रस्वामी ददर्श । (ढ) विस्मितं तच्चाभ्येत्य तस्मात् पुरात् विलामिन्यः,—“भद्र ! उत्तिष्ठ, ण्हि, स्नाहि, भुङ्क्ष्व, भज नः स्वामिनीम्” इति उक्त्वा अभ्यन्तरं नीत्वा स्नापयित्वा अनुलिप्य परिधाप्य च अन्यत् वाममन्दिरं निन्यः । तत्र च प्रविश्य स युवा एकां सर्वाङ्गसुन्दरीं (ध) धात्रा कौतुकादिव निर्मितां कामपि वरारोहं ददर्श ; तथा च समु-त्थाय अर्द्धासनोपवेशितः दिव्यमाहारं विविधानि फलानि भुक्त्वा गृहीतताम्बूनः पर्यङ्कशय्यायां तत्सम्भोगसुखेन निशाम् अनयत् । प्रातः प्रबुद्धश्च तत्र तमेव शिवाऽऽलयं ददर्श, न तां

वसतिमित्यर्थः, क्षुद्रो मठः मठिका तां मठिकां—पर्यङ्कालामित्यर्थः [मठ + “अल्पे” (५ : ३८ पूपा०) इति कञ्, स्त्रियां टाप्, अकारस्य च इकारः] ।

(थ) आदौ स्मृता, पश्चात् उपस्थिता तां स्मृतोपस्थितां—स्मरणान्तरसमागतां (विष्ण० । स्नातानुलिपवत् स०), ताम्—इष्टमम्पादिनीं विद्याम् । शशास—आज्ञापयामास (शास + लिट्-णल् । “शासनं राजदभोर्व्यां लखाऽऽशाशास्त्रशास्त्रिषु” इति मेदिनी) ।

(ढ) विस्मितं—सहसा सोपवनं माङ्गनाजनस्य सौवर्णं पुरं दृष्ट्वा आश्चर्यान्वितम् । अभ्येत्य—समागत्य (अभि + आ + इ + ल्यप्) । विलामिन्यः,—शङ्कारभावभाविता-स्तद्वत्तः । भज—सन्तोषय, रमस्व इति यावत् (भज + लोट्-ङि), नः,—अस्माकम् । अनुलिप्य—सुगन्धिसन्तनककुङ्कुमादिना गात्रं चर्चयित्वा (अनु + लिप + ल्यप्), परिधाप्य, वस्त्रमिति शेषः (परि + धा + शिच् + ल्यप्) ।

(ध) धात्रा—विधिना, कौतुकादिव—सौन्दर्यसृष्टिविषये कौतुकी मे दृष्टता सञ्जाता इति परोक्षितुं कौतूहलादिवेत्यर्थः । वरः,—श्रेष्ठः, आरोहः,—नितम्बः

दिव्याङ्गनां, नापि पुरं तत् (न) तथाविधपरिच्छदयुतम् । ततः स समुद्दिग्गो निगेत्य मठिकायां स्मिताननं (प) पृष्टरात्रि-
वृत्तान्तं तं तापसं व्यजिज्ञपत्,—“भगवन् ! त्वत्प्रसादात्
रजन्यामहं सुखमुषितः, किन्तु तथा दिव्याङ्गनया विना मे
प्राणा यास्यन्ति” इति । तदाकर्ण्य स तापसो हसन्नब्रवीत्,—
“इहैव तिष्ठ, पुनर्नक्तं तथैव ते सुखं भविष्यति” ।

इति तेन व्रतिना अभिहिते स चन्द्रस्वामी तस्य तापसस्य
प्रसादात् (फ) प्रतिक्षपं तान् तान् भोगान् अभुङ्क्त । शनैश्च
तस्य तं विद्याप्रभाव विदित्वा (व) विधिचोदितः स चन्द्रस्वामी
तं तापसं प्रसाद्य एकदा ययाचे,—“भगवन् ! यदि सत्यं
शरणागतं मयि ते कृपा जाता, तदेतां विद्यां मे दाहि, यस्या
अयम् ईदृशः प्रभावः” । इति निवेद्यात् प्रार्थयमानं तं स तापसः

अस्यानां वरारोहाम्—अत्युत्तमा स्त्रियं (“वरारोहा मत्तकाराश्चन्युत्तमा वरवर्णिनी”
इत्यमरः) ।

(न) तथाविधैः,—तादृशैः, परिच्छदैः,—वसनभूषणाः । रूपभोग्यैः द्रव्यैरित्यर्थः,
युतं—संयुक्तं तथाविधपरिच्छदयुतं—तादृशद्रव्यादिममान्वतान्वत्यर्थः ।

(प) पृष्टः,—जिज्ञासितः, रात्रिवृत्तान्तः,—रात्रेः व्यापारः येन तं पृष्टरात्रि-
वृत्तान्तं—जिज्ञासितरजनौवात्तं (विष्णु० । बहुव्री०) । उषितः,—अवास्थितः [वस +
“गत्यथाक्रमक—” (३।४।७२ पा०) इति कर्त्तरि क्तः “वसतिक्षुधोरट्” (७।२।५२
पा०) इतीट्, “शासिवसि—” (८।३।६० पा०) इति षत्वम्] ।

(फ) क्षपाया क्षपायां प्रतिक्षप—प्रत्येकरात्रौ (वीप्सायामन्यथी०) । अभुङ्क्त
—अभुञ्जत, अनुभूतवानित्यर्थः [भुज + लङ्-त् “भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०)
इत्यात्मनेपदम्] ।

(व) विधिना—दैवेन (“विधिर्विधाने दैवे च” इत्यमरः), चोदितः,—
प्रेरितः विधिचोदितः,—दुरदृष्टचान्त इति यावत् । प्रसाद्य—अनुज्ञाया, संवादिना
प्रसन्न कृत्वा इत्यर्थः (प्र + सद + ल्यप् + ल्यप्) । शरणं—गृहं, रक्षितारं वा
(“शरणं गृहरक्षिणीः” इत्यमरः), आगतं—प्राप्तं शरणाऽऽगतं—भवद्गृहोपस्थितं,
रक्षितारं त्वां प्राप्ते वा, तवाश्रिते इत्यर्थः (विष्णु० । २या तत्प०) ।

प्रत्यवादीत्,—“भद्र ! एषा विद्या (भ) तव असाध्या, असौ अन्तर्जले साध्यते , तत्र चैषा जपतः साधकस्य विमोहाय तथा मायाजालं सृजति, यथा स सिद्धिं न लभेत । स हि (म) जापक-स्तत्र पुनर्जातं बालकमात्मानम् ईक्षते, ततो युवानं कृतदारं जातात्मजम् ; ततः सुहृदयं मे, शत्रुरयं मम इति मिथ्या प्रपश्यति ; न च इदं जन्म, नापि विद्यासाधने प्रवृत्तिं स्मरति । यस्तु चतुर्विंशतिवर्षं तथा जपन्, जन्म स्वं स्मृत्वा, तत्तत् (य) मायाविजृम्भितं विदित्वा तद्वशो वक्त्रिप्रवेशं कुरुते, स एव परमार्थतो जलोत्तोरणः सिद्धविद्यां पश्यति, एषा च सुशिष्यस्यैव सिध्यति, अस्थानार्पणात् गुरोरपि विनश्यति । मत्सिद्धैव ते फले सिद्धे किं ते अमुना (र) आग्रहेण ? मम सिद्धिहानौ एषा तदैव विनश्यति” । एवं तपस्विनोक्तेऽपि स

(भ) तव—त्वया (कृदयोगात् कर्त्तरि ङ्ङी०), न साधयितुं शक्या असाध्या—अनिष्पादनीया, दुर्लभा इत्यर्थः [न + सिध + णिच् “सिध्यतेरपारलौकिके” (६।१।४८ पा०) इति एच आत्वम् “अहं कृत्यतृचस” (१।३।१६८ पा०) इति यत्] । अन्तर्जले—जलान्तः, जलमध्ये अवस्थायित्यर्थः, साध्यते—सम्पाद्यते, आयत्तीक्रियते इत्यर्थः, जनैरिति शेषः (साध + कर्म्मणि लट्-ते) । जपतः,—जपं कुर्वतः (जप + लट्-ते) ।

(म) जापकः,—जपकर्त्ता (जप + ण्वल्) । कृताः,—सम्पादिताः, गृहीता इति यावत्, दाराः,—स्त्री येन तं कृतदारं—परिणीतम् ।

(य) मायया—रूपटेन, विजृम्भितं—प्रकाशितं मायाविजृम्भितं—मिथ्या-प्रपञ्चितम् । तद्वशः,—मायिकमिदं सर्वमिति ज्ञात्वा विद्यालाभेच्छाधीनः सन् इत्यर्थः, वक्त्रिप्रवेशं—मायिके एव अग्नौ प्रवेशमित्यर्थः । परमार्थतः,—तत्त्वतः, यथाशतः इत्यर्थः । अस्थाने—अपात्रे, अयोग्यशिष्ये इत्यर्थः, अर्पणात्—दानात् अस्थानार्पणात्—कुशिष्ये सम्प्रदानात् ।

(र) आग्रहेण—आसक्त्या (“आग्रहोऽनुग्रहाऽऽसक्त्योराक्रमे यद्वशेऽपि च” इति मेदिनी) । सिद्धिहानौ—सिद्धिजये सति, तपस्यायाः फलभोगकालातिक्रमे सूतीत्यर्थः, सर्वस्यैव काम्यकर्म्मणः चायत्नत्वादिति भावः । विनश्यति—विनीष्यति,

चन्द्रस्वामी,—“शृण्वामि सर्वं, (ल) मा तावदत्र भगवन् ! चिन्ताभूः” इति तं तापसम् अब्रवीत् । ततः स तापसः तस्मै तां विद्यां दातुं प्रतिपेदे । आश्रितानुरोधेन किं हि न कुर्वन्ति साधवः ? ।

ततो नदीतीरं गत्वा स तापसस्तमब्रवीत्,—“वत्स ! विद्यां जपन् यदा तां मायां द्रक्ष्यसि, तदा मम (व) विद्यया बोधितो मायाग्निमेव प्रविशेः, अहं हि तवैव जपतो नदीतटे स्थास्यामि तावत्” इत्युक्त्वा शुचिस्तमाचान्तं शुचिं चन्द्रस्वामिनं तां विद्यामध्यापयामास । ततस्तस्मिन् गुरौ तीरस्थिते स चन्द्रस्वामी तं मूर्धा प्रणम्य (श) सरभसं तां नदीमवततार । अवतोर्यश्च तस्यामन्तर्जले तां विद्यां जपन् सहस्रैव तन्मायया विमोहितो मिथ्या सर्वं जन्मवृत्तान्तं विस्मृत्य, अन्यस्यां पुरि

अपयाव्यतीत्यर्थः [वि + नश् + लृट्-स्यति “मम्जिनशोर्भात्” (७।१।६० पा०) इति गुम्] ।

(ल) मा—न, मास्तीत्यर्थः (निषेधाशङ्कमव्य० । “मा वारणे विकल्पे च” इति मेदिनी) । चिन्तायाः भूः,—स्थानं (“भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि याविति” इति मेदिनी) चिन्ताभूः,—चिन्तास्थानं, चिन्तीत्यत्तिकारणमिति यावत् ।

(व) विद्यया—विद्याप्रभावेणेत्यर्थः, बोधितः,—मिजवत्तमानावस्थां स्मारितः सन्नित्यर्थः (बुध + णिच् + क्तः), मायया दृष्टमयि मायायि—कृत्वायि (शाक-पाथि०), प्रविशेः (प्र + विश + विधौ लिङ्-यास्) । तव (शेषे ६९०) । आचान्तं—कृताचमनम् [आ + चम + णिच् + क्त “यस्य विभाषा” (७।२।१५ पा०) इत्यनेन इट्-निषेधः “अनुनासिकस्य—” (६।४।१५ पा०) इति उपधाया दीर्घः “येरानिटि” (६।४।५१ पा०) इति णिचो लीपः “न कस्यमिचमाम्” (ग०) इति मित्वाभावात् न ऋस्वः] । अध्यापयामास—पाठयामास [अधि + णिच् + क्त “क्रौञ्जानां चो” (६।१।४५ पा०) इति एचः आत्वे “अर्त्तिज्ञौघी—” (७।१।२६ पा०) इति पुगागमे “कासप्रत्ययादा—” (२।१।१५ पा०) इति आम्, ततः “कृत्वाणु—” (३।१।४० पा०) इति अक्षरेणुप्रयोगे लिट्-णल्] ।

(श) सरभसं—सर्वेण सहस्रं वा (“रभसो वेगदर्पयोः” इति मेदिनी) ।

कस्यापि विप्रस्य पुत्रत्वेनोत्पन्नः शनकैर्वृद्धिं गतः, (घ) कृतोप-
नयनोऽधोतविद्यः कृतदारश्च दुःखसुखसम्भिन्नः क्रमात् सञ्ज्ञाता-
पत्यः समभवत् । ततश्चात्र पुत्रदारस्नेहाऽऽसक्तस्तदाचरन्
(स) बद्धरतिः पितृभ्यां बान्धवैश्च सह कियन्तं कालं तस्थौ ।

इत्थं मिथ्याजन्मान्तरक्षेशमनुभवतस्तस्य (ह) कालप्रबोधिनीं
विद्यां कारुणिको गुरुरसौ प्रायुङ्क्त । स चन्द्रस्वामी जन्मान्तर-
गतः तद्विद्याप्रयोगेण सद्यः प्रबोधितः आत्मानं तच्च गुरुं स्मृत्वा
तच्च मायाजालमवेत्य (क) विद्यासाध्यफलमाप्तुम् अग्नि-
प्रवेशाय उद्यतस्तौर्निषेधाद्भिर्द्वेष्टासु गुरुबन्धुभिः पर्यवारि । तैश्च
बहुधा वार्यमाणोऽपि दिव्यसुखलोलुपः स सवान्धवः

(घ) कृतं—सम्पादितं, पित्रादिनेति शेषः, उपनयनं—यज्ञसूत्रधारणार्थं
संस्कारविशेषः यस्य तादृशः कृतोपनयनः,—दत्तोपवीतः (विष्णु० । बहुव्री०),
अधोता—सम्यक्पठिता, विद्या—शास्त्र येन सः अधोतविद्यः,—शास्त्रेऽधोती ।
दुःखसुखाभ्यां सम्भिन्नः,—संमत्तः, ऐक्यं गत इत्यर्थः (“सम्भेदः स्फुटने सङ्गे”
इति मादनी), दुःखसुखसम्भिन्नः,—कदाचिद्दुःखेन कदाचिदुवा सुखेन बाहुतः
सन्निवृत्तः ।

(स) बद्धरतिः,—पत्न्यादिषु दृढानुरागः (विष्णु० । बहुव्री०) । बान्धवैः,—जातिभिः ।

(ह) काले—उपयुक्तसमये, प्रबोधिनीं—स्मार्तिका, यदा,—कालस्त—समयस्य,
कोऽयं समयः, यदाऽहमीदृक्तया अवास्थितोऽस्मि इत्येवंप्रत्यक्ष इत्यर्थः, प्रबोधिनीं
कालप्रबोधिनीं—निजावस्थाविशेषज्ञापिकामित्यर्थः । करुणा शीलमस्य कारुणिकः,
—दयालुः [करुणा + “शीलम्” (४।४।६१ पा०) इति ठक्] । प्रायुङ्क्त—
न्ययोजयत् (प्र + युज् + लङ्-त) ।

(क) विद्यया—आराधितया इष्टसम्पादन्याख्याविद्ययेत्यर्थः, साध्यं—साधनीयं,
प्राप्यमिति यावत्, यत फलम्—इष्टसम्पादनशक्तिरूपमित्यर्थः, विद्यासाध्यफलं—विद्या-
लभ्येष्टसम्पादनसामर्थ्यमित्यर्थः । निषेधाद्भिः,—निवारयाद्भिः (नि + णिध + लट् : शतृ,
तैः) । पर्यवारि—पर्यवेष्टि [परि + वृ + कर्मणि लृङ्-तन् “चिण् भावकर्मणोः”
(३।१।६६ पा०) इति त-शब्दे परे चिण् “चिथो लृक्” (६।४।१०४ पा०) इति
तस्य लृक्] ।

(ख) सज्जितचित्तं नदीतीरमगात् । तत्राऽऽगत्य च वृद्धौ पितरौ भार्यां बालापत्यानि च (ग) रुदन्ति दृष्ट्वा मोहात् पुनरचिन्तयत्,—“कष्टम् ! अनलं विशतो मे सर्वे इमे स्वजना म्रियन्ते, न च गुरोस्तद्वचनं सत्यं वा मृषा जानामि, तत् किम् अग्निं प्रविशामि ? उत गृहम् ? अथवा गुरोस्तद्वचः कथं मिथ्या तादृशप्रभावशालिनः ? तदग्निमेव प्रविशामि कामम्” इति पर्यालोच्य स चन्द्रस्वामी अग्निमेव प्राविशत् ; प्रविश्य च अनुभूतहिमस्पर्शो विस्मृतः वक्त्रेः शान्तभयः तस्मात् नदीतीयात् उत्थाय तटमवाप । तत्रोत्थाय स्थितं तं गुरुं दृष्ट्वा पादयानिपत्य पृच्छन्तं तम् अग्निशैत्यान्तं सर्वं वृत्तान्तमवर्णयत् ।

ततः स गुरुस्तमुवाच,—“वत्स ! मन्ये त्वया कश्चिदत्र (घ) अपचारः कृतः, अन्यथा अग्निः कथं ते शीतो जातः ? एतस्या विद्यायाः साधने एतद्धि अदृष्टम्” । तदाकर्ण्य स चन्द्रस्वामी प्रावदत्,—“भगवन् ! नात्र कश्चिन्मयाऽपचारः कृतः स्मर्यते” । ततः स तद्गुरुः जिज्ञासुस्तां विद्यां सस्मार, न च सा तस्य वा तच्छिष्यस्य (ङ) आविरभूत् । अथ तौ नष्टविद्यो विषसौ ततो जग्मतुः” ।

(ख) सज्जिता—कल्पिता. चिता—मृतशय्या यत्र तं सज्जितचित्तं—प्रस्तुतौकृतचित्तिकं (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ग) रुदन्ति—क्रन्दन्ति (विष्णु० । रुद + शृट्, तानि) । कष्टं—खेटमृचक-मन्ययम् । कामम्—अनिच्छया स्वीकारार्थकमन्ययम् (“अकामागुमतौ कामम्” इत्यमरः) । वक्त्रेः,—वक्त्रेः [“भीतार्थानां भयवदुः” (१।४।२५ पा०) इत्य-पादाने प्रती०] ।

(घ) अपचारः,—निषिद्धाचरणमित्यर्थः, अदृष्ट—दुर्भाग्यमित्यर्थः ।

(ङ) आविरभूत्—प्रकाशिताऽभूत् [आविस् + भू + लुङ्-द “कथादिचि-

इति कथामाख्याय वेतालस्तं भूपं पप्रच्छ,—“राजन् ! संशयमेतं मे (च) छिन्धि, केन हेतुना विहितेऽपि यथोद्दिष्टे कर्मणि विद्या तयोर्नष्टा ?” । एतदाकर्ण्य स राजा तं वेतालं प्रत्यवोचत्,—“योगेश्वर ! जाने, भवान् मे कालम् एवं (छ) क्षिपति, तदपि ते ब्रवीमि, दुष्करेणापि कर्मणैव पुरुषस्य न सिद्धिर्लभ्या, शुद्धेनैव कर्मणा । तत्रास्य (ज) मन्दस्य विप्रयूनश्चित्तं प्रबोधितमपि यत् विकल्पते स्म, तेनास्य विद्या सिद्धिं न गता, अस्थानदानाच्च गुरोर्विनष्टा” । इति तस्य नृपस्य वाचं निश्रम्य स वेतालः पुनः स्वं निलयं प्रत्यपद्यत । राजाऽपि अश्रियलियन्नः तमन्वेष्टुं धावति स्म ।

अथ ण्कोनाविंशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपातलं गत्वा वेतालं स्कन्धे आरोप्य

डाचञ्च” (१।४।६१ पा०) इत्यनेन आविःशब्दस्य ऊर्ध्वादिगणे पठितस्य गतिमंज्ञायां सत्यां “ते प्राग्धातोः” (१।४।८० पा०) इति पूर्वनिपातः । “प्राकाश्या प्रादुराविः स्यात्” इत्यमरः] ।

(च) छिन्धि—खण्डयं, अपनोदयेत्यर्थः (छिद् + लोट्-ङि) । विहिते—अर्पिते, यथोद्दिष्टे—यथोपदिष्टे, उपदेशानुसारिणि इत्यर्थः ।

(छ) क्षिपति—प्रेरयति, अतिबाहयति इत्यर्थः (क्षिप + लट्-तिप्) । पुरुषस्य—पुरुषेणेत्यर्थः (छद्-श्रीगात् कर्त्तरि ङ्ङी०) ।

(ज) मन्दस्य—मूढस्य, अभाग्यस्य वा (“मन्दाः भैराव्यरोगात्तमूढाभाग्य-शून्येभ्यः” इति शाश्वतः) । विकल्पते स्म—आम्यति स्म, गुरुवाक्यं सत्यं भवति सदा वा इति सन्दिग्धे स्म इत्यर्थः (वि + कृप + लट्-ते । “विकल्पः पुंसि आत्मौ च कल्पने” इति मेदिनी) ।

तथैव प्रातिष्ठत, वेतालोऽपि तं गच्छन्तं (क) न्यगादीत्,—

“राजन् ! अपरां हृद्यां कथां ते आख्यामि, श्रूयताम्,—

अस्ति वक्रोलकं नाम सुरपुरोपमं पुरम् । तस्मिन् सूर्यप्रभो
नाम इन्द्रसमः भूपतिरासीत्, यः (ख) सौकर्योद्यतया
मूर्त्या दत्तानन्दो हरिरिव वसुन्धरामिमां समुद्धृत्य चिरं

(क) न्यगादीत्—अवादीत् (नि + गद + लुङ्-इ) ।

(ख) सुकर एव सौकर्यं (स्तार्थे ष्यञ्) तस्मिन् सौकर्ये—प्रजानां
सुखसम्पादके कर्मणीत्यर्थः, उद्यतया—प्रवृत्तया, यद्वा,—सुकरस्य—आदिवराहस्य
कर्म सौकर्यं—पृथ्वीभारवहनरूपमित्यर्थः, तस्मिन् उद्यतया—पृथ्वीभारवहने कृतीद-
योग्येत्यर्थः, यद्वा,—सुकरस्य इयं सौकरी तथा सौकर्या—सुकरसम्बन्धिन्या, आदि-
वराहसम्बन्धिन्या इत्यर्थः, द्विवहारिधिमिममपृथ्वीसमुद्धरणक्षमत्वादिति भावः, अस्मिन्
पक्षे इव-शब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तथा इव, उद्यतया—उन्नतया इत्यर्थः, विष्णुपक्षे,—
सुकरस्य इयं सौकरी (सुकरशब्दः दन्त्योऽपि दृश्यते, तथा च,—“तात्त्व्या अपि
दन्त्याय शाम्बशुकरपांशवः” इति श-भेदः) तथा सौकर्या—वाराह्या, वराह-
सम्बन्धिन्या इत्यर्थः, तथा उद्यतया—कमवर्द्धनेन अत्युत्क्रितयेत्यर्थः । हरिरिवेति ।—
हरिर्यथा जलधिजलनिमग्ना वसुधामिमां दन्तेन समुद्धृत्य चिरं बभार, तथा अयं
राजाऽपि द्विवहारिधिमग्नां पृथ्वीं स्वभुजवलेन समुद्धृत्य चिरं बभार इत्यर्थः । वराह-
रूपिणो हरेः पृथिव्युद्धरणकथा हरिवंशं यथा,—“ततो महात्मा मनसा दिव्यं
रूपमचिन्तयत् । किं नु रूपमहं कृत्वा उद्धरेयं वसुन्धराम् ॥ जले निमग्नां धरणीं
येनाहं वै समुद्धरे । इति सच्चिन्ध मनसा हरिनारायणः प्रभुः ॥ जलक्रीडा-
रुचिस्तस्मात् वाराहं रूपमस्मरत् । ह्रीरुद्धरणे युक्तस्तदाऽभूदस्य भूमिपृक्” ॥ इत्या-
रभ्य—“रूपमाख्याय विपुलं वाराहममितं हरिः । पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसा-
तलम् ॥ * * * । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागधः प्राविशत् गुरुः । अग्निः
सन्धादितामूर्वीं स तामाच्छन्तं प्रजापतिः ॥ रसातलजले मग्नां रसातलतलं गतः ।
प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राऽयेणोज्जहार गाम ॥ ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवी-
धरः । मुनीष पूर्वं सहसा धारयित्वा धराधरः ॥ ततो जगाम निर्वाणं
मेदिनी तस्य धारणात् । अकार च नमस्तारं तस्मै देवाय विष्णवे ॥ एवं
यज्ञवरारुहेण भूत्वा लोकहितार्थिना । उद्धृता पृथिवी देवी सागराम्बुधरा पुरा” ॥
इत्यनेन ।

भुजे बभार । अस्य च (ग) प्रभोः धूमासङ्गेषु अश्रुपातः,
शृङ्गारे मारसंलापः, द्वाःस्थेषु हेमदण्डाः राट्टेषु आसन् ।
इत्थं सर्वसम्पदाधारस्य तस्यैका (घ) अनिर्वृतिरासौत् यत्
अन्तःपुरिकासु स्थितास्वपि पुच्छो नोदपद्यत ।

अत्रान्तरे ताम्रलित्यां पुरि धनपालो नाम धनवता-
मग्रणीर्महाबणिक् प्रतिवसति स्म । तस्य धनवती नाम
एका कन्या विद्याधरीव शापात् सुरलोकाद्विच्युता समजनि ।
तस्यां यौवनस्थायां स बणिक् पञ्चतामवाप । तद्धनं सर्वं

(ग) प्रभोः,—अधिपस्य, राज्ञ इत्यर्थः, धूमासङ्गेषु—धूमसम्पर्केषु, नेषादौ
इति शेषः, धूमासङ्गेषु अश्रुपातः, न तु शोकपीडादितः, एतेनास्य राज्ञः महा-
प्रभाववत्त्वं पुण्यवत्त्वञ्च सूचितम्, एवमुत्तरमापि उन्नेयम् । मारसंलापः,—स्मरविषय-
कोऽन्योन्याऽऽलापः, परस्परं कामसम्बन्धिनी कथा इत्यर्थः, न तु शृङ्गारादन्यत्र
विषये मारसंलापः,—परस्परं मृत्युविषयिणी सङ्ख्या (“मारो मृत्यौ स्मरे विघ्न”
इति मेदिनी । “संलापो भाषणं मिथः” इत्यमरश्च), द्वारि तिष्ठतीति तेषु द्वाःस्थेषु
—द्वारपालेषु [“प्रतीद्वारे द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः” इत्यमरः । द्वार्
+ स्था + “सुपि—” (३।२।४ पा०) इति कः], हेमदण्डाः,—सौवर्ण्ययष्टिविशेषाः,
तेषां तद्गुणस्य आचारत्वादिति भावः, न तु प्रजासु कासुचित् हेमदण्डाः,—पर-
स्त्रीगमनादिदोषेण कर्षपरिमितसुवर्णप्रदानरूपदण्डाः इत्यर्थः, “कर्षे सुवर्णस्य सुवर्ण-
संज्ञम्” इत्युक्तेः । सुवर्णदण्डविधानार्हः अपराधी यथा मनौ,—“न सम्भाषां परस्त्रीभिः
प्रतिविद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति” इति ॥ अग्निपुराणे-
ऽप्युक्तं यथा,—“प्रतिसुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेत् नृपः” । दद्याद्धेनूं न यः पालो
गृहीत्वा भक्तवेतनम् । स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाऽप्यरक्षिता ॥ वृत्तान्त
विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति” ॥ इति । अनेन तस्य राज्ये न केऽपि लङ्घितमय्यादाः
आसन् इति व्यञ्जितम् ।

(घ) निर्वृतिः,—सुखं (“निर्वृतिः स्वस्थितायसं गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति
मेदिनी), सा न भवतीति अनिर्वृतिः,—असुखम् । अन्तःपुरस्य इमाः अन्तःपुरिकाः तासु
अन्तःपुरिकासु—अवरोधवर्तिनीषु पद्मिषु इत्यर्थः । न उदपद्यत—न समजायत, बह्वीषु
पद्मिषु वर्तमानास्वपि एकाऽपि पुच्छः तस्य नाभवदित्येव असुखकारणमिति निष्कर्षः ।

(ङ) राजसाहाय्यात् तद्गोत्रजैराक्रान्तम् । ततो हिरण्यवती नाम तस्य वणिजो गेहिनो (च) अप्रकटस्थितानि रत्नाभरणानि गृहीत्वा तथा दुहित्वा धनवत्या साकं दायादभयात् पलाय्य गुप्तं निशि गृहात् निर्ययौ । सा (छ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेनान्वकारिता सुताहस्तावलम्बिनी कच्छात् पुरात् वहिः प्रायात् ।

तत्र (ज) सन्तमसे यान्ती विधियोगात् अलक्षितं शूलाग्रा-
रोपितस्थितं चौरम् अंसेन अताडयत् । स चौरः,—“मम जीवः (भ) त्वदंसायघट्टनया अधिकपीडितः, हा ! कुते चारमेतन्मे केन दत्तम् ?” इत्यभाषत । ततः सा वणिग्-
वधूः,—“कोऽसि ?” इति भयात् पप्रच्छ । ताञ्च चौरः

(ङ) राजसाहाय्यात्—तद्देशीयराज आनुकूल्यात्, तस्य—धनपालस्य, गोत्रजैः,—वंशजैः (“सन्ततिर्गोत्रजमनकुलान्वभिजनान्वयौ । वशोऽन्ववायः सन्तानः” इत्यमरः) तद्गोत्रजैः,—धनपालस्य ज्ञातिभिः, आक्रान्तम्—अधिकृतं, बलाद्गृहीतमिति यावत् ।

(च) अप्रकटम्—अप्रकाशं यथा तथा, अप्रकटे—अप्रकाशं स्थाने इति वा, स्थितानि—रक्षितानि अप्रकटस्थितानि—अन्धेषामज्ञाततया स्थापितानि, गुप्तानीति यावत् । गुप्तम्—अप्रकाशम्, अन्यैरलक्षितं यथा तथेत्यर्थः ।

(छ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेन वहिर्ध्वान्तेन—वाह्यान्वकारेण, नैशान्वकारेणेत्यर्थः, अन्तर्ध्वान्तेन—आन्तरान्वकारेण, चित्ताप्रसादरूपेणेत्यर्थः, अन्वकारिता—कृतान्वकारा, आच्छन्ना इत्यर्थः, वाह्यान्वकारेणाच्छन्ना सती अदृष्टा, आन्तरान्वकारेण आक्रान्ता सती अप्रसन्नचित्ता इति भावः ।

(ज) सन्तमसे—विष्वक्तमसि, सर्वदिग्भ्यापिन्यन्वकारे इत्यर्थः [सम् + तमस् + “अवसुमन्धेभ्यस्तमसः” (५।४।७८ पा०) इति समासान्तः अ-प्रत्ययः । “तमः । विष्वक् सन्तमसम्” इत्यमरः] । विधियोगात्—दैववशात् । शूलाग्रे—शूलोपरि, आरोपितम्—उत्पीलितञ्चेति तत् स्थितञ्चेति शूलाग्रा-रोपितस्थितं—राजपुरुषैः शूल-
शिखराधिष्ठापितावस्थितम् (विशेषणसमासः) ।

(भ) तव अंसायेण—स्क्त्वप्रान्तेन, स्क्त्वदेशेनेति यावत्, घट्टना—ताडना तथा अंसायघट्टनया—स्क्त्वाघातेन । कुते चारमित्यत्र इव-शब्दः लुप्तो द्रष्टव्यः, अतस्थाने लक्षणप्रयोग इवेत्यर्थः, एतत्—घट्टनमित्यर्थः ।

प्रत्युवाच,—“अहं चौरः इति (ज) सूचितः, अद्यापि शूले स्थितस्यापि पापस्य मे असवः नोत्क्रामन्ति । भवतु आर्य्ये ! ब्रूहि मे, का त्वम् ? क्व च प्रयासि ?” इति । तदाकर्ण्य सा बणिक्पत्नी सर्वं (ट) खोदन्तं तमाह स्म, तावच्च भगवान् श्वेतभानुः प्राचीमुखमुदभासयत् । ततो दिक्षु (ठ) प्रकाशासु स चौरस्तां बणिक्सुतां धनवतीं दृष्ट्वा तां तस्मातरमुवाच,— “आर्य्ये ! शृणु मे एकां प्रार्थनां, काञ्चनसहस्रं ते दास्यामि, त्वमिमां ते सुतां मह्यं देहि” । “किमेतया दत्तया ते ?” इति सस्मितं तया अभिहितः स चौरः पुनरब्रवीत्,— “नास्ति मे गतायुषः पुत्रः, न चापुत्रो (ड) लोकान्म्रुते, तदेषा मदाज्ञया कुतश्चित् पुत्रं जनयेत्, स मे चैवजः पुत्रो

(ज) सूचितः,—विहः, हिंसित इत्यर्थः (“सूचना व्यधने दृष्टौ गन्धनेऽभिमयेऽपि च” इति मेदिनी), राजपुरुषैरिति शेषः । असवः,—प्राणाः (असुप्राणशब्दौ नित्यबहुवचनौ, “पुंसि भूजसवः प्राणाः” इत्यमरः), उत्क्रामन्ति—अपगच्छन्ति, बहिर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः [उत् + क्रम + लट्-अन्ति “क्रमः परस्मैपदेषु” (७।३।७६ पा०) इति दीर्घः] ।

(ट) खोदन्तं—निजवृत्तान्तं (“वाक्तां प्रवृत्तिवृत्तान्तं उदन्तः स्यात्” इत्यमरः) । आह स्म—उवाच [ब्रू + लृट्-तिप् “ब्रुवः पञ्चाना—” (३।४।८४ पा०) इति तिप्पो षल्, ब्रुवयादादेशः] । श्वेताः,—शुभाः, भागवः,—किरणा यस्य सः श्वेतभानुः,—सितायुः, चन्द्र इत्यर्थः, प्राच्याः,—पूर्वस्याः दिशः, मुखम्—अंगविशेषमित्यर्थः, तत् प्राचीमुख—पूर्वदिगङ्गनाऽऽननम्, उदभासयत्—उददीपयत् (उत् + भास + णिच् + लङ्-द), खोदयनेति भावः ।

(ठ) प्रकाशासु—स्फुटासु, अन्तोदयेनाम्बुकारापगमात् प्रम्यक्तासु सतीषु इत्यर्थः (“प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् प्रकाशातपयोः स्फुटे” इति विश्वः) ।

(ड) लोकांश्च—स्वर्गादिकीर्णानित्यर्थः, अम्रुते—प्राप्नोतीत्यर्थः (अम्र + लट्-ते) । कुतश्चित्—कस्याश्चित् पुरुषान्तरात् । चैवे—कालत्रे, मृतस्य क्लीबस्य पीडितस्य वा स्त्रियि इति यावत्, जायते—पुरुषान्तरं यथागात्रनियोजितेन उत्पद्यते यः सः चैवजः,—चैवियः, “यस्यैवजः मृतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा । सधर्मोऽपि नियुक्तायां स पुत्रः

भविता, इत्यहमेतां प्रार्थये, तन्मे मातः ! सफलयाभीषितम्” ।
तदाकर्ण्य सा बणिग्योषित् लोभात्,—“तथा” इति प्रतिपद्य
कुतोऽपि (ढ) सलिलमानीय चौरस्य तस्य पाणौ,—“सुतेयं
मे तुभ्यं दत्ता” इति अपातयत् ।

अथ स तद्दृष्ट्वैतरे यथाक्तामाज्ञां दृष्ट्वा तां बणिग्योषित-
मवादीत्,—“गच्छ मातः ! अमुष्य वटस्य अधः खनित्वा तन्मे
रक्षितं स्वर्णसहस्रं गृह्णाण । (ण) गतामोक्ष मे देहं युक्त्या
टाहयित्वा, अस्थौनि तीर्थे निक्षिप्य च, मसुता वक्रोलकं
पुरं व्रज, तत्र सूर्यप्रभे राजनि सौराज्यसुखिते जने निरुप-
द्रवनिश्चिन्ता यथेच्छं स्थास्यसि” इत्यक्ता दृषितः तयोपाहृतं
जलं पीत्वा शूलव्यथया समुत्क्रान्तजीवितः समभवत् । ततः
सा बणिक्पत्नी गत्वा तस्मात् वटवृक्षतलात् स्वर्णं गृहीत्वा

क्षेत्रज्ञो मतः” ॥ इत्युक्तलक्षणकः द्वादशविधपत्रमध्ये पत्रभेद इत्यर्थः [क्षेत्र + जन +
“सप्तम्यां जनेडः” (३।२।६७ पा०) इति डः । “क्षेत्र शरीरे केदारे सिद्धस्थान-
कलत्रयोः” इति मेदिनी] । इति—अस्माद्धेतोः (अव्य०) । सफल्य—पूरय इत्यर्थः
(सफलशब्दात् करीत्यर्थे णिचि लोट्-ङि) ।

(ढ) सलिलमिति ।—दानकाले हस्ते जलप्रदानस्य शास्त्रसम्मतत्वात्, तथा
च विष्णुधर्मोत्तरे,—“द्रव्यस्य नाम गृहीयात् दद्यात्ततो वदेत् । तीर्थे दद्यात्
तथा दाता दाने विधिरयं श्रुतः” ॥ इति । आपस्तम्बेऽप्युक्तं,—“सर्वाण्युदकपूर्वाणि
दानानि यथाश्रुति वीहारे” इति ।

(ण) गतामोः,—गतप्राणस्य, मृतस्येत्यर्थः । युक्त्या—न्यायेन, यथाविधि इत्यर्थः,
यथा,—युक्त्या—योगेन, केनचिदप्यायेनेत्यर्थः (“युक्तिः स्त्री न्याययोगयोः” इति
मेदिनी) । सौराज्येन—सुराजत्वेन हेतुना, सुखितं—सञ्जातमुखे सौराज्यसुखिते—
राज्ञः सुशासनगुणेन प्राप्तमुखे इत्यर्थः । निरुपद्रवेण—उपद्रवराहित्येन हेतुना, निश्चिन्ता
—निर्भाषना निरुपद्रवनिश्चिन्ता—निर्विघ्ननिर्भाषना सती (विण० । श्या तत्पु०) ।
उपाहृतम्—आनीतम् (उप + आ + हृ + क्तः) । समुत्क्रान्तम्—अपगतं, जीवितं
—जीवनं यस्य तादृशः समुत्क्रान्तजीवितः,—विगतप्राण इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

मसुता सुगुप्तं भर्तुः सुहृदो गृहमगात् । तत्र स्थित्वा च युक्त्वा
तच्चौरकलेवरं टाहयित्वा तदस्थीनि च तीर्थेषु क्षेपयामास ।

अथान्येद्युर्गृहीतगुप्तार्था मसुता प्रयान्तौ क्रमेण वक्रोन्नकं
पुरम् आससाद । तत्र वसुदत्तनाम्नो बणिजः सकाशात् गृहमेकं
क्रौत्वा तथा धनवत्या सुतया सह तस्मिन्नुवास । तस्मिंश्चावसरे
विष्णुस्वामीति कश्चित् (त) उपाध्यायस्तत्र वसति स्म ; तस्य
मनःस्वामी नाम अतिरूपवान् कश्चित् विप्रः शिष्योऽभवत् ।
स (थ) विद्याभिजनसम्पन्नोऽपि यौवनमत्तः तत्रत्यां हंसावलीं
नाम विलासिनीं चकमे । सा च (द) सौवर्णंदौनारशतपञ्चकं
भाटिम् अन्वहमग्रहौत्, तावन्ति च धनानि अप्राप्य असौ
विप्रयुवा नितरां क्षामवपुश्चिन्ताऽऽकुलोऽभवत् । एकदा सा
बणिक्सुता हस्येष्टा तादृशं क्षामकलेवरमपि (ध) अभिरामं
हं युवानं दृष्ट्वा तद्रूपेणाऽऽकृष्टचित्ता भर्तुश्चौरस्य आदेशं
स्मरन्तो मातरमुवाच,—“अम्ब ! विप्रसुतस्यास्य रूपयौवने
विश्वस्य नयनामृतवषिणी पश्य” । एतदाकर्ण्य तस्मिन्

(त) उपाध्यायः,—“एकदंशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्या-
पयति हस्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” ॥ इत्युक्तलक्षणकः अध्यापकः (“उपाध्यायो-
ऽध्यापकः” इत्यमरः) ।

(थ) विद्या—ज्ञानम्, अभिजनः,—कुलं, सङ्गजातत्वमित्यर्थः, यथा,—
अभिजनः,—ख्यातिः (“भवेदभिजनः ख्यातौ जन्ममुभ्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च
पुनान्” इति मंदिनी), ताभ्यां सम्पन्नः,—युक्तः विद्याऽभिजनसम्पन्नः,—विद्याकुल-
समन्वितः विद्याख्यातिसमन्वितो वा (विष्णु० । श्या तत्पु०) । विलासिनी—भोगिनी,
वारविलासिनोमिति यावत्, चकमे—कामयामास (कम् + लिट्-ए) ।

(द) सौवर्णंदौनारशतपञ्चकं—पञ्चशतसुवर्णमुद्रा, भाटि—पुष्कमित्यर्थः ।
क्षामं—क्षीणं, वपुः,—शरीरं यस्य सः क्षामवपुः,—कृशाङ्गः ।

(ध) अभिरामं—मनोहरम् । आदेशम्—आज्ञां, कुतश्चित् पुरुषात्तरात् चैवज-
पुत्रसङ्गननरूपमिति भावः । अस्म—मार्गे परिदृश्यमानस्येवार्थः । नयनयोः,—चक्षुषोः,

(न) बद्धभावां तामवेत्य सा बणिकपत्नी व्यचिन्तयत्,—
 “दुहित्रा मे भर्तुराज्ञया कश्चित् सुतार्थं वरणीयः, तस्मादेष
 एव किं नाभ्यर्थ्यते ?” इत्यालोच्य कामपि चेटीं तमानेतुं
 व्यसृजत् । सा च चेटी विजने गत्वा तस्मै (प) तत्सन्देशं
 श्रशंस । स च द्विजयुवा (फ) व्यसनी तदाकर्ण्य तामभाषत,
 —“यदि हंसावलीहेतोः दोनारशतपञ्चकं मङ्गं दीयते, तदा
 एकां यामिनीं गच्छामि” । इति तेनोक्तया चेद्या आगत्य
 तथैवाक्ता बणिकस्तौ तस्या हस्तेन तस्मै तद्धनं प्राहिणोत् ।
 तदाटाय मनःस्वामी तस्या दुहितुरावासं ययौ, आगत्य च
 स (ब) चकोर इव ज्योत्स्नां तां ददर्श ननन्द च । तथा समं
 (भ) सम्भागलीलया तां रात्रिं नीत्वा प्रातः सुगुप्तं निर्गत्य
 यथाऽऽगतमगात् । साऽपि बणिकसुता तस्मात् सगर्भाऽभूत् ।

अमृतं—सुधामिव, वर्षतः,—सिञ्चतः इति तादृशं नयनामृतवर्षिणी—नेत्रसुधा-
 खाविणी, नयनतर्पणकरे इत्यर्थः (विण० । वृष + यङादित्वात् णिनिः) ।

(न) बद्धः,—अमुक्तः, सुदृढं सज्जात इत्यर्थः, भावः,—अभिप्रायः, चित्तविकार
 इति यावत्, यस्याः सा तां बद्धभावां—जातानुरागानित्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।
 वरणीयः,—सत्कारपूर्वकं निथोजनीयः, भर्तृष्याने इति शेषः । चेटी—दासीम् ।
 व्यसृजत्—प्रेरयादित्यर्थः (वि + सृज + लङ्-ट) ।

(प) तस्याः,—हिरण्यवत्याः धनवत्या वा, सन्देशं—वाचिकं, वाक्येन यत्
 कथितं तदित्यर्थः (“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः), तत्सन्देशं—तस्या
 वचनमित्यर्थः, श्रशंस—कथयामास (शृन्स + लिट्-णल्) ।

(फ) व्यसनी—स्त्रासक्तः, कामासक्त इति यावत्, यद्वा,—व्यसनी—पापी,
 अशुभाचारी वा, सर्वत्रैव वेश्याऽऽसक्तत्वादिति भावः, हंसावलीलाभे निष्कलीयनी
 वा (“व्यसनन्त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्कली-
 यमे” इति मेदिनी) ।

(ब) चकोर इव ज्योत्स्नां—चकोरी यथा ज्योत्स्नां दृष्ट्वा नन्दति, तथा
 सोऽपि तां दृष्ट्वा नमन्त्यर्थः ।

(भ) सम्भागलीलया—सुरतकीकया ।

अथ कालेन सा सुलक्षणं पुत्रमसूत । तां सुतोत्पत्त्या परितुष्टां समाटकां निशि हरः स्वप्ने (म) प्रदर्शितवपुरादिदेश, —“हेमसहस्रेण युक्तम् इमं शिशुं राज्ञः सूर्यप्रभस्य द्वारि नीत्वा मञ्चस्थं कृत्वा त्यज, एवं ते जेमं भविता” इति समादिष्टा हरेण सा वणिकसुता तन्माता च प्रबुध्य अन्योन्यमूचतुः, तत्त्यजतुश्च भगवत्प्रत्ययात् तं राजद्वारं नीत्वा बालकम् । (य) तावच्च तमपि सूर्यप्रभं पुत्रचिन्तासमुत्सुकं मृपं स्वप्ने भगवान् वृषध्वजस्तथैव समादिशत्,—“राजन् ! उत्तिष्ठ, सिंहद्वारि सकाञ्चनो बालकः तिष्ठति केनापि स्थापितोऽतिसुलक्षणः मञ्चस्थितः, तं द्रुतं गृह्णाण” । इति शम्भुनाऽऽदिष्टः स राजा प्रातः प्रबुध्य तथैव द्वाःस्थैः प्रविश्य विज्जप्तः स्वयं निर्ययौ । दृष्ट्वा सिंहद्वारे सहेमचयं मञ्चस्थं शिशुं (र) रेखाच्छ्रवध्वजाङ्गपाणिपादं शुभाऽऽकृतिं,—“शम्भुना दत्तोऽयं

(म) प्रदर्शितं वपुः,—निजविग्रहः येन तादृशः प्रदर्शितवपुः,—निजमूर्तिं दर्शयित्वेत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । मञ्चे—खट्वायां (“मञ्चपथ्यंरूपस्यङ्काः खट्वा समाः” इत्यमरः), तिष्ठति इति तादृशं मञ्चस्थं—पथ्यंरूपाग्रिमित्यर्थः [मञ्च + स्था + “नुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः] । जेमं—कुशलम् । प्रबुध्य—जागरित्वा । भगवति—हरे, प्रत्ययात्—विश्वासात् भगवत्प्रत्ययात्—शिववाक्ये विश्वासातिथयादित्यर्थः (७मो तत्पु०) ।

(य) तावत्—तदा, यदा धनवतीं समाटकां स्वप्ने प्रव्यादिदेश, तदैवेत्यर्थः । वृषः ध्वजः,—चिह्नं यस्य सः वृषध्वजः,—शङ्करः, तस्य वृषवाहनत्वादिति भावः ।

(र) रेखा—दण्डाकारचिह्नविशेषः, कृतं—कृत्वाकारचिह्नविशेषः, ध्वजः,—पताकाकारचिह्नविशेषः, तेषाम् अङ्कः,—चिह्नं, रेखा वा, तदाकृतिरेखा इत्यर्थः, यदा,—तेषाम् अङ्कः,—स्थानम्, अवस्थानमित्यर्थः (“अङ्को रूपकाभेदागचिह्नरेखाऽऽभिमुख्ये । रूपकाणामिहोक्तान्ते स्थाने” इति मेदिनी), पाणिपादे—करचरणे यस्य तं रेखाच्छ्रवध्वजाङ्गपाणिपादं—दण्डच्छ्रवपताकाचिह्नितकरचरणं, रेखादीनां राजचिह्नत्वात् राजसम्पत्त्यान्वितमिति भावः, शुभाऽऽकृतिं

समुचितः पुत्रः” इति सानन्दं ब्रुवन्, स्वयं बाहुभ्यां गृहीत्वा
अन्तःपुरं विवेश ; महोत्सवं कृत्वा च द्वादशऽहनि पुत्रं
नाम्ना चन्द्रप्रभमकरोत् । इत्थं स राजपुत्रश्चन्द्रप्रभः क्रमेण
(ल) वपुषेव गुणौघेनापि आश्रितानन्ददायिना सर्वान् समनु-
रञ्जयन्, शनैर्युवा सन् शौर्यैर्दार्यश्रुतादिभिरावाजितप्रकांत-
मण्डलः पृथिवीभारवहनक्षमः समजायत ।

अथ सूर्यप्रभः पिता तादृशं त दृष्ट्वा राज्ये अभिषिच्यैव
वृद्धो वाराणसीं ययौ । ततश्च तस्मिन् (व) नयशालिनि तनये
पृथ्वीं शासति स राजा तत्र वाराणस्यां तीव्रतपसा तनु-
मजहात् । ततः स धार्मिको नरपतिः चन्द्रप्रभः पितृनिधनं
श्रुत्वा (श) अनुशाच्य कृतक्रियः सर्वान् साचवान् अभ्यधात्,—

—मुन्दराकारमित्यर्थः । नमुचतः,—सुयोग्यः इत्यर्थः । द्वादशऽहान—द्वादशादिवसे,
तत्रैव नामकरणस्य श्रुतिविहितत्वात्, यदुक्तम्,—“एकादशे द्वादशे वा पिताऽस्य नाम
कुर्यात्” इति श्रुतिः ।

(ल) वपुषेव—शरीरेणैव, गुणौघेनापि—गुणसमूहेनापि, समणीयमूर्तिर्यथा
आश्रितजनानामानन्ददायिनी अभूत्, तस्य गुणराशिरपि तथैव आनन्ददायकः अभूत्,
रूपवान् गुणवान् स आसीत् इति भावः । समनुरञ्जयन्—प्रोणयन् (सम् + अम्
+ रञ्ज + णच् + शतृ) । शौर्यं—शूरत्वम्, दार्यं—उदारता, दानशीलता
इत्यर्थः, श्रुतं—शास्त्रज्ञानं तदादिभिः शौर्यैर्दार्यश्रुतादिभिः,—वीरत्वदातृत्वविद्या-
वत्त्वादिभिः, आवाजितं—वशीकृतं, प्रकांतमण्डलं—पौरवर्गः (“प्रकांतगुणसाम्ये
स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनां तर्ह्ये पौरवर्गः” इति मेदिनी) येन सः आवाजित-
प्रकांतमण्डलः,—वशीकृतप्रजाममुहः (१ वण० । बहुव्री०) ।

(व) नयेन—नीत्या, नीतिशास्त्रानुनीतित्वव्यवहारेणेत्यर्थः, शालते—शीभते,
सर्वोत्कर्षेण वर्धते इति तादृशं नयशालिनि—राजनोत्थभिर्जे [नय + शाल
+ “बहुलमांभोच्छो” (३।२।८१ पा०) इति णिनिः] । अजहात्—अत्यजत्
(हा + लङ्) ।

(श) अनुशाच्य—शीकं कृत्वा (अनु + शुच् + णिच् + ल्यप्), पितरामिति
शेषः, कृता—सम्पादिता, क्रिया—कर्म, आह्लादिकर्म इत्यर्थः, यथा,—क्रिया—

“तातस्य केनापि नाहमनृणो भावितुं क्षमः, तथाऽपि स्वहस्तेन
अस्य एकां निष्कृतिं ददामि, गङ्गायामस्य अस्थीनि नीत्वा
क्षिपामि, गयाञ्च गत्वा सर्वपितृभ्यः पिण्डं ददामि, एतत्प्रसङ्गेन
च मे तीर्थयात्रा भाविष्यति” । इत्युक्तवन्तं राजानं मन्त्रिणो
व्यजिज्ञपन्,—“देव ! न तावदिदं ते कर्तुं युक्तं, राज्यं हि
(ष) बहुच्छिद्रं, पितृपक्रिया च ते पुरोहितेनापि सम्पद्यते ।
(स) स्वधर्मपालनात् तीर्थयात्रा न ते साधीयसी, बहुपापं क
पान्यत्वम् ? नित्यगुप्तः पार्थिवश्च क ?” । इति मन्त्रिणां वचः
समाकर्ण्य चन्द्रप्रभोऽब्रवीत्,—“अलं (ह) विकल्पेन, पितृर्थे
अवश्यमेव मया गन्तव्यम् ; तीर्थानि च मया गन्तव्यानि
यावत् अहं शक्नोमि, पश्चात् क्षणविनश्वरे शरीरे को वेत्ति

निष्कृतिः, यादवपेशादिना पितृकृत्यान् शुद्धिरित्यर्थः (“क्रिया तृपायचष्टयीः । आरम्भे
निष्कृतिः पूजामस्यधारणकर्मणु” ॥ इति मेदिनी), येन सः कृतक्रियः,—निर्वर्तितोऽहं-
दोषकर्म इत्यर्थः (विष्णु ० । बहुव्री ०) । अभ्यधात्—अवोचत् [अभि + धा + लुङ्-ट
“गातिष्या—” (२।४।७७ पा०) इति सिधो लुक्] । निष्कृतिम्—कृष्णशुद्धिद्वयं निष्कृतिः,
यदा,—निष्कृतिम्—उद्धार, गयाक्षेत्रे पिण्डदानेन प्रेतत्वमुक्तद्वयमिति यावत् ।

(ष) बहुच्छिद्राणि—दूषणानि, रिपुप्रयुक्तभेदादिदोषाः इत्यर्थः (“छिद्रं विवररन्ध्र-
वत् । गतं दोषे” । “छिद्रं दूषणरन्ध्रयोः” इति हैमसेदिनौ), यस्य यत्र वा तं बहुच्छिद्रं
—प्रभूतदोषाऽऽकरमित्यर्थः, राजानुपस्थितौ अमात्यादीन्यङ्गानि भेदायत्वा रिपुभिः
आसमात्करणादिति भावः, पितृपक्रिया—तीर्थयात्रादिना पितृरूपकारसाधन-
मित्यर्थः ।

(स) स्वधर्मपालनात्—प्रजापालन-राज्यरक्षणरूपराजधर्म्यानुष्ठानादित्यर्थः । इय-
मनयोरतिशयेन साध्वी इति साधीयसी—प्रशस्ततया [साधु + “दिवचनविभज्यी—”
(५।१।५७ पा०) इति द्वयसुनि कृते “टः” (६।४।१५ पा०) इति भस्य टेर्लोपः,
ततः उगचात् ङीष्], बहुपापं—बहुपापफलमित्यर्थः, अनशनक्षेत्रादिबहुदुःखकर-
त्वादिति भावः । नित्यगुप्तः,—नित्यं सुरक्षितः ; कस्यम् उभयोर्महद्वैषम्यमुच्यते,
पान्यत्वपार्थिवत्वयोः तुल्यमेव न जायते इति भावः ।

(ह) विकल्पेन,—विरुद्धकल्पनेन, वैमत्येनेत्यर्थः, पितृर्थे—पितुः परलोके

किं भावि ? यावदहमागच्छामि तावत् युष्माभिः राज्यं रक्ष्यम्” इति । इत्थं राज्ञो निश्चयं श्रुत्वा सन्निवृत्तस्तूणीमासन् । ततः स भूपतिः सर्वं (क) प्रयाणसञ्चारं सज्जं चक्रे ।

अथ शुभेऽहनि स राजा स्नातो (ख) हुताग्निः ब्राह्मणानर्चयित्वा, सज्जितं रथमास्थाय प्रयतः शान्तवेगः सामन्तान् राजपुत्रान् पौरजानपदानपि आसीमान्तानुयायिनः सन्निवृत्त्यै सम्भाष्य च, ब्राह्मणैर्वाहनाकूटैः पुराहितेन च सह प्रतस्थे । गच्छंश्च पथि विचित्रदेशभाषादिविलोकनविनोदितः क्रमात् बहून् देशान् (ग) कामन् जाङ्गवीं प्राप, ददृशे च तां जल-कल्लोलपङ्क्तिभिः जीवानां त्रिदिवारोहसोपानपङ्क्तिं सृजती-

सुखभागायम् इत्यर्थः । भावि—भविष्यतीत्यर्थः [भू + “भविष्याति गम्यादयः” (३।३।३ पा०) इति भविष्यदर्थे णिनिः] ।

(क) सञ्चरति अनेन इति सञ्चारः तं सञ्चारं—गोऽश्वशकटादिकं, प्रयाणाय—गमनाय, प्रयाणं—गमनकालं इति वा, सञ्चारं प्रयाणसञ्चारं—यात्रीपथ्याग-यानवाहनादिकमित्यर्थः, यद्वा,—सञ्चार्यते—स्थानान्तरं गीयते यत तत् सञ्चारम्—आवश्यकोपद्रव्यादिकं, प्रयाणाय प्रयाणे वा सञ्चारं प्रयाणसञ्चारं—यात्रीपथ्याग-द्रव्यजातमित्यर्थः (४र्थी ७मी वा तत्प०), सज्जं—सम्भृतं, सङ्गृहीतमित्यर्थः (“सज्जः स्यात् सज्जहे सम्भृते विषु” इति मेदिनी) ।

(ख) हुतः,—होमेनार्चितः, आग्रयेन तादृशः हुताग्निः,—अनुष्ठितहोमविधिः (विष्णु० । बहुव्री०) । प्रयतः,—पवित्रः, वाह्यशुद्धिमयश्च इत्यर्थः (“पवित्रः प्रयतः पूतः” इत्यमरः), शान्तः,—निवृत्तः, वेगः,—कामादीनां मनोदोषाणां प्रसरः यस्य सः शान्तवेगः,—नियतेन्द्रिय इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०), सामन्तान्—स्वराज्या-नन्तरवसतिदेशाधिपान्, करदानिति यावत् । आसीमान्तं—राज्यसीमान्तपथ्यन्तम्, अनुयाति ये ते तान् आसीमान्तानुयायिनः,—सीमान्तपथ्यन्तसमुगमनशीलान् [अनु + या + घडादित्वात् णिनिः, “आतो युक्—” (७।३।३ पा०) इति युक्] ।

(ग) कामन्—अतिगच्छन् [क्रम + लटः शट् : “क्रमः परस्मैपदेषु” (७।३।६ पा०) इति दीर्घः] । जलस्य कल्लोलपङ्क्तिभिः,—महत्तरकराणिभिः, सोपानवत् उत्तरोत्तरमुज्जायवतीभिरिति भावः (“अथोर्गिषु । महत्कल्लोलकल्लोलौ”

मिव, हिंसवत्प्रभवां गौरीं प्रतीर्थया शम्भोः क्राडया कृत-
केशग्रहां देवषिगणवन्दिताम् । ततश्च राजा रथादवरुह्य
यथाविधि कृतस्नानविधिः पितुः सूर्यप्रभस्य अस्थानि गङ्गा-
ऽम्भसि निदिक्षेप । तत्र च यथाविधि दानानि दत्त्वा कृत-
आङ्गो रथमारुह्य प्रस्थितः क्रमेण प्रयागं तीर्थमवाप । तत्र
चापोष्य कृतस्नानः आङ्गदानादिकञ्च यथाविधि कृत्वा वारा-
णसीं जगाम । तस्याञ्च त्रीणि दिनानि उपोष्य वृषभध्वज-
मर्चयित्वा गयां प्रति प्रययौ ।

क्रमेण नानाविधानि वनानि गिरीन् नदीश्चातिक्रम्य
(घ) गयाशिरः प्राप । तत्र विधिवत् (ङ) भूरिदर्शितं आङ्गं

इत्यमरः । । विदिवारोहाय—स्वर्गाधरोहणाय, सोपानपद्धतिम्—आधरोहणोपङ्क्तिं
("पद्धतिः पङ्क्तिवत्संज्ञाः" इति मेदिनी) विदिवारोहसोपानपद्धतिम्—स्वर्गाद्याना-
ऽऽरोहणश्रेणिं, कश्चित् गिराट्हाटिकमारुरुह्यः यथा सोपानश्रेणिसाधनेन उत्तिष्ठति,
तद्वत् स्वर्गाऽऽरोहकात्मना गङ्गायामवगाहमानानां सोपानवदुत्तरोत्तरमुन्नताय-
मानाभिः सहस्रसंज्ञाभिः गमनमार्गं निर्मातीव गङ्गा इति निष्कर्षः । हिं-
वत्प्रभवा—हिमालयवन्दनी, गौरी—सपत्नी, स्वाम्युत्सङ्गवर्तिनीमिति भावः, ईर्ष्या
—सपत्नीसुलभया इति भावः, शम्भोः,—हरस्य, पत्युरिति यावत्, क्रीडया—
अवज्ञयेत्यर्थः ("क्रीडा क्रीडप्रकारे व्यात् खेलाऽवज्ञानयोरापि" इति मेदिनी),
सपत्नीविशेषजनितयेति भावः, कृतः केशानां ग्रहः,—ग्रहणं यथा तां कृतकेशग्रहां
—सृष्टिधृतकेशमित्यर्थः, सपत्नीसमादरसाम्प्रेत्यतया इति सपत्नीसम्बन्धौ स्वस्या
आपि स्वामशान्नाभ्यामिष्यापयिषया इति वा भावः, क्राडव्याः शिवाशिरान्वासत्वादेव-
सुप्तेति मन्त्रव्यम ।

(घ) गयाशिरः,—पञ्चकोश्यापि गयाक्षेत्रमध्ये क्रोशमितं गयासुरस्य शिरोनिधान-
स्थानं, तथा च,—“सुखपृष्ठाश्च पूर्वास्मिन् पश्चिमं दक्षिणोत्तरे । सार्धं क्रोशद्वयं मानं
गच्छति ब्रह्मणे रितम् ॥ पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये सर्वतीर्थानि
देवीक्ये यानि सन्ति वै ॥ आङ्गद्वयो गयाक्षेत्रे पितृणामनृणो हि सः । शिरसि
आङ्गद्वयस्तु कुलानां शतमुद्धरेत्” ॥ (वायु पु० गयाभा० १ म अ०) इति ।

(ङ) भूरयः,—प्रभूताः, दक्षिणाः,—यज्ञायन्ते तत्कर्मणः साकृताद्यं यथाविधि

विधाय गयाकूपे पिण्डं ददतोऽस्य पिण्डमादातुं तयो
मानुषपाणयः समुत्तस्थुः । तदवलाक्य स राजा (च) विभ्रान्तः,
—“किमेतत् ?” इति विमूढमतिः “कस्मिन् पाणो पिण्डं
क्षिपामि” इति निजान् ब्राह्मणानुवाच । “देव ! अयं
तावदंश्वीरस्य पाणिनिश्चितं, यस्मिन् लाहमयः (क) शङ्कुर्दृश्यते,
द्वितीयश्च करोऽयं ब्राह्मणस्य, यतो धृतपवित्रो दृश्यते, तृतीयस्यायं
पाणिर्महाराजस्य साङ्गुलीयः सुलक्ष्णो विभाव्यते ; तन्न
विद्यां वय, क्वायं पिण्डो निक्षेप्यः, किमिदं भवेत्” इति । इति
तैर्हिजैरुक्तो राजा निश्चयं कर्तुं नाशकत्” ।

इति विचित्रां कथामाख्याय वेतालः स्कन्धस्थित एव
पप्रच्छ,—“राजन् ! कस्मिन् हस्ते स पिण्डो देय इति संशयं
क्षिन्धि, स्मर्यतां त्वया (ज) प्राक्तनः समयः” इति । राजा-
ऽब्रवीत्,—“वेताल ! यतोऽसौ राजा चन्द्रप्रभः क्षत्रजः
चौरस्यैव पुत्रः, नान्ययोः, तस्मात् चौरहस्ते एव स पिण्डो

दानविशेषः यत्र तं भूरिदर्शना—प्रचुरदर्शनायुक्त (विष्णु ० । बहुव्री ०) । गयाकूपे
—गयास्य कूपभेदे, तत्र पिण्डदानस्य विधानात्, यदक्तं वाच्यते,—“आत्मजा
वाऽन्यजा वाऽपि गयाकूपे यदा तदा । यत्रास्मा पातयेत् पिण्डं तं नयेत् ब्रह्म
शान्तम” ॥ इति ।

(च) विभ्रान्तः,—संशयाकुलः इत्यर्थः ।

(क) शङ्कुः,—अस्त्रविशेषः, सम्भ्रान्तनसाधन इति यावत् (“शङ्कुः पद-
शिराजालं नङ्गाकीलकशम्भुष । यादोऽस्त्रभेदयोर्भेदे” इति हेमः) । धृतपवित्रः,—
गृहीतकुशः (“पवित्रं तु मेघं ताम्रं कुशं जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु
नटीभिदि” इति हेमः) ।

(ज) प्राक्तनः,—पूर्वतनः, प्रथमकृत इति यावत्, समयः,—शपथः,
जानन्नपि मिथ्याकथने शिरसः शतधा स्फुटनरूपः, सत्यकथने च वेतालस्य पुनः
शिशपाह्वानप्रत्ययत्वरूप इति यावत् (“सत्यः शपथावारकालसिद्धान्तसंविदः”
इत्यमरः) ।

देयः । विप्रस्य (भ) जनकस्यापि स पुत्रो न भवितुमर्हति,
 तेन हि धनेन एकां रजनीम् आत्मा विक्रीतः । राज्ञः
 सूर्यप्रभस्यापि (ज) संस्कारदानवर्द्धनादिभिः असौ पुत्रो भवेत्,
 यदि तत्कृते मञ्चस्थस्यास्य स्वर्णसञ्चयो न प्राप्येत ; राजा
 सूर्यप्रभो न्यस्तधनेनास्य वर्द्धनादिकमकरोत्, तस्मात्ता यस्य
 हस्ते समर्पिता, यस्याऽऽज्ञया राज्ञस्तस्य चन्द्रप्रभस्य जननं,
 यस्य च तत् निखिलं धनं तस्मात्ता समासादितं, तेनैव
 विप्रसुतात् वीजं क्रीतं, तस्यैव चौरस्य स क्षेत्रजः पुत्रः, तस्मात्
 तस्यैव हस्ते पिण्डो देय इति मे मतिः” ।

इत्याकर्ण्य स वेतालः पुनरलक्षितः नृपस्कन्धात् तमेव
 शिंशपातरुमाश्रयत् । राजाऽपि तथैव निश्चलप्रतिज्ञ-
 स्तमन्वसरत् ।

अथ विंशकथा ।

ततः स राजा शिंशपान्तिकं गत्वा पुनस्तं वेतालं स्कन्धे
 आरोप्य मौनी तथैव चचाल । वेतालोऽपि स्कन्धवर्त्ती तं

(भ) जनकस्यापि—उत्पाटकस्यापि ।

(ज) संस्कारः,—चौडीपनयनादिकर्मविशेषः, दानम्—अन्नवस्त्रविद्यादिदण्डपं,
 वर्द्धनं—वृद्धिप्रापणं, तदादिभिः संस्कारदानवर्द्धनादिभिः,—पोषणादिभिरिति यावत् ।
 तत्कृते—तस्य निमित्तं, बालकाशंसिन्धुः । यस्य—चौरस्य इत्यर्थः । समासादितं—
 प्राप्तम् । तेनैव—धनेनैव । वीजं—शुक्रम ।

मौनिनमवलीक्य प्रोवाच,—“राजन् ! कस्तेऽयं (क) निर्वन्धः ? गृहं गच्छ, रात्रिसुखं सेवस्व, कुभिच्चास्तस्यान्तिकं मां नेतुं न ते युक्तम्, आग्रहातिशयश्चेत् तव, तदा पुनरिमां कथा-माख्यामि, शृणु,—

अस्ति चित्रकूटं नाम नगरम् ; तत्राऽऽसीत् (ख) प्रणयि-चक्षुषाममृताऽऽसारवर्षी राजशिरोमणिश्चन्द्रालोको नाम । विद्वांसः यं (ग) शौर्यकरिणः आलानं, दानस्यात्पत्तिनिकेतनं, रूपस्य च विलासभवनं वदन्ति स्म । सर्वसम्पत्पूर्णस्यापि सदृशीं भार्यामप्राप्तवतस्तस्य हृदि महानुद्देगः सम-भवत् ।

एकदाऽसौ राजा उद्देगविनोदाय (घ) अश्वीयसैनिकपरि-

(क) निर्वन्धः,—बांभानर्वशः । रात्रिसुखं—नेशावहारां वयामादिकम् । कुभिच्चाः,—भण्डयोगिनः ।

(ख) प्रणयिचक्षुषा—प्रणयः,—प्रेम यात्रा वा (“प्रणयः प्रश्रये प्रेरिष्य यात्राविश्रम्भधारिणि” इति मेदिनी), स एषामसीति प्रणयिनः तेषां प्रणयिना—स्निग्धानां, सुहृदामित्यर्थः, याचकानां वा, चक्षुषां प्रणयिचक्षुषा—सुहृद्वयनानां याचकनयनानां वा, अमृताऽऽसार—पीयूषधारा, वर्षतीति तादृशः अमृताऽऽसार-वर्षी—सुधाधारास्त्रावी, चन्द्रालोको यथा अमृतमर्याकरणेन स्वप्रणयिणा द्रष्टृणा याचकानां चकोराणां वा नेत्रतर्पको भवति, तथाऽयं राजा निजसुहृदा रक्षप्रदानेन याचकानां चमदानेन वा नेदानन्ददायकः सञ्जातः इति भावः, बन्धुवत्सलः दाता वा अर्थं राजा इति निष्कर्षः ।

(ग) शौर्यं—यूरत्वं, करिणिव—इसीव तस्य शौर्यकरिणः,—विक्रमभागवत्, आलानं—बन्धनस्थानम्, आलाननिबद्धाः करिणो यथा नान्यत्र गन्तुं शक्नुवन्ति, शौर्यमपि तथा तमेव राजानमेकं हित्वा नान्यत्र गन्तुं शक्नुवन्ति इत्यर्थः, एकवीरः स इति भावः, दानस्य उत्पत्तिनिकेतनं—जन्यस्थानं, स एव एको दाता इति भावः, रूपस्य च विलासभवनं—क्रीडागारम्, अतीव रूपवानिति भावः ।

(घ) अश्वानामिमे अश्वीयाः,—अश्वसम्बन्धिनः, ये सैनिकाः, ते परिवृतः,

वृत्तो मृगयाऽर्थं महाऽटवीं जगाम । तत्र (ङ) निरन्तरैः शरैः
वराहवृन्दानि श्यामलानि तमांसीव रविः करैः भिन्दन्
समरदुर्मदान् सिंहान् शरशय्यासु शाययन्, शरभांश्च पर्वतो-
पमान् कुलिशकर्कशप्रासपातैः पातयन् विचचार । इत्थं
मृगानन्विष्यन् (च) तीव्रपाणिप्रहारेण वाजिनं भृशं ताडया-
मास, स च वाजौ कशाघातेन पाणिघातेन च गाढं ताडितो
विषमं समञ्चागणयन् क्षणात् वाताधिकजवेन तं भृपं वना-
न्तरं नयन् दश योजनानि अतिक्रमयामास ।

इत्थं (छ) बाहे चलिते राजा दिक्षोहमुपेत्य भ्रमन्
श्रान्तः आरात् एकं विपुलं सरो ददर्श । तत्र गत्वा च तुरगं
(ज) विपर्याणं कृत्वा, स्नातपीतं तरुच्छायासु कतिपयानि

—वेष्टितः अश्वीयसैनिकपरिवृतः,—अश्वारोहसैन्यसमूहपरिवेष्टितः (विष्णु० ।
इया तत्पु०) ।

(ङ) निरन्तरैः,—अविरलैः, मुहुर्मुहुर्निश्चितैरित्यर्थः । तमांसीव—अन्धकारा-
ण्यीव । करैः,—किरणैः, सहस्रसङ्काकैरिति यावत्, भिन्दन्—विध्यन्, अन्यत्र,—
दूरीकुर्वन् इत्यर्थः (भिट + लटः शतृ), सूर्यो यथा छादतः किरणजालैः श्याम-
वर्णानि अन्धकाराणि विदारयति, तथा राजा श्यामलानि वराहवृन्दानि प्रभृतेः शरै-
र्विदारयामास इति निष्कर्षः ; समरदुर्मदान्—रणदुर्कृष्टान् (विष्णु० । ७मी तत्पु०) ।
शरभान्—“अष्टपाटुर्हमयम ऊहंपाटचतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणमृगविशेषान् । कुलिश-
कर्कशप्रासपातैः,—वज्रवत्कठीरकुलाख्यास्त्रप्रहारैः ।

(च) तीव्रः,—प्रचण्डः, पाणिप्रहारः,—गुल्फाघोभागाघातः (“तद्गुन्यिर्घटिके
गुल्फो पुमान् पाणिस्तयोरधः” इत्यमरः) तेन तीव्रपाणिप्रहारेण—पादयोः पश्चाद-
भागस्य गुल्फाघोटेशस्य दारुणताङ्गेनेत्यर्थः । वाताधिकजवेन—वायोरप्याधिकवेगेन ।

(छ) बाहे—अश्वे (“तरुक्काश्चतरुक्काभाः । वाजिवाङ्मावगन्धर्व—”
इत्यमरः) । दिक्षोहं—दिग्भवानिम् । आरात्—समीपे (अमर० । “आरादूर-
समीपयोः” इत्यमरः) ।

(ज) विपर्याणं—विगतपल्लव्यनं, पृष्ठादपनीतचर्मसमादिकमित्यर्थः ।
स्नातपीतमिति अन्तर्भूतप्लव्यप्रयोगो ज्ञेयः, स्नापितप्रायतमित्यर्थः (स्नातानु-

यवमानं तस्मै दत्त्वा च, स्वयं कृतस्नानः मलिनं पिबन्
विगतश्रमो रम्येषु तत्तत्प्रदेशेषु दृष्टिं निक्षिपन् कस्यचित्
अशोकतरोरधस्तात् कामपि आमुक्तपुष्पाऽऽभरणां वल्कलांशुक-
शोभिनीं बहुमुग्धजटाजूटमविशेषमनोरमां सखीद्वितीयाम्
आश्चर्यरूपां मुनिकन्यां ददर्श, चिन्तयामास च कामशराहतः,
—“कथम् ? किंस्वित् सावित्री सरसीषु स्नातुमागता ? आहो-
स्वित् स्वामिविभ्रष्टा गौरी पुनस्तपः कर्तुं प्रवृत्ता ?
तदेनामुपसृत्य वात्तामुपलप्स्य” इत्यालाच्य शनैस्तस्याः समोप-
माययौ । साऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा तद्रूपेण समाकृष्टचित्ता
(भ) प्रारब्धपुष्पस्रक्मन्नहस्ता व्यचिन्तयत्,—“कोऽयमोटक्
अस्मिन्नरण्ये ? विद्याधरः कोऽपि वा ? चरितार्थं समाद्य दृशी”
इत्थं वितर्क्य त्रपया तिर्यक् पश्यन्ती उत्थाय मोरुस्तम्भाऽपि

लिनवन स०) । यवमानं—घामान् (“घामो यवसम्” इत्यमरः) । आमुक्तानि
—पिनडानि, परिहितानीत्यर्थः, पुष्पाभरणानि—कुसुमभूषणानि यथा ताम्
आमुक्तपुष्पाभरणा—धृतकुसुमालङ्कारां (विष्ण० । बहुव्री०), वल्कलं—हस्तवल्क-
तदेव अंगुलं—वस्त्रं (वस्त्रमाच्छादनं वासयन् वसनमङ्गकम्” इत्यमरः),
तेन गोपते इति तादृशीं वल्कलांशुकशोभिनीं—हस्तवल्क्युपवननपारहितां (विष्ण० ।
बहुव्री०), बहुन—संयतेन, मुग्धन—मुन्दरेण (“मुग्धस्तु मुन्दरे मूढे” इति मैट्टिनो),
जटाजूटेन—जटाकलापेन, मविशेषं मनोरमा—मनीहारिणी ता बहुमुग्धजटाजूट-
साविशेषमनोरमां—जटाकलापेनापि चित्तहारिणीमित्यर्थः (विष्ण० । इया तत्प०),
सखी एव द्वितीया यस्याः ता सखीद्वितीयाम्—एकमावसहचरीसहिता (विष्ण० ।
बहुव्री०) । किंस्वित् आहोस्त्रिदिव्यव्ययद्वयं वितर्काथकम् । उपलप्स्य—आस्यामि
(उप + लभ + लट्-स्ये) ।

(भ) प्रारब्धायां—गुम्फितं प्रवृत्तायां, पुष्पस्रजि—कुसुममाल्ये, सखी—
निबद्धी, निर्व्यापारस्थितौ इत्यर्थः, दृशी यस्याः सा प्रारब्धपुष्पस्रक्मन्नहस्ता—
विरतमाल्यग्रथनव्यापारा (विष्ण० । बहुव्री०) । चरितार्थे—सम्यक्प्रयोजने, सफले
इत्यर्थः, चक्षुषी हि उपदर्शनप्रयोजनके, अद्य लोकातीतउपदर्शनेन तयोः कथायन्ता

गन्तुं प्रावर्त्तत। अथ राजा तामुपेत्याब्रवीत्,—“सुन्दरि ! प्रथम-
दृष्टस्य दर्शनेनमात्रार्थिनः दूराऽऽगतस्य जनस्य (ज) स्वागतादिक-
मास्तां, कोऽयमाश्रमिधर्मः यदेतस्मात् पलाय्यते ?” । इति तेन
राज्ञाऽभिहिते विचक्षणा तदोया सखी तत्र राजानमुपवेश्य
अतिथिसत्क्रियामकरोत् ।

अथ राजा तां सविनयम् (ट) अप्राचीत्,—“भद्रे ! अनया
तव सख्या कः पुण्यवान् वैशः अलङ्घ्यते ? कानि वाऽस्याः
कणेरसायनानि नामाक्षराणि ? कथं वा अनया कुसुम-
सुकुमारमिदं वपुः ईदृशे वयसि तापस्या वृत्त्या विजर्न कदर्थी-
क्रियते ?” । एतत् राजवचनमाकर्ण्य सखी तं प्रत्यभाषत,
—“महाभाग ! एषा महर्षेः कण्वस्य कन्यका मेनकासम्भवा
आश्रम एव वर्द्धिता इन्दोवरप्रभा नाम । अस्मिन् सरसि
पितुरनुज्ञया स्नातुमागता । इतो नातिदूरं अस्याः पितु-
राश्रमः” ।

इत्यभिहितो राजा सम्प्रहृष्टः तुरङ्गममारुह्य तां
कन्यां याचितुं महर्षेः कण्वस्याऽऽश्रममगात्, प्राविशञ्च
(ठ) विनोतवेशः तमाश्रमं वह्निःस्थापितवाहः । प्रविश्य च राजा

सञ्ज्ञाता इति तात्पर्यम् । तित्येक्—वक्रदृष्ट्या, कटाक्षेणेत्यर्थः । सीरुसन्नाऽपि—
सात्त्विकभावोदयात् ऊरुसम्भवत्यपि, ऊर्वाः सम्भवात् गन्तुमक्षमा सत्यपि
इत्यर्थः ।

(ज) स्वागतादिकं—सुखेनागमनं सञ्ज्ञातम् ? इत्यादिकं प्रश्न, सर्वांश्चमिषा-
माश्रमविशेषमित्यर्थः । पलाय्यते, भवत्या इति शेषः ।

(ट) अप्राचीत्—आजिज्ञासिष्ट (प्रच्छ + लृङ्-इ) ! कणेरसायनानि—
रसायनाख्यौषधविशेषवत् कणसन्तपणानि । तापस्या—तपःसम्बन्धिन्या, वृत्त्या—
आचारेण, तपस्याचरणेनेत्यर्थः । अकदर्थं कदर्थं क्रियते कदर्थीक्रियते ?—क्रियते
(कदर्थं + कृ + अभूततद्भावे च्छिः, ततः कर्माणि लट्-ते) ।

(ठ) विनोतवेशः,—अनुदत्तपरिच्छदः, मृगयावेशं परिहृत्य शान्तभाष-

(ङ) जटावल्कलधरैः पादपैरिव तापसैः पारिवृतं तेजसा चन्द्रमिव आह्लादिनं तम् ऋषिं कण्वमद्राक्षीत्, दृष्ट्वेवापत्य तं पादयोर्ववन्दे । सोऽपि ज्ञानी मुनिः कृताऽऽतिथ्यं विश्रान्तं तमभाषत,—“वत्स ! चन्द्रालोक ! शृणु यदहं वक्षिष्ये ते हितं, संसारोऽस्मिन् प्राणिनां मृत्युभयं यादृक्, तदहं जानामि, तत् निरर्थकं कथमिमान् मृगादीन् (ढ) हंसि ? भौतरक्षार्थमेव धात्रा क्षत्रस्य शस्त्रं सृष्टं, तत् धर्मेण प्रजा रक्ष, कण्टकान् समुन्मूलय ; हस्त्यश्वादिभिः साधनैः चनां लक्ष्मीं साधयितुं यतस्व, राज्यसुखं भुङ्क्ष्व, दानं देहि, दिक्षु यशांसि विंकिर, कृतान्तक्रीडितं मृगयाव्यसनं परित्यज ; यत्र हन्तुर्हन्त्यमानस्य च तुल्यप्रमादताऽस्ति, तेन बह्वनर्थेन अनेन व्यापारेण किम् ?

भवत्वस्त्विति भावः । वाङ्—आद्यमवाङ्मतेऽं, स्थापितः,—वाङ्मतेः, वाङ्—अश्रुः येन सः वाङ्मतेऽं स्थापितवाङ्मतेः,—वाङ्मतेऽं परित्यक्ततुरङ्गः (विष्णु० । बहुव्री० ।) ।

(ङ) जटाः,—लघुकचान्, परस्परसलिलप्रकेशानित्यर्थः, अन्यत्र,—मूलानि (“जटा लघुकच मूलं मान्याम” इति मेदिनी), वल्कलानि—वृक्षत्वष्टः, एकत्र,—परिधेय- तथा, अन्यत्र,—साङ्गिकतया इति ज्ञातव्यम् ; धरतीति तैः जटावल्कलधरैः,— जटावल्कलवसानैः, जटावल्कलमयकौश । पादयोः (शेषे ६४०) ।

(ढ) हंसि—भारयांस (हन् + लट् सिप्) । क्षतात् वाचते इति चक्षः तस्य चक्षस्य—आतंवातः आक्षयस्येत्यर्थः, भौताभयदानमेव चक्षशब्दस्य द्यौर्गिकोऽर्थः इति तात्पर्यम् । कण्टकान्—दोषान्, क्षुद्रशत्रून् वा (“कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्माख्यानकदोषयोः । रोमाश्चैव दुर्मात्रं च कण्टको मत्स्करोऽपि च” इति विश्वः) । साधनैः,—उपायैः, यज्ञाः,—साधनैः,—सैन्यैः (“हस्त्यश्वादिपादास्तं सेनाङ्गं व्यासृत- श्चम” इत्यमरात् सेनाङ्गानां हस्त्यश्वादीनां सैन्यपर्यायकसाधनशब्देन व्यपदेशो ज्ञातव्यः । “साधनं ज्ञतसंस्कारं सैन्यं सिद्धौषधौ गतौ । निवर्तनीपायसं देहं दापनोऽनुगम धने” इति मेदिनी) । साधयितुं—वशीकर्तुमित्यर्थः (साध + णिच् + तुमुन्) । विंकिर—विस्तारय इत्यर्थः (वि + कृ + लोट्-ङि), कृतान्तक्रीडितं—यमविलासितं, कृतान्तस्य मृत्युदेवतत्वात् कृतान्ताचारवत् आचरणमित्यर्थः । तुल्यप्रमादता—समानावपत्तिमत्त्वा,

पाण्डोर्नृपस्य वृत्तं त्वया किं न श्रुतम् ?” । एतदाकर्ण्य मुनि-
वचनं कार्यज्ञो नृपः (ण) समभिनन्द्य प्रत्यभाषत,—“भगवन् !
अनुशिष्टोऽस्मि, महान् अनुग्रहो मे कृतः अनेन अनुशासनेन ।
अद्य प्रभृति मृगयानिवृत्ताऽभवं, प्राणिनो निर्भयाः सन्तु” ।
तदाकर्ण्य मुनिरब्रवीत्,—“तुष्टोऽस्मि तवामुना प्राणिष्वभय-
दानेन, तदौषितं वरं वृणीष्व” इति । ततः स (त) कालज्ञो
नृपतिरब्रवीत्,—“भगवन् ! प्रसन्नोऽसि चेत्, सुतामिन्दोवरप्रभां
मह्यं ददहि” । इत्यर्थितः स मुनिस्तस्मै स्नाताऽऽगतां तामप्सरः-
सम्भवां कन्यां प्रददौ । ततः कृतविवाहः (थ) मङ्गलालङ्कृतः
तां मुनिपत्नीकृतप्रसाधनाम् उदाष्यैस्तापमैरानिजाश्रमात्
कृतानुयात्रामिन्दोवरप्रभां भार्यामादाय वाजिनमाकृष्ट्य राज-
धानीं प्रतस्थे ।

एतस्मिन्नन्तरे दूराध्वगमनक्लान्तं तं नृपं वोच्य भगवान्

किञ्चित्त्वलेने जाते एकनान्यस्य अवष्टाविनाशमस्मावनतयेति भावः । पाण्डो-
र्नृपस्य—पाण्डुराजस्य, वृत्तं—चरितमन्वयः, पाण्डुसंहाराजः सर्वदा मृगयाव्यसनी
मृग्या रससाणं मृगवर्षणं कर्माः मुनि मृगमुद्रा शरणं निजप्राप्त, स च मुनिः
अपूर्णरक्षणमुखः “एव तवापि मृगभावी” इति तं शशाप इति वार्ता ।

(ण) समभिनन्द्य—प्रशस्य, मुनिवचनमिति शेषः । अनुशिष्टः,—उपदिष्टः
[अनु + शि + क्त, “शास इदङ्ङि” (६।४।३४ पा०) इत्युपधाया इत्, “शासि-
वसिघसोनां—” (८।३।६० पा०) इति षत्वम्] । अनुशामनेन—उपदेशेन ।

(त) कालज्ञः,—अवसरावत्, यदा यादृशं वक्तुं यज्यते तदाभिज्ञः ।

(थ) मङ्गलं—विवाहरूपमङ्गलकर्मणि, मङ्गलाय—विवाहरूपमङ्गलकर्मणे
इति वा, अलङ्कृतः,—सुश्रूषितः, कृतप्रसाधन इत्यर्थः, यदा,—मङ्गलेन—अभीष्टपूर्ति-
जनितश्रेयसा हेतुना, अलङ्कृतः,—जातशोभः मङ्गलालङ्कृतः,—कल्याणभाण्डितः
(विष्णु० । ७। ४४ ३४ ३५ तत्पु० वा) । उदाष्यैः,—उदशुभः, निर्गतनेत्रोदकैरल्यथः
(विष्णु० । बह्व्री० । निजाश्रमात्—निजतपोव्रतात्, आ—प्रभृति आनिजाश्रमात्—
तपोवनसौभाग्येणम् ।

सहस्ररश्मिः खिन्नः इव अस्ताचलशिरसि समुपाविशत् । दृष्टे
च (द) रात्रिभिसारिका मृगनेत्रा क्रमादुद्रिक्तमन्मथा ध्वान्त-
नीलपटप्रावृता । तस्मिंश्चावसरे राजा जलाशयतीरवर्त्तिनं
(ध) शाखापल्लवसंच्छन्नशादलश्यामलस्थलम् अश्वत्थपादपं दृष्ट्वा
“इह रात्रिं वसामि” इति मनसि अकरोत् । ततस्तुरगादवतीर्य
तस्मै वाजिने तृणोदकं दत्त्वा वाण्यास्तस्याः सलिलानि पीत्वा
प्रियया सह विश्राम । तत्कालञ्च (न) शशलाञ्छनः सरागः

(द) रात्रिः अभिसारिका इव इति रात्रिभिसारिका—कान्तार्थं सङ्गतस्थानानु-
यायिनी रजनी, अन्यथ,—रात्रिरिव अभिसारिका रात्रिभिसारिका—कान्तार्थिनी
सती सङ्गतस्थानं गच्छन्ती काचदङ्गना, मृगः,—मृगशिरी नक्षत्रं, नेत्रं—नेत्रमिव
प्रकाशकमित्यर्थः, यस्यां रात्रौ सा मृगनेत्रा—रात्रिविशेषः, मार्गशीर्षस्य त्रयो-
विंशदिनानन्तरं सङ्क्रान्तेः पूर्वपय्यन्ता काचित् रात्रिरित्यर्थः, अयदायणस्यान्यमृतादेषु
काचित् रात्रिरिति यावत्, अन्यथ,—मृगस्य नेत्रं इव नेत्रे यस्याः सा मृगनेत्रा
—हरिणलोचना काचित् नायिका (“मृगनेत्रा रात्रिभेदे विशेषे योषितस्तथा”
इति मैदनी) । उद्रिक्तः,—प्रवृत्तः, मन्मथः,—कामचिन्ता यस्या सा उद्रिक्तमन्मथा
—उद्बुद्धकामाभावा इत्यर्थः, अन्यथ,—उद्रिक्तः,—आविर्भूतः, मन्मथः,—कामः,
स्मरवाञ्छा इत्यर्थः, यस्याः सा उद्रिक्तमन्मथा—कामवैगनी (विष्ण० । बहुव्री० ।
“मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे” इति मैदनी), ध्वान्तम्—अन्धकारः,
नीलपट इव—कृष्णवस्त्रमिव, अन्यथ,—ध्वान्तमिव नीलपटः, तेन प्रावृता
—अवगुण्ठिता ध्वान्तनीलपटप्रावृता—तिमिररूपकृष्णवसनाहता, कृष्णपद्मिशासु
अभिसारिकाणां कृष्णवसनावरणेन अभिसरणमियमात् तथात्वमिति मत्तव्यम् ।

(ध) शाखापल्लवसंच्छन्नं—लताकिसलयप्रावृते, तच्च तत् शादलश्यामलञ्च—
शादहरितश्यामवर्णञ्च, नवतृणप्रचुरतया मन्मथकाममित्यर्थः (“शादलः शादहरिते”
इत्यमरः), स्थलं—भूः यत्र तादृशं शाखापल्लवसंच्छन्नशादलश्यामलस्थलं—
लताकिसलयास्तीर्णनवतृणप्रचुरहरितभूमिकमित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । रात्रिम्
—[“अकर्मकधातुभि—” (वा०) इति कालस्य कर्मत्वम्] ।

(न) शशः,—मृगः, लाञ्छनं—चिह्नं यस्य सः शशलाञ्छनः,—मृगारुः,
अन्ध इत्यर्थः, कामो काचित् पुरुषश्च इति ध्वन्यते ; सरागः,—रक्तवर्णः, उद्गमन-

तिमिरांशुकहारौ समाक्रम्य प्राच्या मुखं चुचुब्धे ।

(प) चन्द्राकरणैः समाश्लिष्य प्रसाधिता वीतमानावकाशाः
शेषाश्च दिशा विरंजुः । अत्रान्तरं (फ) लतागुल्माविवरप्रसृतै-
रैन्दवैः रत्नदोषाभैः करैस्तकमूले अवभासितं स राजा
तामिन्दोवरप्रभां नवसङ्क्रमरसोक्तासामाश्लिष्य सुरतोत्सव
मिषेव, विस्रंसयामास च तस्यास्त्रपामिव नीवीं, खण्डयामास
च दशनैस्तस्या मृगधभावमिवाधरं, रचयामास च यौवन-
वलाया चन्द्रस्य रक्तवर्णतायाः प्राकृतिकत्वात्, सानुरागश्च (“रागस्तु भास्वर्यं
शांङ्गतादिषु । क्लेशादावनुरागं च गान्धारादौ नृपेऽपि च” इति मेदिनी),
तिमिरम्—अन्धकारम्, अंशुकं—वस्त्रमिव, अन्यत्र,—तिमिरमिव अंशुकम्, उभय-
त्रापि आवरकत्वसाधन्यादिनां द्रष्टव्यम् ; तत् कर्तुम्—अपसारयितुं शीलमस्य इति
तिमिरांशुकहारौ—तिमिररूपवस्त्रापसरणशीलः । प्राच्याः,—पूर्वाशायाः, कस्या-
श्चित् नायिकायाश्च इति ध्वन्यते ।

(प) चन्द्राकरणैः, इत्येव इति ध्वन्यते । प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, चन्द्रेण,
केनचित् नायकेन चेति शेषः, अत एव वीतः,—विगतः, मानस्य—अभिमानस्य,
एकत्र,—प्राच्याः दिशः मुखचुम्बनजनितस्य, अन्यत्र,—कान्तान्तरमुखचुम्बनजनित-
स्यात् भावः, अवकाशः,—अवसरः यासां ताः वीतमानावकाशाः,—अपगतमान-
प्रसराः इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(फ) लतागुल्माविवरप्रसृतैः,—लतागुल्मान्तरालनिर्गतेः, इन्दोरिमे ऐन्दवाः तैः
ऐन्दवैः,—चान्द्रैः, चन्द्रमन्त्रान्धिमिरित्यर्थः । करैः,—किरणैः । अवभासितं—उद्दीपितं,
आलोकितं इत्यर्थः । नवसङ्क्रमस्य—अपूर्वपतिसङ्क्रवास्य, यो रसः,—आख्यादः,
ग्रहा,—नवसङ्क्रमे यो रसः,—रागः, अनुराग इत्यर्थः (“शङ्कारादौ विषे वीर्ये
तन्त्रादौ द्रवगमयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्” इति मेदिनी),
तेन उक्तासः,—आनन्दः यस्याः ता नवसङ्क्रमरसोक्तासां—प्रथमसुरतसुखानुभवा-
मार्जिता (विष्णु० । बहुव्री०) । विस्रंसयामास—अश्लिष्ययामास (वि + संस +
श्लिच् + शिट्-सङ्) । नीवीं—कटोवस्त्रवन्धनं, कटोवस्त्रवन्धनमित्यर्थः (“स्त्रोकटो-
वस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपञ्चेऽपि च” इत्यमरः) । मृगधभावं—मूढभावम्, अज्ञता-
मित्यर्थः, सारस्वमिति यावत् । यौवनं—तारुण्यमिव, इवः,—इती, तस्य कुम्भयोः,
—धिरःस्वभासपिण्डयोः (“कुम्भो राक्षसतरे इक्षिमुर्वाणि राक्षसान्तरे” इति

द्विपकुम्भयोः तस्याः कुचयोः सद्वनवनचक्षुमाला इव
नखचक्षुतानि, चक्षुष्य च मुहुः सर्वतो लावण्यामृतनिख्यन्द-
मिव पिवन् मुखं कपोली नयने च । इत्थं तथा सह
(ब) निधुवनक्रीडया तत्र तां निशां क्षणमिवानयत् ।

अथ प्रातः समुत्थाय कृतसाम्यविधिः स्वसैन्यानुसन्धानाय
तथा कान्तया सह प्रयातुमुत्सुकोऽभवत् । तावच्च रजन्त्यां
(भ) विलुप्तकमलिनीशोभं भियेव अस्ताचलकुहरप्रलीनं
ध्वस्ततेजसं निशापतिं हन्तुकाम इव क्रोधादाताम्र-
तरराचिषि प्रसारितकरैरुत्तिष्ठत्तचन्द्रमण्डले विवस्वति,

मेदिनी) यौवनादपकुम्भयोः, —तारुण्यगजकुम्भसदृशयोरन्यथः । सान्नि—प्रशस्तान् ।
यानि रत्नानि—मणयः, तैः नवाः, —प्रत्ययाः, नखचमालाः,—सप्तविंशतिमौक्तिकैः
यांथताः एकावलीविशेषाः (“एकावलीकथापटका । सैव नखचमाला स्यात् सप्त-
विंशतिमौक्तिकैः” इत्यमरः) ता इव सद्वनवनचक्षुमाला इव—सप्तविंशतिमौक्तिक-
खचितमहावर्णिकावलीमाला इव इत्यर्थः । लावण्यं—“मुक्ताफलं च स्थायायास्तत्त्व-
त्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावय्यामिहाच्यते” इत्युक्तलक्षणः कान्तिविशेषः,
तद्वै चक्षुनिख्यन्दः,—मुखाद्रवः तं लावण्यामृतनिख्यन्दं—सौन्दर्यमुधारयम् ।

(ब) निधुवनक्रीडया—मुरतलीलया (“भवंनिधुवनं कम्पे मुरते च नपुंसकम्”
इति मेदिनी) ।

(भ) विलुप्ता—विध्वस्ता, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, शोभा—सौन्दर्यं येन तं
विलुप्तकमलिनीशोभं—विनष्टमलिनीप्रमोदं, मिश्राया पाद्मिनीनां मुद्रितोभवनस्वभावा-
दिर्लभ भावः (विष्णु० । बहुव्री०), भियेव—कमलिनीशोभाहरणजनितभयनेवेत्यर्थः,
सूर्यादिति शेषः, अस्ताचलकुहरप्रलीनम्—अस्तशिखरिगह्वरलुक्कायितं, ध्वस्तम्—
ऊषाऽऽनमनात् क्षयितं, तेजः,—प्रभा यस्य तं ध्वस्ततेजसं—क्षीणप्रभं (विष्णु० ।
बहुव्री०) । आताम्रतरम्—दृषत्ताम्रवर्णम् (अत्र स्वार्थिकस्तरप्), रोचिः,—प्रभा
“स्युः प्रभारुग्च्छिस्त्रिङ्भाभाश्च विद्युतिदीपयः । रोचिः शीघ्रिङ्भावे क्लीवे” इत्यमरः)
यस्य तस्मिन् आताम्रतररोचिषि—अरुणाभे इत्यर्थः, दृश्यते च लोके क्रुडः अरुणाभा
भवतीति ; प्रसारितकरैः,—विस्तारितकिरकैः, विस्तारितइत्येव, उत्तिष्ठत्तम्—
उत्थातितं, चन्द्रमण्डलं वेगं तस्मिन् उत्तिष्ठत्तचन्द्रमण्डले—दूरापसारितचन्द्रविक्षेपे,

अकस्मात् विद्युत्पिशङ्गजटः कज्जलश्यामलः कालमेघ इव
 कश्चित् अन्त्रमालाकृतोत्तंसः केशयज्ञोपवीती ब्रह्मराक्षसः
 नरशिरोमांसं खादन् कपालेन शोणितं पिबन्स्य समा-
 जगाम । सः अट्टहासं विमुच्य क्रुधा अग्निं वमन्निव
 (म) दंष्ट्राकरालो राजानं तं निर्भर्त्सन्ब्रवीत्,—“पाप !
 ज्वालामुखं नाम मां ब्रह्मराक्षसं विद्धि, एष चाश्वत्थो मे निवासः
 देवैरपि न लङ्घ्यते, सोऽयं त्वया स्त्रिया सह समाक्रम्य परि-
 भुक्तः, तदा विनयमिदानीं भुङ्क्ष्व, दुराचार ! एषोऽहं कामोप-
 हतचेतसः ते हृदयमुत्पाद्य भोक्ष्ये, शोणितञ्च पास्यामि” । तदा-
 कर्णं तच्च घोरं राक्षसमवध्यमवेक्ष्य, दृष्ट्वा च कान्तां भय-
 विह्वलां, भयात् राजा सविनयमवादीत्,—“अजानता मया ते
 (य) अपराधं, तत् क्षमस्व । तवाऽऽश्रमेऽहमतिथिस्त्वां शरणं

चन्द्रमण्डलमपसाध्यं उदिने सति इत्यर्थः । विद्युदिव—तडितिव, पिशङ्गो—पिशङ्ग-
 वर्णा, जटा—लग्नकेशः यस्य सः विद्युत्पिशङ्गजटः,—पिशङ्गवर्णजटाधारी, अन्यत्र,
 —विद्युत् पिशङ्गो जटा इव यत्र तादृशः विद्युत्पिशङ्गजटः,—तडित्वान् । अन्त्राणां—
 नराणामुदरस्थनाडोर्विशेषाणां, मालाभिः कृतः उत्तंसः,—कर्णपूरः, कर्णभूषण-
 मित्यर्थः, शिखरो वा, शिरोभूषणमित्यर्थः (“उत्तंसः कर्णपूरऽपि शिखरे चावतंस-
 वत्” इति विश्वः), येन सः अन्त्रमालाकृतोत्तंसः,—कर्णाभरणोक्तान्त्रमालः शिरो-
 भूषणोक्तान्त्रमालो वा (विष्णु० । बहुव्री०), केशयज्ञोपवीती—केशकृतयज्ञोपवीतधारी
 (शाकपा०) । कपालेन—शिरोऽस्थौ (“कपालोऽस्थौ शिरोऽस्थौ स्यात् घटादेः
 शकले व्रजे” इति मेदिनी) ।

(म) दंष्ट्रा—दीर्घदन्तेन, करालः,—भोषणः दंष्ट्राकरालः,—भीमदन्तः
 (विष्णु० । ३या तत्पु०) । अश्वत्थः,—अश्वत्थवृक्षः । लङ्घ्यते—आतक्रम्यते, अवहेल्यितं
 शक्यते इत्यर्थः (लङ् + चिच् + कर्मणि लट्-त्), सोऽयम्—अश्वत्थवृक्षः । समाक्रम्य
 —अभिभूय, असन्मान्येत्यर्थः, परिभुक्तः,—स्त्रीसन्भोगेन दूषित इत्यर्थः । अविनयं—
 पूज्ययतिक्रमम्, औदत्यफलमिति भावः ।

(य) अपराधं—ललितम्, अपराधः कृत इत्यर्थः (अप + राध + क्तः) ।

गतः, दास्यामि च ते ईप्सितं (र) पुरुषं पशुं, येन ते वृत्ति-
र्भविता ; तत् प्रसौद, क्रोधं परिहर” । इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य
स ब्रह्मराक्षसः शान्तकोपः,—“अस्तु, का दोषः ?” इति विविच्य
प्रत्यभाषत,—“राजन् ! यः सप्तवर्षीयः महासत्त्वः विवेकवान्
ब्राह्मणपुत्रः स्वेच्छया त्वदर्थमात्मानं दद्यात्, यच्च हन्यमानं
तन्माता हस्तयाः, तत्पिता च पादयोः सुदृढं लहीतले
सन्निवेश्य (ल) अवष्टभाति, सप्तदिनाभ्यन्तरे तादृशं पुरुषं स्वयं
खड्गप्रहारेण मर्त्यमुपहारीकरोषि चेत्, तदा ते इमं न्यङ्कारं
क्षमिष्ये, अन्यथा त्वां सपरिच्छदं मया नार्थायष्यामि” ।
श्रुत्वेतत् स राजा भयात्,—“तथा” इति प्रतिपेदे । साऽपि
ब्रह्मराक्षसः तत्क्षणात् तिरोबभूवे ।

अथ राजा चन्द्रालोकस्तया इन्दोवरप्रभया सह हया-
ऽऽरूढः सुदुर्मेना इतस्ततः सैन्यानि (व) विचिन्वन् प्रायात् ।
“अहं ! अहं मृगयया मर्दनं च विमोहितः (श) अकाण्डं
पाण्डुरिव विनाशं गतः, अस्य रक्षसः तादृशः उपहारः कुतो
लभ्यते ? तदिदानीं निजमेव नगरं यामि, पश्यामि, किं भावि”

(र) पुरुष पशु—बलिनिमित्तकच्छागर्पणं कल्पितं मानुषमित्यर्थः,
“पशुर्मृगाददेवाजं नाऽन्यथ पशु दर्शने” इति मादिनावचनेन पशुशब्दस्य क्वागार्थक-
त्वात्, क्वागस्य च बालकस्मांश्च प्रशस्तत्वात् पुरुषरूपं क्वागमिति बोध्यम् ;
अथवा दुर्गोत्सवतत्त्वे पुरुषस्य ग्राम्यपशुमध्ये पाठात्, पशुस्थाने तस्मापि निर्वाणस्य
शान्तसन्मतत्वाच्च पुरुषपशुम् इति सन्तत्यम् ; तथा च—“गौरावरजाऽश्वाऽश्वतरा
गर्दभो मनुष्यश्च सप्त ग्राम्याः पशवः” इति ।

(ल) अवष्टभाति—प्रतिरुषड्वि [अव + लृभ् + लट्-तिप् “अवाञ्छा-
लम्बनाविदूर्ययोः” (८।१।६८ पा०) इति षत्वम्] । न्यङ्कारं—नीचीकरणं,
मय्यांशालङ्घनमित्यर्थः, अवमाननमिति यावत् । सपरिच्छदं—सपरिवारम् ।

(व) विचिन्वन्—वन्विष्यन् (वि + चि + लट्-शब्दः) ।

(श) अकाण्ड—अनवसरे, अक्लाते इत्यर्थः । भावि—भाविष्यतीत्यर्थः ।

इति ध्यायन् सः समन्तात् अन्विष्यन् स्वसैन्यं स्वनगरं चित्रकूटञ्च प्राप । तत्र अनुरूपभाय्यालाभेन परितुष्टाभिः प्रकृतिभिः महोत्सवे विहितेऽपि अन्तर्गतविषादस्य तस्य (ष) दुःखदुःखेनैव दिनशेषो व्यपगमत् । द्वितीयेऽहनि स रहसि मन्त्रिभ्यः तं सर्वं वृत्तान्तमाचचक्षे । तेषाञ्चैकः सुमतिर्मन्त्री प्रत्यब्रवीत्,—“देव ! विषादस्ते मा भूत्, अहमन्विष्यन् तादृशमुपहारमानेष्ट्यामि, विचित्रा हि मेदिनी” । एवं राजानमाश्वास्य स मन्त्री (स) सौवर्णीं शिशुप्रतिमामकरोत् । “यः (ह) सप्तवर्षदेशीयः विप्रपुत्रः सस्त्ववान् आत्मानं मातापित्रोरनुज्ञया ब्रह्मरक्षसः उपहाराय प्रयच्छति, यश्च हन्यमानस्ताभ्यां मातापितृभ्यां हस्तपादे प्रगृह्यते, राजा तत्पित्रोरुपकारार्थं ग्रामशतसहितां रत्नयुक्तामिमां सौवर्णीं प्रतिमां तस्मै दास्यति” इति तां शिशुप्रतिकृतिं भ्रामयन् स मन्त्री अजस्रं पटहोद्योषणमकारयत् ।

एतदाकर्ण्य एकस्मिन् (क) अग्रहारे कश्चित् द्विजशिशुः सप्तवर्षदेशीयाऽपि अतिधीरः अद्भुताकृतिः बाल्येऽपि सदा पराहते रतः प्रजानां पुण्यपरिपाक इव मूर्तिमान् उद्घोषकान् प्रोवाच,—“भद्राः ! युष्मदर्थे अहमात्मानं ददामि, तिष्ठत, पितरौ बोधयित्वा द्रुतमागच्छामि” इति तानभिधाय, तैश्चानु-

(ष) दुःखदुःखेनैव—निरतिशयदुःखेनैवेत्यर्थः ।

(स) सौवर्णी—सुवर्णविकारां, काञ्चनमयीमिति यावत् [सुवर्ण + “तस्य विकारः” (४।३।१३४ पा०) इत्यण्] ।

(ह) द्वेषदूनः सप्तवर्षः सप्तवर्षदेशीयः,—किञ्चिदपूर्णसप्तवर्षः [“द्वेषदसमाप्तो कल्पच्छेद्यदेशीयरः” (५।३।६७ पा०) इति देशीयर्] ।

(क) अग्रहारे—ग्रामे । अद्भुताकृतिः,—अपरुपरूपः । प्रजानां—जनाणां (“प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इत्यमरः), पुण्यपरिपाकः,—पुण्यपरिष्कामः, पुण्याशुष्ठानस्य फलमित्यर्थः, प्रजानां बहुपुण्यफलेन तादृशः पराहतेप्रती जायते

मतः स बालः गृहं गत्वा रचिताञ्जलिः पितरावब्रवीत्,—
 “अम्ब ! तात ! अहं सर्वसत्त्वार्थम् एतं विनश्वरं देहं ददामि,
 तन्नामनुजानीतम्, इमाञ्च राजदत्तां हेमरत्नमयीं ग्रामशता-
 न्विताम् आत्मप्रतिकृतिं गृहीत्वा वां वितरामि, एवं सति मम
 युष्मदानृण्यं परार्थेषु सिध्यति, युवाञ्च चिरमदरिद्रौ बद्धन्
 पुत्रानवाप्स्यथः” । इतिवादिनं तं सहसा तौ पितरौ
 अवोचतां,—“पुत्र ! किमेतत् भाषसे ? वातेन किं
 (ख) क्षुभितोऽसि ? किं वा ग्रहगृहीतोऽसि ? अन्यथा कथमेवं
 प्रलपसि ? को हि अर्थः शिशुं घातयेत् ? कश्च शिशुः देहं
 दद्यात् ?” । एतत् पित्रोर्वचः श्रुत्वा स बालः पुनरुवाच,—“नाहं
 बुद्धिमांहात् ब्रवामि, शृणुतं मे (ग) अर्थवत् वचनम्,
 अवाच्याशुचिपूर्णं जगुप्सितं दुःस्वप्नेन शरीरमिदम् अचिरात्
 विनाशि, तदेतेन अत्यसारेण यदि किञ्चित् सुकृतमुपाज्यते,
 तदेव अस्मिन् संसारे सारमिति बुधैरुच्यते, सर्वभूतापकारा-
 दन्यत् किमस्ति सुकृतम् ? तत्रापि पित्रोर्भक्तिञ्चेत् साध्यते, तदा

इत्याशयः । बोधयित्वा—ज्ञापयित्वा (बुध + णिच् + क्ता) । रचिताञ्जलिः,—
 कृताञ्जलिः । अम्ब !—मातः [अम्बा इति शब्दस्य सम्बन्धौ “अम्बायनयोः कम्ब.”
 (७।१।१०७ पा०) इति ऋत्वः] । सर्वसत्त्वार्थं—सर्वप्राणानामर्थं, सर्वजीवोपकारार्थ-
 मिति यावत् । अनुजानीतम्—अनुमन्ययाम् । वा—युवाभ्यां [“युष्मदन्नादोः षष्ठी-
 चतुर्थीद्वितीयाख्ययोर्वाङ्मावौ” (८।१।२० पा०) इति चतुर्थीद्विवचनस्यस्य युष्मदः
 नामादेशः] । अवाप्स्यथः,—लप्स्यथ (अव + आप + लृट्-स्यथस्) ।

(ख) क्षुभितः,—व्याकुलितः, आक्रान्त इति यावत् । ग्रहण—पूतनादि-
 बालग्रहण, गृहीतः,—आक्रान्तः ग्रहगृहीतः,—पूतनादियहपोडितः । प्रलपसि—
 अनर्थकं वाच (प्र + लप + लट्-सिप् । “प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) ।

(ग) अर्थवत्—युक्तियुक्तमित्यर्थः । अवाच्यानि—वक्तुमशक्यानि, न्यकारजनक-
 त्वादिति भावः, यानि अशुचीनि—स्वेदमूत्रपुरीषाद्यपाववद्रव्याणि, तैः पूर्यम् अवाच्या-
 शुचिपूर्णं—न्यकारजनकमूत्रपुरीषादिद्रव्यपूरितम् । सुकृतं—पुण्यं (“स्यादभ्यसस्त्रिधा

देहादन्यत् किमिव अधिकं सम्पत्स्यते ?” । इत्येवं धीरवचनैः
सुदृढनिश्चयः स शिशुः शोचन्तौ पितरौ (घ) स्वमनोषित-
मङ्गीकारयामास ; गत्वा च राजभृत्येभ्यः तां हिरण्मयीं
शतधामशासनसहिताम् आनीय ताभ्यां पितृभ्यां प्रददौ ।

अथ तान् राजभृत्यानग्रतः कृत्वा स बालकः पितृभ्याम्
अन्वितः चित्रकूटं नगरं प्रति प्रायात् । तत्र प्राप्तम्
(ङ) अखण्डिततेजसं तं बालकं रक्षारत्नमिव दृष्ट्वा नृपतिः
भृशं ननन्द । तच्च (च) रचितमाल्याविलेपनं गजपृष्ठमारोप्य
सपितृकं तत् ब्रह्मरक्षसः सदनं निनाय । तत्र तस्याश्वत्थस्य
पार्श्वतः (छ) मण्डलमालिख्य पुरोहितेन कृतपूजेन वङ्गौ
हुते स ब्रह्मरक्षसः मुक्तादृहामः, स्वाध्यायं पठन्, घूर्णन्,
रक्तासवक्षीवः, मुहुः श्वसन्, जृम्भमाणः, नेत्रैर्ज्वलन्, दिशः
देहच्छायया अन्धकारिताः कुर्वन् ज्वालामुखो महारौद्रदर्शनः

पुण्यं श्रेयसौ सुकृतं वषः” इत्यमरः ।) । भक्तिः,—सेवा । साध्यते—क्रियते इत्यर्थः
(साध + कर्मणि लट्-ते), पुत्रैरिति शेषः ।

(घ) स्वमनोषितं—निजाभिलाषितम्, मङ्गीकारयामास—स्वीकारयामास ।
शतधामाणां शासनं—लिखितम्, एतं यामाः अस्मै दत्ताः इत्येवं दानप्रतिपादकं
पदं, लिपिविशेष इत्यर्थः, यद्वा, —शतधामा एव शासनानि—राजदत्तोर्व्यः (“शासनं
राजदत्तोर्व्यं लिखाशाशास्त्रशास्त्रिषु” इति मेदिनी), तत्सहितां शतधामशासन-
सहितां—यामशतदानपत्रसंयुक्ताम् ।

(ङ) अखण्डिततेजसम्—अज्ञानप्रभं, महासत्त्वमिति यावत् । रक्षायै—
निजजीवनव्याघ्राय, रत्न—बहुमूल्यभूषणमिव रक्षारत्नमिव—रक्षाक्षयचमिवेत्यर्थः ।

(च) रचितं—दत्त, माल्याविलेपनं—मालाचन्दने यस्मै स तं रचितमाल्याविलेपनं
—मालाचन्दनादिभूषितम् ।

(छ) मण्डलं—कावेमरेखासन्निवेशेन रचितं पदार्थविशेषं, सर्वतोभद्र-
मण्डलादिकमिति यावत् । स्वाध्यायं—वेदान्तग्रन्थः । रक्तं,—शोणितमेव, आसवः,
—मद्यविशेषः, तेन क्षीवः,—मत्तः रक्तासवक्षीवः,—रक्तपानीमत्तः । जृम्भमाणः,

प्रादुरभूत् । ततो राजा तं दृष्ट्वा विनोतः प्राब्रवीत्,—
“भगवन् ! अयं तव अभिमतो नरोपहारः समानीतः,
अद्य स सप्तमो दिवसस्ते प्रतिज्ञायाः, तत् प्रसीद, गृहाण
इममुपहारं यथाविधि” । इति राज्ञाऽर्थितः स ब्रह्मराक्षसः
जिह्वया (ज) सृक्कणो लिहन् तमुपहारभूतं विप्रसृतमव-
लोकयामास । क्षणे च तस्मिन् स बालो महासत्त्वो हृष्टो
व्यचिन्तयत्,—“अनेन स्वदेहदानेन यन्मया सुकृतम् अर्जितं,
तेन मे स्वर्गो वा (भ्र) निरुपक्रियो मोक्षो मा भूत्, जन्मनि
जन्मनि मे परार्थो देहो भूयात्” । इति तस्मिन् चिन्तयत्येव
क्षणात् (ज) पुष्पहृष्टिसुचां देवानां विमानैः नभस्तलमापूर्यत ।

अथ तस्य ब्रह्मरक्षसः पुरतः स्थापितं तं बालं माता करयोः
पिता चरणयोरग्रहौत् । ततो यावत् खड्गमाकृष्य राजा तं
(ट) जिघांसति, तावत् स शिशुस्तथा जहास, यथा सब्रह्म-

—वदनं व्याददत् (लृभ् + लटः शानच्) । महारौद्रम्—अत्युग्र, दर्शनम्—अव-
लोकनं यस्य सः महारौद्रदर्शनः,—अतिभयानकाकारः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ज) सृक्कणौ—खोष्ठप्रान्तौ (“प्रान्ताखोष्ठस्य सृक्कणौ” इत्यमरः), लिहन्—
परामृशन् इत्यर्थः (लिह् + लटः शतृ) ।

(भ्र) निः,—नास्ति, उपक्रिया—उपकारः यस्मिन् स निरुपक्रियः,—उप-
कारसामर्थ्यविरहितः, मोक्षे सञ्जाते पुनर्जन्नाभावात् कदाऽपि कस्यापि उपकार-
करणासम्भवात् मोक्षस्य निरुपक्रियत्वं, स्वर्गस्य तु न तथा, यतः नियमितकालस्वर्ग-
भोगावसाने पुनर्जन्नात् परोपकारसम्भावना आस्ति इति स्वर्गस्य न निरुप-
क्रियत्वमिति बोध्यम् ।

(ज) पुष्पहृष्टिं—कुसुमवर्षणं, सुचन्ति—निक्षिपन्तीति तादृशानां पुष्पहृष्टि-
मुचां—कुसुमवर्षिणाम् । विमानैः,—व्योमयानैः । आपूर्यत—व्याप्यत (आ + पूर
+ कर्त्तृणि लङ्-त) ।

(ट) जिघांसति—इन्मुनिच्छति [इज् + सन् + “सन्त्यङोः” (६।१।८
पा०) इति द्वित्वं “सन्त्यतः” (७।४।७८ पा०) इति अभासस्य अत इच्चारः

राक्षसास्ते सर्वे स्वं स्वं कर्म त्यक्त्वा तन्मुखप्रेक्षिणः कृताञ्जलयः
प्रह्लाद्याभवन्” ।

इति विचित्रां कथामाख्याय स वेतालस्तं पुनरब्रवीत्,—
“राजन् ! तेन बालकेन तादृशे तस्मिन् प्राणान्तसमये यत्
हसितं, तस्य को हेतुः ? महदत्र कौतुकं मम, यदि न वक्ष्यसि
जानन्नपि, तदा ते मूर्धा शतधा विदलिष्यति” । एतदाकर्ण्य
स राजा तं प्रत्यभाषत,—“शृणु तस्य शिशोर्हसि अभिप्रायम् :
यो हि दुर्बलो जन्तुः भये प्रत्युपस्थिते प्राणार्थं मातरं पितरं,
तदभावे राजानं त्राणार्थं विधात्रा निर्मितम्, (ठ) एषाञ्जलाभि
देवतामाक्रन्दति, तस्य एकोऽपि एतेषु आश्रयो भवेत्, अस्य तु
सर्वमेव अन्यथा जातम् ; पित्रभ्यां हस्तपादं रुद्धम् अर्थ-
दृष्ट्या, राजा च आत्मानं त्रातुं स्वयं हन्तुमुद्यतः, ब्रह्मरक्षः
दैवतमपि तस्य भक्षणार्थमुपस्थितम् । (ड) अध्रुवस्य अन्तविरसस्य
आधिव्याधियुक्तस्य देहस्यार्थं विमूढानामोदृक् विडम्बनं, यच्च

“अभ्यासाच्च” (७।३।५५ पा०) इति हस्य कुत्वम् “अभ्यनगमां सनि” (६।४।१६
पा०) इति हन्तेर्दीर्घः, ततः लट्-तिप्] । प्रह्लाः,—विनताः ।

(ठ) एषा—मातापितृराजाम् । आक्रन्दति—आह्वयति, क्रन्दति वा (आ +
क्रन्द + लट्-ति । “आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः । आतप्यपि च” इति
मेदिनी) । अन्यथा—विपरीतम् । अर्थदृष्ट्या—धनक्षिप्तया (“दृष्ट्या स्यात्तर्ष-
निपुण्याः” इति मेदिनी) । दैवतं—देवता, देवयोनित्वात् तस्य देवतात्वमव-
गन्तव्यम् ।

(ड) अध्रुवस्य—अनिश्चितस्य, अस्थायिनः इति यावत्, अन्ते—परिणामे,
वाच्यं दशायामित्यर्थः, विरसस्य—अप्रोतकरस्येत्यर्थः, सर्वकर्मसु असामर्थ्यात्
विविधव्याधिपीडितत्वाच्चेति भावः, आधिः,—मानसो व्यथा (“पुंस्माधिमांसो
व्यथा” इत्यमरः), आधिव्याधियुक्तस्य—मानसशारीरव्याधियुक्तस्य । विडम्बनं—
तिरस्कारः, अर्थादिखालसया धर्मश्रुतिरिति भावः ।

ब्रह्मविष्णुरुद्रादयोऽपि अवश्यं विनाशिनः, तत्रैषाम् ईदृशानां शरीरस्थैर्यवासना काऽपि ? एतत् मोहवैचित्र्यमेषां दृष्ट्वा वाञ्छितं सिद्धञ्च मत्वा आश्चर्येहर्षोदयात् स द्विजशिषु-
र्जहास” । इति राजवचनमाकर्ण्य स वेतालः तस्य स्कन्धात्
भूयोऽपि स्वकं निनयमाससाद । राजाऽपि दृढसङ्कल्पस्तमनु-
ययी । अम्भोनिधीनामिव सतां हृदयमक्षोभ्यं हि ।

अथ एकविंशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूनं गत्वा तं वेतालं स्कन्धेनादाय
सत्वरं प्रतस्थे । तच्च प्रस्थितं दृष्ट्वा स्कन्धवर्त्ती स वेतालः
प्राब्रवीत्,—“राजन् ! (क) उद्गाढकन्दर्पमिकां कथां शृणु,
कथयामि,—

अस्ति अमरावतीव परा (ख) सुकृतिनां दिव्यश्रुतानां
कृते धात्रा विहिता विशाला नाम पुरी । तस्यामासीत्
(ग) सञ्चक्रनन्दनः श्रीमान् आक्रान्तबलिराजकः पद्मनाभ इति
विश्रुतो नृपतिः । तस्मिंश्च राजानि तस्यां नगर्यां महाबलिक्

(क) उद्गाढः,—अत्यर्थः, कन्दर्पः,—कामः, कामप्रसङ्गः इति यावत्, यत्र
तादृशीम् उद्गाढकन्दर्पा—प्रगाढमन्यथविवयिणीम् (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ख) सुकृतिनां—पण्यवतां, दिव्यश्रुतानां—स्वर्गभटानाम् ।

(ग) सञ्चक्राणां,—साधुसमूहानां, नन्दयतीति नन्दनः,—आनन्दप्रदः
सञ्चक्रनन्दनः,—सञ्जनरञ्जनः, शिष्टपालयिता इति यावत्, अन्यत्र,—सत—
उत्कृष्टं विद्यमानं वा, चक्र—सुदर्शनाख्यं, नन्दनः,—नन्दकाख्यः खड्गः इत्यर्थः, यस्य
सः (खड्गो नन्दकः” इत्यमरः) । आक्रान्तम्,—अभिभूतं, पराजितमिति यावत्,
बलि—वशवत्, राजकं—राजसमूहः (“अथ राजकम् । राजन्यकश्च नृपतिर्वाच्यथाणां
गणं क्रमात्” इत्यमरः) येन सः आक्रान्तबलिराजकः,—वशीकृतप्रबलराजसमूहः,

अर्थदत्तो नाम धनैः (घ) विजितधनपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य अनङ्गमञ्जरीति एका सुता उदपद्यत, (ङ) यया सुरसुन्दरी-प्रतिष्ठातिर्धात्रा दर्शिता । तेन बणिजा ताम्रलिप्तिनिवासिने मणिवर्मनाम्ने बणिजे सुता सा प्रदत्ता । एकापत्यतया च (च) अतिवत्सलः स बणिक् तां भर्तृयुक्तां कन्यामनङ्गमञ्जरीं न तत्याज । स तु मणिवर्मा रोगिणः कटुतिक्तमौषधमिव तस्या अनङ्गमञ्जर्याः (छ) हेथो बभूव । भर्तुस्तु तस्य सा सुन्दरी जौवितादापि कृपणस्य सुचिरसञ्चिता समृद्धिरिव प्रियतराऽभूत् ।

एकदाऽसौ मणिवर्मा उत्कण्ठया पित्रोरन्तिकगमनाय ताम्रलिप्तिं प्रातिष्ठत । ततो दिनेषु गच्छत्सु (ज) तीक्ष्णसूर्यांशु-सायकैः प्रोषितानां निरुद्धमार्गः निदाघकालः समुपस्थितः ।

अन्यत्र,—आक्रान्तः बलिराजः,—बलिनामा दैत्याधिपतिः येन सः, पद्मनाभः,—तदाख्यः राजा विष्णुश्च । विस्तृतः,—विख्यातः ।

(घ) विजितः,—पराभूतः, अधर्मीकृत इति यावत्, धनपतिः,—कुबेरः येन सः विजितधनपतिः,—सर्वोक्तधनेश्वरः, कुबेरादपि धनवानिति भावः (विष्णु० । बह्व्री०) ।

(ङ) यया—अनङ्गमञ्जर्या (करणे श्या०), सुरसुन्दरीप्रतिष्ठातिः,—देवाङ्गनाप्रतिमा, अनङ्गमञ्जरीं सदा देवाङ्गना अपि दृष्टव्य एव भवन्ति इति विधाया ख्यापितम् इति निष्कर्षः, देवाङ्गनासदृशी सा आसीदिति भावः ।

(च) अतिवत्सलः,—अतिस्निग्धः, अतिशयेन सेहपरायण इत्यर्थः । भर्तृयुक्तां—पतिमहितां, कन्याजामातरं स्वगृहे एव ररच इति समुदायार्थः ।

(छ) हेथः,—विदेशपात्रम् ।

(ज) तीक्ष्णः,—प्रसङ्गाः, सूर्यांशवः,—सूर्यकिरणाः, सायकाः,—शरा इव तैः तीक्ष्णसूर्यांशुसायकैः,—प्रखरसूर्यमण्डपवाणवधैः (करणे श्या०), प्रोषितानां—पान्यानाम् । निदाघकालः,—शौषर्तुः, प्रखरसूर्यांतपसन्तताः पथिक-जनाः गन्तुं नाशक्नुवन् इति फलितम् ।

(भ) वसन्तविरहात् ककुभां मुखनिःश्वासा इव मल्लिका-
पाटलाऽऽमोदमेदुरा मरुतो वान्ति स्म । (ज) पवनोद्धूता
रेणुराजयः तप्तया भुवा घनागमायेव गगनं प्रहिता द्रुत्य इव
समुत्पेतुः । दिवसा अपि कठोरातपतापिताः (ट) आकाङ्क्षित-
तरुच्छायाः पथिका इव चिरेण यान्ति स्म । (ठ) निशाख
चन्द्रांशुपाण्डुरच्छायाः गाढाश्लेषसुखप्रदं हेमन्तं विना

(भ) वसन्तविरहात्—यौष्माममनेन वसन्तापगमनजनितशीकादिति भावः,
मुखनिःश्वासा इव इति उपमानसाधन्यात् कान्तविरहादिति ध्वनिः, ककुभां—
दिशां, दिगङ्गनामिति यावत्, पूर्ववत् कासाधिप्रायिकानामिति ध्वनिः (“दिशस्तु
ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः), मुखनिःश्वासा इत्यनेन निःश्वासस्य
सौगन्ध्यं नायिकायाश्च पद्मिनीत्वं व्यञ्जितं, पद्मिन्या एव मुख्यादिषु सौगन्ध्यस्य विद्य-
मानत्वादिति भावः ; मल्लिकापाटलयोः,—तदाख्यपुष्पविशेषयोः, आमोदेन—अति-
दूरप्रसारिमनोहरगन्धेन (“विमर्द्दित्ये परिमलः गन्धे जलमनोहरे । आमोदः सीर्षात्-
निर्हारौ” इत्यमरः), मेदुराः,—सान्द्रस्निग्धाः, प्रगाढवृत्तिजनना इत्यर्थः (विष्णु० ।
श्या तत्पु० । “सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः” इत्यमरः) । वान्ति—प्रवहन्ति (वा + कट्
आन्ति), यथा काचित् कान्तवियोगविक्रवा दीर्घं निःश्वसिति, तथा दिगङ्गना अपि वसन्त-
कान्तवियोगात् मुखेन, मल्लिकापाटलांमोदमेदुरमरुच्छलेन निःश्वसन्ति इति मन्तव्यम् ।

(ज) पवनोद्धूताः,—वातेन उरिचिताः । तप्तया—आतपपोदितया, भुवा—
पृथिव्या, घनागमाय—मेघानयनाय, सन्तापशान्त्यर्थं जलदस्य आह्वानायित्वर्थः
(“घनो मेघे मूर्शिगुप्ते विषु मूर्ते निरन्तरे” इत्यमरः) । प्रहिताः,—प्रेरिताः,
वातोर्चिता धूलिराशयः आतपतप्तया पृथिव्या सन्तापशान्त्यर्थं मेघाह्वानाय प्रेरिता
द्रुतीममूढा इव प्रतौयिरे इति निष्कर्षः ।

(ट) आकाङ्क्षिताः,—अभिख्यविताः, तरुणां छायाः,—अनातपाः येषु येष ते
आकाङ्क्षिततरुच्छायाः,—इष्टवृक्षच्छायाशीतलभूभागाः (विष्णु० । वहुती०), दिवसपथे,
—येषु दिवसेषु तरुच्छाया आकाङ्क्षणीया इति, पथिकपथे,—येः पथिकैः तरुच्छाया
आकाङ्क्ष्यते इति आशयः ; आतपतापिताः पथिका यथा गन्तुमञ्जनाः वृक्षच्छायायां
विश्रम्य विश्रम्य सुदीर्घकालेन गन्तव्यमध्वानं यान्ति स्म, दिवसा अपि तथैव सुदीर्घ-
कालेन अतिक्रामन्ति, योऽप्यत्र दिवसस्य सुदीर्घत्वादेवमुत्प्रेषा इति मन्तव्यम् ।

(ठ) निशाः,—रात्रयः, काचित् विरहिण्ययेति ध्वनिः, चन्द्रांशुना—चन्द्रकिरणेन,

अतिदुर्बलतां ययुः । एतस्मिन् समये चन्दनानुलिप्ताङ्गी
(ङ) परिहिततनुवसना स्वगृहवातायनस्थिता अनङ्गमञ्जरी
केनापि आप्तेन सुहृदा सहितं भव्यं युवानं रतिप्राप्तये
सञ्चरन्तं नवोत्पन्नं स्मरमिव कमलाकरनामानं राजपुरोहित-
सुतं ददर्श । सोऽपि (ठ) कमलाकरः इन्दोरिव मूर्त्तिमुपरि-
स्थितां तां कान्तां दृष्ट्वा सानन्दः कुमुदाकरतामभजत । तदा

ज्योत्स्नयेति यावत्, शुक्लपक्षे इति भावः, पाण्डुराः,—पाण्डुवर्णाः, कायाः,
—कान्तयः यासां ताः, अन्यत्र,—चन्द्रांशुना—चन्द्रकिरणेन, चन्द्रोदयदर्शनेनैवेति
भावः, पाण्डुराः,—पाण्डुवर्णाः, कायाः,—कान्तयः यासां ताः, चन्द्रोदयस्य विरहिणी-
नामतिसन्तापकत्वादिति भावः, यथा,—चन्द्रांशुवत्—चन्द्रकिरणवत्, पाण्डुराः काया
यासां ताः, विरहसन्तप्तानां पाण्डुवर्णत्वादिति भावः, चन्द्रांशुपाण्डुरच्छायाः,—चन्द्र-
किरणपाण्डुकान्तयः (विण० । बहुव्री०), गाढाश्लेषः,—निविडालिङ्गनं, सुखपदः,
—प्रोतिदायकः, शैत्यनिवारणायैति भावः, यत् तम्, अन्यत्र,—गाढाश्लेषेण—निर्दया-
लिङ्गनेन, सुखं प्रददातीति तादृशं गाढाश्लेषमुखपदं—प्रगाढालिङ्गनसुखदायक-
मित्यर्थः, हेमन्तं, कश्चित् कान्तश्चेति ध्वनिः । अतिदुर्बलताम्—अतिक्षीणताम्, एकत्र,
—स्वल्पत्वकृपाम्, अन्यत्र,—शरीरकाश्यालक्षणाभाति भावः, शैथिल्यनिशया अतीव
ऋजुत्वादेवमुपेक्षेति बोद्धव्यम् ।

(ङ) परिहितं—पिधानीकृतं, तनु—मूर्त्तं (“लोकाल्पचुल्लकाः शृङ्गां मूर्त्तं दम्भं
क्रशं तनु” इत्यमरः), वसनं यथा सा परिहिततनुवसना—परिहितशृङ्गावस्त्रा । आप्तेन—
प्रत्ययितेन, विश्वक्सेनेत्यर्थः (“आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) । भव्यं—शुभं, सुन्दराकार-
मिति यावत् । रतेः,—कामपत्राः, प्राप्तये—लाभाय रतिप्राप्तये—निजपत्रानुसन्धानाये-
त्यर्थः । नवोत्पन्नम्—अभिनवसञ्जातं, हरकीपानले भस्मीभवमानत्वं पुनर्जातमित्यर्थः ।

(ठ) कमलाकरः,—पद्माकरः, सपद्मसलिलाशय इत्यर्थः, यथा,—कमलाकरः,
—पद्मनिबद्धः, पद्मसमूह इत्यर्थः (“आकरो निबद्धीत्यतिस्थानशेषेषु कथ्यते” इति
मेदिनी), तन्नामा युवा च, इन्दोरिव मूर्त्ति—चन्द्रस्य मूर्त्तिमिव, चन्द्रवदाह्लाद-
जननीं चन्द्राननाञ्चेति भावः । कान्ता—नारी (“कान्ता नाय्यां प्रियङ्गौ स्त्री”
इति मेदिनी) । कुमुदाकरतां—कैरवाकरतां, कैरवसमूहतामित्यर्थो वा, अभजत
—प्राप्नोत्, कमलाकरः कुमुदाकरतामभजत इति विरोधः, कमलाकरनामा कश्चित्
युवा, कुमुदाकरस्य भावः तत्रां कुमुदाकरतां—प्रफुल्लतामित्यविरोधः, निशि

तयोः (ण) यूनोरन्योन्यावलोकनं स्मरस्य गुरोरनुज्ञया अचूर्णं
मनःसंवलनमभूत् । इत्थं तां दृष्ट्वैव स कमलाकरः सद्यो
मदनाविष्टः सुहृदा तेन कथञ्चित् स्वं भवनमनीयत । सा
चानङ्गमञ्जरी तथैव मन्मथमोहिता सख्या सुखात् तन्नाम-
धामनी श्रुत्वा तथैव सह शनैः (त) वासकं विवेश । तत्र तं
कान्तं सञ्चिन्तयन्ती कामज्वरातुरा शयनीये केवलं लुठन्ती
किमपि नापश्यत् नाप्यशृणोत् ।

इत्थं गतेषु द्वित्रेषु दिनेषु सत्रपा सभया विरहेण क्लृप्तपाण्डुरा
(थ) दुष्प्रापप्रियसम्भोगनिरास्या नक्तमेकदा गवाक्षप्रेरित-
करेणेन्दुना आकृष्टेव सुप्ते परिजने निर्गत्य मरणनिश्चया

चन्द्रोदये कुमुदानां विकाशेन कुमुदाकराणामपि विकलरत्नेन प्रतीयमानत्वात्
इति कुमुदसमूहानां विकसनशीलत्वादिति वा भावः, चन्द्रं पश्यन् कुमुदाकरो
यथा मोदते, चन्द्रमूर्तिमिव अनङ्गमञ्जरीं पश्यन् कमलाकरोऽपि तथा मुमुदे
इति निष्कर्षः ।

(ण) युवती च युवा च तयोः यूनीः,—तरुण्योः [“पुमान् स्त्रिया”
(१।२।६७ पा०) इति एकशेषः] । गुरोः,—गुरुरूपस्य इत्यर्थः । अचूर्णं—चूर्णं
विनाऽपि, मनःसंवलनं—हृदयस्य सम्बलकमित्यर्थः, न हि द्रवपदार्थादन्यत् किमपि
द्रव्यं चूर्णीभूतं विना परस्परं मिलितं भवति, अत्र तु कामस्य गुरुरूपस्य प्रभावेण
चूर्णं विनाऽपि परस्परमनसीः संयोजनमिति अपूर्वप्रभावः खलु गुरुरिति भावः ।

(त) वास एव वासकः तं वासकं—वासगृहम् (स्वार्थे कण्) ।

(थ) दुष्प्रापस्य—दुःखेन प्राप्तुमशक्यस्य, प्रियस्य—चित्तवर्त्तुः, सम्भोगी—
सम्भोगविषये, निरास्या—निरपेक्षा, निराशा इत्यर्थः, यदा,—निरास्या—यत्र-
विरहिता, दुष्प्रापत्वबुद्धौवेति भावः, दुष्प्रापप्रियसम्भोगनिरास्या—दुर्लभप्रियसमा-
गमनिराशा, प्रियसमागमं दुर्लभं मत्वा प्रतियत्नविरहिता इत्यर्थो वा । गवाक्षेण—
वातायनमार्गेण, प्रेरितः,—चालितः, करः,—हस्त इव करः,—किरणो येन तेन
गवाक्षप्रेरितकरेण—वातायनपथप्रसृतकिरणेन (विष्णु० । बहुव्री०), अत्राकृष्ट इति
अदसामर्थ्यात् कर इव कर इति उपमितिसमासो बोद्धव्यः, यथा कश्चित्
कमपि करेणाकृष्य बहिर्निःसारयति, तथा इन्दुरपि करेणैव करेण अनङ्गलीला-

स्वगृहोद्यानवापीं तदुद्यानवर्त्तिनौमगात् । तत्र पित्रा कृत-
प्रतिष्ठां कुलदेवतां चण्डीं समुपेत्य प्रणम्य स्तुत्वा च व्यजिज्ञपत्,
—“देवि ! अस्मिन् जन्मनि चेत् न मया कमलाकरः पतिः
प्राप्तः, तदा अन्यस्मिन् जन्मनि स मम पतिर्भूयात्” इति प्रार्थ्य
तस्या देव्याः पुरतः अशोकपादपे स्तोत्ररौप्येण पाशं विरचया-
मास । तावच्च तस्याः सा आत्मा सखी प्रबुध्य वासके तामदृष्ट्वा
(द) चिन्वती देवात् तदुद्यानमगात्, तत्र चागत्य तां गलौ
पाशं योजयन्तीं दृष्ट्वा “मा मा” इत्युक्त्वा प्रधाव्यैव तस्यास्तं
पाशमच्छिनत् । साऽपि तां हतपाशां निजां सखीं प्राप्तां दृष्ट्वा
अतिदुःखिता भूमौ पपात ।

ततश्च सख्या तया समाश्वासिता पृष्ट्वा च दुःखहेतुं
समुत्थाय तामकथयत्,—“सखि मालति ! दुर्लभे तस्मिन्
प्रियसङ्गमे पित्रादिपरतन्वाया मे मरणात् परं सुखं नास्ति”
इति ब्रुवाणा भृशमनङ्गशराग्निज्वलिता (ध) नैराश्यनिश्चयवती
मोहं जगाम । “हा कष्टं ! स्मरस्य (न) शासनं तथा दुर्लभं,
यथा इयमेतां दशां नीता” इति विलपन्ती सा मालती सखी
तां शीताम्बुपवनादिभिः शनैराश्वासयामास, चकार चास्याः

माकृष्य बहिर्गमयत इति तात्पर्यम् ; अन्दाकरणस्य विराहणीनामातिसन्नापकत्वात्
तदसहिष्णुतया मरणनिश्चया गृहान्निर्ययौ इति आशयः ।

(द) चिन्वती—अन्वेषयन्ती (चि + कृटः शब्द, उगितश्चेति ङीष्) । पाशं—
रज्जुम् । मा मा—न न, मियस्व मियस्व इति शेषः ।

(ध) नैराश्यं—प्रियसमागमे निराशत्वमेव, निश्चयः,—निश्चितम् अस्ति
अस्या इति नैराश्यनिश्चयवती—समधिकनिराशा सतीत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री० ।
अस्यर्थे मतुप्) ।

(न) शासनम्—आज्ञा, त्वमेतेन सह तूष्णं सङ्गच्छताम् इत्येवंकथं चादेशः
इत्यर्थः (“शासनं राजदत्तोर्वां सेखाज्ञाशास्त्रशास्त्रिणु” इति मेदिनी) । नीता,
स्मरणेति शेषः, शासनशब्दादिति भावः ।

तापोपशान्तये नलिनीदलैः शंख्यां, ददौ हृदये तुहिनशोतलं
हारम् । ततः सा अनङ्गमञ्जरी लब्धसंज्ञा शनैः तां सखीम्
उद्वाप्यां प्रोवाच,—“सखि ! हारादिभिः नायं मे अन्तर्दाहः
प्रशाम्यति, यदि मां जीवितामिच्छसि, तदा सुयुक्त्या तेन
कान्तेन योजय” । एवंवादिनीं तां स्नेहाऽऽर्द्रा मालती
प्राब्रवीत्,—“सखि ! प्रायेणाद्य निशा गता, तत् प्रातरेव इह
तं ते प्रियतमं (प) सङ्केतेन आनेष्यामि, तस्मादालम्ब्य धृति-
मधुना स्वं निवेशनं गच्छ” इत्युक्तवत्यै सख्यै साऽनङ्गमञ्जरी
तुष्टा कण्ठादाकृष्य हारं पारितोषिकं दत्तवती । “गच्छाव
इदानीं स्वगृहं, ततः प्रातः कार्यमिद्वये गन्तव्यं त्वया” इति
तां सखीमुपदिश्य सा स्वमावासं प्राविशत् ।

अथ प्रातः सा मालतिका केनाप्यनुपलक्षिता तस्य कमला-
करस्य भवनं चिन्वती गत्वा तत्रोद्यानतरुसूले चन्दनार्द्रपद्मिनी-
दलशय्यायां स्थितम्, एकेन (फ) रहस्यविदा सुहृदा कदली-
दलबीजनैराश्वास्यमानं, कामाग्निना दन्द्यमानं, तं कमलाकर-
मद्राक्षीत् । सा तु,—“मम सख्या विना एतस्य ईदृशी कामावस्था
स्यात्, न वा” इति वेदितुं प्रच्छन्ना (ब) विनिश्चयं तस्थौ । तावत्

(प) सङ्केतेन—अभिसारेण, सतीगताथमुच्यते भावविशेषस्य दर्शितादिना
प्रकाशनेनेत्यर्था वा । आलम्ब्य—आश्रय (आ + लबि + ल्यप्), धृति—धैर्यम् ।
निवेशनं—भवनम् ।

(फ) रहस्यं—गोपनीयम्, अनङ्गमञ्जरीदर्शनेन निजं प्रच्छन्नमदनविकार-
विशेषमित्यर्थः (“रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी), वेत्ति
इति तेन रहस्यविदा—संज्ञेन सखिना इत्यर्थः । कदलीदलैः,—रम्भापत्रैः कृतानि,
बीजनानि—व्यजनमाश्रयानि तैः कदलीदलबीजनैः,—रम्भापत्रकृतव्यजनानिर्निः
(शाकपा०) । दन्द्यमानम्—प्रतिगयेन गहितं दहन् (दह + यङ् + लट् : शानच्) ।

(ब) विनिश्चयं—विशेषेण निश्चयं यथा तथा (क्रिया विण०), वेदितुमित्यनेनान्वयः,
निश्चयरूपेण ज्ञातुमित्यर्थः ।

सुहृत् स कमलाकरमवादीत्,—“मित्त ! क्षणमत्र मनोरमे
उद्याने दत्तदृष्टिः (भ) अन्तःकरणं विनोदय, मा भृशं व्याकुलतां
गमः” । तदाकर्ण्य स सुहृदं तं जगाद,—“मम अनङ्गमञ्जय्या
मनो हृतं, (म) तदिदं मदीये शरीरे एव नास्ति, कुतो विनोद-
यामि ? स्मरेणाहं शून्यहृदयो बाणतूणीकृतोऽस्मि, तत् यथा तां
मनश्चौरीं प्राप्नोमि, तथोपायं विधत्स्व” । इति तेनाक्ते सा मालती
निःशङ्का सम्प्रहृष्टा समुपेत्य आत्मानं प्रदर्श्य तमुवाच,—
(य) “सुभग ! अनङ्गमञ्जय्या तवान्तिकं प्रहिताऽस्मि, निःसृष्टाऽहं
ते सन्देशं ब्रवीमि ; क एष शिष्टधर्मः, यत् हठात् हृदयं
प्रविश्य मुग्धाया मनः मुषित्वा गम्यते ? चित्रमिदं, तथाऽपि
वामदृशा तथा अधुना मनोहराय तुभ्यं देहोऽपि प्राणैः सह
दातुमिष्यते । सा हि सन्तप्तान् दिवानिशं हृदि ज्वलितस्य
कामाग्नेर्धूमानिव निःश्वासान् विमुञ्चति, मुहुश्चास्याः

(भ) अन्तःकरणम्—अन्तरिन्द्रियं, मन इत्यर्थः ।

(म) तदिदं—मनः । शून्यहृदयः,—शून्यमनाः (“चित्तं चेतो हृदयं
स्वान्तं हृन्मानसं मनः” इत्यमरः) ; अनङ्गमञ्जय्या हृदयहरणात् तस्य शून्यत्वमव-
गन्तव्यम् ; बाणानां—शराणां, पञ्चसङ्क्रान्तामिति भावः, तूणीकृतः,—तूणीगीकृतः,
आधारोक्त इत्यर्थः, बाणतूणीकृतः,—इषुधोक्तः (विष्णु), पञ्चशरः शून्यहृदयं
मा वेदनाबोधरहितं मत्वा निजपञ्चसङ्क्रान्तामेव शराणामाधारोक्तत्वानित्यर्थः,
मामजस्रं बाणैः पीडयतीति भावः ।

(य) सुभग !—कामिनोविमोहन ! । प्रहिता—प्रेरिता (प्र + हि + क्त,
स्त्रिया टाप्) । निःसृष्टा—प्रेरिता, यद्वा,—निःसृष्टा—मध्यस्था, उभयोरेव सकलसाधने
व्यापृता इत्यर्थः । सन्देशं—वाचिकम् । वामे—सुन्दरे, दृशौ—नेत्रे यस्याः तथा वामदृशा
—वामलोचनया, यद्वा,—वामः,—कामः, दृशौ,—नयनयोः अस्त्यस्याः तथा वाम-
दृशा—दर्शनेन जनितानङ्गया (“वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वङ्ग-
प्रतीतमव्येषु विषु नाय्यां स्त्रियाम्” इति मेदिनी), अथवा वामदृशा—विपरीतदर्शनया,
विपरीतदर्शित्वेन यत्, यः खलु मनश्चौरः, तस्मै एव प्राणैः सह देहस्यापि
दानेच्छा, चित्रमपीदमेव ।

(२) साञ्जना वाष्पविन्दवः वदनाभोजसौरभलुब्धा मधुकराः
इव सम्पतन्ति, तत् यदीच्छसि, तदा उभयोः शिवं वच्मि” । इति
मालत्या तथोक्तः कमलाकरः प्रोवाच,—“भद्रे ! तवेयं वाक्
(ल) विधुरावस्थां बद्धभावाच्च मे प्रियां वदन्ती भयं करोति,
आश्वासयति च । तदेका त्वमेवात्र गतिः, तत् यथोपायं
कुरुष्व” । इति तेनोक्ते मालती प्रत्यवोचत्,—“अद्य तामनङ्ग-
मञ्जरीं गुप्तं नक्तं स्वभवनोद्यानं प्रापयिष्यामि, त्वं तत्र वाह्यतः
तिष्ठेः, ततस्त्वां सुयुक्त्या तत्र प्रवेशयिष्यामि, इत्थं युवयोः
समागमो भविता” । इति कथयित्वा तं विप्रपुत्रमानन्द्य मालती
कृतार्थां गत्वा तामनङ्गमञ्जरीम् अभ्यनन्दयत् ।

अथाह्ना सह दिनपता (व) सन्ध्यानुरागिणि कापि गते
वासवाशया स्नानेन इन्दुतिलकेन प्रसाधितं, पद्माकरं त्यक्त्वा
श्रीरिदानीं मां प्राप्तेति हर्षात् उत्फुल्लवदने विशदं कुमुदाकरे

(२) साञ्जनाः,—कञ्जलभिश्याः, कञ्जलयुक्तत्वेन वाष्पविन्दूनां कृशावर्णत्वात्
तत्र मधुकरत्वोत्प्रेक्षा । शिवं—सङ्गलनं, सङ्गलजनकं वाक्यमित्यर्थः ।

(ल) विधुरावस्थां—विकलदशां, कामसन्तापजामतिदुःखकरौभवस्थामित्यर्थः,
बद्धभावां—जाताभिप्रायाम्, अनुरक्तामित्यर्थः, मे—ममम् । भयं करोति—कारय-
तीत्यर्थः (अन्तर्भूतपञ्चमयोगोऽयं), विधुरावस्थतया भयं कारयति, बद्धभावतया
च आश्वासयतीति क्रमोऽत्रानुसन्धेयः ।

(व) सन्ध्याम् अनु—लघ्वीकृत्य, रागः,—रक्तता अस्यास्तीति तस्मिन्
सन्ध्यानुरागिणि—सन्ध्यायामरुणवर्णे, अथच, सन्ध्यानाम्नां कन्यायामनुरागवांत
(अस्यर्थे इति), कापि गते—अदर्शनं गते, अस्ति गते इत्यर्थः, वासवाऽऽशया—
पूर्वदिशा, इन्द्रस्य पूर्वदिगाधिपतित्वात् । इन्दुः—चन्द्रः, तिलकमिव तेन इन्दुतिलकेन
—तिलकवत् प्रतीयमानचन्द्रेण, यथा काचित् तरुणी प्रसाधनकान्ते कपोलललाटादि-
स्थाने तिलकादिकं रचयति, तथा वासवाशा युवतिरपीति भावः । पद्माकरं
—पद्मसगोचरं, पद्मसमूहमिति वा (“आकरा निवहोत्पत्तिस्थानग्रहणं कथ्यते” इति
मेदिनी) । श्रीः,—लक्ष्मीः, तस्याः पद्मालयत्वात्, अथ च, श्रीः,—श्रीमा, इदानीम्

हसति, स कामी कमलाकरः प्रसाधिताङ्गः समुत्सुकः स्वैरं
कान्तायास्तस्या गृहोद्यानद्वारि समुपागमत् । मालती च
तामनङ्गमञ्जरीं कृच्छात् (श) गमितवासरां युक्त्या तत्
गृहोद्यानमानिनाय, आनीय तां चूतशाखिनां तलेषु
समुपवेश्य निर्गत्य तत्र तं कमलाकरं प्रावेशयत् । स च प्रविश्य
पान्य इव (ष) पत्रौघघनपादपमध्यवर्त्तिनीं छायामिव
तामनङ्गमञ्जरीमद्राचौत् । यावच्च स तामुपैति, तावत् सा दृष्ट्वैव
प्रधाव्य कामाऽऽवेशहतव्रीडा कण्ठे तं सहसाऽग्रहीत् । “क
यासि ? लब्धोऽसि मया मनस्तस्कर !” इत्यालपन्ती तत्क्षणं सा
(स) अतिहर्षभरस्तब्धनिःश्वासा पञ्चतामगात्, पपात च महीपृष्ठे
वातरुग्णा लतेव, विचित्रं वत कामस्य विषमः क्रमः । तत्

—अधुना, रात्रौ इत्यर्थः, पञ्चानां दिवाविकाशित्वात् तत्र दिवसे शोभिष्ठति, रात्रौ
पुनः चन्द्रोदये कुमुदनमूढं विकसितं पञ्चममूढं च मुदितं लक्ष्मीः कमलवनं त्यक्त्वा
कुमुदाकरमागच्छतीत्याशयेत्यर्थः । स्वैरं—मन्दं मन्दम् ।

(श) गमितः,—अतिवाहितः, वासरः,—दिवसी यथा तां गमितवासराम्
—अतिक्रान्तदिवसां, धैर्यधारणासहिष्णुतयेति भावः । चूतशाखिनाम्—आम-
वृक्षाणाम् ।

(ष) पत्रौघेन—पत्रसमूहेन, घनानां—सान्द्राणां, निविडानामित्यर्थः,
निरन्तरालानामिति यावत्, पादपानां—वृक्षाणां, मध्यवर्त्तिनीं—मध्यस्थां पत्रौघ-
घनपादपमध्यवर्त्तिनीं—घनमन्निविष्टपत्रसमान्वतवृक्षमध्यस्थितां (विण० । बहुव्री०),
छायामिव—अनातपनिव, सुशीतलामिति भावः, सक्रमः पश्चिक् यथा सुशीतलां
वृक्षच्छायां दृष्ट्वा तृप्यति, तथा कमलाकरोऽपि कामसुन्तापहारिणो वृक्षाधःस्थां
तां शैत्यसम्पादनीं दृष्ट्वा अतृप्यत् इत्याशयः ।

(स) अतिहर्षभरेण—प्रबलानन्दवेगेन, रुध्यः,—रुद्धः, निःश्वासी यस्याः सा
अतिहर्षभरस्तब्धनिःश्वासा—अत्यानन्दोदयनिरुद्धासवेगा सतीत्यर्थः । वातेन—प्रबल-
वायुना, रुग्णा—भया वातरुग्णा—वायुना भया (विण० । श्या तत्पु०), लतेव—
शाखिव । वत—खिदायंकमल्ययम् । क्रमः,—आक्रमणं, शक्तिर्वा (“क्रमश्चानुक्रमे
शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च” इति मेदिनी) ।

अशनिपातमुग्रं दृष्ट्वा स कमलाकरः सद्यः,—“हा ! हा ! किमेतत् !” इत्युक्त्वा मूर्च्छितो निपपात । क्षणेन च लब्ध-
संज्ञस्तां प्रियामङ्गमारोप्य आलिङ्गन् परिचुम्बन् बहु विलपञ्च
तथा दुःखातिभारेण प्रसङ्गं न्यपीड्यत, यथा तस्यापि तदा
हृदयमस्फुटत् । अथ तौ तथा (ह) क्षीणौ दृष्ट्वा रजनी क्रिया
भिया च क्षीणेवाभवत् ।

अथ प्रातरुद्यानपालेभ्यस्तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तयोर्वन्धुजनः
(क) त्रपाऽऽश्चर्यदुःखमोहाऽऽकुलः तत्राऽऽगात्, कर्त्तव्यमूढश्च
चिरमवाङ्मुखः समभवच्च । हा ! कष्टं (ख) कुयोषितः कुल-
खलीकारहेतवः । तस्मिंश्चावसरे तस्याः पतिः मणिवर्मा
अनङ्गमञ्जर्यां सोत्कण्ठः ताम्रलितितः पितृगृहात् समाययौ ।
स श्वाशुरं गृहं प्राप्य तं व्यापारमवेक्ष्य च वाष्पान्धलोचनो
(ग) ध्यायन् तदेवोद्यानमागत्य भार्यां तामन्यसहितामपि
गतासुं दृष्ट्वा शोकाग्निज्वालिताङ्गः सद्यः प्राणान् विजहौ ।

ततः सर्वस्मिन् जने कोलाहलाऽऽकुले क्रन्दति ज्ञात-
वृत्तान्ताः सर्वे पौरास्तत्र समाययुः । अथ अनङ्गमञ्जर्याः
पित्रा पूर्वं प्रतिष्ठापिता सन्निहिता देवी चण्डी निजैः

(ह) क्षीणौ—विशोर्णौ, मृतौ इति यावत् । क्रिया—लज्जया । क्षीणेव—अथ
गतेव, राविरवसितेति भावः ।

(क) त्रपा—लज्जा, लोकवादजनितेति भावः, आश्चर्यं—कथमोदग-
घटनं घटितमिति विस्मय इत्यर्थः, दुःखमोहा—तद्विद्योगजनितौ इति भावः,
ते तेः आकुलः,—आकुलः त्रपाऽऽश्चर्यदुःखमोहाकुलः,—लज्जाविस्मयादिभिराक्रान्तः
सन्नित्यर्थः । अवाङ्मुखः,—अधोमुखः ।

(ख) कुयोषितः,—दुश्चरित्राः स्त्रियः, कुलस्य—वंशस्य, खलीकारे—अप-
कृतौ, अपवादविषयीकरणे इत्यर्थः, हेतवः,—कारणानि कुलखलीकारहेतवः,—
वंशखलङ्गकारणानि ।

(ग) ध्यायन्—चिन्तयन् (ध्ये + लटः शब्द) । गतासुं—गताम् ।

(घ) गणैः सङ्गपैः विज्ञप्ताऽभूत्,—“मातः! त्वदाकारप्रतिष्ठा-
पयिताऽयमर्थदत्तः सदैव ते भक्तो बणिक्, तदस्य अस्मिन् दुःखे
दयां वितरतु भगवती” इति । एतत् गणेभ्यः श्रुत्वा (ङ) शरण्या
सा शङ्करी,—“शान्तानङ्गास्त्रयोऽपि एते जीवन्तु” इति समा-
दिशत् । अथ सर्वेऽपि सुप्तप्रबुद्धा इव क्षणात् तत्प्रसादात् जीवन्तो
गतमन्मथाः समुत्तस्थुः । ततो दृष्ट्वा तदव्यापारं सानन्दे तत्रत्ये
सर्वस्मिन् जने, कमलाकरः लज्जाऽवनतमुखः स्वगृहं प्रायात् ।
अर्थदत्तोऽपि तां (च) क्रीतां सुतामनङ्गमञ्जरीं भर्तृसहिता-
मादाय सोत्सवं गृहं प्रविवेश” ।

इति कथां कथयित्वा तस्यां रात्रौ पथि स वेतालः तं
(छ) क्षीणीपतिमगदत्,—“राजन्! कस्यैतेषु अनुरागमरणे
मोहातिरेकः ? जानंश्च न चेत् वदसि, तदा स पूर्वोक्त एव
शापः स्मरणीयः” । तदाकर्ण्य राजा तं प्रत्युवाच,—“योगेश्वर !
एतेषु मणिवर्मा एवातिमूढः, यो हि भार्यामन्यपुरुषाऽऽसक्त-
मृतां दृष्ट्वैव कोपकाले, (ज) प्रत्युत रक्तः शुचा प्राणानमुच्चत्” ।

(घ) गणैः,—डाकिनीयोगिनोगणैः, यद्वा,—गणैः,—प्रमथैः, शिवानुचरभेदे-
रित्यर्थः (“गणः प्रमथसङ्घौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) ।

(ङ) शरण्या—शरणागतरक्षणपरा । शान्तः,—निवृत्तः, अनङ्गः,—कामः
येषां ते शान्तानङ्गाः,—प्रशमितकामसन्तापाः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(च) क्रीतां—लज्जितां [क्री + क्तः “नुदविदोन्दवात्रा—” (ङा१।५६ पा०)
इति निष्ठा-तस्य वैकल्पिकः नकाराभावः, ताम्] ।

(छ) क्षीणी—धरणी (“धरा धरिणी धरणिः क्षीणी ज्या काम्यपी क्षितिः”
इत्यमरः), तस्याः पतिं क्षीणीपतिं—राजानम् । अनुरागेण—आसक्त्या हेतुना,
मरणं तस्मिन् अनुरागमरणे—आसक्तिहेतुकमृत्यौ (श्या तत्पु०), मोहः,—अविद्या,
अविवेकिता इति यावत्, तस्य अतिरेकः,—आधिक्यं मोहातिरेकः,—मोह-
प्रापक्यम् ।

(ज) प्रत्युत—वैपरीत्येन, क्षीणीपतिसमये क्षीपमकृत्वा इत्यर्थः (अमर०),

इति निगदितवतस्तस्य नृपतेः स्कन्धात् स वेतालः सहसा स्वं निलयं प्रतस्थे । राजाऽपि भूयस्तथैव कृतप्रयत्नस्तमन्वधावत् ।

अथ द्वाविंशकथा ।

अथ राजा तमेव शिंशपातरुं गत्वा तच्च वेतालमादाय स्कन्धे आरोप्य च गन्तव्यभूमिमभिप्रतस्थे । तच्च प्रस्थितं पथि पुनः वेतालः प्राक्रमत वक्तुं,—“राजन् ! (क) साधु, सुसत्त्वस्त्वं, तदपूर्वामिमामपरां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्राऽऽसीत् धरणीवराहो नाम भूपतिः । तस्य (ख) ब्राह्मणभूयिष्ठे राज्ये ब्रह्मस्थलाभिधोऽग्रहारोऽभवत् । तत्र विष्णुस्वामी नाम कोऽपि द्विजः प्रतिवसति स्म, तस्य (ग) हविर्भुज इव स्वाहा नाम भार्याऽभूत् । तस्यां तस्य चत्वारः सुता जज्ञिर । ते च कालक्रमेण पितरि

रक्तः,—अनुरक्तः (“रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरक्षते लोहिते विपु” इति मेदिनी), शुचा—श्रीकेन ।

(क) साधु—शोभनम्, इति प्रशंसावादेऽयम् । सुसत्त्वः,—उत्तमसत्त्वः, महानित्यर्थः ।

(ख) ब्राह्मणाः भूयिष्ठं—बाहुल्येन यत्र तस्मिन् ब्राह्मणभूयिष्ठे—विप्रबहुले (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ग) हविः,—घृतं साम्राज्यं वा, इवनीयद्रव्यमित्यर्थः (“हविर्होतव्यमात्रे च सर्पिष्यपि नपुंसकम्” इति मेदिनी), भुर्नात्—आस्वादयति इति तस्य हविर्भुजः,—अग्नेः, स्वाहा नाम—अग्रेयया स्वाहा नाम भार्या अस्ति, तथा विष्णुस्वामिनोऽपि स्वाहा नाम भार्या आसीत् इत्यर्थः ।

स्वर्गते ज्ञातिभिर्हृतसर्वस्वा (घ) मिथो मन्त्रयाचक्रुः,—“इह
अस्माकं गतिर्नास्ति, तदन्यत्र वयं व्रजामः” इति मन्त्रयित्वा
यज्ञस्थनाभिधे ग्रामे मातामहाऽऽवासं बहुभिर्दिनैरगमन्, तत्र
मातामहाभावात् मातुलैः सुसत्कृताः स्वाध्यायतत्परास्तस्युः ।

कालक्रमेण ते (ङ) अकिञ्चनाः भोजनाच्छादनादिषु तेषां
मातुलानामवज्ञाभाजनतां जग्मुः । ततः (च) स्वजनजेनावमानेन
हतात्मनां तेषां ज्येष्ठः रहसि तानब्रवीत्,—“भ्रातरः ! किं
क्रियते ? सर्वे विधिकृतमवधारयत ; पुरुषस्येह कस्यचित् क्वचित्
किमपि कर्तुं न शक्यम् । अहं हि उद्देगेन भ्राम्यन् काननं
प्राप्तः अद्य (छ) विपन्नस्थितं सस्ताङ्गं पुरुषं भुवि अद्राक्षम्,
अचिन्तयञ्च तां गतिं स्पृहयन्,—‘अयं हि धन्यः, यः दुःखभारं
विमुच्य स्थितः’ इति सञ्चिन्त्य तत्कालं मरणनिश्चयं कृत्वा
हृत्वाग्रलम्बिना पाशेन आत्मानमुदलम्बयम् ; यावच्च विसंज्ञस्य

(घ) मिथः,—परस्परम् । गतिः,—उपायः । सुसत्कृताः,—अतिप्रयेनाहुताः,
स्वाध्यायतत्पराः,—वेदाध्ययननिरता इत्यर्थः ।

(ङ) नास्ति किञ्चन—किमपि तेषां ते अकिञ्चनाः,—निर्धनाः, भोजना-
च्छादनादिषु—अन्नवस्त्रादिषु ।

(च) स्वजनजेन—आत्मीयजनकृतेन । हतः—प्रतिहतः, भग्नः इत्यर्थः
(“मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतश्च सः” इत्यमरः), आत्मा—हृतिः, धैर्यमित्यर्थः,
मनो वा (“आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । हृतावपि मनोवायां
शरीरवृक्षशरीरपि” ॥ इति मेदिनी), तेषां तेषां हतात्मना—विश्रुतधैर्याणां
मयमानसानां वा । विधिकृतं—दैवकृतम्, अस्माकमिदमवमानमिति शेषः ।
पुरुषस्य—पुरुषेण [“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२।१।७१ पा०) इति कर्त्तरि
दृष्टौ०] ।

(छ) विपन्नस्थितं—दुःखमित्यर्थः, सस्ताङ्गं—कृशितावयवं, विगच्छित-
कृपादादिकमित्यर्थः । गतिं—दशां, कृत्यमिति यावत्, स्पृहयन्—अभिलषन्
(स्पृह + णिच् + शठ) । उदलम्बयम्—ऊर्ध्वमदीक्षयन्, उदलम्बयित्यर्थः (उलृ +

मे असवो न निर्यान्ति, तावत् त्रुटितपाशोऽहं महीतले पतितोऽस्मि, लब्धसंश्रय केनापि कृपालुना पुंसा तत्क्षण-मागतेन पटमारुतैराश्वास्यमानमपश्यम् । ततः स मामब्रवीत्,—‘सखे ! कथय, विद्वानपि (ज) कं प्रति एवं खिद्यसे ? सुकृती सुखमाप्नोति, दुष्कृती दुष्कृतादेव दुःखमाप्नोति, नान्यतः । दुःखात् यदि तवेदृशः समुदयोगः, तत् सुकृतं समाचर, आत्मघातेन कथं (भ्र) नारकदुःखमभिवाञ्छसि ?’ इत्युक्त्वा मां समाश्वास्य स पुमान् कापि गतः । अहञ्च तादृशं मरणोद्यमं त्यक्त्वा इहाऽऽगतः । तदेवं विधौ अनिच्छति मरण-मपि न लभ्यते ; इदानीं तपसा तौर्यं तनुं दाहयामि, येन पुनरहं निर्धनतादुःखभागौ न स्याम्” ।

इत्युक्तवन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठाः प्राब्रुवन्,—“आर्य्य ! अर्थेर्विना कथं प्राज्ञोऽपि दुःखेन बाध्यते ? किं न ज्ञायते, यदर्थानां (ज) शरदम्भ्रचला गतिः, आहत्य रक्ष्यमाणाऽपि यत्नेन अन्त-विरसा असन्मैत्री च वेश्या श्रौश्च कस्य कदा स्थिरा ? तत

लवि + णिच् + लङ्-अम्) । असवः,—प्राणाः । त्रुटितपाशः,—किञ्चरज्जुः, बन्धन-रज्जुं कित्वा इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । पटोत्या मारुताः तैः पटमारुतैः,—बस्त्राञ्चलसञ्चालनकैः वायुभिः (शाकपा०), आश्वास्यमानं—सान्त्वयमानम् (आ + अस + णिच् + कर्मणि लट् : शानच्), आत्मानमिति शेषः ।

(ज) कं प्रति—किमुद्दिश्य इत्यर्थः, खिद्यसे—लिख्यसे (खिद + लट्-से) । दुष्कृती—पापी ।

(भ्र) नारकं—नरकसम्बन्धि, दुःखं नारकदुःखं—नरकभोगयातनाम्, “असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्तु प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के आत्मदमो जनाः” ॥ इतीशोपनिषद्वचनात् आत्मघातिनो नरकभोगस्यावश्य-म्यावित्त्वं बोध्यम् ।

(अ) शरदम्भ्रवत्—शरत्कालिकमेववत्, चला—चञ्चला, अचिरस्थाधिनीत्यर्थः, शरदम्भ्रवत्—शरदौघमेववत् क्षणस्थाधिनीत्यर्थः । आहत्य—समुपाज्जं (आ + ह

उद्योगिना मनस्विना स गुणश्च कोऽपि उपार्जनीयः, येन हठात्
बद्धा अर्थहरिणः सुखमानीयते” । इति भ्रातृभिरुक्तो ज्येष्ठः
क्षणात् धैर्यमवलम्ब्य उवाच,—“को गुणस्तादृक् अर्जनीयो
भवेत् ?” इति । ततः सर्वे ते विचिन्त्य परस्परं वदन्ति स्म,
—“पृथ्वी (ट) विचित्य किमपि विज्ञानं वयं शिञ्चामहे” ।
एवं निश्चित्य सर्वे (ठ) समागमे सङ्केतस्थानमुक्त्वा एकैकशः ते
चत्वारो भ्रातरश्चतस्रो दिशः प्रययुः ।

अथ गच्छति काले सर्वे सङ्केतनिकेतने मिलिताः,—“केन
किं शिञ्चितम् ?” इति अन्योन्यमपृच्छन् । अथैषामेकोऽब्रवीत्,
—“मया ईदृक् विज्ञानं शिञ्चितं, येन (ड) अस्थिशकलं
प्राप्य यस्य कस्याचिदपि प्राणिनः तस्मिन् तदुचितानि मांसानि
उत्पादयामि” । एतदाकर्ण्य तेषु द्वितीयोऽवदत्,—“अहं तथा

+ ल्यप्) । अन्ते—परिणामे, विरसा—दुःखदायिनी, अन्यत्र,—अन्ते—परिणामे,
धननाशान्ते इत्यर्थः, विरसा—विगतरागा अन्तविरसा—परिणामे पीडाकारिणी
(विष्णो ० ७मी तत्पु०), असाति—असाधौ, नोचजने इति यावत्, मैत्री—मित्रता,
अनुराग इत्यर्थः, यस्याः सा असन्मौवी—नोचपुरुषानुरक्ता । स्थिरा—अचञ्चला,
एकपुरुषानुरक्ता इति भावः, वेद्या लक्ष्मीश्च कदाऽपि एकस्मिन् पुरुषे चिरं तिष्ठतीति
न दृश्यते इत्याशयः । गुणः,—विद्याशौच्यादिरुत्कृष्टांपादको भावविशेषः, रज्जुश्च
(“गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ मृद इन्द्रियं । त्यागे शौच्यादिसत्त्वादिसन्ध्याया-
हन्तिरज्जुः” इति मेदिनी) । अर्थः,—धनं, हरिण इव स अर्थहरिणः,—हरिण्यादि-
रूपो मृगः (कर्म० । उपनिषि स०), सुखम्—अक्षेत्रेण ।

(ट) विचित्य—अनुसन्धाय [वि + चि + ल्यप् “क्रल्लस्य पिति—” (६।१।७१
पा०) इति लुक्] ।

(ठ) समागमे—प्रत्याह्वय परस्परमेलने इत्यर्थः, सङ्केतस्थानं—निर्धारित-
स्थानविशेषमित्यर्थः, प्रत्याह्वय सर्वे असुकस्थाने सङ्गता भविष्यामः, यः अये
आगमिष्यति, स अन्यान् प्रतीक्ष्य स्थास्यति इत्येवंरूपं नियमविशेषमिति यावत् ।

(ड) अस्थिशकलम्—अस्थिखण्डम् । तस्मिन्—अस्थिशकले, तदुचितानि—
यस्य जन्तोरस्थि, तज्जन्तपयोगीनीत्यर्थः ।

विज्ञानमशिक्षे, यथा सञ्ज्ञातमांसे अस्थिशकले तत्प्राणिसम्भव-
लोमानि त्वचश्च जनयितुं पारयामि” । तृतीयोऽवदत्,—“मया
ईदृशं विज्ञानमधिगतं, येन (ढ) जातत्वङ्मांसलोमनि प्राण्य-
वयवान् चक्षुरादीन् स्रष्टुं जाने” । चतुर्थोऽवादीत्,—“अहम्
उत्पन्नावयवं प्राणैर्युक्तं कर्तुं शक्नोमि” । एवं ते परस्परमुक्त्वा
विज्ञानपरीक्षणाय चत्वारोऽपि अस्थिखण्डमानेतुमटवीं ययुः ।
विधिवशाच्च ते तत्र सिंहस्य अस्थिखण्डं प्रापुः, जगृहुश्च अवि-
ज्ञातविशेषास्तदेव । एकस्तत्समुचितैर्मांसैस्तदस्थिखण्डमयोज-
यत् । द्वितीयस्तस्य त्वचां लोमानि च उदपादयत् । तृतीयोऽपि
समग्रैरिन्द्रियैस्तदपूरयत् । चतुर्थस्तु यदा तस्य सिंहोभूतस्य
जीवितमदात्, तदा (ण) उद्भूतमटाभारोऽतिभयङ्करः दंष्ट्राकराल-
वदनः खरनखाङ्गुशः सिंहः समुत्तस्थौ । स च स्वोत्पादकान्
तान् चतुरांऽपि समुत्थाय अबधौत्, प्राविक्षच्च सद्योऽरण्यम् ।

एवं ते द्विजपुत्राः सिंहनिर्माणदोषात् सर्व एव विनाशं
गताः । दुष्टं जन्तुमुत्थाप्य कस्य वा सुखं भवेत् ? इत्थं प्रति-
कूले विधौ यत्नेनोपार्जितो गुणः न सम्पत्तये, प्रत्युत विपत्तये
एव भवति । (त) मूले दैवे अविकृते प्रज्ञानवारिणा सिक्तः
पौरुषपादपः नयाऽऽलवालः प्रायः फलति” ।

(ढ) जातानि त्वङ्मांसलोमानि यत्र तादृशं जातत्वङ्मांसलोमानि—उत्पन्न-
चर्मपिशितलोमनि (विष्ण० । बहुव्री०), प्राणानि इति शेषः ।

(ण) उद्भूतः,—उत्पन्नः, सटाभारः,—केशरसमूहः (“सटा अटाकेशरयोः”
इति मेदिनी) यस्य सः उद्भूतसटाभारः,—सञ्ज्ञातकेशरराशिः (विष्ण० । बहुव्री०) ।
खराः,—तोष्णाः, नखाः अङ्गुशाः,—अस्त्रविशेषा इव यस्य सः खरनखाङ्गुशः,—
अङ्गुशाकारतोष्णखरः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(त) मूले—मूलस्वरूपे, कार्यसिद्धौ प्रधानकारणे इति यावत् । अविकृते—
प्रगुणीभूते, अनुकूले इति यावत्, प्रज्ञानं—प्रकृतं ज्ञानं, वारि इव तेन प्रज्ञानवारिणा
—विशिष्टज्ञानरूपजलेन । पौरुषं—पुरुषकर्म प्रयत्नादिकं, पादपः,—वृक्ष इव

इति कथां समाख्याय निशि गच्छन्तं तं भूपतिमपृच्छत्,
—“राजन् । पूर्वकृतं शापं स्मृत्वा वद, क एषां सिंहनिर्माणे
विशेषेण अपराध्यति ?” । इति श्रुत्वा राजाऽमौ मौनी व्यचिन्त-
यत्,—“अयं पुनर्गन्तुमिच्छति, यातु, पुनरहमेनमानेभ्यामि”
इति निश्चित्य तमवादीत्,—“यस्तेषां मध्ये सिंहस्य प्राणदाता,
स एव पापकृत् ; प्राणिविशेषमबुद्धा युक्तिबलात् यैर्मांसत्वग्-
लोमावयवनिर्माणं कृतं, तेषामज्ञानात् नैव दोषोऽस्ति, येन
तु सिंहाकारं दृष्ट्वाऽपि विद्याप्रकाशकामेन प्राणास्तस्य दत्ताः,
तेनैव ता ब्रह्महत्याः कृताः” । इति राज्ञो वचनं निशम्य स
वेतालः स्वमेव धाम प्रायात् । राजाऽपि पुनस्तमनुसरन्
शिंशपाऽन्तिकमगात् ।

अथ त्रयोविंशकथा ।

ततः स राजा शिंशपातरुमुपेत्य मौनी
(क) दर्शितानेकवैकृतं तं वेतालं कन्धे नीत्वा प्रातिष्ठत् ।
वेतालाऽपि कन्धे स्थितः तम् अब्रवीत्,—“राजेन्द्र !

पौरुषपादपः,—चेष्टादिदृढपदः, नयः,—नीतिः, आलवालं—ठकमूले सेकार्थं
कदादिनिर्मितः जलाधारः इव यस्य सः नयाऽऽलवालः,—नीतिरुपालवाख-
शोभितः ।

(क) दर्शितं—राज्ञे प्रदर्शितम्, अनेकं वैकृतं—विचारः, विजतदृपादिक्-
निति यावत्, येन तं दर्शितानेकवैकृतं—प्रदर्शितविविधविजताकारम् ।

(ख) अकार्येऽप्येतस्मिन् ते दुर्वारो ग्रहः, तत्ते अमविनोदाय कथामिमां कथयामि, शृणु,—

आसीत् कलिङ्गदेशे शोभावती नाम पुरी, यस्यां
(ग) दिवीव सुकृतिनः प्रतिवसन्ति स्म । (घ) प्रद्युम्न इव
ऐश्वर्यवीर्यातिशयेन विश्रुतः प्रद्युम्नो नाम नृपतिः समूर्जित-
शासनस्तां शशास । यस्मिंश्च राजनि (ङ) चापेषु गुणापकर्षः,
सुरजेषु कराऽऽहतिः, युगेषु कलिः, प्रज्ञासु च तीक्ष्णता

(ख) अकार्ये—अनिष्टोत्पादके कर्मणोत्पत्त्यर्थः । दुःखेन वारयितुं शक्यः दुर्वारः,
—दुर्निवारः (दुर् + व + घञ्), ग्रहः,—निर्वन्धः, आयुः इत्यर्थः (“ग्रहोऽनुग्रह-
निर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे” इति मेदिनी) ।

(ग) दिवीव—स्वर्गे इव ।

(घ) प्रद्युम्न इव—कामदेव इव, कविमणोगर्भजः कृष्णात्मज इवेति यावत्,
अतिरूपवानिति भावः । समूर्जितं—समधिकबलवत्, शासनम्—आज्ञा यस्य सः
समूर्जितशासनः,—अव्याहताज्ञः (विष्णु ० । बहुव्री ०) ।

(ङ) चापेषु—धनुषु, न तु मानवेषु इति भावः, गुणस्य—मौर्व्याः, अपकर्षः,
—आकर्षणं, धनुषु गुणाकर्षणं, न तु मानवेषु गुणस्य—शौच्यदाक्षिण्यादेः, अपकर्षः,
—उत्कर्षाभावः, न्यूनता इति यावत्, गुणापकर्षः,—गुणाभावः, तत्र सर्वे वीराः
विशेषेण गुणवन्तश्च आसन् इति भावः । सुरजेषु—मृदङ्गाद्यवाद्यभेदेषु, न तु नरेषु इति
भावः, करेण आहतिः,—आघातः कराऽऽहतिः,—कराघातः, वाद्यकाले करतलेन
ताडनमित्यर्थः, सुरजेषु कराऽऽहतिः, न तु प्राणिषु कराऽऽहतिः,—चपेटाघातः, तत्र
सर्वे गीतवाद्यतम्पराः अकार्येजुगुप्सिताश्च आसन् इति भावः । अथवा,—कराय—
राजदेयकराय इत्यर्थः, आहतिः,—पीडनं कराऽऽहतिः,—राजयाज्ञपठभागार्थं
पीडनमित्यर्थः, सर्वे सम्पन्नतया यथानिर्दिष्टकरप्रदातारः आसन् इति भावः । युगेषु—
सत्यादिषु चतुर्षु, न तु प्रजासु इति भावः, कलिः,—तटाव्यजघन्ययुगः, युगेषु
कलिः, न तु प्रजासु कलिः,—कलुषः (“कलिः स्त्री कलिकायां ना शराजिकलहं
युगे” इति मेदिनी), सर्वाः प्रजास्तत्र परस्परं निवन्धनेन न्यवसन्निति भावः ।
प्रज्ञासु—बुद्धिषु, न तु आचरणेषु इति भावः, तीक्ष्णता—कुशलयत् स्मरता, प्रज्ञासु
तीक्ष्णता, न तु अन्धोऽन्याचरणेषु तीक्ष्णता—चण्डता इत्यर्थः, सर्वे तत्र शान्तिप्रिया
अवसिंषत इति भावः ।

अश्रूयत । (च) तस्याश्च पुनः क्वचित् प्रदेशे यज्ञस्थलाभिधानो बहुहिजः कश्चिदग्रहारः नृपेण प्रतिष्ठापितः । तत्र कश्चित् वेदपारगो महाधनो(क) अग्निहोत्री पूजितातिथिदेवः यज्ञसोमो नाम ब्राह्मणः समवात्सीत् । तस्य वार्द्धके अनुरूपायां भार्यायाम् एक एव सुतः समुदपद्यत । स च बालः पितुः प्रयत्नात् दिने दिने वर्द्धमानः शुभलक्षणयुतः देवसोम इति पित्रा कृतनामधेयः पित्रोरतिस्नेहपात्रतामगात् ।

अथ प्राप्ते षोडशे वर्षे स बालकः विद्याविनयादिभि-
रावर्जितसमस्तजनः सहसा ज्वरेणाऽऽक्रान्तः पञ्चतामवाप ।
ततः परासुं तं दृष्ट्वा समाश्लिष्य च “हा हा” इति रुदन्
यज्ञसोमः भार्यया सहितः स्नेहात् दाहाय न जहौ । “ब्रह्मन् !
(ज) गन्धर्वनगरस्येव संसारस्य गतिं परावरजोऽपि किं न
वेत्सि ? । ये हि राजानः (भ) अमरमन्या अस्मिन् भूलोके

(च) तस्याः,—शोभावत्याः । बहुवः हिजाः,—ब्राह्मणा यव तादृशः बहुहिजः,
—अनेकब्राह्मणाधिष्ठित इत्यर्थः ।

(क) अग्रये ह्यते अग्र इति अग्निहोत्रं—मन्त्रकरणकधर्माभ्यापनपूर्वक-
तद्देश्यकहोम, तदस्य असौति अग्निहोत्री—अग्निस्थापनपूर्वकं प्रातरादिकालत्रये
अग्निहोत्रहोमकर्ता, साग्निक इत्यर्थः (अग्निहोत्र + मत्वर्थे इति) । समवात्सीत्—
समवस्थित (सम् + वस + लुङ्-ट) ।

(ज) गन्धर्वनगरस्येव—गन्धर्वपुरस्येव, अशुभसूचनाय शून्याधिष्ठानकस्य नगरा-
कारस्य नीलपीतादिमेघरचनाभेदस्येवेत्यर्थः, असौक्यस्य चणविनाशिनयेति भावः,
यहा,—गन्धर्वनगरस्य—गन्धर्वनगरवत् मायामयस्य इन्द्रजालस्येत्यर्थः । परं—श्रेष्ठम्,
अवरं—निकृष्टं, जानातीति तथाविधोऽपि परावरजोऽपि—इह जगति किं
सारं किमसारमिति विगेषेण ज्ञातोऽपीत्यर्थः ।

(भ) आत्मनः अमरान् मन्यन्ते ये ते अमरमन्याः,—मित्रान् देववत्
मृत्युरहितान् मन्यमानाः [अमर + मन + “आत्ममाने ख्य” (१।१।८३ पा०) इति
ख्यञ् “अरुहिषदजन्तस्य सुम्” (६।१।६७ पा०) इति खिदन्ते उत्तरपदे परे

व्यलसन्, तेऽपि एकैकशः श्मशानेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णेषु
चिताधिरूढाः क्रव्यात्कृशानुना दग्धाः, शिवाभिश्च कालेन
कवलीकृताः, कैश्चिदपि न रोक्षुं शक्विताः, का कथा अन्येषाम् ?
हे विद्वन् ! तदेतं प्रेतमाश्लिष्य किं करोषि ? वद” । इत्येवं
ब्रुवा बन्धवः मिलितास्तं प्राबोधयन् । ततः कथञ्चित् तेन
मुक्तं तं सुतं शिविकामारोप्य ते बान्धवाः कोलाहलसमाकुलाः
श्मशानं निन्युः ।

अत्रान्तरे तत्र श्मशाने कोऽपि तापसः (अ) पाशुपतव्रती,
मठिकायां कृतनिवासः, वयसा तपसा चातिभूयसा कृशां तनुं
बिभ्राणः, भङ्गभीत्येव शिराभिः परिवेष्टितः, विद्युत्पिशङ्गजटः,
द्वितीयो महेश्वर इव प्रतिवसति स्म । तस्मिंश्च काले स

अमरशब्दात् मुम् “दिवादिभ्यः श्यन्” (३।१।६९ पा०) इति श्रिति प्रत्यये परे
देवादिकात् मनधातोः श्यन्] । व्यलसन्—व्यराजन् (वि + लस + लङ्-अन्) ।
रुदद्भिः,—क्रन्दद्भिः, प्रेतानुयायिभिः,—मृतानां राज्ञाम् अनुगामिभिः, मृतानां
स्वजनवर्गैरित्यर्थः, पूर्णेषु—व्याप्तेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णेषु—मृतस्य रोदनपरायणात्मीय-
समूहपूर्णेषु (विष्ण० । श्या तत्पु०) । क्रव्यात्—मांसाशी, शवमांसभक्षक इति यावत्
“क्रव्यात् मांसाग्निरक्षसोः” इति शाश्वतः), यः कृशानुः,—अग्निः तेन क्रव्यात्कृशानुना
—आमिषलीलपानलेन, देहस्य विलोपसाधनात् अग्नौ मांसाग्निलोपचारः,
“क्रव्यादो मृतमक्षये” इत्यग्निनामभेदे श्रवणात् बोद्धव्यः । शिवाभिः,—शृगालैः,
अकारोऽव भिन्नक्रमे, अथवा दाहमकृत्वा श्मशाने निक्षिपति चेदित्यर्थः । शक्विताः,
—समर्था इत्यर्थः (शक् + क्तः), का कथा अन्येषाम् ?—अमरमन्या राजानीऽपि
मृत्युवशं गताः, इतरेषामल्पप्राणानामस्याकं मृत्युसम्बन्धे कः सन्देहः ? अवश्यमेव
यातव्यं काले पूर्णे इति भावः ।

(अ) पाशुपतव्रतं—शिवाश्चनासम्बन्धिनियमः अस्य अस्तीति पाशुपतव्रती—
शैवानियमवानित्यर्थः (मत्वर्थे इतिः) । भङ्गभीत्येव—अतीव कृशतनुत्वात् भङ्गभयनेवे-
त्यर्थः, शिराभिः परिवेष्टितः,—शिरसमूहद्वारा परिहृतः, यथा किमपि द्रव्यं भग्नोन्मुखं
कोऽपि रज्ज्वादिभिः आवेष्ट्य स्थापयति तद्वदित्यर्थः ।

तापसः तं जनकोलाहलं श्रुत्वा (ट) दृप्तोपालम्भहंशितं भिक्षा-
फलधरमस्तिकवर्त्तिनं शिष्यं जगाद,—“वत्स ! कथमयं जन-
कोलाहलः श्रूयते, गत्वा वह्निर्विज्ञाय सत्वरमागच्छ, कुतो-
ऽयमश्रुतपूर्वः तुमुलो रवः ?” । इति तेन गुरुणोक्तः स शिष्यस्तं
प्रत्युवाच,—“नाहं यामि, त्वं स्वयमेव याहि, मे भिक्षासमयो-
ऽतिक्रामति” । तदाकर्ण्य स गुरुरब्रवीत्,—“धिक् मूर्ख !
(ठ) उदरभरे ! अक्लः अर्धप्रहरे याते का तव भिक्षावेला ?” ।
श्रुत्वैव क्रुद्धः स कुशिष्यस्तं तापसं प्रत्यवदत्,—“धिक्
जराजीर्ण ! नाहं ते शिष्यः, त्वञ्च मे न गुरुः, अहमन्यत्र
यास्यामि, त्वं स्वयम् इदं (उ) पात्रं वह” इत्युक्त्वा स क्रुद्धः
अग्रे दण्डकुञ्जिकां त्यक्त्वा समुत्थाय प्रायात् ।

(ट) दृप्तेन—गर्वितेन, उपालम्भेन—निन्दायुक्तभाषणेन, हंशितं—वह्णितं, परि-
पुष्टमिवेत्यर्थः, दृप्तोपालम्भहंशितं—सगर्वनिन्दायुक्तभाषाप्रयोगदक्षामत्यर्थः, अविनीतं
परकुत्सानिरतश्चेति भावः (विष्णु० । श्या तत्पु०) ।

(ठ) उदरभरे !—उदरमात्रपूरणव्यापृत !, औदरिक इति यावत् [“फले-
वहिरात्मभरिच” (३।२।२६ पा०) इति सूत्रस्य चूर्णके “चात् कुचिभरिः ।
चान्द्रास्तु आत्मोदरकुचिषु इति पेटुः । व्योत्स्नाकरभमुदरभरयसकोराः इति मुरारिः”
इति मतमुद्धृत्य कौमुदीकारेण “अप्रतिषिद्धं परमतममुमतमेव” इति न्यायात्
उदरभरिरिति पदं समर्थितं, तेन उदर + भृ + इन् सुमागमश्च भृजो निपात्यते इति
बोध्यम् । “अमुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुचिभरिः । उदरभरिः” इति
काशिकाकारश्च] । याते—गते (या + क्तः तद्धिन्) ।

(उ) पात्रं—भिक्षाफलाधारम् । दण्डकुञ्जिकां—दण्डा—प्रकाण्डा, दण्डे—
लगुडे इति वा, सम्बद्धा इति शेषः (“दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान् । व्युद्भेदे
प्रकाण्डे—” इति मादनी), या कुञ्जिका—देवीमूर्तिभेदः तां दण्डकुञ्जिकां—
प्रकाण्डदेवीमूर्तिं लगुडसंलग्नदेवीमूर्तिं वा, “दण्डकुञ्जिकाम्” इत्यत्र “दण्डकुञ्जिकाम्”
इति पाठः कथमपि सङ्गच्छते, पूर्वोक्तपाठस्य प्रसङ्गाभावात्, दण्डा—प्रकाण्डा,
दण्डे—गृहभित्तौ प्राथिते दण्डविशेष इत्यर्थो वा, कुञ्जिका—कुञ्जिका,
“चावि” इति प्रसिद्धः उद्घाटनोविशेष इति यावत्, तां दण्डकुञ्जिकां—दण्ड-

ततः स तापसः विह्वमन् तस्मात् मठात् निर्गत्य तत्रागात्, यत्र दाहार्थं स मृतो (ढ) द्विजार्भकः समानीतः। तं (ण) जनतया शोच्यमानाययौवनं दृष्ट्वा जराऽर्दितः स योगी तद्देहं प्रवेष्टुं मतिमकरोत्; ततः एकान्ते गत्वा मुक्तकण्ठं प्रकृत्य च यथोचितैरङ्गहारैर्ननर्त्त। ततः क्षणेन स तपस्वी पुनः यौवन-सुखम् (त) अनुबुभूषुः योगात् स्वां जीर्णां तनुं विहाय तत् द्विज-पुत्रकलेवरं प्राविशत्। क्षणे च तस्मिन् स द्विजयुवा रचितायां चितायां सहसा लब्धजीवः समुत्तस्थौ। तदवलोक्य बन्धुवर्गस्य सर्वस्य,—“दिष्ट्याऽयं बालको जीवति जीवति” इति सहर्ष-निनादः समुदचरत्।

अथ विप्रपुत्रशरीरान्तःस्थः स योगेश्वरः तान् बन्धूनब्रवीत्,—“लोकान्तरगतस्य मम (थ) शर्वेण जीवितं दृष्ट्वा ‘महापाशुपतव्रतं त्वया धार्यम्’ इति समादिष्टम्। अधुनैव मया एकान्ते गत्वा तद्व्रतं ग्राह्यं, नो चेत् मे जीवितं

संलग्नां कुचिकां, यदा,—दण्डा—यष्टिस्वरूपा, कुचिका—वंशशाखा, ब्रह्मचारिधार्या इति भावः, तां दण्डकुचिकां—वंशयष्टिमित्यर्थः।

(ढ) द्विजार्भकः.—ब्राह्मणकुमार इति यावत्।

(ण) जनतया—जनसमूहेन [जन + “यामजनबन्धुभ्यस्तन्” (४।२।४३ पा०) इति तल्], शोच्यमानम्—अकालमृततया शोकविषयतामापद्यमानम्, अययौवनं—प्रथमयौवनं यस्य तादृशं शोच्यमानाययौवनं—शोकविषयीभूताभिनवतारुण्यं, यौवनोद्गमे एव मृततया क्रियमाणशोकमित्यर्थः (विण० । बहुव्री०)। एकान्ते—निर्जनस्थाने। यथोचितैः,—तत्कालोपयोगिभिरित्यर्थः, अङ्गहारैः,—अङ्गविच्छेपैः, हस्तपादचालनादिभिः सद्व्ययैः (“अङ्गहारोऽङ्गविच्छेपः” इत्यमरः)।

(त) अनुबुभूषुः,—अनुभवितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः [अनु + भू + सन् “समा-शंसभिच्च उः” (१।२।१६८ पा०) इति उः], योगात्—योगमवलम्बित्यर्थः (स्वयलोपे प्रमौ०)।

(थ) शर्वेण—शिवेन।

(द) नास्ति, तद्यूयं गृहं यात, अहमपि यामि” इति सर्वान् तत्रस्थान् सम्बोध्य, दृढनिश्चयः हर्षशोकाऽऽकुलान् तान् स्वगृहं प्रेषयामास ; स्वयञ्च गत्वा तत् पूर्वकलेवरं श्वभ्रे क्षिप्त्वा गृहीत-व्रतो युवीभूय अन्यतो ययौ” ।

इति कथां समाख्याय वेतालः निशि पथि यान्तं तं त्रिविक्रमसेनं नृपं पुनरब्रवीत्,—“राजन् ! ब्रूहि, स योगीन्द्रः परदेहे प्रविशन् कथं वा पूर्वं प्रारुढत् ? किमर्थं वा अनृत्यत् ? अत्र मे महत् कौतुकं वर्तते” । इति वेतालात् श्रुत्वा शापशङ्को राजा मौनं विमुच्य तमवादीत्,—“शृणु वेताल ! मिहिकारकं बाल्ये पितृभ्यां लालितम् अद्य इदं त्यजामासि दुःखितः दुःस्थजदेहिकस्नेहात् प्रथमं करोद ; नवं देहं प्रविश्य अधिकं व्रतं साधयिष्यामि इति यौवनलाभहर्षात् ननर्त्त च” । एतत् तस्य राज्ञः वचनं निशम्य स वेतालः पुनः सहसा तं शिंशपा-पादपमगमत् । राजाऽपि अविचलितात्साहः पुनस्तमन्वसरत् ।

अथ चतुर्विंशकथा ।

ततः स राजा तां (क) तिमिरश्यामां चिताग्निज्वलितेक्षणां

(द) नास्ति—न विद्यते, न स्याम्यतीत्यर्थः (भविष्यत्सामोप्ये लट्) । हर्षः,—तज्जीवनप्राप्तिजनितानन्दः, शोकः,—तस्य गृहपरित्यागजनितः मन्यः, ताभ्याम् आकुलान्—आकुलान् हर्षशोकाऽऽकुलान्—आनन्दविषादविपर्यस्तान् (विष्णु० । ३५ तत्पु०) । श्वभ्रे—श्वर्गे । अयुवा युवा भूत्वा युवीभूय—तदयोभूय, यौवनं सम्प्राप्त्यर्थः (अमृततडावे चित्, ततो ल्यप्) ।

(क) तिमिरेश—अन्धकारेश, श्यामा—कृष्णवर्णा तां (विष्णु० । ३५ तत्पु०), अन्धव,—तिमिरवत् श्यामाम् (उपनिषि स०) तिमिरश्यामां—गाढान्ध-

घोरां रजनिराक्षसीमगणयन् वीरः तस्मिन् भीषणे श्मशाने
तां शिंशपां गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत ।
वेतालोऽपि गच्छन्तं तं (ख) नरदेवमुवाच,—“भो राजन् ! अहं
गतागतैर्भृशमुद्विग्नः, न पुनस्त्वं, तदेकं मे महाप्रश्नं कथयतः
समाकर्णय,—

आसीत् पुरा दक्षिणापथे धर्मो नाम (ग) मण्डलेश्वरः
साधूनां धुरन्धरः बहुगोत्रजः नरपतिः । तस्य चन्द्रावती नाम
मालवदेशभवा भार्याऽऽसीत्, (घ) तस्यां कन्यैका प्रसूता । तस्याञ्च
कन्यायां (ङ) प्रदेयायां स धर्मनरपतिः राष्ट्रभेदिभिर्दायादैर्मिलितै-
रुन्मूलितः पलाय्य सुदृशा भार्यया तथा च दुहित्वा सह रात्रौ
सङ्गृहीतरत्नमञ्चयः स्वराष्ट्रात् निरगात् । मालवे श्वाशुरं गृहं
प्रति स्वैरं गच्छन् स तथा पत्न्या सुतया च सह विन्ध्याटवोमास-

कारामित्यर्थः, अतिक्रणवर्णामित्यर्थः, चित्ताग्निः ज्वलित—प्रदीप्तम्, इक्षणं—
नेत्रमिव यस्यास्ताम्, अन्यथ—चित्ताग्निवत् ज्वलितम् इक्षणं यस्यास्तां चित्ताग्निज्वलिते-
क्षणां—चित्तानलरूपप्रदीप्तनेत्रां, चित्तानलवत् प्रदीप्तनेत्राश्च (विष्ण० । बहुव्री०) ।
रजनिः राक्षसीव, अन्यथ,—रजनिरिव राक्षसी तां रजनिराक्षसीं—राक्षसीरूपां
रात्रिं, रात्रिरूपिण्यौ राक्षसीश्चेत्यर्थः, अगणयन्—अवजानमित्यर्थः (न + गण +
णिच् + लट् : शत) ।

(ख) नरः नरेषु वा देव इव तं नरदेवं—राजानम् । उद्विग्नः,—उद्वेजितः ।

(ग) मण्डलेश्वरः,—भूम्येकदेशाधिपतिः, द्वादशराजमण्डलाधीश्वरो वा । धुरं
—भारं, धरति—वहति इति धुरन्धरः,—पालयिता, बहुवः,—अनेकं,
गोचजाः,—सगीवाः, ज्ञातय इत्यर्थः, यस्य सः बहुगोत्रजः,—प्रभूतस्वजनः (विष्ण० ।
बहुव्री०) ।

(घ) तस्यां कन्यैका प्रसूता इत्यत्र तस्येति शेषः ।

(ङ) प्रदेयाया—प्रदानयोग्यायां, विवाहयोग्यायां सत्यामित्यर्थः । राष्ट्रं—
विषयं, जनपदमित्यर्थः, राज्यस्य प्रकृतिवर्गेमिति यावत्, भिन्दन्ति—उपजापयन्तीति
तैः राष्ट्रभेदिभिः,—राज्यापहाराद्यैः प्रकृतिकोपं जनयद्भिरित्यर्थः (राष्ट्र + भिद +
ताच्छीत्ये णिनिः) ।

साद ; तस्यां कथञ्चित् श्रान्तया भार्यया सुतया च परिखिन्नः
निशामनयत् ।

अथ प्रातः भगवान् (च) विभावसुः करान् प्रसार-
यन्,—“मा गाञ्चौराटवौमेताम्” इति तं राजानं वारय-
न्निव पूर्वां दिशमाकरोह । ततो राजा (क) पदातिः तसन्त्या
सुतया जायया च सह कुशकण्टकैः क्षताङ्गुः भिक्षानां परेषां
प्राणसर्वस्वहारिभिः पुम्भिरावृतां धार्मिकजनरहितां क्षतान्त-
नगरीमिव दुर्गां पक्षीमगच्छत् । तत्राऽऽगच्छन्तं वसनाऽऽभरणा-
न्वितं तं दूरात् दृष्ट्वैव बहवो दस्यवः सायुधा मुषितुं प्राधावन् ।
राजा तानागच्छतो विलोक्य (ज) भार्यासुते जगाद,—
“क्लेच्छा इमे मा युवां स्पृशन्तु, एतत् गहनं वनं विशतम्” इति
राज्ञाऽभिहिता राज्ञी तथा लावण्यवत्या तनयया सह भयात्
वनमध्यं विवेश । वीरः स राजा तु (झ) अभिसुखाऽऽयातान्
शरवर्षिणस्तान् शवरान् खड्गचर्मधरः बहून् न्यबधीत् । ततः
(ज) पक्षीपतिनाऽऽज्ञप्ताः सर्वे दस्यवः निपत्य प्रहारक्षतसर्वाङ्गं

(च) विभावसुः,—सूर्यः, करान्—अङ्गु, किरणानित्यर्थः, इक्षांश्च
(“बलिइक्षांश्चवः कराः” इत्यमरः) । चौरपूणां अटवी तां चौराटवीं—तस्कर-
समुत्सारणं (आकपार्थिवा०) ।

(क) पद्मान् अतति—गच्छतीति पदातिः,—पादचारी, तसन्त्या—
विभ्यत्या (वस + लटः शब्द, उगितइति डोष्) । भिक्षानां—“भौक्ष” इति ख्यात-
क्लेच्छजातिविशेषाणाम् । दुःखेन गच्छतीति तां दुर्गां—दुर्गमा [दुर् + गम + “सुदुरो-
रधिकरक्ते” (वा०) इति डः । “दुर्गे कोटि दुर्गमे स्यात्” इति हेमचन्द्रः] ।

(ज) भार्या च सुता च ते भार्यासुते—भार्यां सुताश्च । गहनं—दुःखं,
दुर्गममित्यर्थः । विशतं—प्रवेशं कुरुतं (विश + लोट्-तम्) ।

(झ) अभिसुखाऽऽयातान्—सम्पुष्टाऽऽगतान् । शवरान्—क्लेच्छजातिविशेषान् ।

(ज) पक्षीपतिना—चन्द्रयामाध्यक्षेण, दस्युराजेन इत्यर्थः (“पक्ष्याल्पयामकक्ष्योः
पक्षी” इति मेदिनी), आज्ञप्ताः,—आदिष्टाः (आ + ज्ञा + णिच् + क्तः) ।

तमेककं नृपं निजघ्नः । ततः गृहीताऽऽभरणे दस्युसैन्ये प्रयाते
सा राक्षी वनगुल्मान्तरस्थिता भर्तारं निहतं दृष्ट्वा सुतया सह
विह्वला पलायमाना अन्यत् दूरं गहनमरण्यं विवेश । तत्र
मध्याह्नभानुतापितेषु (ट) अध्वगेषु शाखिनां छायासु
निषसेषु एकदेशे कस्यचित् पद्मसरसस्तीरे अशोकतरुतले
सा राजमहिषी चन्द्रावती सुतया लावण्यवत्या नितरां
आन्तया भयशोकव्याकुलया सह समुपाविशत् । तावत्
(ठ) अभ्यर्णनिवासी कोऽपि महामनुष्यः चण्डसिंहो नाम नपुत्रः
अश्वाऽऽरूढः मृगयार्थं तदनमभ्यागात् । स सिंहपराक्रमं
नाम पुत्रं तयोः राजभार्यासुतयोः (ड) पादपद्मती दृष्ट्वा प्रोवाच,
—“पुत्र ! एते सुरेखे सुभगे पादपद्मती अनुसृत्य यदि स्त्रियो
प्राप्नुवः, तदा तयोरेकां यथारुचि स्वीकुरुष्व” । इत्युक्तवन्तं
तं पुत्रः सिंहपराक्रमः प्रोवाच,—“तात ! यस्याः सूक्ष्मा पादौ
रेखाऽनया दृश्येते, सा भार्या समेव प्रतिभाति ; बृहत्पद्मौ
यस्याः पादपद्मती दृश्येते, एषा ज्येष्ठवयास्तव योग्या” । इति सुनो-

निजघ्नः,—मारयामासुः [नि + हन + लिट्-उस् “अभ्यासाच्च” (७३।५५ पा०)
इति हस्य कुत्वम्, “अज्ञोपोऽनः” (६।४।१३४ पा०) इति हन्तेरकारलोपः] ।

(ट) अध्वगेषु—पथिकजनेषु, शाखिनां—वृक्षाणाम् । निषसेषु—उपविष्टेषु
[नि + षद + क्तः “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२ पा०) इति
वकारस्य दकारस्य च नः] । एकदेशे—वनैकप्रान्ते ।

(ठ) अभ्यर्ण—अन्तिके, समीपे इत्यर्थः (“उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यया अप्यभितो-
ऽव्ययम्” इति समीपप्रत्ययविभक्तः), निवसितं, शीलमस्य इति अभ्यर्णनिवासी—
अरण्यासन्नदेशवासीत्यर्थः (विष्ण०) । महान्—प्रधानः, मनुष्यः महामनुष्यः,—
प्रभूतचमताशाली पुरुषः, राजपुरुष इति यावत् ।

(ड) पादपद्मती—चरणपङ्क्तौ, चरणचिह्नश्रेण्यौ इति यावत् (“पङ्क्तिः पथि
पङ्क्तौ च” इति हेमः) । सु—शीमना, रेखा यत्र तादृश्यौ सुरेखे—सुन्दररेखा-
समन्विते इत्यर्थः, सुलक्षणे इति यावत्, सुभगे—मनोरमे इत्यर्थः ।

वचनमाकर्ण्य स चण्डसिंहस्तं जगाद,—“पुत्र ! केषा कथा तव ? जननी तव प्रत्यक्षमेव दिवं गता, तादृशे (ठ) सुकलत्रे गते अन्यवासना मे कैव ?” । तदाकर्ण्य सोऽपि तं पितरमुवाच,—
 “तात ! मैवम्, (ण) अभार्यं हि गृहपतेः गृहं शून्यम् । अन्यच्च, (त) मूलदेवोक्ता कथा त्वया किं न श्रुता ? यत्र घनस्तनजघना मार्गावलोकिनी कान्ता नाऽऽस्ते, कः अजडः तत् अनिगडं गृह-
 संज्ञकं दुर्गं प्रविशति ? तत् तात ! मम जीवितेन शापितोऽसि, यदि मदभीष्टाया द्वितीयां भार्यां त्वं न स्वीकरिष्यसि” ।
 एतत् पुत्रवचः श्रुत्वा स चण्डसिंहः “तथा” इति प्रतिपद्य, मसुतः तां पादपद्मतिमनुसरन् शनैः ययौ । प्राप्य तत् सरःस्थानं तां (थ) श्यामां चन्द्रावतीं राज्ञीं रूपलावण्यविभासिनीं

(ठ) सुकलत्रे—सुस्त्रिय, उत्तमाया भार्यायामित्यर्थः । अन्यवासना—द्वितीयकलत्रात्मिका । कैव ?—नान्यन्यवासना इत्यर्थः ।

(ण) नास्ति भार्या यत्र तत् अभार्यं—विपत्तीकं, गृहपतेः,—गृहस्थस्य (“भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सर्वाणि” इति मेदिनी) ।

(त) मूलदेवः,—तन्नामा कथित कामशास्त्रकारः, तेन उक्ता मूलदेवोक्ता—मूलदेवकथिता । घने—निविद्धे, सांसीपाचते इत्यर्थः, स्तनजघने—पयोधर-
 कटोपरोभागी यस्याः सा घनस्तनजघना—सामलकुचयोनिगा (विष्णु० ।
 बह्व्री०), मार्ग—भुरागमनपथम्, अवलोकयितुं शीलं यस्याः सा मार्गावलोकिनी
 —अन्यत्र स्थितस्य पत्युरागमनप्रतीक्षणशीला, उत्कण्ठितेति भावः । अजडः,—अज्ञः,
 स न भवतीति अजडः,—अमजः, प्राज्ञ इत्यर्थः । अनिगडं—शङ्कलशून्यं, संज्ञ-
 प्रीत्यादिबन्धनपरिशून्यमिति भावः (विष्णु०), गृहसंज्ञकं—गृहम् इति नाममात्रे-
 णाख्यातं, वस्तुतस्तु निरानन्दकारामदृशमिति भावः, दुर्गं—कांटे, कारागृह-
 मिति भावः (“दुर्गं कांटे दुर्गमे स्यात्” इति हेमचन्द्रः) । शापितः,—शपथी-
 कारितः । मदभीष्टायाः,—मम मिथायाः, भार्यात्वेन यहीतुमिष्टां सुखाचरणां
 स्त्रियमपेक्षेत्यर्थः (लघ्वल्पापे प्रसी०), द्वितीयां—उदत्पदपद्मतिमन्नामित्यर्थः,
 स्त्रियमिति शेषः ।

(थ) श्यामां—“शीते सुखोष्णमवाङ्गी योषी च सुखशीतला । तप्तकायत-

ददर्श, उपाययौ च सकौतुकः सह पुत्रेण ताम् । साऽपि तं
दृष्ट्वा चौरशङ्किनी वितस्ता समुत्तस्थौ । “अलं त्रासेन (द) नौ,
एतौ चौरौ न, सौम्याकृती सुवेशाङ्गौ कौचित् आखेटकृते नून-
मिहाद्य प्राप्तौ” । इति सुतया बुद्धिमत्याऽभिहिता राज्ञी यावत्
(ध) दोलायते, तावदश्वावतीर्णश्चण्डसिंहः पुरोवर्त्ती तामुवाच,
—“सुन्दरि ! अलं सम्भ्रमेण, आवाम् इह नृगयार्थमागतौ, तत्
विश्वस्य निराशङ्के वदतं, के युवा हरनेत्रानलज्वालादग्धमन्मथ-
दुःस्थिते रतिप्रीती इव अरण्यमेवमुपागते ? कथं वा इह अमानुषे
वने प्रविष्टे स्थः ? इदं हि युवयोर्वपुः रत्नप्रासादवासाहं,

वर्णाभा सा श्यामा परिकीर्तिता” ॥ इत्युक्तलक्षणां । रूपलावण्याभ्यां—
सौन्दर्यकान्तिविशेषाभ्यां, विभासितं, शीलमस्या इति तां रूपलावण्यविभासिनीं—
सौन्दर्यकान्तिभ्यां दीप्तिशालिनीं (ताच्छीत्ये णिनिः) ।

(द) नौ—आवयोः [“युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्तृतीयोर्वाङ्माधौ” (८।१।
२० पा०) इति षष्ठीद्विवचनविशिष्टस्यास्मदः नावादेशः] । सुवेशः,—उत्तमपरिच्छदः,
अङ्कः,—चिह्नं, सज्जनज्ञापक इति भावः, ययोः तौ सुवेशाङ्गौ—सुपरिच्छद-
धारिणौ इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । आखेटकृते—नृगयानिमित्तम् (“आच्छोदमं
नृगव्यं स्यादाखेटो नृगया स्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(ध) दोलां—दोलनम्, इमौ चौरौ वा साधु वा इत्येवं चलचित्ततामित्यर्थः,
अयते—गच्छतीति दोलायते—सन्दग्धि इत्यर्थः (दोला + अय + लट्-ते) । सम्भ्रमेण
—भयेन (“त्रयं सम्भ्रममिच्छन्ति भयं संवेगमादरम्” इति शाश्वतः) । हरस्य—
शिवस्य, नेत्रानलज्वाला—मयनाग्निशिखया, दग्धाय—भक्षीभूताय, मन्मथाय—
कामाय, मन्मथमन्वेष्टमित्यर्थः, दुःस्थिते—एकवानवस्थिते, इतस्ततः भ्रमिते इत्यर्थः,
यदा,—दग्धेन मन्मथेन हंतुना दुःस्थिते—दुःखिते, शोकार्त्ते इत्यर्थः, हरनेत्रानल-
ज्वालादग्धमन्मथदुःस्थिते—शिवमयनाग्निशिखाप्लुटकामशोकेन इतस्ततः परिभ्रान्ते
दुःखिते वा (विण० । ४र्थी तत्पु० श्या तत्पु० वा), रतिः,—कामपत्नी प्रसिद्धा,
प्रीतिः,—कामपत्नी, रतेः सपत्नी इति यावत् (“प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्वरपत्नीमुदोः
स्त्रियाम्” इति मेदिनी), ते इव रतिप्रीती इव—कामपत्नीदयमिव । अमानुषे—मानुष-
समागमरहिते, निर्जने इति यावत् । स्थः,—भवषः । [अस + लट्-यस् “असोरहोपः”

किमिति वराङ्गनविचरणयोग्यौ चरणौ कण्टकिनीमिमां
भुवमवतारितौ ? (न) चित्रमिदम्, एषा युवयोराननं पतन्ती
वातोद्धृता धूलिरावयोर्मुखं हतच्छायं कुरुते ; भवत्योरङ्गेऽस्मिन्
चण्डांशोरुच्चण्डः किरणः पतन् अस्मान् दहति ; तदात्म-
वृत्तान्तं ब्रूतम्, आवयोर्हृदयं भवत्यौ एतामवस्थां गते दृष्ट्वा भृशं
दूयते । अस्मिन् श्वापदावृत्तेऽरण्ये (प) वां स्थितिं द्रष्टुं न शक्नुवः” ।
इति चण्डसिंहेनोक्ता राक्षी निःश्वस्य लज्जाशोकाऽऽकुला शनैः
स्वं वृत्तान्तमवर्णयत् । ततश्चण्डसिंहः (फ) निःस्वामिकां तां
मत्वा, समाश्वास्य च मधुरैर्वाक्यैरनुरञ्जयन् ससुतां स्वीचकार ।

(६।४।१११ पा०) इति अक्षरकारलोपः] । रत्नप्रामादवासाहं—मणिमयसौधाव-
स्थानयोग्यम् । वरे—श्रेष्ठे. मण्य दिनिबद्धे इत्यर्थः, अङ्गने—चत्वरे, प्राङ्गणभूमौ इत्यर्थः,
विचरणयोग्यौ—भ्रमणाहौ वराङ्गनविचरणयोग्यौ—रत्नकुट्टिमविचरणोचितौ (विष्ण० ।
७मी तत्पु०) । कण्टकाः सन्ति अस्यामिति तां कण्टकिनीं—कण्टकाऽऽकौण्डमित्यर्थः
(कण्टक + अस्यर्थं इति) ।

(न) चित्रम्—आश्चर्यम् । वातोद्धृता—अनिलोत्थिता । हतच्छायं—
विगतकान्ति, मलिनम् इत्यर्थः, युवयोर्मुखे धूलिराग्निः पतति आवयोर्मुखं
मलिनं भवति इत्येव चित्रं, यतः यत्नैव धूलिपतनरूपं कारणं, तत्तैव मालिन्यरूपस्य
कार्यस्य औचित्येऽपि तद्विपर्ययात् ; अत्र कार्यकारणयोर्भिन्नदेशित्वात् असङ्गति-
नामालङ्कारः । युवयोः क्लेशं दृष्ट्वा दुःखेन आवयोर्मुखं मलिनं भवति इति तात्पर्यम् ।
चण्डांशोः,—सूर्यस्य, उच्चण्डः,—अतिप्रखरः । दहति—सन्नापयति, अत्रापि पूर्ववत्
भावालङ्कारो बोद्धव्यः । ब्रूतं—कथयतं (ब्रू + लोट्-तम्) । दूयते—तप्यते
(दिवा० दू + कर्त्तरि लट्-ते) ।

(प) वां—युवयोः [“युष्मदक्षदोः—” (दा१।२० पा०) इति षष्ठीद्विवचन-
विशिष्टस्य युष्मदः वामादेशः] ।

(फ) निः,—नास्ति, स्वामी—पतिः यस्याः सा तां निःस्वामिका—स्वामि-
विरहिताम् [“इमः स्त्रियाम्” (५।४।१५२ पा०) इति कप्] । अनुरञ्जयन्—
प्रीणयन् (अनु + रञ्ज + णिच् + लट्-तम्) । स्वीचकार—आत्मीयत्वेन प्रतिजयादित्यर्थः
(स्व + चिः + कृ + लिट्-चक्) ।

सपुत्रीं तां पुत्रः सः अश्वयोरारोप्य (ब) वित्तपपुरीसमृद्धां निजां पुरीं निनाय । साऽपि (भ) जन्मान्तरगतैव अवशा अनाथा कृच्छ्रपतिता अङ्गीचकार, किं करोतु तपस्विनी ? ततस्तस्या राज्ञाः सूक्ष्मपादत्वात् चण्डसिंहसुतः सिंहपराक्रमः राज्ञीं चन्द्रावतीं भार्यां व्यधात्, तत्सुताञ्च लावण्यवतीं राजकन्यां पादयोर्वृहत्त्वात् चण्डसिंहो भार्याञ्चकार ; पूर्वप्रतिज्ञातं हि सत्यं कोऽतिवर्त्तते ? । एवं (म) पादविपर्ययात् तयोः पिता-पुत्रयोः ते दुहितामातरौ भार्ये तदा श्वश्रूस्तुषे जाते । कालेन च तयोः ताभ्यां पतिभ्यां द्वयोरेव पुत्रा दुहितरश्च क्रमात् जग्मिरे” । इति कथामाख्याय स वेतालः तं नृपं पप्रच्छ, —“राजन् ! अनयोर्मातादुहितोस्ताभ्यां पितृभ्यां पितापुत्राभ्यां ये (य) जन्तवो जाताः, ते अन्योऽन्यं कं किंसम्बन्धाच्च भवन्ति ? यदि जानन्न ब्रवीषि, तदा पूर्वाक्त एव स शापः स्मरणीयः” ।

(ब) वित्तं—धनं, पात—रक्षा इति वित्तपः,—धनाधिपः कुबेरः, तस्य पुरी—अलका, तस्याः समृद्धाम्—अधिकैश्वर्यसम्पन्ना वित्तपपुरीसमृद्धां—कुबेरस्य अलकानगरौतोऽपि सम्यच्छालिनीं (विष्णु० । धूम्री तत्पु०) ।

(भ) जन्मान्तरगतैव—पुनर्जन्मप्राप्तेव (२या तत्पु०), अवशा—अस्वाधीना । कृच्छ्रपतिता—क्लेशकरदशायां निपतिता (७मी० तत्पु०), अङ्गीचकार—स्वीचकार, चण्डसिंहस्य वशतामिति शेषः (अङ्ग + चिः + कृ + लिट्-णल्) । तपस्विनी—अनुकम्पनीया, दुःखिनीति भावः (“तपस्वी तापसे चानुकम्पे विपु” इति मेदिनी) ।

(म) पादविपर्ययात्—चरणवैपरीत्यात्, वयोऽधिकाया मातुर्वृहच्चरणत्वौचित्येऽपि सूक्ष्मचरणत्वरूपात्, कनिष्ठायाः कन्यायाश्च सूक्ष्मचरणत्वौचित्येऽपि वृहच्चरणत्वरूपाश्च विपर्ययादित्यर्थः । श्वश्रूश्च कुषा—बधूश्च, पुत्रबधूरित्यर्थः (“समाः कुषाजनीबध्वः” इत्यमरः), ते श्वश्रूस्तुषे—पत्नीजननीपुत्रबध्वौ (इन्द्र०) ।

(य) जन्तवः,—प्राणिनः, पुत्रकन्यादय इत्यर्थः । कः सम्बन्धो येषां ते किं-सम्बन्धाः,—कियत्सम्बन्धविशिष्टा इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

इति वेतालवचः समाकर्ण्य बहु (र) विमृषन् राजा किमपि वक्तुमशक्नुवन् तूष्णीक एव प्रययौ । ततः स वेतालः तं प्रश्नोत्तरदाने असमर्थं दृष्ट्वा हृदि हसन् समचिन्तयत्,—“अयं राजा अस्मिन् महाप्रश्ने उत्तरं दातुं न हि शक्नोति, तेन तूष्णीं ब्रजत्येव ; न चायं मां वञ्चयितुं शक्तः, शापस्य प्रभावात् । तत् प्रीतोऽस्मि अस्य महासत्त्वस्य सत्त्वातिरेकेण, तदद्य (ल) तं दुरात्मानं वञ्चयित्वा उपागतां तत्सिद्धिं भाविकल्याणे अस्मिन् राजनि निवेशयामि” । इत्यालोच्य स वेतालस्तं नृपमवदत्,—“राजन् ! (व) कृष्णनिशाघोरेऽस्मिन् श्मशाने गतागतैः क्लिष्टस्त्वं सुखीव दृश्यसे, कोऽपि ते विकल्पो न विद्यते, तदाश्चर्येण धैर्येण च ते तुष्टोऽस्मि, त्वमिमं शवं नीत्वा इदानीं ब्रज, अहमतो निर्गच्छामि, इदञ्च तव हितं यत् वदामि, तत् कुरुष्व ।

(र) विमृषन्—विचारयन् (वि + मृष + लटः शतृ) । तूष्णीकः,—तूष्णीं-शीलः, मौनावलम्बीत्यर्थः [तूष्णीं + “शीले कां मलोपश्च” (वा०) इति कः, मकारलोपश्च । “कैऽणः” (७।४।१३ पा०) इति ऋस्त्वन्तु भाष्यकारप्रयोगात्, “न कपि” (७।४।१४ पा०) इत्यत्र “न” इति योगविभागाद्वा न भवति । “तूष्णीं-शीलन्तु तूष्णीकः” इत्यमरः] ।

(ल) तं—पूर्वोक्तं चान्तिशीलं योगिनम् । उपागतां—समीपागतां, तस्य—चान्तिशीलस्य, सिद्धिं—योगसफलतां, भावि—भविष्यत्, कल्याणं—मङ्गलं, महासत्त्वत्वादिति भावः, यस्य तस्मिन् भाविकल्याणे—स्वकीयगुणोत्कर्षात् अचिरलभ्यश्रेयःसम्पदि इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(व) कृष्णनिशायां—कृष्णपक्षीयरात्रौ, घारे—भीषणे (७मी तत्पु०), यदा,—कृष्णनिशया—कृष्णपक्षीयरात्रौ हेतुना, घारे (३या तत्पु०) कृष्णनिशाघोरे—अन्धकाररात्रौ अन्धकाररात्रिहेतुतया वा अतिभीमदर्शने । विकल्पः,—विविधकल्पनं, विरक्तिभावादिकमिति यावत्, यदा,—विकल्पः,—भ्रान्तिः, घोरश्मशाने समागत-त्वात् चित्तभ्रमादिरूप इत्यर्थः (“विकल्पः पुंसि भ्रान्तौ च कल्पने” इति मेदिनी) ।

(श) यदर्थं भवता एतत् नृकलेवरं नीयते, कुभिन्नुः सः अद्य अस्मिन् मामाह्वय अर्चयिष्यति, त्वाञ्च उपहारीचिकीर्षुः 'भूमौ साष्टाङ्गं प्रणामं कुरु' इति वक्ष्यति । महाराज ! स दुरात्मा तावत् त्वया एवं वक्तव्यः, 'नाहं (ष) तथा प्रणामं जानामि, प्राक् त्वं दर्शय, ततोऽहं तथा करिष्यामि' इति । ततो निपत्य भूमौ यावत् स त्वां प्रणामं दर्शयिष्यति, तावत् त्वमसिना तस्य शिरः (स) छिन्द्याः ; ततो विद्याधरैश्वर्यसिद्धिर्या तस्य वाञ्छिता, तां त्वमेव प्राप्स्यसि, अन्यथा तु स भिक्षुस्त्वामुपहारीकृत्य खेष्टसिद्धिं करिष्यति । एतदर्थं तव एतावान् विलम्बः कृतो मया, तत्ते सिद्धिरस्तु, गच्छेदानीम्" इति उक्त्वा स वेतालः तस्य स्कन्धात् निर्गत्य प्रययौ ।

अथ स नरपतिर्वेतालवचसा तं चान्तिशीलं भिक्षं तथा

(श) यदर्थं—यस्य भिक्षोर्निमित्तम् । अस्मिन्—शवे । उपहारीचिकीर्षुः,—उपायनौकर्तुमिच्छुः, बलिं दातुमिच्छुरित्यर्थः (उपहारः + चिः + क्त + सन्) । साष्टाङ्गेन—जान्वाद्यष्टावयवेन सह वर्तते इति साष्टाङ्गम्—अष्टाभिरङ्गैः कृतं, प्रणामं—“जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामांऽष्टाङ्ग ईरितः”॥ इत्युक्तलक्षणमित्यर्थः ।

(ष) तथा—तादृशं, साष्टाङ्गमित्यर्थः ।

(स) छिन्द्याः,—घोटयेः [रुधा० छिद् + विधिलिङ्-यास् “रुधादिभ्यः श्रम्” (१।१।७८ पा०) इति श्रम्] । विद्यायाः,—गुटिकाञ्जनार्दविषयिण्याः, धरः,—धारकः ते तेषां विद्याधराणां—देवयोनिविशेषाणां (विद्याधरोऽसरोयत्तरक्षोगन्धर्व-किन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः” इत्यमरः), यत् ऐश्वर्यं—विभूतिः, “अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं सहिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” इत्यष्टविधशक्तिविशेषः इत्यर्थः, तस्य सिद्धिः,—निष्पत्तिः, प्राप्तिरित्यर्थः, विद्याधरैश्वर्यसिद्धिः,—विद्याधराणां शक्तिविशेषस्य लाभ इत्यर्थः । तस्य—तेनेत्यर्थः [“क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।१।६७ पा०) इति वर्त्तमानविहितक्तप्रत्यय-निष्पन्नस्य 'वाञ्छिता' इत्यस्य कर्त्तरि ङ्ङी०], वाञ्छिता—ईप्सिता [वाञ्छि + क्तः “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (१।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः] ।

(ह) स्वाहिताय समुद्यन्तं विविच्य तत् नृकलेवरं गृहीत्वा प्रहृष्टः तत् वटतरुतलं प्रतस्थे ।

अथ पञ्चविंशकथा ।

ततः स राजा त्रिविक्रमसेनः शवं स्कन्धे वहन् क्षान्ति-
शीलस्य अमणस्य पार्श्वं प्राप, ददर्श च तं (क) मार्गावलोकित-
मेकं कृष्णपक्षरात्र्यां श्मशानतरुमध्यगम् । स राजा
(ख) असृग्लिप्तस्थले, गौरेण अस्थिचूर्णेन निर्मिते, विन्यस्तपूर्ण-
शोणितकुम्भे, महातैलकृतप्रदीपे, कृतानलहोमे, सम्भृतोचित-
सम्भारे, कृतेष्टदेवतपूजने मण्डले समुपविष्टं तमुपागात् ।

(ह) स्वाहिताय—निजानिष्टसाधनाय, समुद्यन्तं—सम्प्रवृत्तामित्यर्थः (सम् +
उत् + इ + लट् : गृह्, ततो द्वितीयेकवचने नुमागमश्च) ।

(क) मार्ग—राजः आगमनपथम्, अवलोकयितुं शीलमस्येति तं मार्गा-
वलोकितं—राजः प्रत्यागमनप्रतीक्षणपरमित्यर्थः (ताच्छील्ये णिनिः) ।

(ख) असृजा—रक्तेन, लिप्तं—मृष्टं, स्थलं—भूप्रदेशः यत्र तस्मिन्
असृग्लिप्तस्थले—शोणितदिग्धभूमिके (विण० । बहुव्री०), गौरेण—शुभ्रेण ।
विन्यस्तः,—स्थापितः, पूर्णशोणितः,—रक्तपूर्णः, कुम्भः,—घटी यत्र तस्मिन्
विन्यस्तपूर्णशोणितकुम्भे—स्थापितरक्तपूर्णघटे (विण० । बहुव्री०), महातैलेन—मनुष्य-
वसया इत्यर्थः, कृतः,—रचितः, प्रदीपः यत्र तस्मिन् महातैलकृतप्रदीपे—नरसांस-
क्लेहप्रव्वालितदीपे (विण० । बहुव्री०), सात्त्विकपूजाविधौ प्रवृत्ताः साधकाः
गोमथादिलिप्तभूमौ तण्डुलचूर्णपिष्टेन पञ्चवर्णचूर्णेन वा निर्मिते विन्यस्तजलपूर्ण-
मङ्गलघटे घृतादिकृतप्रदीपे मण्डले समुपविश्य स्नेष्टदेवतं पूजयन्ति, अस्य तु
पैशाचिककर्माणि प्रवृत्तत्वात् तामसपूजाविधौ पूर्वोक्तद्वयं मण्डलं बोद्धव्यम् ।
कृतः अगले होमी यत्र तस्मिन् कृतानलहोमे—इताग्री, सम्भृताः,—सम्यगाहताः,

भिक्षुश्च तम् (ग) आनीतमृतकं नृपं समुत्थाय प्रोवाच,—“राजन् ! त्वया अन्यदुष्करं महान् अनुग्रहो मे विहितः, त्वादृशाः क्व ? क्व च इयं चेष्टा ? क्व च वा ईदृशौ देशकालौ ? सत्यमेव त्वां कुलभूभुजां मुख्यमाहुः, एवमात्मानपेक्षेण येन परार्थः साध्यते । एतदेव महतां महत्त्वमुच्यते, यत् (घ) प्रतिपन्नादचलनं प्राणानामत्ययेऽपि” । इति ब्रुवन् स भिक्षुः (ङ) सिद्ध्यर्थमानी तस्य स्कन्धात् तं शवमवतारयामास । ततस्तं स्नापयित्वा (च) बद्धमाल्यं विधाय तस्य मण्डलस्य अन्तः स्थापयामास ।

उचिताः,—योग्याः, स्वकर्म्मसिद्धौ आवश्यकीया इत्यर्थः, सम्भाराः,—द्रव्याणि यत्र तस्मिन् सम्भृतोचितसम्भारे—सङ्गृहीतप्रयोजनौघद्रव्यसमूहे (विष्णु० । बहुव्री०) । मण्डले—चक्रबाले, चक्राकाररेखासमूहे इत्यर्थः, देशं वा (“चक्रबालस्तु मण्डलम्” इत्यमरः । “स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजङ्गभेदेऽपि मण्डलः स्यात्” इति विश्वः) ।

(ग) आनीतः,—उपस्थापितः, मृतः,—शवदेहो येन तम् आनीतमृतकम्—उपस्थापितशवदेहं [विष्णु० । बहुव्री० । “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” (५।४।१५१ पा०) इति कप्] । कुले—सत्कुले, सङ्गजजाता इत्यर्थः, ये भूभुजाः,—राजानः तेषां कुलभूभुजां—कुलीननृपतीनां (शाकपार्थि०), मुख्यं—श्रेष्ठम् । आत्मानि अनपेक्षा—एतत्कर्मकरणे मम इष्टः स्यात्, एतत्कर्मकरणे ममानिष्टः स्यादित्यादि विचारराहित्यमित्यर्थः, यदा,—आत्मानि अनपेक्षा—अयं निजः अयं परः, एतस्य कर्म कर्त्तव्यमेतस्याकर्त्तव्यमित्यादि भेदबुद्धिराहित्यमित्यर्थः, यदा,—आत्मानि न अपेक्षा—ममत्वबोधः यस्य तेन आत्मानपेक्षेण—आत्मनिरपेक्षेण, अगणितनिजजीवनेनेत्यर्थो वा (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(घ) प्रतिपन्नात्—अङ्गीकृतात् (“प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी), अचलनम्—अखलनम्, अनिवृत्तिरित्यर्थः ।

(ङ) आत्मानं सिद्ध्यर्थं—कृतकृत्यं, साधितनिजप्रयोजनमित्यर्थः, मन्यते यः सः सिद्ध्यर्थमानी—इष्टसिद्धिबोधवानित्यर्थः [सिद्ध्यर्थं + मन + “आत्ममाने खञ्” (३।१।८३ पा०) इति णिनिः] ।

(च) बद्धं,—परिधापितम् इत्यर्थः, माल्यं यस्य यस्मै वा तादृशं बद्धमाल्यं—माल्यभूषितमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

ततः भस्मालेपितगात्रः केशयज्ञोपवीती (छ) प्रावृतप्रेतवसनः ।
भूत्वा क्षणं ध्याननिभृतं स्थितः । अथ ध्यानबलात्
तस्मिन् नृकलेवरे प्रविष्टं तं वेतालं स भिक्षुः क्रमेण पूजया-
मास । प्रथमं तस्मै (ज) कपालेन पात्रेण अर्घ्यं, ततः
सुनिर्मलेनवदन्तैः पुष्पं, शोणितं सुगन्धिविलेपनं, मानुषनेत्रं
धूपं, मांसानि च नैवेद्यानि दत्त्वा पूजनं यथाविधि समाप्य
पार्श्वगं राजानं प्रोवाच,—“राजन् ! इहास्य मन्त्राधिराजस्य
कृताविर्भावस्य अष्टाभिरङ्गैः निपत्य भूतले प्रणामं कुरु, येन
अभीष्टसिद्धिं तेऽयं वरप्रदो दास्यति” । श्रुत्वैतत् स्मृतवेताल-

(छ) प्रावृतम्—आच्छादितम्, अङ्गाच्छादनीकृतमिति यावत्, प्रेतानां—
मृतनराणां, वसनं येन तादृशः, यद्वा,—प्रावृतं—प्रावारोक्तम्, उत्तरीयोक्तमित्यर्थः,
प्रेतवसनं येन तादृशः प्रावृतप्रेतवसनः,—शववस्त्रेणाच्छादितसर्वाङ्ग इत्यर्थः
(विण० । बहुव्री०) । ध्यानेन—समाधिना, निभृतं—मौनमिति भावः, ध्याननिभृतं
—समाधिमग्नमिति भावः (क्रिया विण०) ।

(ज) कपालेन—मानुषाशरोऽस्थ्या (“कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः
अकले व्रजे” इति मेदिनी), पात्रेण—कपालरूपेण भाजनेन, अर्घ्यं—द्रवाश्चतादि-
रूपमित्यर्थः, अर्घ्ये दीयमानं जलमिति वा । नवदन्तैः,—आचरोद्भिन्नदशनैः,
बालानां सुशुभ्रैर्दन्तैरिति भावः, कल्पितमिति शेषः, पुष्पं—नवदन्तरूपं कुसुममिति
भावः, शोणितं—रक्तरूपमित्यर्थः । मानुषनेत्रं धूपं—नराणां अर्घ्याभरणं काण्ड्यं
धूपमित्यर्थः, नेत्रस्य तर्जामयत्वादिति भावः ; मांसानि—मांसरूपाणि इत्यर्थः, अत्र
भूतयोनिविशेषस्य वेतालस्य पूजाकरणात् मृतस्य अङ्गादिकं पूजोपकरणं बाहुव्यम् ।
पार्श्वगं—पार्श्वस्थितम् । अस्य—मत्पूजितदेवताविशेषस्येत्यर्थः, मन्त्राणाम् अविराजा—
अधिष्ठात्री देवता तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्राधिष्ठातृदेवस्य (समासान्त टच्),
कृतः आविर्भावः,—अधिष्ठानं, शवशरीरे इति भावः, येन तस्य कृताविर्भावस्य—
कृताधिष्ठानस्य, यद्वा,—अस्य—शवशरीरस्येत्यर्थः, मन्त्रेण—मन्त्रबलेन, अधि—अधिकं,
राजते—शोभते तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्रशक्त्या अतिशक्तिसम्पन्नस्येत्यर्थः, कृतः,—
मया कारित इत्यर्थः (अन्तर्भूतविजन्तः), आविर्भावः,—अधिष्ठानं, देवताविशेषस्येति
भावः, यत्र तस्य कृताविर्भावस्य—देवताविशेषाधिष्ठितस्येत्यर्थः, अष्टाभिः,—

वचनः स राजा तं भिक्षुमब्रवीत्,—“भगवन् ! नाह तादृशं
प्रणामं वेद्मि, तत् पूर्वं भवान् प्रदर्शयतु, ततस्तथाऽहं करिष्ये”
इति । ततः स भिक्षुः यावत् तथा प्रणामं दर्शयितुं भुवि
प्रतितः, तावत् स राजा खड्गप्रहारेणास्य शिरः
(भ) अच्छिन्नत्, आकर्षञ्चास्य हृत्पद्मं पाटितम् ; ततः
तत् शिरः तच्च हृत्पद्मं वेतालाय प्रददौ । ततः समन्तात् भूतगणैः
हृष्टैः साधुवादं प्रदत्ते स वेतालः परितुष्टस्तस्मात् नृकलेवरात्
तं नृपमब्रवीत्,—“राजन् ! भिक्षोरस्य यत् विद्याधरन्द्रत्वमोप्सि-
तमासीत्, तत्तावत् (ज) भूमिसाम्राज्यभोगान्ते ते भवि-
ष्यति” । इत्युक्तवन्तं तं वेतालं स राजा प्रत्यवादीत्,
—“योगीन्द्र ! त्वञ्चेत् प्रसन्नः, तदा को (ट) नाम अभीष्टो वरः
न सिध्येत् ? तथाऽपि अमोघवचनं त्वाम् इदमभ्यर्थये, एतास्ते
नानाऽऽख्यानमनोरमाः प्रश्नकथाः चतुर्विंशतिः पञ्चविंशति-

जान्वादिभिरष्टभिः । ते—तुभ्यं [“तेमयावेकवचनस्य” (८१।२२ पा०) इति
चतुर्थ्यकवचनान्तस्य युष्मदः तं आदेशः] ।

(भ) अच्छिन्नत्—अर्धोत्तयत्, द्विधाऽकरोदित्यर्थः (रुधा० छिद + लङ्-दृ) ।
हृत्पद्मं—कमलमुकुलाकारं हृदयमित्यर्थः, पाटितं—द्विधाकृतम्, उत्पाटितमित्यर्थो वा
[चुरा० पट + णिच् + क्तः “निष्ठायां संटि” (६।४।५२ पा०) इति इटि
प्ररे षेर्लोपः] ।

(ज) भूमौ—पृथिव्यां, यत् साम्राज्यं—सार्वभौमत्वं, तस्य भोगान्ते—
उपभोगानन्तरं भूमिसाम्राज्यभोगान्ते—पृथ्वीराज्यसम्भोगानन्तरमित्यर्थः ।

(ट) नाम—सम्भावनायां, मत्वे इत्यर्थः (अव्य०) । अभीष्टम्—अव्यर्थं,
तत्तत्तं यस्य तम् अभीष्टवचनं—सिद्धवाक्यं, वाक्सिद्धमित्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।
अभ्यर्थये—याचे (अभि + अर्थ + धाये णिच् + लट्-ए) । नाना—विविधैः,
आख्यानैः,—इतिवृत्तकथनैः, मनोरमाः,—मनोहराः नानाऽऽख्यानमनोरमाः,—
विविधोपाख्यानरमणीयाः (विण० । श्या तत्पु०) । पञ्चविंशत्या—पञ्चविंशति-
सङ्ख्यापूरिकया कथया इत्यर्थः, समाप्तिं—सम्पूर्णतां, गच्छन्तीति तादृशः पञ्चविंशति-

समाप्तिगाः भूतले ख्याताः पूजनीयाश्च भवन्तु” । इति
 तेन राज्ञाऽर्थितो वेतालः प्रत्यभाषत,—“राजन् ! एवमस्तु,
 विशेषञ्च वच्मि, शृणु, याश्चतुर्विंशतिः पूर्वाः, या च
 (ठ) एषा कामदायिनी, यः अस्याः कथाऽंशमात्रमपि सादरः
 कथयिष्यति वा श्रोष्यति, स सद्यो मुक्तपापो भविष्यति ; यत्रैषा
 कथा कीर्त्यते, तत्र यत्तदाक्षसडाकिनीवेतालकुष्माण्डब्रह्म-
 राक्षसादयो न प्रभविष्यन्ति” इत्युक्त्वा स वेतालस्तस्मात् नृकले-
 वरात् निर्गत्य यथाकृचि योगमायया स्वं धाम प्रायात् ।

ततः सर्वदेवगणैः सह महेश्वरः परितुष्टः तत्राऽऽविरभूत्,
 प्रणतञ्च तं नृपम् (ड) आदिक्षत्,—“साधु वत्स ! यत् त्वयाऽयं
 विद्याधरमहाचक्रचक्रवर्तिताहठकामुकः कूटतापसः निहतः ।

समाप्तिगाः,—पञ्चविंशतिसङ्ख्यापूरणार्थम् अन्याध्यायसंयुक्ताः, समाप्तिसूचकपञ्च-
 विंशतिकथासंयुक्ता इत्यर्थः ।

(ठ) एषा—एतदध्यायीकता, कामदायिनी—अभीष्टसिद्धिकारिणी, राज्ञः
 सिद्धिनिभादध्यायस्यास्य कामदायित्वमवगन्तव्यम् । अस्याः,—वेतालपञ्चविंशतेः ।
 कुष्माण्डः,—शिवस्य गणदेवताविशेषः (“कुष्माण्डुमायां स्त्री पुंसि कर्कारौ च
 गणान्तरे । भूणान्तरे” इति मेदिनी) । प्रभविष्यन्ति—समर्था भविष्यन्ति, अनिष्ट-
 माचरितुमिति शेषः (प्र + भू + लृट्-स्यन्ति) । योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव
 माया—अचिन्त्यशक्तिः तथा योगमायया—योगबलेनेत्यर्थः । धाम—स्थानं (“धाम
 देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति मेदिनी) ।

(ड) आदिक्षत्—अभिज्ञपदित्यर्थः (आ + दिक्ष + लृङ्-ट्) । विद्याधराणां
 यत् महाचक्रं—महत् राष्ट्रं, विसीर्णराज्यमित्यर्थः (“चक्रः कीर्के पुमान् क्लीवं व्रजे
 सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः ॥ जलावर्त्तेऽपि” इति
 मेदिनी), तत्र चक्रवर्तितायाः,—सार्वभौमत्वस्य, विद्याधरराज्ये एकाधिपत्यस्येत्यर्थः
 (“चक्रवर्त्ती सार्वभौमः” इत्यमरः), हठात्—प्रसभात्, बलात्कारादित्यर्थः, तत्र
 योग्यो न ह्य इति अविचार्यैवेति भावः (“प्रसभन्तु बलात्कारी हठः” इत्यमरः),
 कामुकः,—प्रार्थी विद्याधरमहाचक्रचक्रवर्तिताहठकामुकः,—विद्याधरसाम्राज्य-
 लोभित्यर्थः (विष्णु ० । ६४० तत्पु ०), कूटेन—कैतवेन, कपटेनेत्यर्थः (“मायानिबल-

त्वं मया (ढ) स्वांशतः विक्रमादित्यः सृष्टः स्नेच्छरूपावतीर्णा-
नामसुराणां शान्तये, उद्दामदुर्वृत्तानां दमनाय च । अतः
(ण) सङ्घोपपातालां महीं वशे स्थापयित्वा विद्याधराणामधिराजो
भविष्यसि ; तत्र च चिरं दिव्यान् भोगान् भुक्त्वा, स्नेच्छया च
तान् त्यक्त्वा अन्ते ममैव सायुज्यमवाप्स्यसि । एतच्च अपराजितं
नाम खड्गं (त) मत्तो गृह्णाण, अस्यैव प्रसादात् यत् यदुक्तं,
तत् सर्वं ते सेत्स्यति” इत्युक्त्वा तं खड्गरत्नं तस्मै दत्त्वा, वाक्-
पुष्पैश्च तेनार्चितः शम्भुः देवैः सह तिरोदधे ।

अथ कथोपसंहारः ।—

अथ सर्वं कार्यं समाप्तं निशाच्च प्रभातां दृष्ट्वा राजा स्वपुरं

यन्तेषु कौतवानृततराशिषु । अयोधने शैलशृङ्गे सौराङ्गे कूटमस्त्रियाम्” इत्यमरः),
तापमः,—तपस्वी कूटतापमः,—कपटयोगी (श्या तत्पु०) ।

(ढ) स्वांशतः,—निजांशात्, स्वदेहं विभज्येत्यर्थः । उद्दामानः,—उच्छृङ्खलाः,
अत्युग्र इत्यर्थः । ते च ते दुर्वृत्ताः,—दुराचाराः तेषाम् उद्दामदुर्वृत्तानाम्—उच्चण्ड-
दुःशीलानां, दृष्टानामित्यर्थः ।

(ण) सङ्घोपैः,—जम्बुशाककुशकौञ्चशालीप्लवपुष्कराख्यैः सप्तभिः सङ्घोपैः, पातालैः,
—“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् । मङ्गातलञ्च सुतलं पातालं सप्त
कोत्तितम्” इत्युक्तैः सप्तभिः पातालैश्च, सह विद्यते इति तादृशीं सङ्घोपपातालां—
सप्तसङ्घोपसप्तपातालसहितां (विष्णु० । बहुव्री०) । अधि—अधिकः, राजा अधिराजः,
—राजश्रेष्ठः, अक्रवर्त्तीति यावत् (प्रादिस०) । सह युनक्ति—युक्तो भवति इति
मयङ्, तस्य भावः सायुज्यं—साख्यसालोक्यादिपञ्चविधमुक्तिमध्ये एकत्वरूपं
मुक्तिभेदमित्यर्थः [सह + युज् + क्तिप् “सहस्य सः संज्ञायाम्” (६।१।७८ पा०)
इति सहस्य सः, ततः ष्यञ्] ।

(त) मत्तः,—मत्सक्तायात् (अजयत्-शब्दात् पञ्चम्यात्सिन्) । सेत्स्यति—
सम्पत्स्यते, सफलीभविष्यतीत्यर्थः (सिध् + लृट्-स्यति) । खड्गेषु रत्नं—श्रेष्ठं खड्गरत्नं—
प्रशस्तासिं (७मी तत्पु० । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।
वाक् पुष्पाणीव तैः वाक्पुष्पैः,—वचनकुसुमैः, स्तुतिभिरिति भावः । तिरोदधे—
अन्तर्दधे, अन्तर्हितवानित्यर्थः (तिरस् + धा + लिट्-ए) ।

प्रतिष्ठानं प्रविवेश । तत्र (थ) प्रकृतिभिर्विहितोत्सवाभि-
रभ्यर्चितः स्नानदानगिरिशार्ङ्गनगोतवाद्यादिभिः तत् सर्वं
दिनमनयत् । ततः स्वल्पैरेव दिवसैः भगवतः शङ्करस्य प्रसादात्
सहोपां सपातालां सर्वां महीं (द) निष्कण्टकां वशीकृत्य
बुभुजे । अथ महतीं विद्याधरसमृद्धिं सम्प्राप्य चिरं तत्सुग्रीनि
भक्ष्य (ध) भगवत्सायुज्यमन्ते ययौ ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता वेतालपञ्चविंशतिः ।

(थ) प्रकृतिभिः,—असात्यादिभिः (“प्रकृतिर्गुणसायं स्यादसात्यादिस्वभावयोः ।
योनौ लिङ्गं पौरवर्गेऽसौ” इति मेदिनी), विहितः,—अनुष्ठितः, उत्सवः,—
आनन्दजनकव्यापारः याभिः ताभिः विहितोत्सवाभिः,—प्रक्रान्तायविधानन्दमूचक-
व्यापाराभिः ।

(द) निष्कण्टकां—छुदश्चतुशून्याम् ।

(ध) भगवत्सायुज्यं—भगवता—ऐश्वर्यवता शिवेन सह, सायुज्यम्—ऐक्यरूप
सुक्तिमदम् ।

इति वेतालपञ्चविंशतिकथायाः व्याख्या समाप्ता ।

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मसूरी
MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है ।

This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उ की संख्या Borrower' No.

GLSANS398.204912
BHA

125448
LBSNAA

Sang

398.204912

अद्वैत

अवाप्ति सं० ~~14447~~
ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No.....

लेखक

Author..... अद्वैत, जीवानन्द लिखासागर

शीर्षक

वेदान्त पञ्चसंग्रह

Sang

~~14447~~

398.204912 LIBRARY

लाल

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125448

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving